T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER (SİYASAL)
ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

ASKERİ DEVRİM VE TOPYEKÛN SAVAŞ İLİŞKİSİ: SON DÖNEM OSMANLI'DA TOPYEKÛN SAVAŞIN KAYNAKLARI

Ayşenur TAŞKESEN
[2502180337]

TEZ DANIŞMANI
Dr. Öğr. Üyesi İlker AKTÜKÜN

İSTANBUL – 2024

Öz

Bu çalışma askeri devrim ve topyekûn savaş arasındaki ilişkiyi son dönem Osmanlı örneklemi üzerinden incelemektedir. Askeri devrim kavramı sıklıkla erken modern tarihçilerin, topyekûn savaş kavramını ise uluslararası ilişkiler uzmanlarının çalışma konuları arasındadır. Askeri devrim tartışması erken modern dönemi gelişmelere odaklanırken topyekûn savaş kavramı 1789 Fransız Devrimi sonrası değişmeye başlayan savaş mantığının yirminci yüzyılda iki büyük savaşa evrilmesi sonucu ortaya çıkan bir tartışma konusudur. Her iki kavram da çok disiplinli bir çalışma gerektirir. Bu nedenle çalışmanın yöntemi olarak tarihsel sosyoloji belirlenmiştir. Tarihsel sosyolojinin disiplinler arası iş birliğine uygun bir alt yapı sunması yöntemin seçilmesinde etkili olmuştur. Ayrıca çalışmada savaşa ve askeri konulara karşı insan ve toplum odaklı bir bakış açısı benimsenmiştir.

Çalışmada topyekûn savaşın üç temel kaynağı olarak askeri devrimler, modern ulus devletlerin doğuşu ve kapitalizm tespit edilir. Örneklem olarak ise son dönem Osmanlı ele alınarak topyekûn savaşın kaynakları incelenmektedir. Son dönem Osmanlı olarak 1789-1914 aralığı ele alınır. Batı'da meydana gelen değişim ve dönüşümlerin sonucu modern ulus devlet modeli ve kapitalizm bir süreç halinde gelişirken Batı'nın diğerlerine karşı üstünlük sağlaması diğer devletleri ya sömürgeleştirmiş ya da Batı'nın diğer devletler tarafından modellenmesi ile sonuçlanır. Batılılaşma olarak ele alınan bu modelleme son dönem Osmanlı'da hâkim olan yaklaşımdır.

Bu minvalde son dönem Osmanlı'da çoğunlukla Batılılaşma olarak bahsedilen bir yeniden örgütlenme süreci yaşanır. Son dönem Osmanlıda meydana gelen askeri gelişmelerin devrimsel değil evrimsel bir görünüme sahip olduğudur. Avrupa'da yaşanan askeri devrimlerin teknolojik ve örgütsel alanlarda sağladığı avantajlar savaşlarda üstünlük sağlanması sonucu daha belirgin hale gelir; Osmanlı'nın da Batı'da meydana gelen gelişmeleri yakından takip ettiği ve bir yeniden örgütlenme sürecine girdiği, devletin mali, idari ve askeri yapıyı Batı'ya benzer bir şekilde dönüştürme süreci yaşadığı görülür. Nihai olarak son dönem Osmanlı'nın askeri alanda yeniden örgütlenme hususunda yaşanan en temel sorunun devlet bazlı alt

yapısal eksiklikler olduğu tespit edilir. Kapitalist dönüşümünü sağlayamayan devlet, kendi ulusal sanayini kuramamıştır. Sanayileşemeyen devlet ise ordunun ihtiyaçları doğrultusunda yeterli üretim sağlayamamıştır. İletişim, ulaşım, beslenme, donanım, ikmal ve lojistik modern savaşların olmazsa olmazıdır ve bütün bunlar seferberlik yeteneğini oluşturur. Son dönem Osmanlı'da yaşanan savaşların hezimetle sonuçlanmasında bu hususlarda var olan eksikliklerin etkisi oldukça yüksektir. Tüm olumsuzluklarla birlikte devletin askeri örgütlenme hususunda evrimsel bir süreçte başarı sağladığı ve zorunlu askerlik sistemini işler hale getirdiği ve kitlesel bir ordu oluşturmayı başardığı söylenebilir.

Anahtar sözcükler: Askeri devrim, topyekûn savaş, son dönem Osmanlı, askeri örgütlenme, askeri teknoloji

Abstract

This study examines the relationship between military revolution and total war through the case of the late Ottoman Empire. The concept of military revolution has often been the focus of early modern historians, while the concept of total war has been the focus of international relations scholars. While the discussion of military revolution focuses on the developments of the early modern period, the concept of total war is a debate that emerged as a result of the evolution of the logic of warfare, which began to change after the French Revolution of 1789, into two major wars in the twentieth century. Both concepts require a multidisciplinary study. For this reason, historical sociology was chosen as the methodology of the study. The fact that historical sociology offers an infrastructure suitable for interdisciplinary cooperation was effective in the selection of the method. In addition, the study adopts a human and society-oriented perspective towards war and military issues.

The study identifies military revolutions, the birth of modern nation states and capitalism as the three main sources of total war. The sources of total war are analyzed by taking the late Ottoman period as a case study. The period between 1789-1914 is taken as the last Ottoman period. While the modern nation-state model and capitalism developed as a process as a result of the changes and transformations that occurred in the West, the West's superiority over others resulted in the colonization of other states or the modeling of the West by other states. This process of modeling, which is considered as Westernization, was the dominant approach in the late Ottoman Empire.

In this respect, the military developments in the late Ottoman period have an evolutionary rather than revolutionary outlook. The technological and organizational advantages of the military revolutions in Europe became more evident as a result of their superiority in wars; the Ottoman Empire closely followed the developments in the West and started a process of reorganization, transforming the financial, administrative and military structure of the state in a similar way to the West. It finally becomes clear that the main problem of the late Ottoman period in terms of military reorganization was the state-based infrastructural deficiencies. The state, which could

not achieve its capitalist transformation, could not establish its own national industry. The state, which could not industrialize, could not provide sufficient production in line with the needs of the army. Communication, transportation, nutrition, equipment, supply and logistics are the sine qua non of modern wars, and all these constitute mobilization capability. The deficiencies in these matters had a significant impact on the defeat of the wars in the late Ottoman Empire. Despite all the negativities, it can be said that the state succeeded in an evolutionary process in terms of military organization, operationalized the conscription system and succeeded in creating a mass army.

Key Words: Military revolution, total war, The late Ottoman Empire, military organization, military military technology

Önsöz

Bu çalışmayı doktora eğitimine başlamadan önce tasarladığım ve beni heyecanlandıran bir konuya sahiptir. Hem yüksek lisans eğitimim esnasında yaptığım okumalar hem de çalışma hayatında edindiğim tecrübeler konuyu belirlemem de etkili olmuştur. Doktora ders döneminde çalışmanın detayları şekillenmiş, tez yazılmaya başlandıktan sonra tarihsel kısıtlamalar ve kapsam genişliği nedeniyle çalışmanın bir bölümü olarak tasarlanan Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Dönemi askeri devrimsel gelişmeler başlığı tezden çıkarılarak doktora sonrası çalışılmaya karar verilmiştir. Öte yandan çalışma tüm eğitim hayatımda edindiğim bilgiler ve çocuk yaşta başlayan okuma tutkumun bir sonucudur.

Türkiye yazınında askeri devrim ve topyekûn savaş kavramlarını ilişkisel olarak inceleyen tez seviyesinde bir çalışma bulunmamaktadır. Askeri devrim ve topyekûn savaş kavramlarını olgu olarak ele alındığında aralarında illiyet bağı kurulabilirken her iki kavramı Osmanlı özelinde değerlendiren çalışmalar da yok denecek kadar azdır. Tarihsel sosyolojinin belirlemiş olduğu yöntemsel sınırlar içerisinde son dönem Osmanlı üzerine yazılmış çalışmalar mevcuttur ancak bu çalışmalar ise askeri konulardan daha çok sosyoekonomik konuları kapsamaktadır. Son dönem Osmanlı için askeri devrimsel gelişmeleri sosyolojik bir zeminde inceleyen bir çalışma ise mevcut değildir. Başka bir deyişle belirlemiş olduğum yöntem, çalışanın iki kavramı ve incelenen döneminin de belirleyicisi olmuştur.

Bu noktada tez yazım sürecinde yaşanan bazı zorluklara dikkat çekmek isterim. İkinci ve üçüncü bölüm için geniş bir literatür yabancı yazında bulunsa da Türkçe yazını için fayda sağlayacak bir mahiyete sahip. Ancak dördüncü bölüm hem yabancı hem Türkçe yazında geniş bir literatür sahip olması nedeniyle tekrara düşme ya da yeni bir şey söylememiş olma riski konu belirlenirken de en temel sorunsallardan biri idi. İkinci bölümde askeri devrim ve askeri alanda devrim kavramlarını yazarken tekrara düşme ihtimali pek yoktu, çünkü Türkiye yazınında bu konuyu derli toplu bütüncül şekilde yapılmış çalışma yok denecek kadar azdı. Üçüncü bölümde ise savaş konusunda güçlü bir yazın olsa da topyekûn savaşın ayırt edici özelliklerini vurgulayan bir çalışma olması ayırt edici oldu. Dördüncü bölümde geniş bir literatür olsa da bazı birincil kaynaklara yer verilse de çoğunlukla ikincil kaynaklar üzerinden yazılan çalışma,

tarihsel sosyoloji yönteminin kaynak tercihi ile de uyumlu bir şekilde, geniş bir literatür taraması sonucu oluşturulabildi. Farklı konulara odaklanılsa da çalışmanın ayırt edici özelliğini göstermek için yoğun bir çaba harcandı. Tezlere ve anti tezlerine yer verilmeye çalışılırken bir sentez çalışması olması amaçlandı.

Teşekkür bölümüne geçmeden evvel kendim ve diğer kız çocuklarının / kadınların eğitim ve iş hayatında başından sonuna kadar yaşadıkları sıkıntıların son bulmasını temenni ediyorum. Eğitim hayatımın başından sonuna kadar, ki doktoranın da bir son olduğunu düşünmüyorum, her daim çekirdek ailem tarafından desteklendim. Ancak bu zaman diliminde daha lisede ailesi tarafından okuması engellenen, lisans hayatında psikolojik şiddet, baskı, taciz gibi bir sürü zorluklarla hem okuyup hem de maddi yetersizlikler nedeniyle çalışmak zorunda olan, dini veya ideolojik inanışı nedeniyle sistemin ötelediği, çalışmak mı yüksek lisans / doktora yapmak mı denkleminde akademiyi seçerek maddi kaybının tüm zorlukları göğüslemek zorunda kalan, yine kadrosuz bir şekilde akademide ilerlemek uğruna psikolojik olarak tükeniş yaşamasına rağmen doktorasından vazgeçmeyen birçok kadın ile kesişti yolum. Bütün bu sıkıntıların yok olmasını beklemek zor olsa da en aza inmesini eğitim hayatının her aşamasında kız çocuklarının yolunun daha aydınlık olmasını diliyorum. Bir kız annesi ve kız yeğenleri olan ve onların eğitim hayatında yaşayacakları sıkıntılar için endişelenen biri olarak yarınların dünden daha güzel olması için elimden geleni yapabilmeyi umuyorum.

Öncelikli teşekkürüm doktora eğitimim esnasında kendisinden iki ders aldığım, çalışmayı düşündüğüm konuyu söylediğimde çalışmanın önemi konusunda beni cesaretlendiren, tez yazım sürecinde her türlü moral ve desteği benden eksik etmeyen değerli danışmanım Dr. İlker Aktükün'e, kendisine süreçteki her şey için teşekkür ederim. Lisansta öğrencisi olma şansına eriştiğim hem yeterlilik hem tez izleme jürimde yer almayı kabul ederek aslında eğitim hayatımın bir bütünlük arz etmesini sağlayan değerli hocam Prof. Dr. Burak Samih Gülboy'a; yine jürimde yer alan bu süreçte tanıştığım ama önemli yönlendirmeleri ile teze yadsınamaz bir katkısı olan değerli hocam Doç. Dr. Sinan Yıldırmaz'a minnettarım.

Bir başka teşekkür edeceğim iki isim bu süreçteki iki yoldaşım. İlker Hoca'nın danışmanlığında eş zamanlı olarak teze başlayıp bitirdiğimiz, tez sürecimin annelik

tecrübemi de içermesi ve zorlayıcı durumlar nedeniyle yetişemediğim her anda emeğini ve moral desteğini benden esirgemeyen değerli arkadaşım Okan Gülbak'a; doktora sürecinde birlikte çalışmalar yaptığım ve bölümlerin okumasını yaparak tezin ilerlemesine katkı sağlayan arkadaşım Rüya Telli'ye teşekkür ederim. Eğitim hayatım boyunca destek olan, dayanışma halinde olduğum tüm arkadaşlarıma teşekkür ediyorum.

Beş yıl süren doktora eğitim sürecimi hayatımın en zor ama en güzel yılları olarak tanımlayabilirim. Bu karmaşık süreçte, eğitim hayatımın başından sonuna kadar emek veren, küçük bir bebekle doktora tezi yazmanın tüm zorluklarının önüne set çekerek tezi bitirmemi sağlayan, süreç boyunca kızıma ve bana destek olmak için birbirinden ayrı kalmayı göze alan annem ve babam Emine- Ömer Yılmaz'a; özellikle ders dönemimi tamamlanmamda büyük emekleri olan, hayatımın her alanında olduğu gibi eğitim hayatımda da desteklerini benden hiçbir zaman esirgemeyen abim Ahmet ve kardeşim Mehmet Akif'e sonsuz teşekkür ediyorum. Yine bu süreçte manevi desteklerini ve kız kardeşliklerini benden hiçbir zaman esirgemeyen Rufeyde Yılmaz, Gamze Yılmaz ve Ebrar Curga başta olmak üzere tüm geniş aileme teşekkürlerimi sunuyorum.

Annelik süreci ile birleşen tez yazım sürecinde tezimi tamamlamam yönünde desteklerini benden esirgemeyen, süreci kolaylaştırmak için elinden geleni yapmaya çalışan eşim, yol arkadaşım Kerim Taşkesen'e minnettarım. Hem anne karnında hem de hayatının ilk on sekiz ayında doktora tezini benimle yazıp bitiren sevgili kızım, hayatımın mucizesi, oyun arkadaşım Elif Asya ise en büyük teşekkürü hak ediyor. Tez stresi ve tüm yorgunlukları pozitif bir enerjiye dönüştürmesi ve yarınlara umutla bakmamı sağlaması nedeniyle tezin tamamlanmasında en büyük emek onundur. Bir kadın için çok zor olan bu iki süreci birlikte yürütmek farklı bir tecrübe oluşturdu. Lakin kızım yaşanan ve yaşanacak her şeye değer kattı, anlamını yüceleştirdi. Sevgili kızım, umarım yıllar sonra sen nasıl ki bugün benim hayatının en zorlu sürecinde bana eşlik ediyorsan ben de yarınlarında, yürüdüğün tüm yollarda senin yanında olacağım. Bütün yollar senin için yürünüyor kızım, bütün her şey seninle alakalı…

Kızım Elif Asya, süt oğlum Furkan ve Salih, yeğenlerim Ayşe, Merve, Ali Kaan, Ömer Asaf ve Leyla başta olmak üzere tüm çocukların savaşsız ve sömürüsüz bir dünyada

yaşamalarını temenni ediyor ve tezimi yarınlara umutla bakmamızı sağlayan çocuklara ithaf ediyorum.

Ayşenur TAŞKESEN

İstanbul,2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... İi
ABSTRACT ..... İii
ÖN SÖZ ..... İv
TABLOLAR LİSTESİ V
KISALTMALAR LİSTESİ Vi

BİRİNCİ BÖLÜM
KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1.Tezin Konusu..... 1
1.2.Tezin Kapsamı ve Amacı…..…… 8
1.3.Tezin Önemi ve Sınırlılıkları…….....…… 9
1.4.Tezin Yöntemi…….....….. 11

İKİNCİ BÖLÜM
ASKERİ DEVRİM VE ASKERİ ALANDA DEVRİM KAVRAMLARI

2.1. Askeri devrim kavramı ve kavramsal tartışmalar..... 19
2.1.1. Askeri Devrim Kavramı……..... 21
2.1.2. Askeri Devrim Tartışmaları..... 24
2.2. Askeri Alanda Devrim Kavramı ve Kavramsal Tartışmalar…… 36
2.2.1. Askeri Alanda Devrim Kavramı…… 36
2.2.2. Askeri Alanda Devrim Tartışmaları..... 40
2.3. Askeri Devrim Unsurları…….....……..…….. 49

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAVAŞIN TARİHSEL DÖNÜŞÜMÜ VE TOPYEKÛN SAVAŞ KAVRAMI

3.1. Disiplinler Arası Bir Olgu Olarak Savaş..... 55
3.1.1. Uluslararası İlişkiler……..... 57
3.1.2. Sosyoloji…….. 60
3.1.3. Tarih……..... 62
3.2. Savaş Türleri……. 66
3.3. Topyekûn savaş kavramı, topyekûn savaşın unsurları ve topyekûn savaşın kaynakları..... 79
3.3.1. Kavramsal Tartışma……..... 81
3.3.2. Topyekûn Savaşın Unsurları……..... 91
3.3.3.Topyekûn Savaşın Kaynakları..... 96
3.3.3.3.1. Askeri Devrimler…… 98
3.3.3.3.2. Modern Ulus Devlet…… 99
3.3.3.3.3. Kapitalizm…….. 115

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ASKERİ DEVRİM VE TOPYEKÛN SAVAŞ: SON DÖNEM OSMANLI'DA TOPYEKÛN SAVAŞIN KAYNAKLARI

4.1. Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi: 1789-1914... …….. 121
4.1.1. III. Selim'den II. Abdülhamit'e Devlet ve Kapitalizm…..……. 131
4.1.2. II. Abdülhamit'ten Birinci Dünya Savaşı'na Devlet ve Kapitalizm…… 162
4.2. Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Devrimsel Gelişmeler: 1789-1914……. 184
4.2.1. III. Selim'den II. Abdülhamit'e Askeri Devrimsel Gelişmeler….. 188
4.2.2. II. Abdülhamit'ten Birinci Dünya Savaşı'na Askeri Devrimsel Gelişmeler.…… 215

SONUÇ..... 237
KAYNAKÇA 246
ÖZGEÇMİŞ..... 263

Tablolar Listesi

Tablo1: Askeri devrim ve askeri alanda devrim……... 43

Tablo2: Askeri devrim unsurları ……. 50

Kısaltmalar Listesi

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

RMA : Revolution Millitary Affairs

Birinci Bölüm

1.1. Tezin konusu

Bu çalışma askeri devrim ve topyekûn savaş arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Her iki kavram da tarih, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, sosyoloji başta olmak üzere birçok disiplinin inceleme alanına girer. Askeri devrim kavramını öncelikli olarak erken modern tarihçilerin, topyekûn savaş kavramını uluslararası ilişkiler uzmanlarının çalışma alanına girdiği görülür. Askeri devrim tartışması erken modern dönem gelişmelerine odaklanırken topyekûn savaş kavramı 1789 Fransız Devrimi'nden sonra savaş mantığının ve savaşma şeklinin nasıl değiştiğini ve yirminci yüzyıldaki iki büyük dünya savaşına nasıl evrildiğini, iki dünya savaşının topyekûn savaş olup olmadığını inceler. Öte yandan çağdaş savaş araştırmalarında da savaş türleri tanımlanırken topyekûn savaş ehemmiyet verilen bir savaş türüdür. Kavramsal tartışmalarda modern döneme odaklanan çalışmalar olduğu gibi modern dönem öncesindeki olgular üzerinden kavramsal tartışma yürüten çalışmalar da mevcuttur.

Askeri devrimin kavramsal tartışması uzun yıllardır devam etmektedir. Toparlayıcı bir ifade ile bir olayın askeri devrim olarak ele alınması için savaş yapma şeklinde köklü değişikliklere neden olması gerekir. Savaş, doğası gereği yıkıcı bir eylemdir ve savaşın yapılma şeklini değiştirecek çeşitli unsurlar vardır. Savaşta yer alan orduların örgütlenme şekilleri, kurmay kadroların varlığı ve şekli, askerlerin temin usulü, orduların kullandığı hafif ve ağır silahlar ve onların teknolojik değişimi, savaşın yapıldığı alan, savaşan tarafların düşman algısı vb. unsurlar savaşın yapılma şeklini değiştirebilir veya dönüştürebilir. Bahsi geçen askeri hususlar haricinde toplumları ve devletleri daha öncesine göre değiştiren ve dönüştüren büyük devrimler de askeri alana doğrudan etki edebilmektedir. Bu etkiye sahip olan ekonomik ve siyasi olayları da askeri devrim olarak kabul etmek mümkündür. Bu minvalde Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi askeri devrim olarak kabul edilebilen siyasi ve ekonomik devrimlerdir.

Topyekûn savaş kavramı ilk olarak Birinci Dünya Savaş'ı esnasında kullanılmış olmakla birlikte daha öncesinde savaş üzerine yazılmış birçok eserde

farklı bir kavramla tartışıldığı görülür. Örneğin Carl von Clausewitz'in topyekûn savaş kavramı yerine mutlak savaş kavramını kullanır. Birebir aynı olmasa da hem mutlak savaş kavramı hem de topyekûn savaş yerine kullanılan diğer kavramlarda odaklanılan şey kavramın kendisinden ziyade savaşın yaşadığı dönüşümdür; savaşın neye, nasıl dönüştüğüdür. Yirminci yüzyılın iki büyük savaşına değin bu kapsamda yaşanan savaşların incelenmesi hatta her iki dünya savaşının da ne kadar topyekûn savaş olduğu tartışması kavramsal tartışmanın genel çerçevesini oluşturur. Bu nedenle topyekûn savaş kavramını, hangi kavramla karşılanırsa karşılansın, bir ideal tip olarak ele almak işlevsel bir çalışma imkânı sunar. Sonuç olarak savaşı topyekûn savaş türüne dönüştüren belirli nedenler ve topyekûn savaşın temel bazı kaynakları vardır. Nihai olarak bu nedenlerin her biri birbirine illiyet bağı ile bağlıdır.

Erken modern dönemden modern döneme geçişte kademeli olarak savaşın sınırlı savaş mantığından topyekûn savaşa dönüştüğü görülür. Elbette bu sav, Batı merkezli bir okumanın sonucu olarak Avrupa'da meydana gelen değişimlere odaklanmanın bir sonucudur. Farklı bölgelerde Avrupa'yla eş zamanlı olarak aynı değişim ve dönüşümler yaşanmasa da meydana gelen iki büyük dünya savaşının küreselliği ve savaşların Avrupa merkezli olduğu aşikardır. Çalışmada erken modern dönemden modern döneme geçişte Avrupa'da meydana gelen gelişmeler ışığında topyekûn savaşın üç temel kaynak tespit edilmektedir: Askeri devrimler, modern ulus devletin doğuşu ve kapitalizm. Elbette tespit edilen üç kaynak haricinde birçok alt kaynak ya da neden tespit etmek mümkündür. Ancak savaşın aslında sadece askeri bir konu olmadığını göstermesi açısından da belirlenen üç kaynak önem arz eder. Özetle toplumsal, siyasal ve ekonomik devrimlerin bir sonucu olarak savaşın yapılma şekli değişerek topyekûn savaşa dönüşür.

Batılı olmayan, ki tartışmalı bir konudur, ancak Batının mutlak etkisi altında olan Osmanlı İmparatorluğu 1918'de dağılır. Osmanlı'nın son döneminde temel politikası olan Batılılaşma politikası kapsamında yaşanan yeniden örgütlenme sürecinin bir sonucu olarak da görülebilecek bir sonuç olarak imparatorluk, dört yıl süren büyük savaş boyunca ayakta kalır. Kaldı ki imparatorluğun büyük savaş öncesinde de sürekli savaş halinde olması onun direnme gücünü göstermesi açısından önemlidir. Klasik yazında son dönem Osmanlı durağan bir toplum, değişmeyen bir

devlet, ilerlemeyen bir ekonomi olarak resmedilirken yeni tarihçilik anlayışı kapsamın yapılan çalışmalar daha güvenilir bir dönem resmi çizmektedir. İmparatorluğun dağılmış olması son döneminde bütüncül bir başarısızlık hali içinde olduğunu göstermez. Son dönem Osmanlı'da bir yeniden örgütlenme sürecinin yaşandığı, askeri-siyasi- ekonomik ve toplumsal alanlarda klasik dönemden farklılaşmasına neden olan değişim ve dönüşümler gerçekleştiği, bununla birlikte klasik dönem pragmatist devlet anlayışının bu dönemde de devam ederek devlet için, devleti kurtarmak amacıyla hareket edildiği, Batılılaşma politikasının II. Abdülhamit dönemi dahil aralıksız devam ettiği gibi dönem içerisinde süreklilik arz eden birçok husus bulunmaktadır. Çalışmada incelenen dönemin tamamında süreklilik arz eden en önemli konu Batılılaşmadır. Bir diğer süreklilik konusu ise tüm yenilik ve değişimlerin ardında yatan asıl amacın devleti kurtarmak olmasıdır. Askeri alanlar özelinde düşünüldüğünde ise birçok yeniliğin aslında önce askeri alanlar için geliştirildiği sonra diğer alanlara yayıldığı görülür.

Çalışmada topyekûn savaşın kaynakları olarak benimsenen modern ulus devlet, kapitalizm ve askeri devrimsel gelişmelerin son dönem Osmanlı'daki serencamı incelenmektedir. Avrupa'da erken modern dönemde meydana gelen ekonomik, toplumsal, siyasal ve askeri değişimlerin bir sonucu olarak ortaya çıkan kapitalizm ve modern ulus devlet Avrupa'nın ekonomik olarak başarı sağlaması ve yayılmacı bir politika izlemesi nedeniyle on dokuzuncu yüzyılla birlikte küresel bir yayılma sürecine girer. Öncelikli inceleme konusu son dönem Osmanlı'da askeri devrimsel gelişmeler olduğu için devlet ve kapitalizm aynı başlık atında incelenir. Önce devletin yeniden örgütlenme süreci olarak da görülebilecek son döneminde Batılılaşma politikası doğrultusunda nasıl dönüştüğü; kapitalist dünya ekonomisinden ne ölçüde etkilendiği ve ona eklemlendiği gösterilmeye çalışılacaktır. Sonrasında ise askeri devrimsel gelişmeler başlığı altında örgütsel bazda nasıl bir değişim yaşandığı ve teknolojik alanda Batı'da meydana gelen teknolojik değişimlere ne ölçüde uyum sağlandığı incelenecektir.

Çalışmanın başlıca hipotezleri aşağıda yer almaktadır.

- Askeri devrimler salt savaşta ya da savaşma kabiliyetinde meydana gelen değişimlerle değil aynı zamanda siyasi, toplumsal ve ekonomik değişimlerle de yakından alakalıdır.
- Askeri devrim, modern ulus devletin doğuşu ve kapitalizmin gelişimi erken modern dönemde meydana gelen değişimlerin bir sonucudur ve eş zamanlı yürütülen tartışmalardır. Ve aralarında illiyet bağı bulunmaktadır.
- Yirminci yüzyıl topyekûn savaşları ekonomik, toplumsal ve askeri alanda meydana gelen devrimsel gelişmelerin bir sonucudur.
- Modern topyekûn savaşın askeri devrim, modern ulus devlet ve kapitalizm olmak üzere üç temel kaynağı vardır. Bu üçü arasında illiyet bağı bulunur; üç temel kaynağa bağlı olarak meydana gelen değişim ve dönüşümler topyekûn savaşı ortaya çıkarır.
- Son dönem Osmanlı'da teknolojik alanda askeri devrimsel bir gelişme yaşanmaz. Ancak genel kanının aksine yenilikler yakından takip edilir ve silah sanayinde son teknoloji ithal edilir. Ancak sorun silah sanayinden öte devletin alt yapısal yetersizliklerindedir: İletişim, ulaşım, lojistik, ikmal, gıda ve beslenme, donatma, üretim gibi birçok husus sanayileşme ile alakalıdır ve Osmanlı'nın kendi ulusal sanayini kuramamış olması askeri sanayi ve askeri teknoloji alanında yaşanan sorunların en temel nedeni olarak belirir.
- Son dönem Osmanlı'da askeri örgütlenme hususunda modern kitlesel ordulara geçiş için yenilik hayata geçirilmiş, zorunlu askerlik sistemi başta olmak üzere Batı'daki birçok askeri sistem uygulanmaya başlanmış, Batı tarzı tesis edilen ve Batılı danışmanların da eğitimci olarak yer aldığı askeri okullarda subay kadroları yetiştirilmiştir. Askeri yeniden örgütlenme kapsamında askere alım sistemi, askerlik süresi, erlerin seçim şekli, askerlik yaşı, askeri okullar kurulması ve subay yetiştirilmesi, kurmay subayların eğitimi başta olmak üzere birçok alanda yeniden örgütlenme yolunda güçlü dönüşümler yaşanmıştır.

Bu minvalde çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde tezin konusu, yöntemi, amacı, sınırlılıkları ele alınmaktadır. Çok disiplinli bir çalışma olma hedefini içeren çalışma için yöntem olarak tarihsel sosyoloji belirlenmiş ve yöntem tek ve ayrı bir bölüm olarak değil bir alt başlık olarak kısaca ele alınmıştır. Yöntemin

belirlenmesinde savaşın çok taraflı bir olgu olması ve bu nedenle çok disiplinli bir yöntemle çalışılması gerektiği düşüncesi etkili olmuştur.

İkinci bölümde askeri devrim ve askeri alanda devrim kavramları ve kavramlar üzerinden yürütülen tartışmalar ele alınmaktadır. Askeri devrim kavramı tarihsel bir kavram olarak belirirken çoğunlukla tarihçilerin çalıştığı bir konudur. Askeri alanda devrim kavramı ise sıklıkla uluslararası ilişkiler uzmanlarının inceleme alanına girer. Literatürde bazı çalışmalar her iki kavramı bağımsız olarak değerlendirirken bazıları da her iki kavramın birbiri yerine ikame edilebileceğini iddia eder. Bu çalışma her iki kavramın birbiri yerine kullanılabileceği fikri benimsemektedir. Askeri devrim erken modern dönemde fark yaratan askeri değişimleri incelerken askeri alanda devrim ağırlıklı olarak 1990 sonrası güncel değişimlere odaklanmaktadır. Çalışmada askeri alanda devrim kavramı değil askeri devrim kavramının tercih edilmesinde örneklemin tarihsel bir süreci içermesidir.

Bu çalışma, askeri devrime insan ve toplum odaklı bir yaklaşım gözetmektedir. Ayrıca askeri devrimin tarihsel kanıtlarına odaklanarak, askeri devrimlerin farklı dönemlerde benzeri döngüler halinde gerçekleştiği ve bu devrimsel gelişmelerin karşılaştırılmalı olarak ele alınması gerekliliğinin askeri devrim tartışmalarını doğru zemine yerleştireceğini savunulmaktadır. Böylece askeri alanda devrim kavramına sivil bir bakış açısı geliştirilerek, kavramı askeri ihtiyaçlar çerçevesinde ele alan ve askeri amaçlar doğrultusunda devrimsel gelişimlerin izini süren militarist bakış açısı yerine çoğunlukla toplum ve savaş çalışmalarında benimsenen insan ve toplum odaklı bir yaklaşım benimsenmektedir.

Üçüncü bölünde ise çalışmanın ikinci temel kavramı olan topyekûn savaş kavramı ele alınır. Topyekûn savaş kavramının billurlaşması için öncelikli olarak savaşın tarihsel dönüşümüne, bir olgu olarak savaşın disiplinler arası konumuna ve savaş türleri incelenmektedir. Savaş daha önce neydi, nasıldı ve nasıl oldu da topyekûn savaş formatına dönüştüğünün cevabı aranırken yirminci yüzyılın topyekûn savaşlarının erken modern dönemden itibaren yaşanan askeri, ekonomik ve toplumsal devrimlerin bir sonucu olduğu iddiası pekiştirilmeye çalışılır. Sonrasında topyekûn savaş kavramının kendisi incelenirken kavramın unsurları ve kaynaklarına da ayrıca

değinilir. Yirminci yüzyıl topyekûn savaş olgusunun kaynağı olarak askeri devrim, modern ulus devlet ve kapitalizm kavramları alt başlık halinde incelenmektedir.

Erken modern dönemdeki askeri devrimlerin uzun erimli bir süreçte yapısal ve sistemsel değişimler gerçekleştirmesiyle bu sürecin yirminci yüzyılın iki büyük savaşının temellerini hazırladığı iddiası üçüncü bölümümün esas odak noktasıdır. Topyekûn savaşın kaynakları sıralandığında faktörlerin her birinin ortaya çıkması ve gelişmesinin tek bir yüzyılda gelişen olaylar silsilesi olmadığı ve daha uzun erimli bir sürecin sonucu olduğu görülür. Topyekûn savaşın incelenen üç temel kaynağı haricinde farklı kaynaklarını da belirlemek mümkündür. Örneğin Stig Förster topyekûn savaşın kaynakları olarak endüstrileşmiş kitle toplumu, milliyetçilik, şovenizm, ırkçılık, kitlelerin siyasete katılımı, modern silahlarla teçhiz edilmiş kitle orduları, geniş ölçekli yıkıma imkân sağlayan endüstrileşmiş ekonomiler, askerler ve siviller arasında ayrımın erozyona uğramasını görür (Förster, 2000, s. 4). Bahsi geçen kaynaklar her ne kadar on dokuzuncu yüzyılda belirginleşse, yaygınlaşsa veya hacmi genişlese de çoğu üç temel kaynakla ilişkilidir veya onların sonucudur. Her birinin yüzyıllara yayılan ekonomik, toplumsal ve siyasal değişim ve dönüşümlerin sonucu olduğu aşikardır. Ancak askeri devrimin topyekûn savaşla ilişkisini kuran bu çalışma uzun erimli süreçte meydana gelen yapısal ve örgütsel dönüşümleri göz önünde bulundurarak erken modern dönemden itibaren meydana gelen askeri devrimsel gelişmeleri topyekûn savaşın en önemli nedeni olarak görmektedir.

Dördüncü bölümün araştırma çerçevesini Osmanlı'daki askeri devrimsel gelişmeler, modern ulus devlet ve kapitalizmin son dönemdeki seyri oluşturur. Bahsi geçen üç olgu, erken modern dönemden itibaren Batı'da meydana gelen değişimlerdir ve Batı'dan tüm dünyaya yayılan bir gelişim hikayeleri mevcuttur. Devletlerin bir kısmı Avrupa sömürü sistemine doğrudan dahil olur bir kısmı ise sömürge haline dönüşmeden, yarı sömürge ya da periferi olarak, Avrupa'da meydana gelen askeri, toplumsal ve siyasal devrimlerin sonuçlarını kendi ülkelerine modelleme sürecine, "Batılılaşma" serüvenine dahil olur. Osmanlı'da son döneminde Batılılaşma serüvenine dahil olan ve kapsamlı bir yeniden örgütlenme süreci yaşayan devletlerden biridir.

Dördüncü bölümde son dönem Osmanlı'da topyekûn savaşın kaynakları ikili dönemleştirme yapılarak incelenmektedir. 1789, III. Selim ile başlatılan son dönem Osmanlı, 1914 Birinci Dünya Savaşı ile son bulur. Son dönem Osmanlı tabirini daha dar bir zaman dilimi olarak kullanan çalışmalar mevcuttur. Geç Osmanlı tabiri de yine aynı dönemi tanımlamak için kullanılan bir diğer kavramdır. Ancak çalışmada Batılılaşmanın kurumsallaştığı 1789-1914 yılları son dönem Osmanlı olarak kabul edilmektedir. 1789-1876 III. Selim'den Abdülhamit'e bir başlık olarak, 1876-1914 II. Abdülhamit'ten Birinci Dünya Savaşı'na ikinci bir başlık olarak ele alınır. Öte yandan devlet ve kapitalizm tek bir başlık altında çalışılır. Askeri devrimsel gelişmeler için ayrı bir başlık açılarak askeri devrim unsurları olan askeri örgütlenme ve askeri teknoloji son dönem Osmanlı özelinde incelenir. Neden askeri devrim değil de askeri devrimsel gelişmeler tabirinin kullanıldığı ise ikinci bölümdeki askeri devrim tartışmalarının bir sonucu olarak görülebilir. İkinci bölümde de detaylı şekilde görüleceği üzere askeri devrimin gerçekleşip gerçekleşmediğinden ziyade büyük değişimlere odaklanmak başka bir deyişle devrimsel süreçleri araştırmak sonuçtan bağımsız süreci analiz için önemlidir. Son dönem Osmanlı'da askeri devrim yaşanmamış olsa da devrimsel gelişmeler veya büyük dönüşümler yaşanmıştır. Bu değişim ve dönüşümler yaşanırken de bir askeri devrimin yaşanıp yaşanmayacağı muğlaktır ve askeri devrimsel gelişmeler tabirinin kullanılması daha işlevseldir. Öte yandan askeri devrimsel gelişmeler başlığı altında alt konular olarak askere alım sistemleri, örgütsel yenilenme, askeri eğitimde yabancı danışmanlar ve askeri teknolojide yaşanan değişim konuları incelenmiştir. Bölümde nicel verilerden ziyade niteliksel değişime odaklanışmış gerek duyulan yerlerde dipnot olarak nicel verilere yer verilmiştir.

Son dönem Osmanlı'da askeri alanda başarısızlıklarının temel nedeni askeri olmaktan ziyade devletin örgütlenme ve ekonomik kapasitesinden kaynaklanmaktadır. Topyekûn savaşın kaynakları olarak kabul edilen askeri devrim, modern ulus devlet ve kapitalizm üçlüsünde Osmanlı'nın ulus devlet ve kapitalizm adımlarında tam anlamıyla bir dönüşüm sağlayamamış olması askeri devrim hususundaki dönüşümü de etkilerken diğer iki unsurda yaşanan olumsuzluklar askeri alana da etki eder. Son dönem Osmanlı'da meydana gelen askeri gelişmeleri

devrimsel değil evrimsel bir görünüm arz etmektedir. Osmanlı'nın özellikle çalışmaya kapsayan dönemde Batı'da meydana gelen gelişmeleri yakından takip ettiği devlet örgütlenmesini, mali, idari yapısını, askeri sistemini Batı'ya benzer şekilde dönüştürmeye çabaladığı görülür. Aynı şekilde özellikle silah sanayinde teknolojik transferin hızlı bir şekilde yapıldığı yadsınamaz bir gerçekliktir. Osmanlı'nın geleneksel devlet tutumunda pragmatist bir yapıya sahip olması da Batılılaşma döneminde devam etmiş ve genel kanının aksine Batılılaşma sürecinde güçlü bir direnç ile karşılaşılmamıştır.

Osmanlı'nın incelenen döneminde modern ulus devlet sistemine geçiş, kapitalist ekonomi ile bütünleşme hususlarında bir süreklilik söz konusudur. III. Selim'le başlayan Batılılaşma hamleleri başarılı ya da başarısız olmasına bakılmaksızın aralıksız devam etmiştir. Elbette burada iddia edilen husus tek düze bir çizgi halinde bir ilerleme yaşandığı şeklinde değildir. Ancak farklı padişahlar ya da farklı devlet adamları eliyle devleti kurtarmak amacıyla atılan adımların yönü "Batı" olmuştur. İstibdat dönemi olarak adlandırılan II. Abdülhamit döneminde dahi Batılılaşma hedefinden vazgeçilmemiştir. Süreklilik olarak görebileceğimiz bu durum Osmanlı'dan Türkiye'ye süreklilik arz eden bir konudur.

1.2. Tezin kapsamı, önemi, amacı, sınırlılıkları

Bu tez, askeri devrim ve topyekun savaş kavramlarını incelemekte, iki olgu arasında illiyet bağı oluşturmaya çalışmaktadır. Askeri devrim ve askeri alanda devrim kavramları ikinci bölüm içerisinde ele alınmaktadır. Askeri devrim kavramı tarihsel, askeri alanda devrim ise uluslararası ilişkilerle ilişkili olsa da çoğunlukla biribirleri yerine ikame edilmeleri nedeniyle iki kavramın da ortaya çıkışı ele alınmıştır. Yürütülen inceleme sonrası, askeri devrim ve askeri alanda devrim unsurların benzerliği her iki kavramın biribiri yerine ikame edililebilir olduğunu göstermektedir. Bu nedenle bölüm, her iki kavramın detaylı incelemesini kapsamaktadır. Üçüncü bölüm ise topyekun savaş kavramını ele alırken her bir savaş olgusunu detaylı incemeyi veya savaşlar üzerinden savaşı tanımla şeklinde değil bir kavram ve bir olgu olarak savaşı ele almaktadır. Örneğin kavramı anlatırken, topyekun savaş ya da sınırlı savaşla ilgili örnek savaşlar zikredilmekte ama savaşların içeriği kapsam dışında bırakılmaktadır.

Örneklem olarak son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nu ele almakta, bahsi geçen dönemde topyekun savaşa sebebiyet veren kaynakları incelemektedir. Tezde topyekun savaşın üç temel kaynağı olarak kabul edilen askeri devrimler, modern ulus devletler ve kapitalizm son dönem Osmanlı özelinde incelenmektedir. Örneklemin belirli sınırlılıkları bulunmaktadır. Dönem içindeki spesifik olaylara çalışmada yer verilmemiştir. Orta erimli bir süreci yansıtan 1789-1914 yılları olarak ele alınan son dönem Osmanlı'da meydana gelen örgütsel ve yapısal değişim ve dönüşümler ele alınarak 1. Dünya Savaşı'na, topyekun savaşa giden süreç incelenmektedir. Birinci Dünya Savaşı çalışmanın kapsamı dışında yer almaktadır. Amaç olaylar ve savaşlar üzerinden bir tartışma yürütmek değildir. Amaç, on dokuzuncu yüzyılda oluşmaya başlayan topyekun savaş olgusunun siyasi, ekonomik, toplumsal ve askeri bir dönüşümün Osmanlı özelinde nasıl gerçekleştiğini göstermek ve bu değişimin süreklilik ve kopukluklarının altını çizerek topyekun savaşın kaynakları olarak kabul edilen konulardaki eksiklik / farklılıklarım ne olduğunu görmektir. Kaldı ki 1789-1914 yılları arasında topykeun savaşın nüveleri bir çok yerde cereyan ederken Osmanlı'da Kırım Savaş'ı esnasında bu savaş türünde taraf olmuştur. Bu çalışma, 1914'de büyük savaş olaylar zincirinin son halkası olarak ortaya çıkmasından önceye odaklanarak son dönem Osmanlı'nın panoramasını çizmeyi amaçlamaktadır.

Tezin en temel amacı askeri devrimsel gelişmelerin siyasi, ekonomik, toplumsal faktörlerden bağımsız olarak düşünülemeyeceğinin gösterilmesidir. Askeri devrimler sadece savaşma kabiliyetinde meydana gelen değişimlerle değil meydana gelen ekonomik ve siyasi gelişimlerin de bir sonucu olarak meydana gelir. Son dönem Osmanlı'da askeri devrimsel gelişmelerin askeri alandan çok siyasi, ekonomik ve toplumsal bir boyutu olduğunu göstermek çalışmanın en temel amaçlarından biridir: Askeri alanda yaşanan sıkıntıların birçoğunun aslında devletin kendi ulusal sanayini kuramamış olması ve devletin yetersiz alt yapısal gelişimi olduğunu göstermektir.

1.3. Tezin önemi ve sınırlılıkları

Araştırmanın öncelikli önemi uluslararası ilişkilerin temel konularından biri olan topyekûn savaş ile uluslararası ilişkilerin olduğu kadar tarihin de çalışma konularında yer alan askeri devrimin bir arada, sosyolojik bir bakış açısıyla incelenecek olmasıdır. Çalışmanın ikinci önemi ele alınan konunun çok disiplinli bir

yöntem olan tarihsel sosyoloji kullanılarak çalışılacak olmasıdır. Tez yazarının lisans, yüksek lisans ve doktorada farklı disiplinlerde eğitim alması, sırasıyla iktisat, sosyoloji, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler üzerine yapmış olduğu çalışmalar yazarı çok disiplinli çalışma yapmaya elverişli kılmıştır. Tarih ve sosyolojinin yakınlaştığı bir yöntemle, yorumlayıcı bir bakış açısıyla konu ele alınmıştır. Örneklemle ilgili birçok tarihsel metin mevcuttur. Ancak spesifik olarak topyekûn savaşın kaynaklarına bir arada değerlendiriliyor olması, askeri örgütlenme ve askeri teknolojiye odaklanılması çalışmanın ayırt edici özelliklerinden biridir.

Özellikle askeri devrim kavramının incelendiği ikinci bölüm, kapsamlı bir literatür taraması sonucunda yazılmıştır. Tarama sürecinde Türkçe yazında askeri devrimle ilgili derli toplu bir çalışma olmadığı fark edilmiş ve bu yazındaki bir boşluk da doldurulmak amaçlanmıştır. Birinci bölümün bir diğer önemi ise yine Türkçe yazında son on yıllarda önemli bir kavram olarak hem akademi de hem de devlet kurumları tarafından üzerinde sıklıkla durulan bir kavram olan askeri alanda devrim kavramının da askeri devrim başlığı altında incelenmiş olmasıdır.

Tarihsel sosyolojinin de çalışma alanına giren savaş, ulus devletlerin oluşum süreci, kapitalizme geçiş, askeri devrim konularını son bölümde son dönem Osmanlı özelinde incelenmektedir. Son dönem Osmanlı birçok tarihsel metinle incelenmiş, üzerine birçok tarihçi çalışma yapmıştır. Ancak bu tez tarihsel bir çalışma değildir, salt sosyolojik bir çalışma da değildir. Olaylar veya savaşlar tek tek incelenmek yerine yaşanan değişim ve dönüşümlerin izi anahtar kavramlar çerçevesinde tartışılmaktadır. Bunun yanı sıra son dönem Osmanlı'yı sıklıkla karşılaşıldığı gibi modernleşme kuramı çerçevesinde ele alan bir çalışma da değildir. Kaldı ki yaşanan dönüşüm çalışmada modernleşme olarak değil, Batılılaşma olarak kullanılmaktadır.

Çalışmanın, Türkçe literatür açısından bir başka önemi ise tarihsel sosyoloji alanında çalışan öncü isimlerin de Osmanlı'nın tarihsel sosyoloji yöntemiyle dil vb. sınırlılıklar nedeniyle yeterli derecede çalışılmadığının altını çizmesidir. Aslında son on yıllarda Türkçe yazında da tarihsel sosyoloji yöntemi kullanılmaya başlanmış olmakla birlikte Osmanlı özelindeki çalışmalar yetersizdir. Huricihan İslamoğlu, Çağlar Keyder, Nur Vergin gibi isimler tarihsel sosyoloji yöntemini kullanan önemli kült isimler olarak örmek verilebilir.

Çalışıma son dönem Osmanlı'da ele alınan ordu sistemi hava, kara ve deniz olmak üzere tüm silahlı kuvvetler değil sadece kara kuvvetleri ele alınmaktadır. Bu kısıtlamada o dönem içerisinde, ele alınan ülkede, kara kuvvetlerindeki değişimin ordu sistemlerinin bel kemiğini oluşturması etkili olmuştur. Öte yandan tezin dilsel sınırlılıkları da bulunmaktadır. Türkçe, İngilizce ve kısıtlı olarak Almanca dillerinde kaynaklar taranmıştır. Bunun dışında çalışmanın yönteminin de metodu olan ikincil kaynaklar üzerinde çalışılmış birincil kaynaklar kapsam dışında tutulmuştur.

Tezin kapsamı başlığı atında da bahsedildiği üzere tezin örneklemi son dönem Osmanlı İmparatorluğu'dur. 1789-1914 yıllarında kapsayan dönemde yaşanan ulus devlete geçiş, kapitalizmin gelişimi ve askeri devrimsel gelişmeleri incelenmektedir. Bahsi geçen üç kriter çalışmada topyekûn savaşın kaynakları olarak kabul edilmektedir.

1.4. Tezin yöntemi

Çalışmada yorumlayıcı ve anlamaya dayalı karşılaştırmalı tarih yöntemi, nitel araştırma teknikleri kullanılmıştır. Epistemolojik olarak bilimsel realizmin çoklu yöntemi; ontolojik çerçevesini bütüncül – materyalist bir bakış açısı ve karşılaştırma usulü esas alınır.

Çalışmanın temel araştırma yöntemi tarihsel sosyolojidir. Disiplinler arası bir yaklaşım olan tarihsel sosyolojinin çalışma için seçilme nedeni araştırmanın problemini açıklamak için tek bir disiplinin yetersiz kalacağına inanılmasıdır. Konu, sosyoloji, antropoloji, tarih, ekonomi politik ve siyaset bilimini kapsayan çok disiplinli bir yöntemle ele alınmayı gerektirmekte ve tarihsel sosyoloji bu çok disiplinli çalışma fırsatını sunmaktadır.

Tarihsel sosyoloji tarih yazım yöntemi olarak Annales tarih yazım yöntemiyle ilişkilidir. On dokuzuncu yüzyılda tarih yazımında Rankeci yöntem hâkim olurken tarih de aynı dönemde profesyonelleşerek bilimselleşir. Yirminci yüzyılla birlikte tarihsel çalışmaların yelpazesi genişler. George G. Iggers, iki yüzyıl arasındaki farklılıklara dikkat çekerken on dokuzuncu yüzyıl tarih yazımının anlatıya dayılı niteliğe sahip olduğunu, yirminci yüzyılda ise sosyal bilim yönelimli tarihsel araştırma ve yazma biçimlerinin etkin olduğunu belirtir (Iggers, 2000, s. 5): "Geleneksel tarih

yazımı, soyut genellemelere indirgenmeye karşı koyan bireylerin aracılığına ve kasıtlılık unsurlarına odaklanmış iken; tarihin sosyal bilim yönelimli yeni biçimleri toplumsal yapıların ve toplumsal değişimin altını çizmektedir."

Geleneksel tarih yazımı büyük olayların büyük isimlerin tarihselleştirilmesine önem verirken sıradan insanların etkilerini ve toplumsal değişimleri görmezden gelmektedir. John Tosh da bu konuya dikkat çekerken geleneksel tarih yazımında *büyük adamlar*ın eylemlerine ve amaçlarına odaklanan siyasi anlatıya odaklanıldığını belirtir (Tosh, 2019, s. 166). Ve savaş tarihi genellikle siyasi tarihin bir konusu olarak geleneksel tarih yazımının önemli konuları arasında yerini alır. Savaşın pozitivist bir yaklaşımla nicel veriler üzerinden ele alınması uzun yıllar savaşın sadece devletlerin bir meselesi olarak tarihselleştirilmesine neden olur. Aynı şekilde savaş haricindeki diğer askeri konular da tek düze bir bakış açısıyla devletlere dair konular olarak ele alınır. Çalışmada tarih yazım yöntemi olarak geleneksel tarih yazımının yerine Annales bakış açısı benimsenmiştir. Annales'in yöntem olarak tercih edilmesinde savaş ve askeri konuların sadece devletlerin, büyük adamların veya siyasi tarihin bir parçası olmadığı düşüncesi etkili olmuştur. Toplumlar ve hatta bireyler de bahsi geçen konularda temel aktörlerdir ve bu nedenle sosyolojik bir alt yapıyı da içerecek şekilde ele alınmalıdır.

Sosyal tarihin yükselişi, on dokuzuncu yüzyılın sonunda bazı tarihçilerin tarihte politik konuların hakimiyetinden rahatsız olmasıyla başlar. 1900'lerin başında tarihçiler Rankeci tarihten ötesini incelemeye başlarken 1920'lerde "yeni türde bir tarih" olarak Annales sosyal tarih çalışmalarında önemli bir yer edinir (Burke, 2019, s. 27). 1919 yılında yayın hayatına başlayan Annales geleneksel tarih yazımına getirilen eleştirileri öncüsü konumundadır; geleneksel disiplinleri beşerî bilimlere ekleyerek disiplinler arasını sınırı kaldırmış ve böylece tarih yazımında çeşitli yönelimler ve yeni yaklaşımlar için de zemin hazırlamıştır (Iggers, 2000, s. 54). Başka bir deyişle Annales'in yöntemi disiplinler arası iş birliğini savunurken ve disiplinler arası iş birliği olmaksızın yapılan çalışmaların yetersiz kalacağı iddiası üzerinden şekillenir.

Peter Burke, Annales'in arka planını oluşturan üç özelliğine dikkat çeker(Burke, 2014, p. 22):

İlkin olaylardan oluşan geleneksel anlatımın yerini sorun odaklı bir analitik tarih alır. İkinci olarak, esasen siyasete odaklanan bir tarihin yerine insan faaliyetlerinin tamamına eğilen bir tarih geçer. Üçüncü olarak sözü edilen bu iki amacı gerçekleştirebilmek gayesiyle, öbür disiplinlerle – coğrafya, sosyoloji, psikoloji, ekonomi, dilbilim, antropoloji vb.- iş birliği yapmaya önem verir.

Tarihsel sosyoloji, Annales Ekolünün açtığı yoldan ilerleyen çok disiplinli tarih anlayışına dayanan sosyoloji ve tarih bilimlerinin yöntemsel birlikteliğidir. Tarih somut olaylardan oluşan uzun ya da kısa süreçleri incelerken, sosyolojik yapılar ve değişim üzerine genel kuramsal açıklamalar üretir (Özdalga E. , 2016, s. 11). Tarihsel sosyoloji hem tarihi hem de sosyolojiyi kapsayan bir bakış açısını benimserken bir yöntem mi, somut bir kuram mı, bir okul haline gelebildi mi sorularının tarihsel sosyoloji içerisinde yıllardır çözülememiş tartışmaları olduğunu iddia etmek mümkündür. Elisabeth Özdalga bu tartışmaları ele aldığı çalışmasında tarihsel sosyolojiyi bir tasavvur eseri olarak tarihsel sosyoloji ve bir ustalık eseri olarak tarihsel sosyoloji diye ikili bir ayrıma gider. Klasik sosyologların, özellikle Karl Marx ve Max Weber'in yapmış olduğu çalışmalarda, tarih ve sosyolojinin iş birliği halinde olduğu görülür. Ancak tarihsel sosyoloji bir kuram ya da okul olarak görülmez ya da zikredilmez. Bununla birlikte, tarihsel sosyolojinin bir yaklaşım olarak benimsenmesi için 1950'lerde, bir terim olarak kabul edilmesi ise 1980'lerde gerçekleşir (Özdalga E. , 2016, s. 23).Klasik sosyologlardan itibaren tarih ve sosyolojinin işbirliğine sıklıkla başvurulsa ve bir çok isim tarafından temel kaynak olarak kabul edilen çalışmalar yapılsa da Philip Abrams'ın 1982'de yazdığı Tarihsel Sosyoloji adlı kitabına kadar tarihsel sosyoloji hakkında detaylı bir çalışma yapılmadığını iddia etmek de mümkündür.

İki disiplin arasında iş birliğine tekrar dönmek gerekirse Özdalga, farklı çalışma yöntemlerine sahip olan bu iki disiplinin analitik yaklaşımlara temel olan ortak çabalarını dört başlık altında inceler. İlk olarak tarihsel sosyoloji, toplumsal ve tarihsel dönüşümlerle, yani belirli bir yönü olduğu varsayılan değişimlerle ilgilenir. Dönüşümleri ve değişimleri anlamanın yolu, birdenbire ya da süreç içerinde gerçekleşmesine bakılmaksızın uzun süreli tarihsel perspektifler olmadan anlaşılmayacaktır. İkinci olarak tarihsel sosyoloji kişi, devrim, devlet benzeri kurum,

yapı ya da sınıf benzeri ne üzerine çalıştığı fark etmeksizin, ele alınan fenomenin daha geniş bir bağlama oturtulması gerekir. Böylece mikro ve orta düzeyde birbirine uygun bağlamların birbirine etkiler. Üçüncü olarak toplumsal örgütlenmelerin, kurumların ve kimliklerin ilişkisel boyutu ve karşılıklı bağımlılıklarıyla ilgilenir. Dördüncü ve son olarak ise tarihsel sosyoloji güç eşitsizlikleri ve güç dengesidir. Özdalga, Marx ve Weber'in tarihsel sosyolojiye yansıyan mirasının belirgin yanının da güç olduğuna iddia eder. Böylece tarihsel sosyoloji, çeşitli toplumsal ve siyasal katmanlardaki iktidar mücadeleleri; örgütlenme ve kurumlar arasındaki ilişkileri "süregiden bir yapılaşma" üzerinden inceler (Özdalga E. , 2016, s. 11-16).

Philip Abrams, tarihsel sosyolojiyi kişiler ve toplumsal örgütlenme arasında zamansal süreçte inşa edilen ilişkiyi anlamaya yönelik bir çaba; sürekliliğe sahip bu inşa sürecinin toplumsal çözümlemenin odak noktası haline getirilmesi olarak yorumlar (Aktaran, Özbudan, 41). Tarihsel sosyolojinin öncü isimlerinin zamansal süreçte inşa edilen ilişkileri çoğunlukla uzun dönemli tarihsel süreçler olarak ele adlığı görülmektedir. Zamansallıklar konusunda tarihsel sosyologların sosyal tarihin ve Annales'in öncü ismi Fernand Braudel'in zamansallıklarından etkilendiği söylenebilir. Öte yandan toplumsal çözümlemeleri yaparken Marx ve Weber geleneğine göre ele alan sosyologlar ya da Marx ve Weber geleneğine dayanan isimler vardır. Gerard Delanty ve Engin F. Işın'ın editörlüğünü yaptığı Tarihsel Sosyoloji adlı kitapta tarihsel sosyoloji tüm boyutlarıyla ele alınırken hem Marx ve Weber ile olan ilişkisi hem de Annales yazım yöntemi olarak kurulan ilişki ele alınarak kapsamlı bir çalışma yapılmıştır. Delanty ve Işın Weber, Marx ve Annales'den etkilenen yazarların çalışma konuları şöyle belirler (Delanty & Işın, 2017, s. 15):

Bu yaklaşımlar, muhtemel modern çağdaki toplumsal krizlerin yaşandığı dönemlerin ürünleri oldukları için, modernitenin oluşumundaki tanımlayıcı önemde olaylara, özellikle modern çağın habercisi olan feodalizden kapitalizme geçiş, modern devletin oluşumu, Reformasyon, Fransız Devrimi, işçi hareketleri gibi, devrimci hareketlere ve çağ dönüşümlerine baktılar…Açıklayıcı ve yorumlayıcı yöntemleri bir araya getirdiler…Ne salt tarihsel ne de salt sosyolojik çalışmalar yaptılar.

Tarihsel sosyoloji aynı zamanda çok disiplinli yapısı ve sosyologların farklı yöntemler belirlemesi nedeniyle esnek bir yönteme sahiptir: Yasalar oluşturmak veya

sınamakla uğraşmak yerine karmaşık ve değişken olayları genel kurallardan oluşarak açıklanır ya da olayları bu genel eğilimlerle yorumlanır (Komisyonu, 2005, s. 46). Böylece toplumlar arasındaki benzerlik ve farklılıklar karşılaştırmalı şekilde analiz edilirken sistematik bir inceleme gerçekleştirilir.

Theda Skocpol tarihsel sosyoloji çalışmaları için dört temel özellik belirler. Belirlemiş olduğu özellikler de tarihsel sosyolojin yöntemi hakkında bilgi verir. Ona göre bir tarihsel sosyoloji çalışmasında toplumsal yapılar ve süreçlerle ilgili sorular sorulmalı; süreçlerin zamana bağlı nedensel açıklamalarını yaparken kronolojik sırayı dikkate alınmalı; eylemler ve yapılar arasındaki etkileşimlere dikkat edilmeli; toplumsal yapıların değişim kalıplarında tikel ve değişik özelliklerini açıklanmalıdır (Skocpol, 1999a, s. 2). Böylece Skocpol, tarihsel sosyolojiyi *büyük ölçekli yapıların ve temel değişim süreçlerinin doğasını ve etkilerini anlamaya adanmış sürekli, hep yenilenen bir araştırma geleneği* olarak tanımlamaktadır (a.e., s.7).

Skocpol tarihsel sosyolojinin üç farklı araştırma stratejisi olduğunu belirtir ve inceler. Ona göre seçilen stratejiler tek tek ya da karşılaştırmalı şekilde incelenebilir. Tarihsel sosyolojinin üç farklı araştırma stratejisini, stratejiyi kullanan yazarları da dahil ederek sınıflandırır (Skocpol, 1999b, s. 407): Erikson, Wallerstein, Andorson'un çalışmalarında dikkat çeken *tarihsel olayları anlamak için genel bir modele uygulama* stratejisi; Thompson, Geertz, Fredrickson'un çalışmalarında kullandığı *anlamlı bir tarihsel yorum getirmek için kavramları kullanma stratejisi* ve son olarak Skocpol, Brenner, Hamilton, Moore tarafından kullanılan *tarihteki nedensel düzenlilikleri çözümleme stratejisi.*

Skocpol'a göre tarihsel sosyoloji stratejilerinin analitik bir yöntemi olan nedensel düzenlikleri çözümleme yönteminde tarihsel bir sorun ele alınırken amaç tarihsel örüntüleri açıklamaya yetecek nedensel konfigürasyonları keşfetmektedir (Skocpol, 1999b, s. 422). Analitik tarihsel sosyoloji olarak adlandırabileceğimiz bu stratejide temel soru "neden" olarak karşımıza çıkar. Bu yöntemi kullananlarda benzer bazı özellikler vardır: Açıklayıcı genelleştirmelere olumlu bir bakış açıları vardır; ancak açıklamayı nedensellik ilişkisini belirlemek için kullanılır; aynı vakaların farklı zaman ve mekanlarda neden farklı sonuçlar ürettiği genelleştirmeler yaparak anlamaya çalışılır; karşılaştırmalı incelemeleri tekli incelemelere göre daha fazla tercih edilir,

alternatif açıklayıcı savların geçerliliğini araştırmanın en uygun aracı olarak karşılaştırma görülür; vakalar arasında sadece farklılıklar üzerinde çalışmazlar aynı zamanda benzerlikleri de incelerler ve J. S. Mill'in karşılaştırmalı tarih çözümlemesini örnek alarak bütündeki farklılıklar ve can alıcı benzerlikler üzerinde durulur; karşılaştırmalı yaklaşımın yeni tarihsel genellemelere yol açabileceğine inanılır; karşılaştırmalı yöntem sayesinde hem mevcut hipotezlerin geçerliliği sınanır hem de yeni hipotezler oluşturacak nedensel genellemeler geliştirmeye çalışılır; teorik kuşkucudurlar, *pratik bir sav arama ve sunma stratejisine* sahiptirler; klasik tarih çalışmalarında olduğu birinci kaynaklara değil yeterli bilgiye sahip ikincil kaynaklar üzerinden dururken aynı zamanda gerek duyulduğunda birincil kaynakların incelenmesinde mahsur görmezler; olayların kesintisiz ardışıklığını anlatma ya da belirli bir zaman ve mekandaki her şeyi anlatma konusunda isteksizdirler, bunun yerine vakaları nedensel konfigürasyonlara göre açıklama eğilimindedirler (Skocpol, 1999b, s. 421-435).

Stephen Kalberg ise çağdaş tarihsel sosyolojide temel üç yaklaşım olduğunu belirtir (Kalberg, 2017): Yorumlayıcı tarihsel yaklaşım, nedensel analitik yaklaşım, dünya sistemi kuramı. Charles Tilly ve Micheal Mann'i yöntemsel olarak yorumlayıcı tarihsel yaklaşımın, Barington Moore ve Skocpol'u nedensel analitik yaklaşımının ve Immenuel Wallerstein dünya sistemi kuramının öncü isimleri olarak görür. Kalberg'in belirttiği yaklaşımlar Skocpol'un tarihsel sosyolojide üç farklı araştırma stratejisi olarak sınıflandırdığı yaklaşımla aynıdır.

Yorumlayıcı tarihsel yaklaşım, Kalberg'e göre belirli bir olayın bizatihi kendisini, bütünlüğü karmaşıklığını, tarihsel gelişimini ve içinde bulunduğu sosyal bağlamı odak noktası olarak kabul eder (Kalberg, 2017, s. 27):

Empirik olaylarla sıkı sıkaya bağlı sınırlandırılmış kavramlar inşa edilir. Tarihsel yorumlama, indirgenemez olan her bir olayı yol gösterici bir kavrama, meseleye ya da konuya göre dikkatli bir şekilde inceleyerek, özel durumların karşılıklı nedensel ilişkilerinden ziyade örnek olayları birbirleriyle mukayese ederek değerlendirir. Bu 'karşıt kavramları mukayese etme' yöntemi her bir örnek olay içerisindeki çoklu nedensellik hatlarının ve benzersiz taraflarının doğru bir şekilde ayırt edilmesini sağlar. Bu süreçte, nedenselliğin belirli

bağlamsal güçler içerisinde gizli olan boyutları aydınlatır. Özel durumlar ortaya çıkarılarak altı çizilir.

Kalberg'e göre yorumlayıcı tarihsel yaklaşım araştırmacıları yaptıkları mukayeselerle her bir olayın benzersizliğini öne çıkarmak isterken, nedensel analitik yaklaşımın araştırmacıları açıklayıcı teoriler kurmayı hedefler; değişmez nedensel yasalar formüle ederek, empirik örnek olaylara dair ayrıntılı inceleme teorilerinin temelini oluştururlar. Yine yorumlayıcı tarihsel yaklaşımdan farklı bir şekilde değişime neden olan etkenlerin sınırlarını belirler ve az da olsa geçerli çıkarımlar yapmayı hedeflerle. Farklılık ve uzlaşma yöntemi kullanarak karşılaştırma yaparlar (Kalberg, 2017, s. 31). Moore'un ulus devletlerin oluşum süreci ve Skocpol'un sosyal devrimlerin meydana geliş sürecini ela aldıkları çalışmalar incelendiğinde nedensel analitik yöntemin karşılaştırma yöntemine verdiği önem daha görünür olur. Karşılaştırma yöntemi, farklı bölge veya ülkelerde sosyal veya siyasal değişimlerin nedenleri ortaya çıkarken aynı zamanda farklı sonuçların nasıl ortaya çıktığını göstermesi açısından da önemlidir.

Son olarak dünya sistemleri kuramını ele alan Kalberg, 1970'lerin başından itibaren önde gelen yaklaşımlardan biri olarak değerlendirir. Wallerstein kuramın öncü isimlerinden olsa da birçok araştırmacı bu yaklaşımı çalışmalarında kullanmıştır. Wallerstein kuramı oluştururken bir ön kabulle hareket eder: bir dünya ekonomisi vardır ve kentleşmeyi, sermaye birikimini, siyasi istikrarı gibi konuları kapsayan bir dünya sistemi modelini bu ön kabul üzerinden kurar. Tek bir uluslararası piyasa vardır ve ülkeler merkez, çevre ve yarı çevre olarak sınıflandırılır. Konumlandırılan ülkeler o ülkelerin tarihi, kültürü ve toplumsal özellikleri dünya sistemi kuramının özelliklerince belirlenmiş faktörler bağlamında ele alınır (Kalberg, 2017, s. 26): "Dünya sisteminin işleyişi ve yasaları, belirli örnek olaylar inceleneceği ve bunların tanımlayıcı özelliklerinin açıklayacağı teorik bir model oluşturmaktadır."

Tarihsel sosyolojinin temel metinlerinde yoğunluklu olarak modernleşme, sosyal devrimler, endüstriyel toplumlar, kapitalizm, demokrasi gibi süreçlerin Batı'da nasıl geliştiği veya diğer ülkelerinde neden gelişemediği üzerine odaklandığı görülmektedir. Çalışmanın temel soruları düşünüldüğünde, sorulara aranacak cevaplar için kullanılacak en iyi yöntem tarihsel sosyolojidir. Askeri alanda devrim

ve topyekûn savaş kavramları örnek olaysız kavramsal çerçevede çalışılabilecek öneme sahip konulardır. Çalışmanın örneklemi olan son dönem Osmanlı'daki askeri devrimsel gelişmeler ve topyekûn savaşa uzanan sürecin izi sürülürken tarihsel sosyoloji yöntemi elverişli ve esnek bir çalışma fırsatı sunmaktadır. Kalberg'in karşılaştırmalı tarihsel sosyologların en önemli husus olarak belirttiği unsur aslında bu çalışmanın yönteminin belirlenmesinde etkili olmuştur: *Sosyal olayların içerisinde yer aldığı ve anlam kazandığı kendine özgü kültürel, siyasal ve ekonomik güçler.* Bu Bağlamda Batı'da meydana gelen ve Batı yazını tarafından incelenmiş olarak askeri devrim ve topyekûn savaş süreci son dönem Osmanlı'da meydana gelen kendine özgü şartlar çerçevesinde ele alınacaktır.

İkinci Bölüm

Askeri devrim ve askeri alanda devrim kavramları

Tarihten yirminci yüzyıla değin meydana gelen askeri devrimsel gelişmeler yirminci yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte birçok araştırmacının ilgi alanına girer ve bu konu hakkında çeşitli tartışmalar yürütülür. Askeri devrim, askeri teknik devrim ve askeri alanda devrim kavramları bahsi geçen tartışmaların üç temel kavramı olarak belirir. Erken modern dönem tarihçiler 1955'ten itibaren askeri devrim kavramı üzerinden tartışmayı yürütür. 1960'larla birlikte SSCB merkezli çalışmalarda askeri teknik devrim kavramı tercih edilir. 199O'larla birlikte ABD merkezli çalışmalarda ise askeri teknik kavramına alternatif olarak daha geniş bir alanı kapsayan askeri alanda devrim kavramı geliştirilir.

Kavramsal açıdan hangi kavramın hangi değişim ve dönüşümleri karşıladığı tartışıla gelen bir konudur. Askeri devrim kavramı sıklıkla daha geniş ölçekli ve daha uzun erimli süreçte değişim ve dönüşümü kapsayan konuları içerirken, askeri alanda devrim kavramı örgütsel veya teknolojik değişimler, doktorinel ve operasyonel değişimler, alt yapısal ekonomik ve teknolojik dönüşümler gibi daha orta ve kısa vadeli, konjonktürel meselelere odaklanmaktadır. Askeri teknik devrim ise diğerlerine göre daha kısa vadeli teknolojik gelişmelerin izini sürer. Askeri devrim kavramı, askeri alanda devrim kavramını da içerirken, askeri alanda devrim kavramının askeri teknik devrim kavramını içerdiğini iddia etmek mümkündür. Barry D. Watts, bu üç kavramdan hangisi tercih edilirse edilsin, tartışmanın temel çıkış noktasının operasyonel ve örgütsel değişimlerin teknolojik yeniliklerin takipçisi olduğu iddiasının genel olarak kabul edildiğini belirtir (Watts, 2011, s. 3). Williamson Murray ve Macgregor Knox ise askeri alanda devrimi askeri devrim kavramı altında inceler ve belirlenen her askeri devrimin ardından askeri alanda devrimsel gelişmeler meydana geldiğini belirtir (Murray & Knox, 2009, s. 13).

Hangi kavramın tercih edildiğinin ötesinde askeri devrimsel gelişmeler kapsamında incelenen konular ve yürütülen tartışmalar savaşın yapısında ve doğasında köklü değişikliklere neden olur. Savaşın doğasında meydana gelen değişimlerin modern devletlerin ortaya çıkmasındaki etkileri göz önünde bulundurulduğunda askeri

devrim, savaş, kapitalizm ve modern ulus devlet arasındaki çoklu nedensellik ilişkisi daha da belirginleşir. Erken modern dönemde meydana gelen askeri devrimler hem barış zamanlarında hem de savaş zamanlarında köklü değişikliklere neden olur: Barış zamanında askeri devrimler devletler ve askeri örgütlenmeler arasındaki rekabetin doğasını büyük ölçüde değiştirip dönüştürürken aynı zamanda savaşma şekillerinde, savaşta, caydırıcılıkta ve savaşın çözümlenmesinde etkili olur (Krepinevich, 1994, s. 30).

Tarihsel sosyoloji yöntemini kullanan araştırmacıların çoğu, Charles Tilly başta olmak üzere, savaş – modern ulus devlet arasındaki ilişkiyi incelerken çoğunlukla araştırmacılar erken modern dönemde meydana gelen değişim ve dönüşümlere odaklanır. Tarihsel sosyologların modern devletin kaynaklarını askeri devrimlerin gerçekleştiği düşünülen dönemle paralel tarihleri araştırması askeri devrim, savaş ve modern ulus devlet arasındaki çoklu nedensellik ilişkisini göstermesi açısından da önemlidir. Çifte devrim dönemi olarak bilenen on sekizinci yüzyılın son çeyreği ve on dokuzuncu yüzyıl siyasal, ekonomik ve toplumsal değişim ve dönüşümlerin yaşandığı, modern ulus devlet kimliklerinin belirginleştiği, sanayileşmede yükselişin toplumsal devrimlerin tetikleyicisi olduğu bir dönemdir ve modern kitlesel ordulara geçiş ve silah sanayinde hacim genişlemesi bu dönemde yaşanır. Başka bir deyişle denebilir ki erken modern dönem askeri devrimleri on dokuzuncu yüzyılda siyasi ve ekonomik devrimleri de yanına alarak yirminci yüzyıl topyekûn savaşına giden yolu döşer.

Çalışmada, başlık ve temel kavram olarak askeri devrim kavramı tercih edilmektedir. Askeri devrim kavramının tercih edilmesinin nedeni askeri devrimin temel unsurları olarak kabul edilen askeri örgütlenme ve askeri teknolojinin eklektik olarak birlikte ele alınacak olmasıdır. İkinci bir neden olarak çalışmanın iki ana kavramı olan askeri devrim ve topyekûn savaş arasındaki korelasyondur. Bununla birlikte, araştırmacı askeri devrim, askeri alanda devrim ve askeri teknik devrim kavramlarının birbirlerinin yerine ikame edilebileceği savunmaktadır. Araştırmacının kabulü ve tartışmanın tarihsel perspektifini sunması açısından öncelikle askeri devrim kavramı ve askeri devrim tartışmaları ele alınacak ardından askeri alanda devrim kavramı ve tartışmalarına yer verilecektir.

2.1. Askeri devrim kavramı ve kavramsal tartışmalar

2.1.1. Askeri devrim kavramı

Askeri devrim tartışması, askeri tarih yazımındaki güncel tartışmalar arasında değerlendirilebilir. Herhangi bir askeri devrimin yaşandığı dönemde savaşın yapılma şeklinde hızlı bir değişim yaşanır ve bu değişim askeri alanın çok ötesinde çok farklı değişimleri beraberinde getirir. Kavramın temel tartışması ise böyle değişimlerin var olup olmadıkları ya da etkilerinin devrimsel boyutta olup olmadığı üzerinden devam eder (Stephen Morillo & Pavkoviç, 2020). Askeri devrim olarak kabul edilen şeyin ne olduğu, nerede gerçekleştiği, ne ölçüde yayıldığı, hangi zaman aralığında gerçekleştiği, ne gibi sonuçlar doğurduğu gibi sorular askeri devrim tartışmalarında önemli bir yere sahiptir.

Askeri devrim tartışmalarının çıkış noktasının erken modern dönem savaş sanatında meydana gelen değişikliklerden hangisinin devrimsel olduğu ve hangi gelişmenin modern döneme geçişte daha belirgin bir dönüşüme yol açtığı sorunsalı olduğu iddia edilebilir. Çoğunlukla erken modern dönem tarihçilerinin dikkatini çeken bir konu olmakla birlikte tartışmanın farklı boyutlarda ve farklı zaman dilimlerinde ele alındığı görülmektedir. Modern dönem tarihçilerinin ise erken modern dönem tarihçilere göre konuyla daha az ilgilendiği görülür (Murray, 1997, s. 70).

Erken modern dönemde meydana gelen büyük çaplı toplumsal ve askeri değişimlerin devrimci mi yoksa evrimci mi olduğu; kavramın isim babası Michael Roberts'ın belirlemiş olduğu zaman aralığından daha önce mi yoksa daha sonra mı olduğu konusunda tartışmalar devam ederken (Malesevic, 2010, s. 167), 1450- 1700 yılları arasında meydana gelen askeri devrimsel gelişmelerin savaşı aşamalı şekilde çok yönlü olarak değiştirdiği konusunda birçok yazar hem fikirdir. Askeri devrim dönemlerinde, orduların kullandığı silahlar ve örgütsel yapıları değişirken buna ek olarak silahlı kuvvetler hacim olarak da büyür. Yaşanan askeri devrimlerin devletlerin örgüt ve yönetim şekillerinde köklü değişiklikler meydana getirmesi ise kaçınılmazdır (Childs, 2000, s. 20). Askeri devrim çalışan tarihçiler ise işte bu meydana gelen değişimlerin tarihsel süreçte izini sürer.

Askeri devrim olgusu yeni bir olgu değildir ve tarih, askeri teknolojideki veya doktrindeki değişikliklerin geçmişten bir kopuşu temsil ettiği dönemlerle doludur. Günümüzde devam eden askeri devrim tartışmasının odak noktası ise erken modern dönemdir. Erken modern dönemle birlikte savaş sanatı, bilim ve yayın faaliyetlerinin gelişmesiyle birlikte askeri konuları da içerecek şekilde pozitif hukuk kuralları içerisinde dahil edilebilir bir konu olarak ele alınmaya başlar. Clausewitz'in Savaş Üzerine kitabında dile getirdiği gibi savaş, erken modern dönemde sayılardan ve niceliksel üstünlüklerden ibaret bir konu olarak görülür. Bununla birlikte niteliksel değişimlerin göz ardı edilip edilmediği tartışmaya açık bir konudur. Lakin erken modern dönemde, modern dönemden farklı olarak savaş toplumsallaşmamış, savaşma faaliyeti devletlerin ve askerlerin işi olarak görülmeye devam etmiştir. Erken modern dönemde savaşlar toplumsallaşmasa da savaş, savaşanlar ve yönetenler için asker sayısı, örgütlenme, savaşın bütçesi ve elde edilen kazanımlar çerçevesinde dönüşüm geçirmiş ve bu dönüşüm farklı bölgelerde farklı şekillerde ve farklı zamansal aralıklarla gerçekleşmiştir. Savaş sanatında meydana gelen değişim ve dönüşümlerin tetikleyicilerinin hangi tarihsel gelişmeler olduğu askeri devrim tartışmalarının tarihsel zeminini oluşturur.

On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda meydana gelen değişimlere odaklanan araştırmacıların devrimsel gelişmelerden hangisinin daha büyük etkileri olduğu üzerinde durdukları; on sekizinci yüzyıldan itibaren konuyu ele alanların ise diğer hususlara ek olarak örgütsel davranış, entegrasyon, profesyonellik gibi konulara da odaklandığı görülür. Kavramsal tartışmanın ilk ortaya atıldığı tarih ise 1956'dır. Michael Roberts, Geoffrey Parker, Jeremy Black ve Clifford Rogers askeri devrim konusunda araştırma yapan öncü isimlerdir. Türkiye yazınında kısır kalmış bir konu olsa da askeri devrim günümüzde de birçok tarihçi, stratejist, siyaset bilimci tarafından çalışılmaya devam edilen bir kavramdır.

Kavramın en genel tanımlarından birini Andrew F. Krepinevich yapar (Krepinevich, 1994). Silahlı kuvvetlerin savaş potansiyeli ve askeri etkinliklerinde dramatik bir artışa neden olan, yeni teknolojilerin önemli miktarda askeri sisteme uygulanmasıyla çatışmanın karakterinde ve davranışında köklü şekilde değiştirecek yenilikçi gelişmeler, operasyonel kavramlar ve örgütsel uyumla birleştiğinde askeri

devrim meydana gelir. Böylece askeri devrim kavramı askeri teknoloji, askeri sistem, askeri operasyon ve askeri örgütlenmede meydana gelen değişimlerin savaş alanına ve savaşma kabiliyetine etkisidir. Askeri devrimin unsurları olarak görülebilecek bu hususların her birinin tek başına askeri devrim olarak tanımlanabilecek bir değişim yaratmadığı tarihsel örneklerle belirgindir. Bu minvalde askeri teknik devrim kavramının devrimden daha ziyade devrimsel gelişme olarak değerlendirilebileceği açıktır. Askeri teknik devrim tartışmasında teknolojik dönüşümlere ağırlık verilmektedir. Bu ise teknolojik determinizme kadar varan bir indirgemeciliğe neden olur. Oysa teknolojik devrimsel bir gelişme gerekli toplumsal ve siyasal bir alt yapıya sahip olmadan amaçlandığı oranda verimli ve etkin kullanım sağlayamadığını tarihsel örneklerle de görmek mümkündür.

Knud J. V. Jespersen, askeri devrim kavramına ilişkin genel bir değerlendirme yapar ve erken modern askeri dönüşümlerin Avrupa savaşlarına yaptığı iki büyük etkiden bahseder (Jespersen, 2003, s. 198):

Askeri devrim denilen olgunun ayrıntıları konusunda bazı görüş ayrılıkları olduğu söylenebilir; ancak erken modern askeri dönüşümlerin Avrupa savaşlarına yaptığı iki büyük etki konusunda genel bir mutabakat olduğu varsayımını daha kuvvetle ifade etmek mümkündür. Bunlar, ilk planda savaşın genel düzeninde önemli bir büyümeye neden oldu: Ordular büyüdükçe, seferler ve meydan savaşları daha kapsamlı hale geldi ve askerler geçmişe kıyasla daha geniş bir toplumsal tabandan toplandı. İkincisi, soylular savaş faaliyeti üzerindeki geleneksel tekellerinden vazgeçmek zorunda kaldılar. Bunun yerine, savaşma, askere alma, ihtiyaçların karşılanması ve savaş mekanizmasının yönetilmesindeki bütün sorumluluk, sonunda yeni Rönesans devleti güçlerine geçti. Askeri güç kullanımı sürekli devlet orduları aracılığıyla uygulanan bir devlet tekeli haline geldi.

Williamson Murray ise bir şeyi askeri devrim olarak adlandırabilmek için siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda kontrol edilemeyen, öngörülemeyen ve beklenmeyen sistematik değişiklikler ortaya çıkartması gerektiğine dikkat çeker (Murray, 1997, s. 71): "Bir askeri devrim toplumun ve devletin yanı sıra askeri örgütün doğasını yeniden şekillendirir. Böylece bir askeri devrim devletlerin askeri güç tasarım kapasitesini değiştirip silahlı kuvvetlerin öldürme gücünü artıran işleri daha etkili bir şekilde yürütülmesini sağlar." Murray'ın ifadesi askeri devrimin toplumun ve devletin yapısını şekillendirmesi gerektiğine dikkat çekmesi açısından önem arz eder. Bir şeye

askeri devrim diyebilmek için askeri ilişkileri değiştirilmesi yeterli olmayacaktır. Kaldı ki askeri ilişkileri değiştirmesi veya dönüştürmesi için toplumsal örgütlenmenin değişime uğraması, asker – sivil ayrımının belirginleşmesi ya da ortadan kalkması, savaşın doğasında meydana gelen değişimin de aynı zamanda siyasal örgütlenme biçimini değiştirerek devletin örgütlenme biçimini etkilemesi beklenir. Askeri alanda yeniden örgütlenme, yeni teknolojiyle geliştirilen silahların askerlerin öldürme kapasitesini artırması gibi temel askeri konular, toplumsal ve siyasal dönüşümler yaşanmaksızın gerçekleştiğinde kapsamlı bir olma özelliğinden uzak askeri devrimsel gelişme olarak değerlendirilebilir.

Bir sonraki başlıkta görüleceği gibi askeri devrim uzmanlarının çoğunlukla kendi uzmanlık alanını giren ülke ya da tarihsel zaman aralığına giren gelişmelere odaklandığı ve o dönemki gelişmeleri askeri devrim olarak yorumladığı görülür. Bu durum erken modern dönemde askeri devrim gerçekleşmiş midir yoksa gerçekleşmemiştir tartışmasına da ışık tutması nedeniyle önem arz eder. Hangi araştırmacı, hangi dönemi ya da gelişmeyi dikkate alırsa alsın eğer bir askeri devrim olduğu iddiasında bulunuyor ve bunu gerekçelendirerek ispatlayabiliyorsa erken modern dönemde Avrupa'da askeri alanda köklü değişim ve dönüşümlerin farklı yerlerde ve zamanlarda da olsa gerçekleştiği iddiasını doğruluyor demektir. Michael Roberts ve Geoffrey Parker'ın özgün kavramsallaştırmaları çerçevesinde, savaş alanında devrim yapan ve Batı Avrupa'da mutlakıyete yol açan teknolojik ve örgütsel yenilikler olarak değerlendirilen bu devrim, mekânsal olarak Avrupa'ya özgü bir kavramlaştırmadır. (Davies, 2003, s. 186). Bununla birlikte, Avrupa dışındaki bölgeler için askeri devrimin izini sürmek ya da askeri devrimsel gelişmeleri takip etmek mümkündür.

2.1.2. Askeri devrim tartışmaları

Erken modern dönem Avrupa'sında bir askeri devrim olduğu fikri, o dönem silahlı bir mücadeleye başvurma hususunda görülen olağan dışı tahayyülü açıklamaya yönelik olarak yapılan tartışmalarda önemli bir yere sahiptir (Parker, 2014, s. 26). Öte yandan tarihçiler on altıncı yüzyılın Batı dünyasının savaş tarihinde devrimci bir dönem -hatta devrimin kendisi- olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı sorusunu, atmış

beş yıldır -Michael Roberts'in 1956 tarihli *Military Revolution, 1560-1660* (Roberts, 1995) başlıklı makalesini yazdığı günden bu yana tartışmaktadır (Arnold, 2003, s. 30).

Kavramı ilk zikreden kişi olan Roberts, İsveç İmparatorluğu uzmanıdır ve kendisi erken dönem meydana gelen askeri devrimin başlangıcını on altıncı yüzyıla kadar geri götürürken askeri devrimin kendisinin on yedinci yüzyılda gerçekleştiğini iddia eder. Bununla birlikte erken on yedinci yüzyıl meydana gelen savaşlarda önemli değişiklikler olduğu sadece Roberts tarafından değil, birçok yazar tarafından da dile getirilmiştir. Erken modern dönem askeri devriminin gerçekleştiği dönem olarak çoğunlukla kabul edilir (Ash, 2003, s. 60).

Roberts'ın görüşleri on altıncı yüzyıldan on yedinci yüzyıla kadar dört gelişme belirler ve bunları askeri devrimle ilişkilendirir. İlki, düzenli ateş gücüyle verilen bir meydan savaşı için silahlanan ve talimden geçirilen disiplinli bir tüfekli piyadenin üstünlüğü; ikincisi, tüfekli orduların büyüklüğünde meydana gelen belirgin artış; üçüncüsü savaşta daha cesur ve daha dramatik stratejilerin uygulanmaya başlaması ve sonuncu olarak dördüncü bahsi geçen yeni savaş tarzı ve orduların ikmali ve bakımı için daha geniş, daha güvenilir ve daha yetkili askeri bürokrasinin gelişimi (Arnold, 2003, s. 30). Parker da Roberts'ın dikkat çektiği dört hususu ele alır ve Roberts'ın çalışmasını yorumlar (Parker, 2014, s. 26):

Önce taktiklerdeki devrimler gündeme geldi: Feodal krallıklar, kitlesel okçular ve topçuların ateş gücü karşısında yıkılınca, mızrak ve kargının yerini ok ve tüfek aldı. Bu gelişmeyle ilintili olarak Avrupa ordularının hacimlerinde dikkate değer bir artış görüldü (1500 -1700 yılları arasında bazı Avrupa devletlerinin silahlı kuvvetlerinin sayısı on kat arttı), büyüyen bu orduların harekete geçirmek için planlanandan daha karmaşık ve tutkulu stratejilerin benimsenmesi gündeme geldi. Dördüncü ve son değişiklik olarak, Roberst'ın 'askeri devrim' dediği olgu, savaşın toplum üzerindeki etkisini çarpıcı bir şekilde artırdı; maliyetler yükseldi, kayıplar arttı, sayıları artan orduların yol açtığı daha büyük idari tehditler hem sivil halk hem de onların yöneticileri için, savaşı bir yük ya da problem olmanın daha ötesine götürdü.

Roberts'ın askeri devrimi ele alış şeklinde teknolojik gelişmeye bağlı taktikte meydana gelen değişimleri, farklılaşan strateji mantığını ve örgütsel yapıdaki önemi vurgulanması açısından önem arz eder. Aynı zamanda dördüncü devrimsel gelişme olarak ele alınan husus sadece modern savaşların yapısında meydana gelen değişimden

öte toplumlarda meydana gelen değişime dikkat çekmesi ve modern devletin doğuşuyla savaşlar arasında ilişki kurması bakımından önemlidir.

Roberts tezini 1560'larda etkili olan silah atma sanatının ortaya çıkmasının bir yüzyıl içerisinde savaş sanatında geniş kapsamlı dönüşümlere neden olduğu üzerine kurar. Roberts meydana gelen askeri devrimleri, modern devlet oluşumun temeli ve dolaylı olarak ulus devletin kökeni olarak görürken, taktiklere bağlı değişimlerin iyi eğitilmiş ve talimli birlikleri gerektirmesinin daimi orduların yaratılmasına neden olduğu; daimi orduların stratejik değişiklikler gerektirdiği; bu değişimin ordu hacimlerini genişlettiğini; hacim büyümesinin bu kuvvetleri yetiştirmek ve desteklemek için yönetim şekillerinin yeniden düzenlenmesine neden olduğu fikirleri üzerinden gerekçelendirme yapar (Stephen Morillo & Pavkoviç, 2020, s. 120).

Roberts'ın bu çıkarımları İsveç savaşları üzerine yaptığı incelemelerden geliştirir. Gustavus Adolphus'un bibliyografisini yazmış olan Roberts, Adolphus'un gerçekleştirmiş olduğu reformların o dönemde meydana gelen askeri devrimleri zirveye ulaştırdığını iddia eder. Ronald G. Ash, Roberst'ın Adolphus dönemi İsveç ordusuna bakış açısını şu şekilde ifade eder (Ash, 2003, s. 60): "Roberts'e göre, İsveç piyadesi diğer ordulardan daha eğitimli ve disiplinli olduğu gibi, daha yüksek bir ateş gücüne sahipti ve savaşta da daha esnekti, çünkü savaş sırasında yaklaşık altı hattan oluşan görece küçük birlikler halinde konuşlanabiliyordu."

Roberts'ın çalışması çeşitli eleştiriler almıştır. Çok dar bir alanı incelediği, tek yanlı ve Kuzey Avrupa merkezli olduğu ve sadece teknolojik değişikliklerden hareketle askeri devrimi ele aldığı eleştirilerin ortak noktasıdır (Jespersen, 2003, s. 197): "Roberts, oldukça dar bir zaman perspektifi içindeki askeri dönüşümleri çözümlemekle yetindiği, böylece daha erken ya da daha geç dönem askeri sistem reformasyonlarını ihmal etmek pahasına, erken modern dönem değişikliklerini aşırı vurguladığı için de eleştirilmiştir."

Tartışmamın ikinci önemli ismi Geroge Parker, Roberts'ın savaşta meydana gelen değişikleri değişen taktik ve stratejiler, silahlı kuvvetlerin hacminde meydana gelen değişiklikler ve ateşli silahların kullanımı üzerinden yorumladığını belirtir. Bununla birlikte Parker, "askeri devrimin başlangıç noktası olarak 1560 yılını

seçmesinin bir talihsizlik" olduğunu ve "betimlediği gelişmelerin pek çoğunun Rönesans İtalya'sındaki savaşları da nitelediğini" söyleyerek, onun kronolojisini daha da doğrudan bir dille eleştirir (Arnold, 2003, s. 32). Parker kendi kavramsal incelemesinden önce Roberts'a yöneltilen eleştirilere yer verir (Parker, 2014, s. 27): "İddialara göre Roberts, donanmadaki gelişmelere yeterince ilgi göstermemiş, erken modern dönemdeki kuşatma savaşlarının önemini büyük oranda küçümsemiş, Adolphus'un etkisinde İsveç ordusunda görülen reformların etkisi abartmış, Fransa'da Hollanda'da ve Habsburg ordularında paralel fakat bağımsız değişimleri gözden kaçırmıştır." Böylece Roberts'a yöneltilen eleştirileri göz önünde bulunduran Parker, kendi tezini geliştirirken bu hususlara önem verir.

Geoffrey Parker, askeri devrim kavramının yaygınlaşmasını sağlayan ve kavramsal tartışmayı genişleten isimdir. Parker alana öncülük eden *Askeri Devrim: Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler: 1500- 1800* adlı kitabında ilk olarak askeri devrim tartışmasının gerekliliği ve haklılığı konusunu ele alır ve bu sayede kavramın tartışılmayı hak eden mahiyetini Antik Çin örneğiyle sağlamlaştırır. M.Ö. altıncı ve yedinci yüzyılda Çin'de meydana gelen savaşları ele alarak bu dönem savaşlarıyla erken modern dönem Avrupa'sındaki savaşlar ve gelişmeler üzerinden paralellikler kurar. Antik Çin örneğinden hareketle Parker, askeri devrim tartışmasının ilkel dönem uygarlıkları üzerinden de incelemesi mümkün olan bir konu olduğunu gösterirken kendisi erken modern dönem askeri devrim sorunsalına odaklanır. Her iki örnekte de savaş sanatında köklü değişiklerin meydana gelmesini sağlayan insan gücü artışı, taktik ve stratejilerde köklü değişikliklerin meydana gelmesi ve öncesinden farklı olarak yapılan savaşların görece toplumsallaşması, yönetim yapılarında ve yönetim felsefesinde değişiklikler gibi benzerlikler mevcuttur. Parker konuyu diğer bir açıdan ise şöyle ele alır (Parker, 2014, s. 30):

Doğrusunu söylemek gerekirse, erken modern dönem Avrupası'ndaki değişiklikler, hiç bozulmadan yüzyıllar boyunca varlığını sürdüren askeri bir sisteme yol açmış değildir. Ancak, diğer taraftan söz konusu değişiklikler, Avrupa içinde yapılan savaşların biçimini dönüştürmekle kalmamış, aynı zamanda Avrupa'nın deniz aşırı coğrafyalarda genişlemesini belirgin bir şekilde hızlandırmıştır.

Parker çalışmasının temel tartışmasını Batı'nın gerçek anlamıyla ilk küresel imparatorluklar olarak ortaya çıkma başarısı üzerine kurar. Bu başarının ardında yatan şey olarak devletlerin savaş yapma yeteneğinde meydana gelen değişim ve ilerlemeleri öncülerken bunlara bağlı olarak ortaya çıkan askeri devrimlerin, 1500- 1750 yılları arasında meydana geldiğini iddia eder. Ayrıca 1500- 1750 yıllarını Parker askeri devrim çağı olarak nitelendirir (Parker, 2014, s. 30). Bununla birlikte Parker, incelediği tarihleri kapsayan erken modern dönem Avrupa'sında savaş sanatının birbiriyle ilişkili üç önemli gelişme sayesinde dönüşüme uğradığını belirtir (Parker, 2014, s. 96): "Ateş gücünün yeni bir tarzda kullanılmaya başlanması, yeni bir istihkam türünün ortaya çıkması ve orduların asker sayısının artması." Bahsi geçen bu dönüşümler birdenbire her yerde eş zamanlı olarak değil yavaş ve aşamalı olarak gerçekleşir. Parker, askeri devrimsel gelişmeler olarak saydığı üç köklü askeri değişimin tüm delillerini Habsburgluların savaşlarında ya da ya da onların çevresindeki ülkelerin savaşlarında bulur. Bu ülkeler, İtalya, İspanya, Hollanda ve Fransa'dır (Parker, 2014, s. 66): "İşte askeri devrimin kalbi tam buralardır."

Parker'ın incelediği dönem dikkate alındığında Avrupa'da sürekli bir savaş halinin mevcut olduğu görülür. Sürekli savaş hali, toplum üzerinde baskı yaparken siyasal yönetim biçimlerinin değişmesinde de etkili olur. Savaşlar, feodal dönemin kısıtlı amaçlar çerçevesinde gerçekleşirken zamanla dönüşür ve sınırlı savaşlar yerini sömürü savaşlarına bırakır. Sömürü savaşları ise güçlü orduların oluşturulmasını, sayıca üstünlüğe sahip askeri nüfusun varlığını ve bunları koordine edebilecek merkezi bir gücü gerektirirken aynı zamanda yeni taktik ve stratejiler geliştirerek savaşta üstünlük sağlamayı zorunlu hala getirir. Ortaya çıkan bu yeni savaş türünü topyekûn savaş olarak tanımlamak mümkündür. Savaşın doğasındaki bu değişimler modern devletlerin ortaya çıkmasında etkili olurken savaş ve modern devlet ilişkisi belirginleşecektir.

Bir İsveç tarihçisi olan Roberts tezini İsveç ve Gustavus Adolphus'un savaşları üzerinden geliştirirken, İspanyol tarihçi Parker tezini İspanya'nın 1570'lerdeki savaşlarında meydana gelen değişiklikler üzerine kurgular. Bu nedenle Roberts askeri devrimin kökenlerini on altıncı yüzyılda bulan bir on yedinci yüzyıl gelişmesidir çünkü İsveç savaş zamanındaki üstünlüğü bu tarihlerde belirgindir. Parker için askeri

devrim on beşinci yüzyıl ortaya çıkan ve on altıncı yüzyıla ait bir olgu olarak ele alır ki bu da tam olarak İspanya'nın savaşlarda üstünlük elde ettiği tarihleri kapsar.

Böylece Parker tezini, Roberts'dan bir yüzyıl önceye taşır ve İspanyol savaşları üzerinden kurgular. Değişimi tetikleyen unsur olarak tüfeklerden daha ziyade Orta çağ surları üstünde tahrip edici etkiye sahip olan topları görür: İtalyan mühendislerin 1500'lerden itibaren top bombardımına karşı koymak için icat ettikleri surlar[1] saldırı ve savunma arasındaki dengeyi eski haline getirir. Aynı dönemde ordu büyüklüğünde meydana gelen artışlarla birlikte ele alındığında bunları modern devletlerin ortaya çıkmasını zorunlu kılan devrimsel gelişmeler olarak görür (Stephen Morillo & Pavkoviç, 2020, s. 121). Bu durum, her iki yazarın askeri devrime atfettikleri anlamı da etkiler. Erken modern dönem askeri devrimler Roberts'a göre modern savaşın kökenlerini oluşturur ve bu gelişmeler 1870 ve 1914'e değin devam eden süreçlere kadar kendini gösterir; Parker'a göre ise askeri devrimler eski ve yeni sömürgecilik dahil yirminci yüzyılı da kapsayan modern dünya düzeninin güç siyasetlerini de kapsayan gelişmelere yol açar (Arnold, 2003, s. 33).

Meydana gelen askeri devrimler ve değişimsel süreçler Parker'a göre modern devletin ortaya çıkmasında etkili olurken Avrupa hegemonyasının başlangıcı veya Avrupa'nın sömürgeci güç olarak belirmesiyle aynı tarihleri işaret eder. Avrupa'nın sömürgeci güç olmaya başlaması aslında Batı'nın Batılı olmayan karşısında gerçekleştirdiği devrimsel bir gelişimdir. Erken modern dönemde Avrupa yaşananlar yüzyıllar içerisinde Batı'nın sömürgeci hegemonyası nedeniyle küreselleşerek Batı'da olan her şeyin "makbul olan" haline gelmesi ile sonuçlanır. Böylece erken modern dönem Avrupa'sında meydana gelen askeri devrimsel gelişmeler sonraki yüzyılları kapsayarak dünya tarihi açısından önem arz eden bir konu haline dönüşür.

Hem Parker'da hem de Roberts'da görülen kavramsal tartışmayı modern devletin ortaya çıkışıyla birleştirme çabası, askeri devrim sorunsalının kapsamını geliştirir ve kavramı askeri tarih sınırları içerisinden çıkararak farklı disiplinlerin de inceleme alanına sokar. Parker'ın bu konuyla ilgili önemi, kronolojik bir sırayla modern Avrupa tarihi içerisinde uzun vadeli olarak geniş bir şekilde askeri dönüşümün

[1] Trace italienne

önemini vurgulamasıdır (Arnold, 2003, s. 31). Thomas F. Arnold, askeri devrim kavramının Avrupa tarihi açısından Sanayi Devrimi'yle eş değer olan etkisine de dikkat çeker (s.34.): "Parker'ın yeniden kurguladığı gibi erken modern dönem askeri devrim modern dünyanın biçimlenmesinde Sanayi Devrimi'yle aynı safta yer alan tarihsel bir süreçtir."

Jeremy Black ise Roberts ve Parker'ın tezlerini inceleyerek kendi askeri devrim fikrini geliştirir ve kavramsal tartışmanın önemli isimlerinden biri haline gelir. *A Military Revolution? Military Change and European Society 1550- 1800* adlı çalışması başta olmak üzere askeri devrim sorunsalını farklı çalışmalarda ele alır. Black'in iki öncü isme yönettiği eleştiriler onun kendi tezini hangi zeminde oluşturduğunu görmek açısından önemlidir. İlk olarak, Roberts'ın tezi ona göre genel olarak kabul görmüş (Black, 1991, s. 4), kavramsallaştırılması benimsenmiştir. Bununla birlikte Black Roberst'ın teziyle ilgili iki temel eleştiri getirir. İlki, Roberts'ın ele aldığı dönem (1560 – 1660) öncesi yüzyıllarda meydana gelen değişimlerin rolünü görmezden geldiğidir. Diğeri ise belirlemiş olduğu tarihsel aralığın son on yıllarındaki gelişmeleri yeterince incelememesi ve devrimin gerçekleştiğini neredeyse hiç göstermemesidir (Black, 1991, s. 8).

Black'in askeri devrim çağının başlangıcı, Parker'ın çağından neredeyse iki yüzyıl ilerdedir. Black Parker'ın tezinin belirli yönlerini esas alıp ve sorgular (Stephen Morillo & Pavkoviç, 2020, s. 122). Öncelikle Parker'ın tezinin iki başarısı üzerinde durur ve ardından tezdeki üç sorundan bahseder. Tezin başarılarından birincisi deniz ve kara savaşlarını aynı çerçeve içerisinde değerlendirmesidir. İkincisi ise Avrupa içindeki ve dışındaki savaşları bir araya getirmesidir. Black'e göre Parker'ın tezindeki sorunlardan ilki 1650 öncesi döneme çok fazla odaklanmış olmasıdır. İkinci sorun ise Roberts'dan aldığı Avrupa'da askeri devrim fikrinin pürüzsüz olmadığıdır. Avrupa'nın on altıncı yüzyılda Yeni Dünya ve Hint Okyanusu'nda gösterdiği başarıları on dokuzuncu yüzyılda göstermemesi erken modern dönemde askeri devrim gerçekleşip gerçekleşmediğini sorgulanır hale getirir ancak Parker askeri devrimin kendisinin varlığının sorgulamasını hiç girmez. Üçüncü ve sonuncu sorun ise ikinci sorunun yoruma açık halde olmasıdır. (Black, 2009, s. 15-16).

Askeri devrim çağı ne zaman başlar tartışmasında Black, askeri devrim ve on altıncı yüzyıl arasındaki ilişkiyi reddederek icatların ve gelişmenin tarihi olarak geç on beşinci yüzyılı ve yine aynı şekilde geç on yedinci yüzyılı işaret eder (Arnold, 2003, s. 35): "Black, özellikle "süngünün ortaya çıkışı ve mızrağın yavaş yavaş ortadan kalkışı nedeniyle büyük önem taşıyan" ve sayıca az olsa da egemen büyük devletlerin (Fransa, Avusturya, Rusya, Prusya ve Britanya) doğuşuyla modern Avrupa çatışmasının jeopolitik çerçevesinin oluştuğu, 1660 sonrası yarım yüzyılı vurgulama eğilimindedir."

Black'in kendisi bir İngiliz tarihi ve on sekizinci yüzyıl uzmanıdır. Hem İngiltere hem de on sekizinci yüzyıl uzmanlığı, diğer iki isimde olduğu gibi Black'i de askeri devrimsel gelişmeleri kendi uzmanlık alanı içerisinde incelemeye yöneltir. Böylece, Parker Roberts'ın tezini bir yüzyıl geriye taşırken Black nedensel ve kronolojik yöntemle tartışmaları bir yüzyıl sonrasından ele alır (Stephen Morillo & Pavkoviç, 2020, s. 122):

(Black) Hem Roberts'ın hem de ondan daha çok Parker'ın Avrupa savaşlarındaki önemli askeri değişimleri fazla erken bir tarihe yerleştirdiklerini öne sürdü. Avrupa'nın askeri tekniklerdeki ilerlemelerin, Avrupa'nın komşularınkine (bilhassa Osmanlı Türkleri) belirgin şekilde üstün olan bir savaş tarzı halinde bütünleşmesinin ancak 1660'tan sonra ve gerçekte 1720 ertesinde gerçekleştiğini söylüyordu… 1720 sonrası Avrupalı orduları diğerlerinden ayıranın üstün teknoloji değil, üstün muharebe sahası disipliniyle manevra kabiliyeti- talimle mümkün kılanan beceriler olduğunu savunuyordu.

Black, 1991 yılında yaptığı çalışma incelendiğinde tarihlerde yukarıda bahsi geçen beş ülke ordusunda meydana gelen değişiklikleri inceler. Black, aynı çalışmada 1660 ve 1720 yıllarında büyük Avrupa kuvvetlerinin, Türk ve Polonya hariç, büyüklük, silah ve örgütlenme açısından bir önceki yüzyıla göre daha fazla değiştiğini iddia eder (Black, 1991, s. 33). Ayrıca Black 1660- 1710 incelemesinde daha önceki devrimsel gelişmelerin, ilerlemeci bir taktik veya örgütlenmenin doruk noktası olarak ele alınmaması gerektiğini de vurgular. 1600'lerden sonra teknolojik ve örgütsel değişimlerin olduğunu kabul eder ancak bunların yayılması ve savaş meydanında etkili olması için bir yüzyıl daha beklenmesi gerektiğini söyler. Örneğin mevsimsel kısıtlamalar, gıda yetersizliği, mühimmat kalitesizliği gibi konular meydana gelen

değişimleri sınırlı seviyede tutar. Kısıtlamalar konusunda Black teknoloji ve sosyal kısıtlamalara aynı ağırlıkta önem verir (Black, 1991, s. 35): "Teknolojik, ekonomik ve sosyal kısıtlamalar, erken bir modern Avrupa askeri devrimi kavramını ciddi şekilde nitelendirir. Teknolojik kısıtlamalar ise bir hayli uzun sürdü."

Black'e göre teknolojik değişimler meydana gelse de değişen teknolojinin devrimsel bir değişim yapabilmesi için hükümetlerin teknolojik adaptasyon yapabilmesi önemlidir. Bu çıkarımdan hareketle Black'ın evrimsel süreçlere ve uzun erimli süreçlerde nedensellik ilişkisine önem verdiği söylenebilir. Ona göre Avrupa krallarının teknolojik değişimlerden hakkıyla yararlanması ancak kendi siyasal ve toplumsal istikrarlarını sağlamlaştırmasıyla mümkün olmuştur (Stephen Morillo & Pavkoviç, 2020, s. 122). Böylece Black'in askeri devrimsel bir gelişme için sadece teknolojik bir değişimin esas alınmasına karşı çıktığı iddia edilebilir. Keşfedilen teknoloji için uygun bir toplumsal ve siyasal ortam olmaması halinde, verimli kullanımdan söz etmek mümkün değildir. Black'in iddiasını destekler bir örnek olarak daha sonraki yüzyıllarda Avrupa'dan askeri teknoloji transfer eden ancak verimli bir şekilde kullanamayan toplumlar gösterilebilir. Verimlilik için siyasal ve toplumsal şartları öncelemesi aynı zamanda teknolojik determinizm de önüne geçilmesini sağlar.

Black çalışmalarında silah ve taktikte meydana gelen değişimin asıl tarihi olarak 1600'lerin sonu ve 1700'lerin başını verir. Bunun nedeni olarak da o tarihten önce ateşli silahların yaygınlığının devrimsel bir değişime neden olmak için yetersizliğini gösterir. Bu tarihlerle piyadelerin mızrak yerine tüfek kullanması neredeyse tüm Batı Avrupa için geçerlidir (Black, 1991, s. 20). Süngünün de aynı tarihlerde kullanılmaya başlanmasıyla savaşta taktiksel değişiklikler meydana gelir ve süngü Black'in devrim tartışmasında önemli bir yer edinir. On yedinci yüzyıl sonlarında stratejik tahkimatta meydana gelen değişimler de hem teknoloji de hem de örgütlenmede meydana gelen değişimlerin devrimsel öneminin göstergesidir (Black, 1991, s. 31). Black'e göre on sekizinci yüzyılın başlarında Avrupa, on yedinci yüzyıla göre daha düzenlidir (Black, 1991, s. 38). Askeri devrim için önemli bulduğu tarihsel aralığın arka planında da düzene odaklandığı iddia edilebilir. Diğer yandan Black, askeri devrimleri devlet ve onların geliştirdiği askeri sistemler arasındaki bağlantı üzerinden ele almakta ve askeri alanda devrim olarak tanımlanabilecek bir durumun

savaşın yapılma ve örgütlenme şeklinde büyük bir değişiklik yapması gerektiğini belirtmektedir (Black, 2009, s. 30).

Black'in çalışmalarından da hareketle savaşın doğasında köklü değişiklikler meydana getiren dört askeri devrim ve tarihsel gelişme tespit etmek mümkündür. Birincisi 1648 Wetsphalia Barış Anlaşması'dır ve devlet egemenliğinin kurulmasına bağlı olarak askeri ilişkilerin köklü bir şekilde değişmesine neden olan siyasal bir gelişmedir. İkincisi Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşları'dır ve daha çok savaşın toplumsallaşmasına etki etmiştir. Üçüncüsü Sanayi Devrimi ve 1850'lerden sonra silah sanayinde meydana gelen teknolojik ilerlemedir, kitlesel üretim ve yeni teknikler ile dönüşen silahlar ve savaşın endüstrileşmesiyle ilgilidir. Dördüncü devrim olarak kabul edilebilecek gelişme ise nükleer silahların icadıdır (Chin, 2003, s. 207). Diğer üç gelişme topyekûn savaşın ortaya çıkmasına neden olurken, nükleer silahların varlığı topyekûn bir yok oluşla sonuçlanabileceği için küresel anlamda topyekûn savaş mantığını en azından çağımızda son verdiği iddia edilebilir.

Black'in askeri devrim konusunda yazdıkları çalışmanın hipotezini güçlendirmesi açısından da önem arz eder. Özellikle 1991 yılındaki çalışmasında Avrupa'da askeri alanda meydana gelen değişikliklerin -önemli bir politika aracı olarak kullanılmasına rağmen- belirli bölge ve ülkeler sınırlı kaldığını bu nedenle kısıtlı etkileri olduğunu bu kısıtlı etkilerin on dokuzuncu yüzyılda aşılabildiğini belirtir. Böylece on dokuzuncu yüzyıla değin meydana gelen askeri devrimsel gelişmeler kısıtlı ve bölgesel bir zeminde kalırken on dokuzuncu yüzyılda meydana gelen değişimler daha belirgin bir şekilde savaş alanına yansır ve savaşın doğasını değiştirir. Yine aynı çalışmasında Black, Sanayi Devrimi sonrasında buharlı gemilerin deniz güçlerine olan etkisi, demiryollarının kara savaşlarına katkısı ve telgrafın iletişim üzerindeki etkilerine ve üretimsel artışla birlikte ateşli silahların ve ateş gücünün öneminin artışına dikkat çekerek bu gelişmelerin gerçek devrimsel etkileri olduğuna ve Avrupa'nın dünyanın diğer bölgelerinden farklılaşmasının da bu dönemde belirginleştiğine dikkat çeker (Black, 1991). Konu askeri devrimlerin küreselleşmesi üzerinden ele alındığında askeri devrimlerin on dokuzuncu yüzyılda meydana geldiği bundan önceki büyük değişimlerin ise sınırlı ve kısıtlı bölgelerde kalması nedeniyle askeri bir devrimden ziyade siyasal ve toplumsal dönüşümlerin

askeri alana etkileri olarak değerlendirmek mümkündür. Bütün bunlarla birlikte, hem askeri tarihle ilgili argümanlara yerleşmiş olan nedensellik kavrayışını çeşitlendirmek hem de tartışmaya küresel bir perspektiften titiz karşılaştırmalı bir analiz sunması nedeniyle Black'in askeri devrim görüşleri önemlidir (Stephen Morillo & Pavkoviç, 2020, s. 122).

Askeri devrim konusundaki fikirleri yukarıda detaylı olarak el alınan isimler haricinde kavrama ve literatüre katkı sunan birçok isim bulunmaktadır. Tarihsel vaka analizleri farklı ülkeler için, aynı ülkenin farklı tarihsel aralıkları için veya kavramsal olarak farklı tarihsel aralıklar üzerinden yapılabilir olması nedeniyle çok geniş bir çalışma alanı sunar ve uluslararası yazında çokça çalışma mevcuttur. Son olarak literatüre güçlü katkı sunan Williamson Murray ve MacGregor Knox'un görüşlerine yer verilecektir. İkili özellikle *The Dynamics of Military Revulation* çalışmalarında askeri devrim literatürüne önemli katkı sunmakta askeri alanda devrim kavramını da içererek şekilde Avrupa'daki askeri değişim ve dönüşümleri ele almaktadır.

Murray ve Knox'un askeri devrimsel dönüşümler olarak el aldığı süreç ve konular çalışmanın hipotezini güçlendirmesi açısından önem arz eder. İkili, Avrupa tarihini politik ve toplumsal açıdan sistematik bir şekilde değiştiren, kontrol edilemeyen, beklenmeyen ve öngörülemeyen beş askeri devrimden bahseder (Murray & Knox, 2009, s. 6-7): Birincisi on yedinci yüzyılda gerçekleşir; disiplinli ve büyük ölçekli askeri güce dayanan ulus devletlerin oluşmasına dayanır. İkincisi kitle siyasetini ve savaşı birleştiren Fransız Devrimi'dir. Üçüncüsü geç on sekizinci yüzyılda başlayıp sonrasında devam eden Sanayi Devrimi'dir. Sanayi devrimi kitle savaşını mümkün kılan alt yapısal dönüşümü sağlaması açısından da mühimdir: Silahlandırmak, donatmak, beslemek, ulaşım, iletişim, ikmal, sağlık hizmetleri başta olmak üzere savaşmayı, savaş alanlarında hızlı iletişim sağlamayı, savaş alanına hızlı ulaşmayı sağlamak gibi önemli hususlardır. Dördüncüsü Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi'ni birleştiren ve yirminci yüzyıl savaşlarına bir model oluşturan Birinci Dünya Savaşı'dır. Beşincisi ve sonuncusu ise emsallere aykırı olan nükleer silahların ortaya çıkmasıdır. Murray ve Knox belirlemiş oldukları beş askeri devrimi de tarihsel bir deprem olarak niteler.

Askeri devrim savaşın doğasında meydana gelen köklü değişikliktir ancak askeri devrim olarak kabul edilecek gelişmenin, değişimin veya dönüşümün ne olduğu tartışmaya hala açık bir konudur. Yukarıda kısaca bahsettiğimiz isimlerin yürüttüğü tartışma çerçevesinde on beşinci yüzyıldan yirminci yüzyıla değin askeri devrimsel gelişmeler belirlemek, bölge veya ülke özelinde bakarak devrimsel gelişmelerin farklı yerlerde izini sürmek mümkündür. Roberts ve Parker gibi ülkeler üzerinden konuyu değerlendirmek ya da Black ve Murray – Knox gibi daha geniş perspektiften ve etkileri Avrupa geneline yayılan ve sınırlı ve kısıtlı olmayan yapısal değişiklikler üzerinden konuyu ele almak mümkündür. Erken modern dönemde meydana gelen askeri devrimsel gelişmelerin geç on sekizinci yüzyılda meydana gelen toplumsal, ekonomik ve siyasal alanda köklü değişikliklere eklemlendiği, on dokuzuncu yüzyılda modern ulus devletlerin şekillenmesiyle birlikte savaşların politik gerekçelerinin değiştiği görülmektedir. Savaşların politik gerekçelerinin güçlendirilmesi ve din yerine seküler bir formla ideolojiden beslenmesi savaşların yapılma nedenlerini etkilerken Murray ve Knox'un üçüncü devrimsel gelişme olarak bahsettiği Sanayi Devrimi savaşın yapılabilmesini, şeklini ve savaşın kitleselleşmesini doğrudan etkilemiştir. Çalışmanın askeri devrim konusundaki savı, Avrupa'da meydana gelen askeri devrimlerin modern devletlerin oluşmasına katkı sağladığı, merkezi yönetimi güçlü modern devletlerin belirginleşmesi ve gelişmesiyle de yeni askeri devrimsel gelişmeleri ortaya çıkardığı yönündedir. Modern devlet ve kapitalizm arasındaki ilişkiyi de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Kendi ulusal sanayini kurabilen devletlerin kuramayanlar karşısında üstünlük sağlaması ve çoğunlukla modern ulus devlet modeline sahip ülkelerin güçlü sanayii devletleri olmaları askeri ilişkilerle yakından alakalıdır. Sonuç olarak bütün bu gelişmeler yirminci yüzyılın ilk topyekûn savaşını ortaya çıkarmış, savaşın kendisi de askeri devrim olarak nitelendirilebilecek askeri devrimsel gelişmelere neden olmuştur. Başka bir deyişle, askeri devrimsel gelişmelerin savaşın doğasında meydana getirdiği değişiklikler toplumsal ve siyasal gelişmelerle birlikte ele alındığında yirminci yüzyıl topyekûn savaşlarını ortaya çıkarır.

Modern ulus devletlerin, askeri, siyasal, toplumsal ve entelektüel gelişimi eş zamanlı veya birbirinin tamamlayıcısı şeklinde ortaya çıkarken Osmanlı örneğinde

olduğu gibi kendi ulusal sanayini kuramayan devletlerin parçalı gelişmesi veya eş zamanlı ve birbirini tamamlayan değişim ve dönüşümlerin yaşanmaması devletlerin geri kalmasıyla sonuçlanmıştır. Bahsi geçen devlet tipleri kendi içlerinde askeri devrimlerini gerçekleştiremeseler de on dokuzuncu yüzyılla birlikte çoğunlukla Batı modeline benzeşmeye yönelerek bir yeniden örgütlenme sürecine girmişlerdir. Böylece askeri devrim tartışmasının Batı Avrupa özelinde, sanayileşmiş modern devletlerde meydana gelen değişim ve dönüşümleri kapsadığını iddia etmek mümkündür. Bununla birlikte, modern devlete geçiş için olmasa da askeri devrim kavramını Batı Avrupa ile sınırlamak yanlış olacaktır. İlkel dönem dahil tarih boyunca farklı bölge ve zamanlarda askeri alanda devrimsel gelişmeler yaşanmış ve bunların meydana geldiği ülkelerde toplumsal, siyasal ve ekonomik gelişmelerle eş zamanlı olmaları halinde toplumlarda ya da devletlerde yapısal dönüşümleri beraberinde getirmişlerdir.

2.2. Askeri alanda devrim kavramı ve kavramsal tartışmalar

2.2.1. Askeri alanda devrim kavramı

Erken modern dönem tarihçileri askeri devrim kavramını modern dönemin başlangıç döneminde ararken Sovyet analistler askeri teknik devrim kavramı ile tartışmayı başka bir boyuta taşır. Askeri teknik devrim kavramı askeri devrim ve askeri alanda devrim kavramlarına göre daha dar bir alanda meydana gelen değişimlerle ilgilenir. Yapısal, tarihsel, örgütsel veya stratejiye bağlı değişikliklerden ziyade teknolojiyi incelemesi askeri teknik devrim kavramı diğer iki kavrama göre daha az tartışmalı bir kavram haline getirir. Başka bir ifadeyle askeri teknik devrim kavramı çerçevesinde araştırma yapan kişilerin doğrudan veya dolaylı olarak teknolojik değişimlere odaklanması ve görece olarak teknolojik değişimlerin etkisinin daha ölçülebilir olması kavramsal tartışmayı sınırlandırır. Bununla birlikte kavramın odak noktası askeri alanda kullanılan sensörlü teçhizatlar, bilgi işlem teknolojileri, iletişim araçları başta olmak üzere askeri konulardaki bilgi teknolojisi ve diğer teknolojilerle ilgili faaliyetlerdir ve bu tarz gelişmelerin karar verme, kaynakların verimli kullanımı ve sahaya yansımaları üzerindeki dinamik etkisini incelemektedir (Freedman, 1998, s. 8).

Askeri teknik devrim kavramının ortaya çıkışı iki aşamalı olarak gerçekleşir. Birinci aşamayı Sovyetler'de 1920-1930'lu yıllarında başlayan Birinci Dünya Savaşı'ndaki askeri teknik devrimleri ve bunların savaşa etkilerini analiz eden çalışmalar oluşturur. İkinci aşamayı ise İkinci Dünya Savaşı'ndaki teknolojik dönüşümlerin incelemesi oluşturur. Sovyetlerin İkinci Dünya Savaşı'nda Almanlarla olan mücadelesi askeri alanda teknolojik ilerlemeyi Sovyetler için zorunlu hala getirir. İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda geliştirdikleri nükleer sistemler ve füze sistemleri askeri teknik konularda Sovyetleri Batı'ya rakip olabilecek bir askeri kapasiteye ulaştırır. Soğuk Savaş dönemi boyunca iki kutuplu sistemin aktörleri olan ABD ve SSCB arasındaki her alanda üstünlük mücadelesi devam ederken 1970'lerde Amerikan envanterine hassas güdümlü silahların, seyir füzelerinin ve "akıllı" mühimmatların dahil olması Sovyet analistler tarafından yeni bir askeri teknik devrimin meydana geldiği şeklinde yorumlanmıştır. Sovyet Genel Kurmay Başkanı Nikolai V. Ogarkovéa, Amerika'da yaşanan teknik gelişmeleri yorumlarken bu gelişmelerin geleneksel silahların yıkıcılık potansiyelini artırmış ve geleneksel silahların da yıkıcılık yönünden kitle imha silahlarına yaklaşmasına neden olduğunu iddia eder. Ona göre meydana gelen askeri teknik devrimler 1970'lerden itibaren Sovyetlerin dünyadaki pozisyonunu tahrip etmiştir (Murray & Knox, 2009, s. 2-4). Ogarkov'un Amerika'nın gerçekleştirmiş olduğu askeri teknik devrimlerin Amerika'ya teknik alanda belirgin bir üstünlük sağladığını fark etmesi ve Sovyet liderlerin dikkatini bu yeni teknolojilere çekmek için askeri teknik kavramını geliştirdiği ve bu yönde çalışmalar yaptığı iddia edilebilir (Chapman, 2003, s. 2).

Sovyet stratejisitlerin devrim olarak nitelediği ve devam eden on yıllarda da gelişmeye devam eden geçiş sürecindeki gelişmeleri askeri evrim olarak görmek de mümkündür. Ancak meydana gelen değişimleri devrimsel gelişme olarak yorumlanmasında askeri sistemlerin sürekli yeni şartlara, keşiflere, icatlara göre değişmesinin evrensellikten ziyade mevcut gelişmelerin savaşın ya da çatışmanın doğasında meydana getirdiği göz ardı edilemez değişimle yakından ilgilidir. Geçişin hızlı veya yavaş olması dikkate alınmaksızın eğer bir teknoloji ya da örgütsel değişim savaşın karakterini değiştiriyor ve avantaj sağlıyorsa mevcut model, sistem ve uygulamaları geçersiz kılacak ve yeniliklerin kümülatif etkileri göz ardı edilmeyecek

ve bu da köklü bir değişimle sonuçlanacaktır (Krepinevich, 1994, s. 32). Bir devlet bu devrimsel gelişmenin avantajlarına sahip olduğunda diğer askeri örgütler de rekabet düzeyinin düşmemesi için ya kendine uyarlayacak ya da ciddi biz dezavantajı göze alacaktır. Sovyetlerin askeri teknik devrim kavramı ile karşıladığı gelişmeleri aşamalı olarak gerçekleşmiş olması ise onların devrimsel etkisini yok etmemektedir.

1990'lardan itibaren askeri alanda devrim kavramı askeri teknik devrimlerin alternatifi olarak kullanılmaya başlanır. Kavramsal açıdan askeri alanda devrim, ileri teknolojilerin uygulanması yoluyla savaşı, sürpriz, kuvvet konsantrasyonu ve saldırı ilkelerine dayanan daha geleneksel bir operasyon konseptiyle sınırlandırmaya yönelik en son girişimi temsil eder (Stone, 2004, s. 419). Bununla birlikte, askeri alanda devim kavramının ortaya çıkmasında Soğuk Savaş döneminde ve sonrasında Amerika'nın dahil olduğu ve geliştirmiş olduğu silah sistemlerinin ve Sovyetlerde devam eden askeri teknik devrim tartışmalarının etkisi belirgindir.

Lawrence Freedman askeri alanda devrim kavramını çalışan önemli isimlerden biridir. Freedman kavramın tek bir tanım ve perspektiften ele alınamayacağına belirtir (Freedman, 1998, s. 6): "Askeri alanda devrim kesinlikle bir dizi görüşü kapsar. Bazı versiyonlarda, büyük ölçüde büyük savaşların yürütülmesine odaklanır; diğerlerinde, tüm silahlı çatışmaları etkiler ve hatta yeni savunmasızlık kaynakları ve saldırı modları açarak çatışmanın doğasını değiştiriyor olabilir." Freedman'ın bir dizi görüş olarak tabir ettiği, askeri alanda devrim savunucuları veya karşıtları tarafından yürütülen kavramsal tartışmalardır. Bununla birlikte Freedman'ın askeri alanda devrime şüpheci yaklaşan isimler arasında saymak mümkündür.

Askeri alanda devrim kavramını militarist bir perspektiften ele alıp sürekli devrimsel hareketleri savunanların geliştirdiği askeri alanda devrim kavramı ile askeri alanda devrimin kendisine ve kavrama mesafeli yaklaşan; teknolojik, örgütsel, doktrinel ve stratejik gelişmeleri ve bu alanda sürekli olarak bir ilerleme çabasının savaşın dehşetinin ve yıkıcılığının görmezden gelinmesine neden olacağını dile getiren anti- militarist perspektiften bakan çalışmaların kavrama yaklaşımı farklılık arz eder. Bununla birlikte, askeri alanda devrim kavramı savaşma eyleminin bizatihi kendisinin felsefi tartışmasına değil, herhangi bir savaş ihtimalinde meydana gelebilecek sahada ya da masada her türlü gelişmenin izini sürmekte ve hangi gelişmenin neyi, ne ölçüde

değiştirdiğini incelemektedir. Bu minvalde sahayı savaş tecrübelerinin oluşturduğu söylenebilir.

Amerika'nın Viatnam Savaşı tecrübesi sadece Amerika'ya değil diğer devletlere de daha küçük birliklerle, sınırlı maliyet ve sınırlı insan kaybıyla savaşmaları gerektiğini öğretmiştir. Öğrenilen gereklikler kapsamında geliştirilen teknikler Sovyet stratejisitler tarafından askeri teknik devrim olarak yorumlanırken Viatnam'da edinilen olumsuz tecrübelerin telafisi 1991 Körfez Savaşı'nda uygulama alanı bulur. Körfez Savaşı askeri bakış açısında yaşanan dönüşümü göstermesi açısından kritik bir eşiktir: Savaşta tanklar, uçaklar, gemiler, bombalar ve seyir füzeleri üzerinde çok gelişmiş hedefleme ve rehberlik sistemleri kullanılır. Gizli uçaklar, gelişmiş elektronik savaş sistemleri, muhtemelen bazı bilgisayar virüsleri kullanılır ve en az kayıpla ve hızlı bir şekilde savaş sonuçlanır. Körfez Savaşı Amerika'nın uygulamış olduğu örgütsel ve teknik yeniliklerin başarısını gösterirken yaşanan gelişmeler devrimsel olarak değerlendirilir ve askeri alanda devrim olarak kavramlaştırılır. Ve nihayet Körfez Savaş'ında uygulanan yenilikler ve geliştirilen kavram hakkında sayısız çalışma ortaya çıkar (Morgan, 2008, s. 133 -134).

Birinci Körfez Savaşı kadar İkinci Körfez Savaşı da askeri alanda meydana gelen devrimlerin uygulamadaki aşama veya evrelerini diğer devletlerin de görebileceği bir örnek olaydır. Her iki savaşta da Amerika'nın silah gelişiminin belirli özellikleri, silahların; komuta, kontrol ve stratejinin en son teknoloji ile uyumu sergilenir (Chapman, 2003, s. 3). Amerika'nın geliştirmiş olduğu teknolojileri uygulama sahası olarak Körfez Savaşları'nı gerçekleştirdiği iddiasını ve bu yönde ilerleyen tartışmaları bir yana bırakarak, büyük güçlerin zayıf ve başarısız devletlerle yapmış oldukları savaşlarda, geliştirilen askeri sistemleri deneme ve uygulama alanı olarak kullanıldığı iddia edilebilir. Aynı şekilde zayıf ve başarısız devletlerdeki iç savaşlar, bu bölgelere uluslararası örgütler aracılığıyla veya doğrudan müdahale ile yapılan operasyonlar veyahut zayıf devletler arasında gerçekleşen savaşlar sadece Amerika için değil diğer ülkelerin de vekalet savaşı kapsamında ya da başka gerekçelerle kendi geliştirdikleri veya satın aldıkları askeri sistemleri uygulama fırsatı sunar. Sonuç olarak askeri alanda devrim kavramı, askeri devrim – askeri teknik devrim ve askeri alanda devrim kavramları arasında en son kavram ve tartışma olarak

belirirken aynı zamanda kavramlar arasında daha militarist bir geçmişe sahip olması açısından da dikkat çeker. Kavramın ortaya çıkmasında ve gelişmesinde ise askeri teknik devrim kavramının Sovyetler tarafından kullanılması etkili olmuştur.

2.2.2. Askeri alanda devrim tartışmaları

Sovyet stratejistlerin teknoloji tekelinde yürüttüğü askeri teknik devrim çalışmaları Amerika'da ilk olarak Andrew W. Marshall ve ekibi tarafından değerlendirilmiştir. Yapılan değerlendirmelerle askeri teknik devrim kavramı yerine askeri alanda devrim kavramının kullanmasının daha uygun olduğu Amerikan menşeili çalışmalarda ve Amerika Silahlı Kuvvetleri tarafından sıklıkla vurgulanır. Askeri alanda devrim kavramının teknolojik değişimlerden çok daha geniş konuları kapsadığı 1990'ların başından itibaren Marshall tarafından sıklıkla dile getirilir. Kavramın geliştirilmesi ve daha geniş bir yelpazeyi kapsamasıyla askeri alanda devrim kavramı ve bu kavram çerçevesinde incelenen örnekler tarihsel süreçleri ya da günceli içerecek şekilde birçok araştırmacı tarafından kullanılmaya başlanır ve kullanılmaya devam eder. Kavramın sunduğu geniş kapsam, araştırmacının ele almak istediği konu her neyse, belirli bir savaş, belirli bir zaman diliminde bir devletteki veya bölgedeki gelişmeler vb., o konu hakkında detaylı bir inceleme yapma fırsatı sunar. Bu minvalde literatür incelendiğinde sadece uluslararası ilişkiler veya strateji araştırmacılarının değil farklı disiplinden araştırmacıların da kavramı kullanarak çalışmalar yaptığı görülür. Kavramsal tartışma çoğunlukla sivil ya da askeri stratejistler tarafından yürütülse de tarihçilerin de kavramı kullandığı ve askeri devrim kavramı yerine ikame ederek belirli bir tarihsel süreci incelediği görülmektedir.

Kavramı ilk kullanan isimlerden biri olan Andrew W. Marshall, önce askeri devrim ve askeri teknik devrim kavramlarını neden kullanmadığına açıklık getirir. Ona göre askeri teknik devrim kavramı teknolojiye odaklandığı için kaçınılması gereken bir kavramdır: Teknoloji devrimi mümkün kılar, ancak devrimin kendisi yeni operasyon kavramları geliştiğinde ve çoğu durumda yeni askeri örgütler oluşturulduğunda gerçekleşir. Marshall askeri devrim kavramını ise belirsiz bulur. Ona göre askeri devrim kavramı çerçevesinde yapılan çalışmalar erken modern dönemde meydana gelen gelişmelerin hangilerinin savaşın doğasını tam olarak değiştirdiğini açıklanamamış ve tam olarak neyi referans verdiği netleşememiştir. Bu nedenle askeri

devrim kavramı yerine ortaya çıkan askeri devrimler veya potansiyel askeri devrimler terimlerini kullanmak, yani büyük değişimlere odaklanmak askeri devrim kavramı hakkında konuşmaktan daha faydalıdır (Marshall, 1993, s. 1-2):

Askeri devrime atıfta bulunmanın yetersiz bir formülasyon olduğu bir başka yol da geçmişte genellikle tüm büyük askeri ulusların ilgili teknolojilere sahip olduğunu, ancak her birinin biraz farklı kullanımları olduğunu görmemizdir. Her ülkenin bir anlamda kendi devrimi vardır. Bir dereceye kadar, farklı ülkelerin farklı askeri sorunları vardır ve yeni teknolojiyi farklı şekillerde kullanırlar. Ayrıca, benzer problemleri olsa bile, farklı operasyon kavramlarını geliştirebilirler. Savaşa başladığında, hangi kavramların ve örgütlerin en iyi olduğu netleşebilir ve herkes az ya da çok en başarılı yeniliği kopyalar. Farklı savaş alanları farklı şekillerde değişebilir: Yeni teknolojiler denizdeki savaşı kara savaşından farklı şekillerde değiştirebilir. Bu nedenle bir ülke için bile birçok devrim olabilir.

Marshall'ın askeri devrim konusundaki yaklaşımı çalışma açısından önem arz ettiği için konuya bir parantez açmak gerekmektedir. Öncelikli olarak dördüncü bölümde son dönem Osmanlı'da meydana gelen askeri değişim ve dönüşümler potansiyel askeri devrimleri karşılayan askeri devrimsel gelişmeler tanımlaması kullanılmaktadır. Sonuç olarak bir askeri devrim olmasa da askeri alanda birçok değişim ve dönüşüm yaşayan Osmanlı'da devrim olup olmayacağı yaşandığı dönem için muğlaktır ve süreçteki dönüşümleri askeri devrimsel gelişme olarak değerlendirmek isabetli olur. Askeri devrim tartışmalarında görüldüğü üzere kavrama bağlı süreçler incelenirken belirli bir bölgede belirli bir tarihte meydana gelen değişikliklere odaklanılmaktadır. Bununla birlikte, her bir ülke kendi potansiyeli ve kapasitesi oranında askeri alanda değişim ve dönüşümler geçirmekte ve bu süreklilik halinde devam etmektedir veya daha net bir ifade ile devam etmek zorundadır. Ancak savaş doğası gereği rakibin kullandığı ve rakibe üstünlük sağlayan teknolojik, operasyonel veya örgütsel değişimin diğerleri tarafından model alınmasını gerektirir. Erken modern dönemde üstünlük sağlamaya başlayan Avrupa'nın askeri alanda Sanayi Devrimi'nden önce ve sonra gerçekleştirdiği devrimsel gelişmeler ekonomik ve toplumsal dönüşümlerle birleşmiş ve bu da Avrupa'yı savaş alanında daha üstün bir konuma getirmiştir. Teknik, örgütsel ve teknolojik üstünlükler Avrupa modelinin dünyaya yayılmasına neden olur ve model alan her bir ülke bu devrimsel gelişmeleri kendine göre yorumlar ya da geliştirir.

Marshall Sovyet stratejistlerin askeri teknik devrim kavramında odaklandıkları birinci- ikinci dünya savaşlarının ve iki savaş arası dönemde meydana gelen değişiklerin önemini kabul eder. Bu bakımdan askeri devrim olarak kabul edilen Birinci Dünya Savaşı ve nükleer keşfin önemini de teyit etmiş olur. Yirminci yüzyılın ilk yarısı gibi dönemleri, savaş tarihi içerisinde teknolojinin savaşın çeşitli alanlarına savaşın karakterinde büyük değişikliklere yol açtığı özel dönemler arasında sayar. Böyle dönemlere tarihin her safhasında rastlamak mümkündür. Bu dönemlerde gelişen teknolojilerin özümsenmesiyle, operasyon kavramında önemli değişikliklere yol açtığı ve bu yeni sistemleri tam olarak uygulayabilmek için gerekli olan askeri örgütlerin kurulduğunu belirtir. Örnek vermek gerekirse havacılık alanındaki teknolojik değişim, savaşın taktiksel olarak değişmesini ve örgütsel yenilikleri beraberinde getirmiştir. Barış zamanlarında her ülke mevcut teknolojiyi en doğru şekilde nasıl kullanacağı yönünde masada çalışmalar gerçekleştirir ve uygun olduğunu düşündüğü operasyonel ve örgütsel değişikleri yapar. Savaş zamanlarında ise hangi ülkenin teknolojik, örgütsel ve operasyonel konuda daha başarılı olduğu ortaya çıkar ve böylece başarılı olan sistem diğerleri tarafından model alınır. Bu minvalde Marshall devletlerin barış zamanlarında askeri alanda devrim konusunda entelektüel çalışmalar yapmasını, mevcut ve olası teknolojiler dahilinde yapılması gereken örgütsel değişimler yapılarak yeni operasyonel denemelerin yapılması gerektiğini belirtir (Marshall, 1993, s. 2-3). Böylece Marshall askeri alanda devrim unsurları olarak teknoloji, örgütlenme ve operasyonu öne çıkarırken, kavramsal incelemeyi yaptığı 1990'lı yıllar yeni bir devrimsel dönem olarak tanımlar ancak devrimsel dönemin henüz başlangıç aşamasında olunduğunu belirtir. Yirminci yüzyılın ilk yarısında meydana gelen devrimsel gelişmelerde olduğu gibi bu yeni devrim de uzun erimli bir sürecin sonunda, siyasi, toplumsal ve ekonomik dönüşümleri de içerecek şekilde gerçekleşebilir.

Williamson Murray ve Macgregor Knox, askeri alanda devrim kavramı hakkında eleştirel gözle okuma yapan, tarihsel vaka incelemelerine öncülük eden iki önemli isimdir. Murray ve Knox göre askeri alanda devrim, askeri kurumların rakiplerini alt etmek için geliştirdikleri bir yoldur. Toplumsal, askeri ve ekonomik konulardaki köklü değişiklikleri göz önünde bulundurmak ve gelişmeleri doğru değerlendirmek askeri alanda devrim açısından önem arz eder (Murray and Knox,

2001, 12): “Askeri alandaki devrimler, savaşa veya özel bir savaş alt dalına yeni bir kavramsal yaklaşım uygulamak için karmaşık bir taktik, örgütsel, doktrinel ve teknolojik yenilik karışımının bir araya getirilmesini gerektirir.” Bununla birlikte, savaş alanında başarının elde edilebilmesi için, tarihsel gelişmelerin doğru değerlendirilmesi gerekir. Değerlendirme yaparken ülke içinde dönemsel olarak veya diğer ülkelerle kıyaslama şeklinde karşılaştırma usulü katkı sağlar. Günümüz askeri alanda devrim tartışmaları tarihsel perspektif göz önünde bulundurularak yapılmasını gerektirir. Özellikle on yedinci ve on sekizinci yüzyıl siyasi ve ekonomik değişimlerin askeri alana yansıması ve on dokuzuncu yüzyılda askeri kurumsallaşmanın artış göstermesi; yirminci yüzyılın iki büyük savaşları ve nükleer keşif askeri alanda devrim tartışmaları için önemli tarihsel uğrak noktalarıdır.

Tablo1. Askeri devrim ve askeri alanda devrim

Ortaçağ ve erken modern dönemin ileriye yönelik askeri alanda devrimleri

-Uzun yay, savunma- saldırı stratejileri, barut, yeni kale mimarisi,

Askeri devrim 1: Modern devletin ve modern askeri kurumların 17. Yüzyılda ortaya çıkışı

İlişkili ve sonucunda ortaya çıkan RMA’lar:

- Hollanda ve İsveç’in taktik reformları, Fransız taktik ve örgütsel reformları, donanma devrimi, Britanya'nın mali devrim
- Yedi Yıl Savaşı’nın ardından Fransız askeri reformları.

Askeri devrim 2 ve 3: Fransız ve Sanayi Devirimi

İlişkili ve sonucunda ortaya çıkan RMA’lar:

- Ulusal siyasi ve ekonomik seferberlik, Napolyon tarzı savaş (düşmanın silahlı kuvvetlerinin savaş alanında imhası);
- Sanayileşmeye dayalı mali ve ekonomik güç (İngiltere);
- Kara savaşı ve ulaşımda teknolojik devrim (telgraf, demiryolları, buharlı gemiler, hızlı ateş eden, dumansız küçük silahlar ve toplar; otomatik silahlar);
- Deniz savaşında Fisher devrimi: Büyük silahlı savaş gemisi ve muharebe filosu (1905-14).

Askeri devrim 4: Birinci Dünya Savaşı; öncülleri olan üç askeri devrimi geri dönülmez bir şekilde birleştirir.

İlişkili ve sonuçta ortaya çıkan RMA'lar:

- Kombine silah taktikleri ve operasyonları, Blitzkrieg operasyonları, stratejik bombalama, taşıyıcı savaşı denizaltı savaşı, amfibi savaş, radar, istihbarat sinyalleri

Askeri devrim 5: Nükleer silahlar ve balistik füze atış sistemleri İlişkili ve sonuçta ortaya çıkan RMA'lar: - Hassas keşif ve grev; gizlilik, komuta ve kontrolün bilgisayarlaştırılması ve bilgisayar ağı; "konvansiyonel" mühimmatların büyük ölçüde artan öldürücülüğü.
Kaynak: (Murray & Knox, Thinking About Revolations in Warfare, 2009, s. 13)

Murray ve Knox'un çalışmalarındaki önemli hala getiren nokta askeri alanda devrim kavramının askeri devrim kavramıyla birlikte ele alınması gerektiğini ve askeri devrimlerin askeri alanda devrimleri kapsadığını gösterilmesidir. Benzeri bir yaklaşıma Lawrence Freedman da sahiptir ve erken modern dönem tarihçilerin askeri devrim kavramı çerçevesinde tartıştıkları dönem ve konuları askeri alanda devrim kavramı altında inceler. Freedman'a göre askeri alanda devrim kavramı ilk olarak on altıncı ve on yedinci yüzyıl savaşlarında meydana gelen büyük değişiklikler üzerindeki tarihsel tartışmalarla bağlantılı olarak ortaya çıkar. Daha sonra nükleer silahların etkisine atıfta bulunmak için kullanılır. Bu yaklaşımıyla askeri devrim ve askeri alanda devrim kavramlarını birleştirirken, devrim kelimesinin bizatihi kendisinin kullanılmasının etkilerine dikkat çeker (Freedman, 1998, s. 7): "Bu kavram, devrim fikrini düzensiz ve özsüz bir şeye dönüştürme riski altında olsa da sorunları derin bir değişim duygusuyla ilişkilendirerek dramatize eden bir 'pazarlama aracı' olarak avantajlara sahiptir."

Kavramın belirsizliği tartışması askeri alanda devrim kavramı üzerinden de devam ettirilir. Örneğin Patrick M. Morgan, Marsall'ın askeri devrim kavramını ele alış şeklini anımsatırcasına askeri alanda devrim kavramını belirsiz bulur. Askeri alanda devrim olarak kabul edilen gelişmelerin analistler tarafından farklı şekillerde ele alındığını ve sunulan kanıtların karmaşık ve belirsiz olduğunu belirtir (Morgan, 2008, s. 134): "Teknolojik değişimin ve askeri uygulamalarının spesifik seyri asla kesin olarak bilinmemektedir, bu nedenle herhangi bir tartışma kaçınılmaz olarak spekülatiftir."

Morgan, askeri alanda devrimin ne olduğuna dair tartışmalarda öne çıkan üç görüş olduğunu belirtir (Morgan, 2008, s. 134-135): Birinci görüşe göre teknolojik

değişim devrimi oluşturmaktadır. Kullanılan silahların etkinliği, menzili ve kapsamı güçleri yakından ilgilendirir ve savaşın doğasını ve çıktılarını değiştirir. Bu durum Birinci Dünya Savaşı'nda önce ortaya çıkan teknolojik gelişmelerle savunma lehine değişen teknolojide gözlemlenmiş ve daha önce görülmemiş bir boyutta savaşa neden olmuş, tükenme ve tüketme savaşı yaşanırken yüksek oranda insan katline neden olmuştur. Aynı devrimci gelişme İkinci Dünya Savaşında nükleer keşifle yaşanır ve yüksek askeri kapasiteler bile nükleer silahların varlığı karşısında hayatta kalmayı garanti edemedikleri için topyekûn bir savaştansa caydırıcılık tercih edilmeye başlanır. Özetle birinci görüş, devrimi teknolojiye sabitler. İkinci görüş ise teknolojik değişimi kabul ederken teknolojik değişimin yanı sıra toplumsal ve örgütsel değişimlerin eş zamanlı ve paralel gelişmesi gerektiğini ve ancak böylece devrimsel olarak nitelendirilen gelişmelerin savaşta büyük bir değişim meydana getirebileceği savunulur. Bu görüşe göre teknolojik değişimler aşamalı olarak değişebilir, bu nedenle devrimi getiren şeyler sosyal ve örgütsel değişikliklerdir. Yeni bir savaş için askeri örgütler ve komuta sistemlerinin oluşturulmaması veya ilgili eğitimin verilmemesi, mevcut teknolojiyi âtıl kılabilir. Bu çalışma, bu görüşü benimsemektedir. Üçüncü son görüş ise devrimin, teknolojiyle uyumlu sosyal ve örgütsel mekanizmaların yanı sıra yeni bir stratejik yaklaşımın altını çizer. Güç kullanımı, savaşın ve tehditlerin nasıl savuşturulacağı veya savaşlarda başarının nasıl elde edileceği gibi konulara odaklanır ve topyekûn yok etmeden caydırıcılık stratejisine geçiş böyle devrimsel bir gelişme olarak değerlendirilir.

Gary Chapman (Chapman, 2003) kendisi de askeri alanda devrim kavramına eleştirel gözle bakan Michael O'hanlon'un (O'Hanlon, 2000) askeri alanda devrim konusunda dört yaklaşımdan bahsettiğini ve bu yaklaşımların her birinin odaklanılan çalışma alanına göre önem arz ettiğini belirtir: Sistemler sistemi(system of system), baskın savaş alanı hakimiyeti (dominant battlespace dominance), küresel erişim küresel güç(global reach, global power) ve son olarak savunmasızlık (vulnerability) (Chapman, 2003, s. 7-9). Sistemler sistemi yaklaşımı Amerika tarafından genel kabul görmüş bir yaklaşımdır ve tüm hizmetler ve sivil komuta yetkilileri dahil olmak üzere kapsamlı bir komuta yapıları ve teknolojileri hiyerarşisini ve ayrıca tüm platformlarda ve tüm askeri birimler arasında kuvvet uygulama sistemlerinin entegrasyonunu

açıklar. Sistemler sistemi yaklaşımının gelişen teknolojinin örgütsel, operasyonel, doktorinel ve stratejik bir akrabalığı ve tek bir vücut gibi etkin bir yapı şeklinde hareket edebilmesi gerektiği üzerine yoğunlaştığı iddia edilebilir. Baskın savaş alanı yaklaşımı, O'hanlon tarafından sistemler sistemi yaklaşımına göre daha hırslı ve daha güçlü bulunurken tam bilgi olma ve eksiksiz bir küresel gözetleme sisteminin geliştirilmesi ve herhangi bir yerde herhangi bir gelişmeden anında haberdar olmayı sağlayacak her türlü teknolojinin uzay veya yer sistemleriyle, sensörler veya akıllı hava araçlarının iş birliğiyle sağlanması gerekliliği vurgulanır. Bu yaklaşımın ise teknolojiyi ön planda konumlandırdığı ve askeri alanda devrimi kısmen küresel boyutta ele aldığı iddia edilebilir. Ancak, küresel erişim küresel güç yaklaşımı askeri alanda tamamen küresel hakimiyeti savunur ve diğer iki okula göre daha baskındır. Silahlı kuvvetlerin yerde ya da uzayda, hedef veya tehdit nerede olursa olsun yok edebileceği silah sistemlerine sahip olması gerektiğini savunur ve yaklaşım kapsamında küresel emperyalizmin tam olarak benimsendiği iddia edilebilir. Son olarak savunmasızlık yaklaşımı askeri alanda devrim kapsamında geliştirilecek teknolojilerin ve akıllı sistemlerin düşman ya da terörist gruplar tarafından kullanılabileceği ve bu nedenle güvenlik açığı olarak kabul edilebilecek sorunların yaşanabileceği iddiasına, askeri alanda devrim kapsamında geliştirilen silahların rakiplere sızması durumunda ise daha küçük amaçlarla üretilen silahların daha büyük hedeflere zarar verebileceği düşüncesine hakimdir. Ayrıca teknolojiye olan bağlılığın modern ordularda, bilgisayar odaklı iletişim ağlarının güvenilmezliği ile masada dahi sistematik saldırılar karşısında savunmasız olduğu belirtilir. Örnek olarak terör gruplarının Stinger[2] tarzı omuzdan ateşlenen silahlarla terör saldırıları gerçekleştirmesi ya da internet korsanlarının gerçekleştirdiği siber saldırılar verebilir. Özetle bu yaklaşım, gelişen teknolojinin aslında hem geliştiren tarafa hem de rakip tarafa savunmasızlığını artıracağı hem de güvenlik açıklarına neden olacağı iddiası üzerinde durur. Bu çalışma sistemler sistemi yaklaşımını ve savaşan taraflar arasındaki etkileşimin yüksekliğiyle her teknolojinin hızla yayılacağı fikrini savunması ve askeri

[2] Yerden havaya pasif güdümlü, kısa menzilli, bir kişi tarafından taşınabilir bir füze sistemidir. Helikopter veya uçakların alçak irtifa uçuşlarında 1- 8km menzilli bir silahtır. 1981'de üretilen silah, Sovyetlerin Afganistan'a işgali sırasında Amerika tarafından yerel güçlerin kullanımına sunulmuş, savaş sonrası silahların belirli terör örgütlerinin eline geçmiştir. Günümüzde otuza yakın ülkede kara birlikleri tarafından kullanılmaktadır.

alanda devrim çalışmalarında militarist söyleme alternatif oluşturması nedeniyle savunmasızlık yaklaşımını benimsemektedir.

Freedman ise askeri alanda devrim görüşleri hakkında daha genel bir sınıflandırma yapar. Ona göre askeri alanda devrime karşı iki yaklaşım vardır: Radikal savunucular ve şüpheciler. Radikal savunucular teknolojik gelişmelerin veya teknolojik kapasitelerin hükümetler tarafından yeterince takip edilemediği veya kullanamadığı yönünde eleştirir ve askeri örgütlenme şekilleri, komuta yapıları, uygulanan hiyerarşi gibi temel konuların yenilenen teknolojiye uygun hale gelmesi gerektiğini savunurlar. Onlara göre temel devrim ancak savaşan güçlerin örgütlenme şeklinin teknolojiye uyarlanmasıyla gerçekleşebilir, aksi taktirde savaşın türlerinin ya da stratejilerin değişmesi beklenen devrimsel gelişmeyi sağlamayacaktır. Dikkatle incelendiğinden hem erken modern dönemde hem de on dokuzuncu yüzyılda meydana gelen askeri devrimler bu minvalde ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Askeri alanda devrim konusuna şüpheci yaklaşanlar ise savunucuların savaşın doğasında var olan sert özelliklerin bu doktrin çerçevesinde unutulmasından, eğitimde ve komuta biçimlerinde yaşanacak dönüşümlerin savaşın doğasındaki sertliği artıracağından endişe etmektedir. Bu iki grubun yanı sıra üçüncü bir grubu ise askeri alanda devrim tartışmalarına eleştirmekte, tartışmanın çoğunlukla askeri kurum personelleri tarafından yürütüldüğünü, kavramın ön plana çıkmasındaki temel motivasyonunun devletlerin 'topyekûn savaş' korkusu, terörizm ve gerilla savaşlarının önünü almak olduğunu iddia etmektedirler (Freedman, 1998, s. 6-7).

Colin Gray ise askeri alanda devrim kavramına ve savunucularına karşı şüphelere, eleştirilere dikkat çeker. Ona göre bilim insanlarının askeri alanda devrimin doğası konusunda hem fikir olunmaması kavrama şüpheci yaklaşımlar açısından önemlidir:

Sanayi Devrimi tarzından sonra toplumu değiştirmesi gereken bir askeri devrim midir? Uygulanan programlar bir askeri alanda devrim olarak ele alınması gereken, büyük ölçüde operasyonel düzeyde belirli bir askeri zorlukların bir kümesi midir? Yoksa sadece silahlarda ve silah desteğinde, teknolojilerde dikkate değer bir değişiklik olan askeri teknik bir devrim midir?

Temel şüphenin ardından Gray sekiz madde halinde diğer şüphelere de yer verir. Bunlar arasında; askeri alanda devrimin insan unsurunu göz ardı ederek "silahların savaşları kazandığı" düşüncenin yaygın olması; teknolojinin aşırı değerlendirilmesi ve savaşta sürtünme fikrinin göz ardı edilmesi; hava gücüne ağırlık verilmesi nedeniyle savaşın bir "bombardıman" düzeyine indirgenmesi; yüksek teknolojiye ve hassas ateş gücüne odaklanan stratejiyi geliştirip C4ISR[3] kullanmak itkisi, asimetrik tehditler karşısında yeterli strateji üretilememesine neden olabilir; askeri yetenekleri artırmaya fazla odaklanılmasının operasyonel performansla ilgili büyük sorunların göz ardı edilmesi; tarihsel kaynakların veya vakaların yeteri kadar ele alınmaması; mevcut devrimin başarı ya da başarısızlık olarak değerlendirmenin mümkün olmaması; askeri alanda devrim teorisi radikal bir şekilde geleceğe yönelik olduğu için dikkatli tarihsel kanıtlara uygun bir başvuru bulmak zor olabilir, böylece savunucuları tüm büyük askeri alanda devrimlerin karşılaştırılabilir bir döngü olduğunu göz ardı eder (Gray, 2001, s. 55-56).

Bu çalışma, Gray'in şüphe ve eleştiri olarak sunduğu maddeler üzerinden konuyu ele alarak askeri devrime insan ve toplum odaklı bir yaklaşıma sahiptir. Ayrıca askeri devrimin tarihsel kanıtlarına odaklanarak, askeri devrimlerin farklı dönemlerde benzeri döngüler halinde gerçekleştiği ve bu devrimsel gelişmelerin karşılaştırılmalı olarak ele alınması gerekliliğinim askeri alanda devrim tartışmalarını doğru zemine yerleştireceğini savunmaktadır. Böylece askeri alanda devrim kavramına sivil bir bakış açısı geliştirilerek, kavramı askeri ihtiyaçlar çerçevesinde ele alan ve askeri amaçlar doğrultusunda devrimsel gelişimlerin izi sürülerek, militarist bir bakış açısı yerine toplum ve savaş çalışmalarında benimsenen insan ve toplum odaklı bir yaklaşım sergilemektedir.

Askeri alanda devrim tartışmalarının modern dönemin özellikle son on yıllarında askeri alandaki en büyük tartışmalardan biridir. Özellikle yukarıda da değinildiği üzere kavramın kendisinin de tartışmaya açık olması tartışmayı genişletmektedir. Askeri alanda meydana gelen devrimin savaşın maliyetleri düşüreceği, örgütsel olarak insan yoğunluğunu azaltacağı ya da savaşlarda can kaybını

[3] Komuta, Kontrol, İletişim, Bilgisayar, İstihbarat, Gözetleme ve Keşif anlamına gelen bir kavramdır.

azaltacağı gibi düşünceler askeri alanda devrim savunucuları tarafından dile getirilirken eleştirel okuma yapan araştırmacılar tüm bu konulara mesafeli ve sorgulayıcı bir yaklaşım sergilemektedir. Kavramın, tarihsel vaka örnekleri üzerinden incelendiği çalışmalar günümüz askeri alanda devrim tartışmalarına bir zemin hazırlaması açısından önem arz ederken tarihsel vaka örneklerinde kavramın askeri devrim kavramıyla kesişimi ve bu iki kavramın eklektik olarak çalışılması gerekliliğini göstermektedir.

2.3. Askeri devrim unsurları

Kavram olarak ister askeri alanda devrim isterse askeri devrim kullanılsın askeri devrimsel gelişmeleri tanımlayan unsurlar belirgin bir farklılık göstermemektedir. Unsurların farklılaşmasına neden olan kavramların odaklandığı tarihsel süreçlerin konjonktürel yapısıdır. Örnek vermek gerekirse askeri devrim kavramı teknoloji, örgütlenme, strateji, doktrin gibi konuları unsur olarak ele alırken askeri alanda devrim kavramı askeri devrim unsurlarının yansıra son gelişmeler dahilindeki füze savunma sistemleri, hassas güdümlü silahlar veya bilgi işlem gibi bilgi teknolojisine bağlı konuları da unsur olarak ele alır.

Askeri devrimsel gelişmeleri bir bütün olarak üç unsur altında incelemek mümkündür: Teknoloji, örgütlenme ve operasyon. Bu üç unsur haricinde, strateji veya doktirin – sistem geliştirme unsurları da askeri devrimsel gelişmeler açısından önem arz eden ancak çalışma kapsamı dışında kalan iki unsurdur. Bu minvalde askeri örgütlenme ve teknoloji çalışmanın bağımsız değişkenlerini oluştururken operasyon çalışmanın bağımlı değişkenidir.

Andrew F. Krepinevich'in belirlemiş olduğu askeri devrim unsurları, literatürde var olan farklı çalışmaların çoğunu kapsaması açısından toplayıcı bir bilgi sunar. Krepinevich'e göre askeri devrimler dört unsurdan oluşur hiçbir unsur kendi başına askeri devrimi tanımlamak için yeterli değildir (Krepinevich, 1994, s. 32):

Askeri devrimler dört unsurdan oluşur: Teknolojik değişim, sistem geliştirme, operasyonel yenilik ve örgütsel adaptasyon. Bu unsurların her biri, askeri devrimleri karakterize eden askeri etkinlikteki büyük kazanımları gerçekleştirmek için kendi başına gerekli, ancak yeterli olmayan bir koşuldur. Özellikle, teknolojideki gelişmeler tipik olarak askeri bir devrime zemin

hazırlarken, tek başına devrimi oluşturmazlar. Bu fenomen, ne kadar dramatik olursa olsun, teknolojik yenilikten çok daha geniş kapsam ve sonuçtur.

Böylece askeri devrimi ortaya çıkaran dört başlık olarak teknolojik, sistemsel, operasyonal ve örgütsel değişim ve dönüşümleri imlemek mümkündür. Ayrıca askeri devrimsel gelişmeler olarak bu dört başlık altında tarihsel süreçteki gelişmeleri takip etmek sadece askeri konularla değil siyasal, ekonomik ve toplumsal gelişmelerle yakından alakalıdır.

Freedman ise Kprepivenich'in askeri devrim unsuru olarak belirttiği dört başlığı askeri alanda devrim unsuru olarak tanımlar. Askeri alanda devrimin etkili bir analizi için askeri alanda devrimlerin teknolojik değişim, sistem geliştirme, operasyonel yenilik ve örgütsel yapıda meydana gelen değişimlerin birbirleriyle etkileşimi gözlemlenerek oluşturulan bir modeldir. Freeaman'a göre bu dört unsurda meydana gelen değişmeler savaşın veya çatışmaların karakterini tek başına temel değiştireni değildir, değişim siyasal ve toplumsal boyutlarıyla ele alınmalıdır. Ancak bu dört unsurun tamamlayıcısı olan siyasal ve toplumsal süreçler dahil edildiğinde etkili bir analiz yapılabilir. Savaşın ya da çatışmanın karakterindeki siyasi değişimin askeri düşünce üzerindeki etkileri göz ardı edilmemesi Freeadman'ın genel savıdır (Freedman, 1998, s. 8-9)

Temel unsurları detaylandırarak askeri alanda devrim unsurlarının sayısını artıran çalışmalar da mevcuttur. Örneğin Chapman, askeri alanda devrim sitemlerinin unsurlarını dokuz farklı başlıkta ele alır. Aşağıdaki tabloda yer verildiği üzere Chapman'ın belirlemiş olduğu unsurlar günümüz askeri alanda devrim tartışmaları ve güncel durum üzerinden geliştirilmiştir. Bununla birlikte, Chapman'ın dokuz madde halinde ele aldığı unsurları teknoloji, örgütlenme, taktik ve strateji ana başlıkları altında toplamak mümkündür.

Tablo 2: Askeri Devrim Unsurları

İstihbarat, gözetleme, keşif	Komuta, Bilgisayarlar, Kontrol, İletişim, İstihbarat İşleme (C4I)	Hassas Kuvvetler (PGMs)

Gizli Teknolojiler	Hafif, düşük maliyetli, çevik silah platformları	Bilgi savaşları
Uzay silahları	Füze savunması	Savaş dışındaki operasyonlar

Kaynakça: (An Introduction to the Revolution in Military Affairs, s. 11)

Askeri alanda devrim unsurları olarak dörtlü bir ayrım yapan çalışmalar da mevcuttur. Askeri alanda devrim konusunda hassas vuruş, uzay operasyonları, baskın manevra ve bilgi savaşları konularının ağırlık gösterdiğini belirtilebilir; belirtilen dört faktörün belirleyeni ve aynı zamanda askeri alanda devrimin belirleyeni olarak komuta, kontrol, iletişim ve istihbaratı (C3I) ve orduların bilgi sistemlerinde somutlaşan bilgi teknolojileri olarak görülebilir (Williams, 1999). Askeri alanda devrimin sadece teknolojik boyutta incelenmediği eğitim, doktirin, askeri örgütlenme ve askeri kültürü de içerecek şekilde çalışmalar yapıldığı göz önünde bulundurulduğunda her araştırmacının odak noktasına göre unsur sayısının artması ya da azalması mümkündür. Askeri alanda devrimin hangi dönemde gerçekleştiğine göre de unsurlar değişiklik gösterebilir. Örneğin Tablo 1'de yer alan erken modern dönem askeri alanda devrimlerin unsuları ile Tablo 2'de yer alan ve daha güncel bir tespit olan askeri alanda devrim unsurlarının farklı olması tamamen gerçekleştiği zaman aralığı ile alakalıdır.

Başka bir çalışmada düşman varlıklarına saldırı yeteneğini geliştirmek için gerekli olan bilgilerin toplaması, işlenmesi, dağıtılması yanı sıra hassas vuruş yetenekleri gibi teknolojilerin artırılmasının askeri alanda devrimden beklentiler olarak savunulur. Beklentiler düşman ya da hedefleri bulma, ayırt etme, izleme yeteneği olarak görülen hassas etkileşimin artırılmasıyla ilişkili iken doğru sistemleri seçmek, düzenlemek ve kullanmak, istenen taktikleri oluşturmak, kullanılan yöntem ve araçlarının sonuçlarını değerlendirmek gibi çeşitli unsurları bulunmaktadır (Stone, 2004, s. 419). Denilmek istenen şudur ki araştırmacının odak noktasına da göre unsurların değişebilir.

Devletlerin kendi ilerlemeleri önünde engel teşkil edecek örgütsel yapıların ve teknik araçların değiştirilmesine önem vermesinin mantıksal sonucu olarak ortaya

çıkan askeri alanda devrim kavramının en temel iki unsurunu da askeri teknoloji ve örgütledir. Toparlayacak olursak askeri devrimsel gelişmeleri tanımlamakta dört temel unsur öne çıkar. Bahsi geçen unsurların değişmesi ya da dönüşmesi dönemseldir, uzun ve orta erimli süreçleri kapsar ve çalışmalarında bu minvalde yürütülmesi gerekir. Bunun nedeni bahsi geçen unsurlar tek bir geçiş anıyla, her yerde aynı şekilde değişmemesidir. Teknik gelişmelerin hızlı gerçekleştiği ancak teknik gelişmelere uygun örgütsel dönüşümün olmadığı yerlerde devrimsel süreçlerden bahsetmek zordur. Veyahut teknik ve örgütsel modellerden bağımsız olarak kurgulanan operasyonel planların başarıya ulaşması ya da sürdürülebilir olması aynı ölçüde zordur. Askeri değişimin yaşandığı dönemlerde mevcut teknik ve örgütlenme modelinden başka bir modele geçiş için, erken modern dönemden modern döneme geçiş; Soğuk savaş öncesi modelden soğuk savaş sonrası modele geçişler örnek gösterilebilir. Örneğin ahşap ve yelkenli gemilerden çelik gövdeli, türbin motorlu dretnotlara yani zırhlı gemilere geçiş süreci yarım yüzyıllık bir süreci kapsarken, nükleer silahların, balistik füze sistemleri ve bunlarla ilgili doktrin ve örgütsel yapıların ortaya çıkışı on beş yıllık bir süreci kapsar (Krepinevich, 1994). Bu dönemler sadece unsurlarda meydana gelen değişimlerle alakalı değildir: Hem devletlerin kendi içlerinde hem de uluslararası sistemde meydana gelen değişiklerin de yaşandığı dönemler olarak karşımıza çıkar. Devletler kendi içlerinde siyasal sistemlerinde dönüşüm yaşaması mümkünken, uluslararası sistemdeki aktörlerin sayısında, rekabet düzeyinde ve güç dağılımında değişiklikler meydana gelir. Yönetim sisteminde meydana gelen değişimlerin toplumsal zeminde karşılık bulması kaçınılmazken askeri devrimsel değişimlerin yaşandığı dönemlerde sadece savaşın değil topyekûn bir dönüşümün olduğu ve dönüşümün de uzun veya orta erimli bir dönemi kapsadığını iddia etmek mümkündür.

Hem askeri devrim hem de askeri alanda devrim tartışmalarında devrimsel gelişmenin itici gücü olarak teknoloji belirir. İlkel dönemden erken modern döneme savaşta kullanılan teçhizatın değişmesi savaşın doğasında köklü değişiklikler meydana getirmiştir. Uzun yayın keşfi, savaşta mesafeyi değiştirmiştir. Savaş arabalarının icadı, uzun yayla aynı etkiyi yaratırken savaş meydanlarında hareketliliği artırması veya mesafeyi azaltması gibi devrimsel gelişmelere neden olmuştur. Daha erken dönemde,

demirin icadı ve kılıçların demirden yapılmasıyla birlikte daha öldürücü hale gelmesi de başka bir teknolojik devrimsel gelişmedir. Teknolojik gelişimlerin her biri savaşın yapılış şeklinin yanı sıra insan öldürme hızını da artırmış ve teknoloji geliştikçe kültürel savaşlardan yıkıcı ve katledici savaşlara geçiş yaşanmıştır. Erken modern dönemi askeri devrimsel gelişmeleri olarak kabul edilen ateşli silahların keşfi ise yirminci yüzyıl topyekûn savaşlarına uzanan savaşta teknolojik değişimin evrimsel sonuçlarını sunan bir gelişmedir. Gemi teknolojilerinde meydana gelen değişiklikler güçlü donanmaların kurulmasını zemin hazırlarken aynı zamanda daha güçlü ve donanımlı savaş gemileri, savaşın küreselleşmesine de neden olmuştur. Birinci ve ikinci dünya savaşlarındaki teknolojik keşiflerde savaşın yıkıcılığını artırırken, nükleer keşif topyekûn bir yok oluşa giden kanlı yolu döşemiştir. İki dünya harbinde gelişen hava kuvvetleri uzun menzilli füze silahlarının, seyir füzelerinin ve insansız hava araçlarının geliştirilmesiyle farklı bir boyuta ulaşmıştır. Aynı şekilde hassas güdümlü silahların ve 'akıllı' silah sistemlerinin geliştirmesiyle savaşın teknolojik yüzü daha belirgin hale gelmeye başlamıştır. Ez cümle savaş teknolojisi değiştikçe, dönüştükçe ve daha teknolojik hale geldikçe bu teknolojilere sahip ülkelerin yok etme gücü de artış göstermiş, bu ise sivil asker ayrımının çok kolay bir şekilde ortadan kalmasını mümkün kılmıştır.

Askeri alandan devrimin ikinci itici gücü ise askeri örgütlenmedir. Yeni gelişen askeri teknoloji askeri devrimi mümkün kılar ancak teknolojinin ortaya çıkardığı potansiyelin tam olarak gerçekleşmesi için yeni teknolojinin ilgili diğer alt yapısal gelişmeler ve yeni örgütlenme modeliyle desteklenmesi gerekir. Aksi taktirde askeri verimlilikte büyük ve / veya verimli bir artış gerçekleşmez (Krepinevich, 1994, s. 38). Bu durum teknolojik değişimin görmezden gelindiği anlamına gelmez. Teknoloji ve örgütlenmenin birbirlerinin tamamlayıcısı olduğu anlamına gelir. Bu minvalde askeri örgütlenmenin tarihsel süreçte teknolojiyle birlikte değişmiş olduğunu iddia etmek mümkündür. Ancak modern askeri örgütlenme, kitlesel orduların ortaya çıkışı modern ulus devletin örgütlenme şekliyle de doğrudan ilişkilidir. Merkezi orduların kurulması için merkezi yöntemin güçlenmesi ve şiddet tekelini elinde bulunduran devlet modelinin gelişmesi gerekir. Öte yandan modern askeri örgütlenme Fransız Devrimi sonrasında yaşanan Napolyon Savaşları ile yakından ilgilidir. Napolyon'un kitlesel

orduları, yüzyıl içerisinde makbul ordulara dönüşürken askeri örgütlenme on dokuzuncu yüzyılda modern haline ulaşır. En üst kademeden en basit bir askere kadar birçok konuyu içeren askeri örgütlenme kapsamında askere alım sistemleri, askeri muafiyetler, askeri eğitim, subay ve kurmay sınıflarının belirleniş şekli, askeri doktrin, askerlik süreleri olmak üzere birçok konuda devletler askeri alanda bir yeniden örgütlenme sürecine girerken zorunlu askerlik sistemi modern kitlesel orduların en etkili sistemlerinden biridir. Her iki dünya savaşının topyekûn formuna "halkların birebiriyle savaşması" haline dönüşürken sonraki on yıllarda ve günümüzde de hala birçok ülkede zorunlu askerlik sistemi kapsam ve mahiyeti değişse de devam etmektedir.

Üçüncü Bölüm

Savaşın Tarihsel Dönüşümü ve Topyekûn Savaş Kavramı

3.1. Disiplinler Arası Bir Olgu Olarak Savaş

Çalışmanın iki temel kavramı birbiriyle ilişkiseldir. İster askeri devrim isterse askeri alanda devrim kavramı kullanılsın askeri devrimsel gelişmeler olarak araştırmacılar tarafından takip edilen süreçler, savaşların doğasında güçlü değişikliklere neden olması sebebiyle önem arz eder. Askeri devrim kavramı erken modern dönem savaşlarında meydana gelen değişiklikleri incelerken aynı zamanda modern devletin anlayışının ortaya çıkış serüvenini de takip eder. Savaşlar, askeri devrimler, modern ulus devletler ve kapitalizm birbirine çoklu nedensellik ilişkisiyle bağlıdır.

İlk filozoflardan beri savaşa dair birçok tanım ve çalışma yapılmıştır. Savaş konusunun zengin bir literatüre sahip olduğunu söylemek mümkündür. Literatürdeki zenginliğe rağmen sistematik bir savaş tanımı yapmak ise hala zordur. Modern dönem savaş kavramlaştırmalarının ortak paydası, şiddet kullanma yetkisini kendi tekelinde bulunduran merkezi devletlerin gerçekleştirmiş olduğu savaşlara odaklanarak savaş tanımının yapılmasıdır. Ali Bilgin Varlık devlet dışı güçleri de içeren geniş bir perspektiften savaşı, "devletler veya devlet grupları tarafından, millî güç unsurlarının tamamının veya bir kısmının kullanılması suretiyle icra edilen ve taraflarca savaş niteliği kabul edilen, kuvvet kullanılmasını içeren, düşmanca niyet ve/veya eylem (Varlık, 2013, s. 119)" olarak tanımlar. Faruk Sönmezoğlu ise savaşı uluslararası siyaset kapsamında ele alan bir tanım yapar (Sönmezoğlu, 2005, s. 410): "Savaş iki veya daha fazla uluslararası aktör (kural olarak devlet) arasındaki, kapsamlı, sürekli, önemli ölçüde can kaybına yol açan bir çatışmanın, başta silahlı kuvvetler olmak üzere tüm araçlarla sürdürülebilmesidir." Sönmezoğlu'nun parantez içinde yer verdiği kural olarak ibaresi çağımızda uluslararası hukuk kapsamında savaşan aktör olarak devletlerin kabul edilmesi ve Sönmezoğlu'nun da tanımını uluslararası perspektif çerçevesinde yapmasından kaynaklanır.

Savaşı devlet ve devlet grupları üzerinden ele alan tanımlar çoğunlukla uluslararası ilişkiler disiplinini baz alan çalışmalardır. Devlet dışı aktörler veya

kabileler – toplumlar arasında gerçekleşen savaşları kapsam dışında tutan uluslararası ilişkiler disiplininde farklı kavramlaştırmalar bulmak mümkündür. Örneğin Jack Levy savaşı bağımsız siyasi birimler arasındaki çatışma olarak tanımlayarak devlet dışı siyasi aktörlerin gerçekleştirdiği çatışmaları da tanıma dahil eder. Ona göre savaş (Levy, 1948, s. 51): "Bağımsız siyasal birimlere ait organize güçler arasındaki kapsamlı bir çatışma." Levy'nin, devlet dışı aktörler tarafından gerçekleştirilen savaşlar olan gerilla savaşları, iç savaşlar, kabileler arası savaşları da kapsayan bir tanım yapması nedeniyle bu tanım daha gerçeğe yakındır. Tanımın gerçeğe yakın olarak tabir edilmesindeki sebep devlet dışı silahlı örgütlerin günümüzde tıpkı bir devletin silahlı kuvvetleri gibi örgütlenmesi ve son teknolojik silahlara sahip olmalarıdır. Bu durum ise savaşı siyasal birimler arasındaki kapsamlı bir çatışma hali olarak tanımlamayı mümkün kılar.

Quincy Wringht ise en genel haliyle savaşı, iki veya daha fazla düşman grubun silahla zor kullanarak bir çatışma yürütmesine eşit derecede izin veren yasal bir durum olarak tanımlar (Wright, 1942, s. 22). Wringht tanımında devlet yerine düşman grup derken savaşı yasal bir durum olarak görmesi savaşan aktör olarak devleti işaret eder. Zira modern dönemde savaşın meşrutiyeti çeşitli siyasal gruplardan alınarak devlet tekeline verilmiş ve devlet dışı aktörlerin yürüttüğü savaşlar gayri meşru olarak kabul edilmiştir.

Savaşın devlet ve milli güç odaklı tanımları devlet dışı savaşları göz ardı etmesinin yansıra mekânsal, zamansal farklılaşmayı da göz ardı edebilmektedir. Tarihsel süreçte Avrupa bölgesinde gerçekleşen savaşların nedenleri ve yapılma şekilleri ile Asya bölgesinde gerçekleşen savaşların nedenleri ve yapılma şekilleri farklılık gösterebilmektedir. Bu durum savaşın kültürel bir olgu olmasıyla da yakından ilişkilidir. Avrupa'da feodal savaşları baz alarak yapılan savaş kavramlaştırması Çin'de aynı dönemde meydana gelen savaşları karşılamak için yetersiz kalabilir. Ancak farklı dönemlerde farklı bölgelerde meydana gelen savaşlarda benzerlikler de tespit edilebilir. Öte yandan zamansal farklılık da savaş kavramını değiştirebilir. Savaşın tarihsel süreç içerisinde doğasının ve yapılma şeklinin değişmesi nedeniyle de tanımlar farklılaşabilir. İlk uygarlıklar döneminde yapılan savaşlarla yirminci yüzyıl savaşlarını aynı kavramsal çerçeveye yerleştirmek eksik ve hatalı bir

kavramlaştırmaya neden olur. Başka bir deyişle mekânsal ve zamansal farklılığı göz ardı ederek yapılan kavramlaştırmalar meydana gelen değişim ve dönüşümleri ıskalayan, tekdüze ve soyut bir kavramı ortaya çıkarmaktadır. Oysa savaş oldukça somut ve yaşamın her alanını içerebilen bir şiddet eylemidir. Nihai olarak genel bir tanımını yapmak gerekirse savaş, elinde zor kullanma aletleri ve bu aletleri kullanabilecek insan gücüne sahip bir toplum, devlet ya da çıkar grubunun, başka bir toplum devlet ya da çıkar grubuna karşı belirli bir amaca veya hedefe ulaşmak için düşmanca, şiddet içeren bir yöntemle uyguladığı güçtür.

Savaş olgusunun kapsamının çok geniş olması konuyu birçok disiplininin çalışma alanına dahil eder. Savaşı kapsam olarak sosyokültürel, siyasi, tarihsel, ekonomik, askeri – stratejik, coğrafi – jeostratejik ve teknolojik olmak üzere yedi farklı alanda ele almak mümkündür (Gray, 2007, s. 7). Bir başka ifadeyle savaş siyaset biliminden sosyolojiye, uluslararası ilişkilerden antropolojiye, tarihten psikoloji ve felsefeye kadar sosyal bilimlerin neredeyse tüm alt dallarının çalışma alanına girer. Savaşlarda teçhizat veya silah sistemlerinin kullanılması, keşfedilmesi veya teknolojik bir yeniliğin adaptasyonu gibi daha teknik meseleler ise savaşı mühendislik, mimari, metalurji, kimya gibi fen bilimlerinin de çalışma alanına dahil eder. Savaş fil metaforu üzerinden düşünüldüğünde filin hangi uzvuna dokunulursa, fili dokunduğunuz uzuv üzerinden tarif edilmesi gibi savaş da savaşı var eden unsurlardan hangisine odaklanılıyorsa onun dahil olduğu disiplin üzerinden çalışılabilir bir konudur. Sonuç olarak savaşın çok yönlü yapısı, savaşı çok disiplinli bir bakış açısıyla çalışılması gereken bir konu haline getirir.

3.1.1. Uluslararası İlişkiler

Savaş, tarihsel süreçte varoluşsal bir mesele olması nedeniyle ilk yazılı eserlerden günümüze değin sıklıkla ele alınmış bir konudur. Öte yandan on sekizinci yüzyıldan itibaren ise filozoflar, tarihçiler, uluslararası ilişkiler uzmanları ve diğer ilgili disiplin araştırmacıları iki veya daha fazla devletin silahlı kuvvetleri arasında organize ve politik olarak yönlendirilmiş şiddet anlamına gelen "savaşın nedenlerini" bulmaya çalışır (Holsti, 1996, s. 6). Özellikle modern dönemde, erken modern dönemde ve modern dönemde, savaşı daha çok uluslararası ilişkilerin temel çalışma konusu olarak görme eğilimi yaygındır. Bu, uluslararası sistemin yapısı ve modern

ulus devletlerin şiddeti kendi tekellerine alıp meşrulaştırmasıyla ilişkilidir. Modern ulus devletlerde şiddet yapma ve zor kullanma yetkisi devlete aittir ve devlet haricindeki güçlere veya siyasal gruplara zor kullanma yetkisi tanınmamaktadır. Ulus devletlerden oluşan bir uluslararası sistem ise iş birliği veya savaş ya da her ikisine bağlı diplomasi kanalları çerçevesinde şekillenir. "Uluslararası ilişkiler üzerine teorik ve pratik literatürlerdeki savaş sorunu, özünde bir büyük güç olgusu olarak nitelendirildi; büyük güçler hem savaşın kaynağıdır hem de sorunu hafifletme veya çözme araçlarının yazarlarıdır" (Holsti, 1996, s. 40).

Modern uluslararası hukukun savaşı devlet tekeline bırakan tutumu da savaşı uluslararası ilişkiler yazınının ana temalardan birisi haline getirir. Uluslararası ilişkiler disiplini savaşı ve savaş türlerini açıklamak için zengin bir literatüre sahiptir. Bununla birlikte mevcut yaklaşımlar çoğunlukla savaşların nedenlerine ağırlık verirken, savaşın gerekçeleri uluslararası sistemin yapısında, devletlerin örgütlenme şeklinde veya modern hallerinde, medeniyetlerin ve kültürlerin kimlikle olan ilişkilerinde kısaca ekonomik, politik, toplumsal ve psikolojik faktörlerde aranmaktadır. Disiplin içerisinde zengin bir literatür ve oldukça farklı yaklaşımlardan çalışmalar olmasına rağmen tek başına savaşın nedenlerini anlamaya yetecek ikna edici bir savaş teorisi yoktur (Griffiths, O'Callaghan, & Roach , 2013, s. 268). Uluslararası ilişkiler kapsamında ele alınan savaş türü genellikle, ulusal devletler arasında gerçekleşen sınır ötesi ve devletlerin devletlere karşı yaptığı savaşlardır. Geliştirilen teoriler de bu minvalde ağırlık kazanmakta, savaş teorisi ve uluslararası ilişkiler teorileri benzeri bir güzergâhı takip etmektedir: Ekonomik belirlenimden siyasal belirlenime, iç etkenlerden dış etkenlere doğru teoriler aynı tarzda veya doğrultuda, değişmektedir (Tilly, 2020, s. 25).

Uluslararası ilişkiler disiplinin iki ana teorisi ve onların neo- yapısalcı yaklaşımları, eleştirel yaklaşımlar ve geliştirilen diğer teoriler savaşların neden ortaya çıktığı sorusuna odaklanmakta ve nedenler üzerinden farklı sonuçlara varmaktadır. Özellikle ana teorilerin, siyaset felsefesinin kurucu isimlerinden ilhamla yaklaşımlarını geliştirdikleri iddia edilebilir. Realizmin fikri tohumlarını Antik Yunan tarihçisi Thukydides'a kadar götürmek mümkünken Nicolo Machivelli ve Thomas Hobbes'un fikirlerinin teoriyi benimseyenler tarafından çoğunlukla kabul edilir.

Filozofların düşüncelerinde de hareketle teori insanın doğası gereği bencil, çıkarcı kötü olduğu ön kabulünden uluslararası düzeni ele alınırken uluslararası düzenin de tıpkı doğa halindeki insan gibi bencil ve çıkarcı olduğu, uluslararası sistemin aktörleri olan devletlerin de bu nedenle kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiği ve savaşın da bu durumun doğrudan bir sonucu olduğu iddiası üzerinden şekillenir.

Liberalizm fikri temelleri John Locke ve Immenuel Kant'a kadar uzanır. Liberalizm teorisini takip edenler insanın doğası gereği iyi, akıllı ve özgür olduğu ön kabulünden hareket eder; savaşı ne insanın ne de uluslararası düzenin kaçınılmaz sonucu olarak görür. Aktör olan devlet tıpkı doğa halindeki insanlar gibi akıllı birer varlık olarak hareket eder ve iş birliği ve uzlaşının işlevsel faydalarını gözetir. Bu noktada her iki teorinin de özcü bir yaklaşımla insan doğasına odaklanıldığı ve savaşın kökenlerini de iyi ya da kötü olan insanın doğasında arandığı görülür. Realistler devletlerin sahip olduğu güç ve güç oranına, müttefiklerin varlığına, müttefik ilişkilerine ve mekânsal olarak uzaklık ve büyüklüğe odaklanırken liberaller demokrasiye, uluslararası ticaretin varlığına ve kapasitesine, uluslararası örgütlere odaklanmaktadır (Russett, 2016, s. 115-118).

Ana teoriler haricinde disiplinin diğer teorileri de savaşın nedenlerini araştırır. İnşacılık kimlik, norm ve kültürel gerekçeleri öncelerken, feminizm savaşı eril dünyanın bir sonucu olarak görür. Post-kolonyalizm, emperyalizmi günümüz savaşlarının nedeni olarak görürken, İngiliz Okulu uluslararası toplum ve uluslararası hukuk çerçevesinde konuya yaklaşır. Teorilerin savaş konusuna yaklaşımı çalışmanın kapsamı dışında kalırken, uluslararası ilişkilerde farklı yaklaşımların mevcut olması savaş olgusunun çok boyutluluğunun altını çizer. Kenneth N. Waltz'ın uluslararası ilişkiler için ana kaynaklardan biri olan *İnsan, Devlet ve Savaş* adlı çalışmasında da görüleceği gibi savaşın uluslararası ilişkiler teorileri çerçevesinde açıklanması felsefe, antropoloji, psikoloji, sosyoloji, tarih ve iktisat gibi bilimlerle iş birliğini zaruri kılmaktadır. Waltz'ın L. L. Bernard'dan aktardığı toparlayıcı cümle savaş ve toplum ilişkisi için de dikkat çekinicidir (Waltz, 2009, s. 44): "Savaşı engellemek için tehlikeli sosyal koşulları düzeltmek gerektiğini bilmek zorundayız."

3.1.2. Sosyoloji

Savaş, toplumların ve sosyal koşulların bir yansıması olarak sosyolojinin çalışma alanına girer. Kültürel savaşlardan yirminci yüzyılın yıkıcı ve yok edici topyekûn savaşlarına değin toplumsal değişimin de önemli bir parametresi olarak karşımıza çıkan savaş ve toplum çalışmalarına paralel birçok alt disiplinin de ortaya çıkması için gerekli zemin hazırlanmıştır. Askeri sosyoloji, askeri antropoloji, askeri psikoloji gibi bilim dalları ortaya çıkarken son on yıllarda savaş ve toplum odaklı çalışmalar artış göstermeye başlamıştır. İki dünya savaşının toplumsal yıkıcılığı, korkutucu mirası nedeniyle militarist yaklaşımların bilimsel alandan dışlanmasının bir sonucu olarak savaş olgusu uzun süre sosyolojinin çalışma alanının dışına itmiştir. Sosyolojinin savaş konusunu ihmali savaşla ilgili birçok çalışmanın sosyolojik bir temelden yoksun olmasına neden olmuştur (Malesevic, 2010, s. 84). Bu durum tarihsel sosyologların savaş, devlet ve toplum ilişkisine odaklanmasıyla birlikte görece olarak değişmiştir. Makro sosyoloji kapsamında yapılan tarihsel sosyoloji çalışmaların çoğu, modern devletin ortaya çıkış sürecinde meydana gelen değişimlere odaklanmaktadır. Klasik militarist gelenekten uzaklaşmakla birlikte modern devleti ortaya çıkaran faktörler nelerdir sorusunu soran tarihsel sosyologlar, sorularının cevabını çoğunlukla savaşlarda bulmaktadır.

Sosyolojik açıdan savaşı ve nedenlerini anlamaya çalışan farklı yaklaşımlar bulunmakla birlikte biyolojik, rasyonalist ve kültürel yaklaşımlar öne çıkmaktadır. Sinisa Malesevic, *Savaş'ın ve Şiddetin Sosyolojisi* adlı çalışmasında bu üç yaklaşımı detaylı olarak ele alır. Malesevic ilk olarak Darwinist gelenekten ortaya çıkan sosyobiyolojiyi ele alırken onu sosyal davranışların çoğunun biyolojik kökenleri olan uzun evrim dönemlerinin bir ürünü olarak tanımlar. Çağdaş sosyobiyologlar genleri şiddet çatışmalarının temel etmeni olarak görür (Malesevic, 2010, s. 90): "Savaşma ereklerin kendi ya da en yakın akrabalarının genlerinin üreme potansiyelini geliştirmek için hayatlarını riske attığı doğal seçilim kurallarıyla şekillenmiş bir saldırganlık formudur." Savaşma, şiddet ve saldırganlığı genetik gerekçelere indirilmesi uluslararası ilişkilerin realist teorisiyle benzeşmektedir. İnsanın doğası gereği kendini ve türünün devamını korumak için savaşa meyilli olduğu savının kabul edilmesi her türlü şiddet eyleminin saldırganlık dürtülerine indirgenmesine neden olabilmektedir.

Sosyobiyoloji yaklaşımından uzaklaşıldığında rasyonel tercih modelleri öne çıkmakta savaşın ve savaşmanın ekonomik boyutu öncelenmektedir. Rasyonel savaş yaklaşımında devletler savaşı ulusal çıkarlarının veya amaçlarının başarılmasında bir araç olarak görür (Griffiths, O'Callaghan, & Roach , 2013, s. 267). Rasyonelist yaklaşımı tercih edenler arasında fikir ayrılıkları olmakla birlikte ekonomistik örgütsel şiddet teorilerinin ortak paydasını toplumsal düzenin ağırlıklı olarak ekonomik rasyonalite, bireysel ve kolektif çıkarların mantığıyla belirlenir (Malesevic, 2010, s. 94). Ekonomi hem Marksist teorilerin hem de liberal teorilerin odak noktasını oluşturur. Rasyonel tercih modeli mikro düzeyde, savaşın bireysel ve kolektif çıkarlarına odaklanırken, benzer bir mantıksal zeminde gelişen küreselleşme teorisi ise savaşın makro yapısal formuna odaklanır. Klasik dönem emperyalizm teorisiyle birçok konuda kesişen bu yaklaşımların her ikisini de uluslararası ilişkiler liberal – yeni liberal teorileriyle birlikte düşünmek mümkündür. Yaklaşımın benimsediği savlar nihai olarak savaşı ve şiddeti ekonomik gerekçelere indirgeme sorununu ortaya çıkarır.

Savaş ve şiddet, genetik ve ekonomik gerekçelerin ikisinde de uzaklaştığında ise kültürel yaklaşım öne çıkmaktadır. Savaş, toplumsal bir faaliyet olarak belirdiği andan itibaren kültürel bir miras olarak nesillere aktarılabilen kültürel bir mesele olur. Kültürün savaş açısından önemi biyolojiyi veya ekonomiyi esas alan araştırmacılar tarafından da sıklıkla kabul edilmektedir. Savaşın kültürel boyutuna odaklanmak, insanın yaşadığı çevreye, toplumsal değer ve normlara odaklanmaktır. Savaşmak ve çatışmak, toplumların kültürel yapısı içinde belirirken Melesevic'in de dikkat çektiği gibi Batılı- Batılı olmayan savaş ayrımı Yunan – Pers savaşlarından beri birçok tarihçi tarafından da uygarlık, medeniyet ve kültürle ilişkilendirilmiştir (Malesevic, 2010, s. 103).

Kültürü savaşın temel belirleyicisi olarak gören isimlerin başında askeri tarihin önemli ismi John Keegan gelir. Keegan'a göre savaşmanın doğasının temel belirleyeni kültürdür (Keegan, 2019, s. 387). Askeri tarih açısından önem arz eden *Savaş Sanatı Tarihi* adlı çalışmasında Keegan, uzun erimli bir süreçte ilk uygarlık dönemlerinden günümüze değin kültürel formu da içerecek şekilde savaşın tarih boyunca nasıl bir serüven geçirdiğini anlatır. Savaş sadece siyasetle değil aynı zamanda toplumsal yapıyla da yakından ilişkilidir; savaşma tarzı Keegan'a göre kültürün bir göstergesidir

çoğu zaman kültürel biçimleri belirler ve bazı toplumlarda savaş, kültürün ta kendisidir (Keegan, 2019, s. 32). Kitabında iddiasını Zulular, Paskalya adalılar, Memluklular gibi farklı bölgelerdeki savaşlardan örnek vererek desteklemekte ve bir nevi kültürel indirgemeci bir formda savaş tarzını doğrudan kültüre bağlamaktadır. Bununla birlikte savaşın kültürel bir form olduğu, savaşa ve savaşan kişilere toplumların farklı anlam ve manalar yüklediği, savaşma şeklinden örgütlenme şekline kadar bir askeri yapının belirli bir norm ve değerler üzerinden şekillendiği yadsınamaz bir gerçekliktir.

3.1.3. Tarih

Bir disiplin olarak tarih tarihsel dönüşümü ve tarihte gerçekleşmiş savaşların neden ve sonuçlarıyla yakından ilgilenir. Öyle ki savaş, tarihin en önemli konusu olduğunu iddia etmek mümkündür. Bu durumun modern tarih yazımı öncesi için de geçerli olduğu görülür. Modern tarih yazıcılığında üç farklı yaklaşım öne çıkmaktadır ve her bir yaklaşım kendi bakış açısına göre savaş konusunu ele almaktadır. Burada kısaca Rankeci klasik tarih yazımı, Markist tarih yazımı ve Annales tarih yazımından ve onların savaşa olan yaklaşımlarından bahsedilecektir.

Leopold von Ranke'nin profesyonel tarih yazıcılığı ile tarihin bir bilim dalı haline gelmesi modern tarih yazım geleneğinin başlangıç noktasıdır. Rankenci tarih yazımı olarak da adlandırılan bu yaklaşım yirminci yüzyılla kadar etkili olurken toplumsal yapılara ve toplumsal değişimlere dikkat çeken tarih anlayışı oluşana kadar tarih disiplininde etkili tarih yazım yöntemidir (Iggers, 2000, s. 3). Rankeci tarihi efsane, mit veya edebiyattan ayıran husus belge ve kayıtlara dayalı, uzmanlar tarafından yazılan bir tarihçilik anlayışı olması ile bilimsel bir boyut kazanmasıdır. Yaklaşımı benimseyen araştırmacılar çoğunlukla büyük olayların, büyük insanların ve devletlerin tarihini yazma eğilimdedir. Belge ve kayıtlara dayalı tarihyazımı daha kapsamlı bir tarih yazıcılığı amacıyla tercih edilirken tarihteki süreklilik ve kopuklukların da bu sayede belirlenebileceği düşünülür. Bunun sonucu olarak büyük işlerin öyküsü olarak sunulan siyasi ve askeri olayların anlatısı, uzun bir süre tarih yazımının başat şeklidir (Burke, 2014, s. 24). Devleti temel aktör kabul etmeleri onları siyasi tarih ve diplomasi tarihi ile sınırlı bir tarihçiliğe indirgerken savaş da çalışılmaya değer "büyük" konulardan biri olarak Rankeci tarih yazımında önemli bir yere sahiptir. Rankeci tarih yazımında savaş temel konulardan biri iken esas alınan savaş türü

çoğunlukla devletlerarası savaşlardır. Buradan hareketle denebilir ki Rankeci tarih yazımı uluslararası ilişkilerin kapsamı alanına giren savaşlarla ilgilenmektedir.

Yirminci yüzyılla birlikte Rankeci tarih yazımı büyük olayların ve büyük insanların tarihini ele alması ve dar bir nüfusun tarihini içermesi, ideolojikleşmiş bir tarih yazımına fırsat sunması çerçevesinde eleştirilir. Oysaki tarihyazımının daha geniş bir nüfusu içermesi gerekir. Yirminci yüzyılla birlikte tarih çalışmalarında siyaset dışı konular da yer almaya başlar. Yirminci yüzyıl gündelik hayatın, sıradan olarak değerlendirilen konuların ve insanların da tarih yazımında yer almaya başladığı dönemdir. Tarih yazımının anlatıya dayalı, olay yönelimli niteliğini, sosyal bilim yönelimli tarihsel araştırma ve yazma biçimlerine evrilir; toplumsal yapılara ve toplumsal değişim süreçlerine dikkat çeken bir anlayışa geçilir (Iggers, 2000, s. 3).

Tarih yazıcılığında Rankeci tarih yazımına yönelik eleştirel yaklaşımlardan da biri olması açısından da önemli ikinci yaklaşım Marksist tarih yazımıdır. Marksist tarih yazımını on dokuzuncu yüzyıl tarih yazımından ayıran Marx'ın tarihsel sürece ilişkin yegâne gerçek ve nesnel görüşün temelini maddi koşullarda bulunduğunu savunuyor olmasıdır (Tosh, 2019, s. 204). Diğer tarihsel yaklaşımlar milliyetçilik, özgürlük veya din üzerinden ilerlerken Marksizm "tarihsel materyalizmi" esas alır. Tarihsel materyalizm ise kabaca tarihin belirleyicisi olarak yeniden üretimin esas alınması olarak ifade edilebilir.

Marksist tarihyazımının modern kapitalist toplumlara ve modern kültürle ilgili eleştirel yaklaşımlar geniş bir çerçevede kabul görür. Öte yandan yeknesak bütünleşmiş bir Marksist tarih yazımından bahsetmek mümkün değildir; Marx ve Engels'in çalışmaları ekole öncülük ederken onların öğretileri üzerinden farklı yaklaşımlar ortaya çıkar. Marx tek ve tutarlı bir tarih yazımı öğretisi sunmazken farklı yaklaşımların ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Onun öğretisi üzerinden yapılan çalışmalar çağdaş sosyal bilimlerin de hale önemli bir tartışma konusudur (Iggers, 2000, s. 80).

John Tosh Marksist tarih yazımına bakışın kaba bir şekilde koyu bir determinizm ve sinisizm ile özdeştirildiğini söyler. Tosh Marx'dan bu yana Marksistlerce benimsenmiş görüşlerin özetini sunar (Tosh, 2019, s. 203):

Tarih, kayıtsız şartsız ekonomik kuvvetlerin kontrolüdür; bütün toplumlar, aynı evrelerden geçerek sosyalizme gider ve kapitalizm de şu anda insanlığın büyük bir bölümümün yaşamakta olduğu evredir...Bütün çağlarda insan davranışının ana saiki maddi çıkarlar olmuştur. Sınıflar, bu çıkarların kolektif ifadesini temsil ederler ve bu nedenle de bütün bir tarih, sınıf çatışmasının tarihi olmaktan öte anlam taşımaz…Tarihi yapan kitlelerdir, ama onlar bile önceden çizilmiş bir şema doğrultusunda gerçekleştirir bunu.

Marx'a göre tarihin itici gücü üretim güçleridir. İnsanoğlu ilkel göçebe ve avcı toplumdan tarım devrimiyle yerleşik düzene doğru ilerlerken antik, feodal, burjuva toplumlarına geçiş yapar. Burjuva toplumundan sonra ise diğer dönemlerde var olan toplumsal çatışmaları ve sınıf rekabetini bitiren bir aşamaya komünizme geçiş yapılır. Böylece Markisizmin ilerlemeci bir tarih anlayışı varken on dokuzuncu yüzyılda geliştirilen bu fikir yirminci yüzyılda burjuva toplumlarından komünist topluma geçişin yaşanmamasıyla görece geçerliliğini yitirmiş görünmektedir. Marks'ın toplumsal yapıya ve sosyal değişime; sosyal bilimlerin ortaya çıkması ve gelişmesine olan katkısı ise hala geçerliliğini korumaktadır.

Tarihin taşıyıcı gücü olarak sadece ekonomi ya da yeniden üretimi görmek tarih yazımında da insan ve insanın amaç veya söylemlerinin önemini yitirtir ve önemli tek aktör olarak tarihteki toplumların ekonomik yapıları öne çıkar. Marx'ın alt yapı üst yapı tartışması da bu minvalde ortaya çıkar ve ekonomik ilişkiler alt yapıyı oluştururken ekonomi haricindeki hususlar üst yapıyı oluşturur. Alt yapı ise üst yapının temel belirleyenidir ve tarih de alt yapı üzerinden tarihselleştirilmelidir. Bu noktada Rankeci tarih yazımının ideolojiden ve devletlerin tarih anlayışından beslendiği göz önünde bulundurulduğunda Marksist tarih yazımının Rankeci tarihin karşısında yer aldığı iddia edilebilir. Rankeci tarihyazımı ağırlıklı olarak siyasi tarihe odaklanırken Marksist tarihyazımı altyapı- üst yapı modeli aracılığıyla belirli bir toplumdaki sosyal ilişkilerin bütününü kavrama yönünde yararlı bir yöntemdir (Tosh, 2019, s. 213). Nihai olarak Marksist tarih yazımında savaşın sınıf çatışması, sömürge tarihi, emperyalizm kavramları çerçevesinde ele aldığı söylenebilir. Başka bir ifade ile Marksist tarih yazımında mikro bazda emeği sömürülen emek ve sermaye arasındaki çatışma, makro düzeyde sömürgeci emperyalist devletlerin gelişmemiş veya gelişmekte olan ülkeler üzerinde kurduğu tahakküm ve sömürge savaşlarına dikkat çekildiği söylenebilir.

Tarih yazımında öne çıkan üçüncü yaklaşım ise Fransız Tarih Devrimi olarak adlandırılan Annales tarih yazımıdır. Çalışmada tercih edilen tarih yazım yöntemi de Annales'dir. Annales tarih yazımının üç önemli özelliği sorun odaklı analitik tarih, insan eylemlerinin tümünü içeren bir anlayış ve çok disiplinli çalışmalardır (Burke, 2014, s. 22). Sorun odaklı yaklaşım medeniyet, kültür, uygarlık gibi kavramların incelenmesini sağlarken bahsi geçen kavramların farklı zaman dilimleri ve bölgelerde incelenmesi ve ekonomik ve toplumsal yapıları etkileyen gündelik hayata dahil konuların da tarih kapsamına dahil olmasına olanak sağlar. Ayrıca soruna, kavrama veya olguya odaklanılması konuyu uzun erimli bir süreç içerisinde inceleme fırsatı sunar. Sıradan insana odaklanması hem büyük olay ve insanların tarihinden uzaklaşılan bir yazını geliştirirken hem de büyük olayların ardında yatan insan faktörünü öne çıkarması açısından önemlidir. Çok disiplinli çalışma vurgusu ise çalışılan konunun tek bir disiplin çerçevesinde ele alınmasından kaynaklanacak kısır – sınırlı – tekdüze çalışmaların önüne geçilmesini sağlaması açısından önemlidir. Böylece ele alınan konu ekonomi, siyaset, felsefe, coğrafya, antropoloji gibi çeşitli disiplinlerin de yardımıyla çalışılabilmektedir. Bahsi geçen üç özellik haricinde Annales tarih yazımında karşılaştırmalı bir tarih yazımı ön plana çıkmaktadır (Braudel, 2017, s. 21):

Karşılaştırmalı tarih, hiçbir zaman hayal kırıklığına uğratmamış olan uzun sürenin ve şimdiki zaman-geçmiş zaman diyalektiğinin diline uygun olarak, zaman içinde karşılaştırmalıdır; bu karşılaştırmalı tarih mümkün en geniş mekân boyunca karşılaştırmalıdır.

Ayrıca, Annales'in önemli birçok ismi mekân ve sürenin tarih yazımı açısından önemine dikkat çeker: Tarihin merkezine zamanın somut maddesi olarak süre ve bireysel ve kolektif yaşamın hikayesi olarak serüven (Bloch, 2018, s. 13-14). Zamanın somutlaştırılması için zamanlaştırmalar ön plana çıkar ve "uzun veya çok uzun süreli zamansallıklar; yavaş veya daha az yavaş konjonktürler, hızlı, bazıları da anlık olan sapmalar vardır ve bunların en kısa olanları, aynı zamanda saptanmayan en kolay olanlarıdır (Braudel, 2017a, s. 5)." Annales'in benimsediği yaklaşımın yukarıda incelenen savaşın sosyolojik yaklaşımlardan kültürelci yaklaşımla benzeştiği iddia edilebilir. Annales tarih yazımını benimseyen araştırmacıların eserleri incelendiğinde modernleşme kavramından uzaklaşılarak kültür, medeniyet ve uygarlık konusunda

yoğunlaştıkları ve savaşın da bu bağlamda ele alındığı görülmektedir. Çoklu nedensellik vurgusu ve sorun odaklı tarih yazımı ise savaşı olaylar zincirinin bir parçasına indirgemekten uzak sağlam bir zeminde bir olgu, bir kavram olarak incelenmesine fırsat sunmaktadır. Uzun erimli süreçlere değişim ve dönüşümdeki süreklilik ve devamlılıkları göstermesi açısından ağırlık verilmesi ise olgunun tarih boyunca izinin sürülmesi sağlamaktadır.

3.2. Savaş Türleri

Savaşın tek, standart ve uluslararası kabul görmüş bir tanımı yoktur. Savaş kavramının farklı tanımları kavramın oluşumundan, kavrama ilişkin bilginin kaynağından, olgunun kapsamından, savaşın doğasından ve kavramı içeren tanımların farklı inceleme düzey ve birimlerinin bir yansıması olarak kullanılmasından kaynaklanmaktadır (Varlık, 2013). Kabul görmüş bir tanımı olmamakla birlikte tarih boyunca savaşların çoğu, her iki tarafın kendini korumak, karşı tarafı korkutmak ve fırsat bulunca karşı tarafa bir darbe indirmek için silaha sarıldığı, karşılıklı bir hiddet hali şeklinde gerçekleşmiştir (Clausewitz, 2015, s. 686).

Savaşların ortak paydası rakibe, kendi gücünü ya da kendi isteklerini kabul ettirmek için uygulanan şiddettir ve şiddetin devlet eliyle mi yoksa belirli çıkar grupları arasında mı gerçekleştiği savaşın türlerinin belirlenmesi açısından önem arz eder. Savaşın mekânsal ve zamansal olarak farklılaşması da farklı savaş türleri tasnifi yapmayı mümkün kılar. Belirtmek gerekir ki savaş olgusu doğasından ötürü yapılan tanımlar ve belirlenen savaş türleri çoğunlukla genel niteliklidir. Konuya ilişkin araştırmaların olgular ve olaylarla arasındaki bağlar kurularak geliştirilmesi, içselleştirilmesi ve benzerleri ile takviye edilmesi gerekir (Sönmezoğlu, 2005, s. 412). Bu nedenle tek bir araştırmacının tek bir sınıflandırmasına bakmak yerine çeşitli yazarların çeşitli savaş türlerine bakmak konuyu içselleştirmek açısından önemlidir. Savaş türlerini belirlemek savaşlarda değişim ve dönüşümü görmek açısından önemlidir. Savaşın tarihsel seyirde, uzun erimli süreçler kapsamında değişen ve çeşitlenen bir doğası vardır. Meydana gelen değişimler savaşın doğasını kökten bir değişime uğratması askeri devrim olarak adlandırılır. Ancak savaşın doğasında meydana gelen her bir değişim askeri devrim olarak adlandırılabilecek kapsamda değildir.

Savaşın türlerini belirlemek, savaşta meydana gelen değişim ve dönüşümleri tespit etmek savaşı ortaya çıkaran sebeplerin çok olmasından dolayı zordur. Mekânsal ve zamansal değişimde toplumların ve siyasi erklerin savaşa başvurma nedenleri ve yöntemleri değiştikçe savaş da onlarla değişmiş, savaşı türlerine ayıran çalışmalarda savaşın değişen özellikleri ve doğası üzerinden tasnif edilmiştir. En genel anlamda savaşı taraflarına, boyutlarına, içerdiği şiddete, kullanılan araçların niteliğine, konularına, çözüm yollarına göre sınıflandırmak mümkündür (Yalçınkaya, 2008, s. 27). Bu minvalde, aşağıda savaşı farklı şekillerde sınıflandıran, savaşın türlerini farklı disiplinlerin bakış açısına göre belirleyen bazı çalışmalara yer verilmektedir. Farklı yaklaşımlar ele alındıktan sonra Faruk Sönmezoğlu'nun yoğunluk derecesine göre sınırlı ve topyekûn savaş ayrımı esas alınacak, iki savaş türü arasındaki ayrım tartışılarak topyekûn savaşın hem kavramsal hem de olgusal farklılığı belirginleştirilmeye çalışılacaktır.

Carl von Clausewitz *Savaş Üzerine* adlı çalışmasında savaşı, politikanın başka araçlarla devam ettirilmesi olarak tanımlarken, savaş çalışmalarında önemli bir yeri olan birçok hususa yer verir: Savaş- savaşma ayrımından, askeri örgütlenmenin ve askeri liyakatin önemine, stratejik ve taktiksel süreçlerden, savunma ve saldırı savaşlarının avantaj ve dezavantajlarına, savaşta sürtünme ve sis gibi önemli birçok konu çalışmada yer alan konulardır. Bunun yanı sıra uzun erimli bir tarihsel süreçte, bir askeri tarih çalışmasını andırır şekilde Büyük İskender dönemi Makedon savaşlarından kendinin de asker olarak dahil olduğu Napolyon Savaşları'na kadar geniş bir yelpazede savaşın doğasında meydana gelen değişim ve dönüşümleri ekonomik, toplumsal, bilimsel ve tarihsel boyutta ele alır. Clausewitz'in ayrımını savaşta belirlenen hedefe göre yaptığı iddia edilebilir. Clausewitz savaşta amaç ve hedeflerde ayrım yaparken elde edilmek istenen şey amaç, savaşta ulaşılmak istenilen şey hedeftir. Savaşın temel hedefi, düşman tarafı yenmektir; bu durumda taraflardan biri yenilmezse savaşın durmaması, bitmemesi söz konusudur. Bu bağlamda Clausewitz en geniş yelpazede iki savaş türü belirlediği görülür: Hedefe ulaşmak için sınır tanımayan mutlak savaş; sınırları koruyan ve belirlenen amaca ulaşıldıktan sonra çatışmanın sona erdiği gerçek savaş.

Clausewitz savaşın salt kavramına göre değil olduğu gibi, gerçekte karşımıza çıktığı gibi tüm unsurlarıyla birlikte çözümlenmesi gerektiğini ifade eder (Clausewitz, 2015, s. 688). Böylece savaşta aşırılığa kaçan süreçleri ele alırken gerçekte nasıl olduğuyla ilgilenmenin önemini vurgular. Burak Samih Gülboy, Clausewitz'in savaşı aşırılığa taşıyacak süreç olarak üç karşılıklı pratik geliştirdiğini belirtir (Gülboy, 2014, s. 8):

İlki, savaşın tanımı doğrultusunda, rakibe, iradenin güç kullanılarak kabul ettirilme girişiminden ve buna, rakibin vereceği karşılıktan ortaya çıkan pratiktir. İkincisi rakibin güç kullanımını engellemek için, onu, askeri araçları kullanarak silahsızlandırma girişimi ve rakibin buna aynı araçlar ile vereceği karşılıktır. Son pratik ise bu iki girişimi başarıya ulaştırabilmek için bütün kaynakların kullanımı ve rakibin buna vereceği karşılıktır. Teorinin sınır tanımadığı süreçte, bu karşılıklı hareketler bütünü, sonu olmayan bir aşırılığa dönüşme eğilimine sahiptir.

Clausewitz'in gerçek savaş mutlak savaş ayrımı, Gülboy'un belirttiği pratikler çerçevesinde gelişir. Savaşın gerçek savaştan mutlak savaşa dönüşmesi modern dönemde Napolyon Savaşlarıyla gerçekleşmiştir. Napolyon Savaşları'nın savaşı, özü ve şekli bakımından mutlak şekline yaklaştıran önemli değişikliklerin meydana geldiğini iddia eden Clausewitz, mutlak savaş kavramını Napolyon Savaşları'ndan ve tarihteki benzeri savaşlardan esinlenerek geliştirir. Ona göre savaşın gerçek ve doğasına uygun formu, mutlak şeklidir. Gülboy Clausewitz'in mutlak ve gerçek savaş ayrımını belirgin parametreler üzerinden ayırır (Gülboy, 2014, s. 9): Mutlak savaş kendinden önceki gelişmelerden bağımsızdır ve aniden ortaya çıkabilir; tek veya aynı anda alınan birçok karar sonucu başlayan kontrolsüz ve ani bir çatışma şeklidir. Gerçek savaş ise başlangıcı önceden gelen bir birikimin, bir nedenler topluluğunun sonucu olan bir hesaplaşmadır; başlangıcında karşılıklı uyarılar ve tırmanmanın olduğu hazırlık süreci vardır; mevcut politik durum hesaplanıp ve savaş kararı alınırken mevcut durum hesaba katılır. Tarihsel örnekler üzerinden anlamak gerekirse erken modern dönemde meydana gelen belirli bir hedef doğrultusunda yürütülen sınırlı hanedan savaşları gerçek savaş olarak, yirminci yüzyıl topyekûn savaşlarını da mutlak savaş olarak sınıflandırmak mümkündür.

Kalevi Holtsi, savaş tanımını yaparken savaşı en az yüz can kaybı ile sonuçlanan organize güç kullanılmasına ya da ve en az iki hafta süren ancak önemli bir can kaybının olmadığı zora dayalı işgal veya müdahale girişimlerine odaklanır (Holtsi, 1991, s. 20). *The State, War, and the State of War* adlı çalışmasında ise Avrupa'da savaşın dönüşümünü ve savaşların nasıl değiştiğini uluslararası ilişkiler disiplini çerçevesinde ele alır. Çalışmasında savaşı üçlü sınıflandırmaya tabii tutar: Kurumsallaşmış savaş, topyekûn savaş ve yirminci yüzyıl topyekûn savaşlarından sonra üçüncü bir tür olarak gelişen halk savaşları. Holtsi savaşın türlerini 1648'den bugüne ortaya çıkan savaş çeşitleri üzerinden belirlerken tartışmayı aktörler ve hedefler üzerinden değil örgütsel, operasyonel ve yasal ilkelerin son üç yüz elli yılda nasıl değiştiği üzerinden yürütür (Holsti, 1996, s. 29). Bu minvalde savaş türlerini belirlerken başlangıç noktası olarak uluslararası ilişkiler disiplininin modern sistemi başlattığı 1648 tarihini referans alır.

Holtsi'nin belirlediği savaş türlerinden ilki kurumsallaşmış savaştır. Otuz Yıl Savaşları savaşan taraflar için yıpranma ve mali tükenmeyle sona ererken paralı askerlik sisteminin dezavantajlarının yoğun bir şekilde fark edilmesini sağlaması açısından da önemli bir tarihsel kavşaktır. Her ne kadar paralı askerlik sistemi birkaç yüzyıl daha devam edecek olsa da 1648'den sonra devletlerin merkezi otoritelerinin güçlendiği ve merkeze bağlı orduların yükselişe geçtiği bir döneme geçiş yapılır. Merkezi otoritesini güçlendiren devlet aşamalı olarak güç tekelini de kendi ellerinde bulundurmaya başlar. Güç tekelini kendi elinde bulundurmayı başaran devlet hem askeri personeli hem de şiddet araçlarını kullanmada tekelleşir. Devlet örgütlenmesine paralel olarak ilerleyen askeri örgütlenme savaşı doğrudan devletlerin tekeline bırakmada etkili rol oynarken 1789'dan sonra bu durum daha da kurumsallaşır. Merkezi ve kurumsal kimliklerini oluşturmuş devletlerin savaşlarda avantaj elde etmesi, uygulanan modellerin diğer devletler tarafından da modellenmesiyle sonuçlanır ve savaşmak- devlet kurmak birbirinin tamamlayıcısı haline gelir. Devlet yönetimlerinde ve askeri alanlarda değişim ve dönüşüm devam ederken on yedinci yüzyılla birlikte savaşlar çoğunlukla merkezi otoriteye bağlı profesyonel ordular tarafından gerçekleştirilir. Savaşlar devletlerin mali gücüne bağlıyken, mali güç de

savaşlarda elde edilen başarılar kapsamında artar. Böylece gelişmekte olan modern devlet ve savaş birbirlerinin neden sonuç zinciriyle bağlanır.

Geç on yedinci yüzyıl ve on sekizinci yüzyılda meydana gelen savaşlar, tarihçiler tarafından sıklıkla sınırlı savaş olarak tanımlanırken, Holsti devletlerin ve savaşların kurumsallaşmasının altını çizmek için bu dönem savaşlarını kurumsallaşmış savaş olarak tanımlar. Bu savaşlar, devlet politikasının bir aracı olarak yapılır, sivil ve asker ayrımı nettir ve siviller savaşın ve savaş alanının dışındadır. Askerler kendilerini ve kurumsal aidiyetlerini belli etmek için üniformalar giyer, bayraklar ve flamalar taşır. Savaşın kurulları bellidir ve belirlenen kurallar dışına çıkmamaya riayet edilir. Savaş o denli sivil – asker ayrımına göre yapılır ki çoğu zaman savaşan devletler arasındaki ticari ilişkiler kesintiye uğramadan devam eder. Böylece bu savaştaki amaç, düşmanı yok etmek değil düşmana kendi talebini kabul ettirmek ya da hedeflenen – belirlenen amaca ulaşmak için gerekli şiddete başvurarak "kuralarına göre oynanan bir oyun" şeklinde gerçekleşir (Holsti, 1996, s. 28-32).

Holsti'nin belirlemiş olduğu ikinci savaş türü ise topyekûn savaştır. Topyekûn savaşın kavramsal tartışmasından ziyade Holsti Napolyon Savaşlarından büyük dünya savaşlarına nasıl bir süreç yaşandığı ve kurumsal savaştan nasıl uzaklaşıldığına dikkat çeker. Onun için Napolyon dönemi değişimi sağlayan, modern dönem topyekûn savaşın ilk örneğini ortaya çıkaran ve kurumsallaşmış savaş mantığın değiştiren şey değişen teknoloji değil zorunlu askerlik sistemidir. 1792'den itibaren vatandaş askerlerin savaş alanına dahil edilmesi savaşın ve orduların örgütlenme biçimini değiştirmiştir. Devletin merkezi gücü artarken toplumsal örgütlenmede de köklü değişiklikler meydana gelir. Vatandaşların silah altına alınması sınırsız insan gücü havuzu oluştururken yine vatandaşlardan alınan modern ulusal vergilendirme sistemiyle de savaşın mali kaynakları güçlendirilir. Böylece vatandaş hem askeri güç hem mali güç olarak devletin bir parçası haline gelirken görece eşitlik zemininde belirlenen şartları taşıyanlara oy hakkının tanınması demokratik katılım süreçlerini başlatır. Bunun yanı sıra vatandaşların savaşın bir parçası haline gelmesi savaşta tarafgirlik duygularını da artırır. Nihai olarak devrimci, demokratik ve ulusal duygular ile güdülenmiş Napolyon'un halk orduları düşmanı teslim olmaya zorlamak yerine düşmanı yok etmenin hedefi haline geldiği "kitlesel yağma" şeklinde savaşlar

gerçekleştirmiştir. Fransa tarafından topyekûn bir formda gerçekleştirilen savaşlar 1815'te Fransa'nın kaybetmesi ile son bulmuş, savaş topyekûn formundan tekrar kurumsallaşmış formuna, sınırlı savaşlar şekline dönüşmüştür. Avrupa içerisinde yüzyıl boyunca kurumsallaşmış savaş mantığı korunurken aynı şey sömürü savaşları için geçerli olmamıştır. Aynı zaman diliminde sömürgelerde gerçekleşen savaşlar, barbarları yok etmek şeklinde "topyekûn" bir hareket halinde çocuk, kadın, savaşçı ya da sivil ayrımı yapmadan gerçekleşmiştir (Holsti, 1996, s. 32-34).

Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte kurumsal savaş mantığı yerini topyekûn savaşa bırakmış yirminci yüzyılın ilk yarısında iki büyük topyekûn savaş gerçekleşmiştir. Van Creveld (Creveld, 1991) kurumsal savaşı devlet, silahlı kuvvetler ve sivil nüfusun farklı unsurlar olarak ele alındığı; farklı unsurlara göre farklı strateji, politika ve yasaların belirlendiği "triniteryen" bir savaş olarak tanımlar. Topyekûn savaş ise bu triniteryeni yok etmiş ve triniteryeni oluşturan unsurlardan her birini savaş alanına dahil edip hepsinin bir bütün olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Savaş öncesi ve savaş esnasında milliyetçilikle beslenen ulusal duygular, toplumsal örgütlenme meydana gelen değişiklikler, vatandaşların zorunluk askerlik veya gönüllü askerlik sistemleriyle ordulara dahil edilmesi sivil – asker ayrımını ortadan kaldırmıştır. Bir devletin savaşa girmesi, sadece askerlerin değil ulusun tamamının ve bu ulusu meydana getiren tüm unsurların savaşa girmesi anlamına gelmiş, düşman ise sadece karşı tarafın askerleri değil bir ulusun tamamı olarak algılanmıştır. Yirminci yüzyılda meydana gelen iki topyekûn savaşın yukarıda bahsedilen ortak paydaları olmakla birlikte savaşın topyekûn formunda farklılıklar mevcuttur. Örneğin İkinci Dünya Savaşı birinciye göre ideolojiye bağlı olarak kasıtlı bir sivil yok ediş görülürken birinci de sivil yok etmek kasıt değil sonuç veya araç olarak görüldüğü iddia edilebilir.

Holtsi'nin üçüncü savaş türü ise 1945 sonrası ortaya çıkan halk savaşlarıdır. Holtsi'nin halk savaşlarından kastı etnik, milliyetçi veya ideolojik çıkarlar doğrultusunda belirli bir topluluk tarafından gerçekleştirilen kendi ülkeleri içinde ya da dışında yürütülen savaş türevleridir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra iyi düzeyde örgütlenmiş ve teknolojik olarak ezici gücü elinde bulunduran devletlere karşı yürütülen bağımsızlık savaşlarında, devrimci direniş savaşlarında veya etnik – dini temellerle yapılan savaşlardaki diğer taraf bir nevi "gerilla savaşı" yürütmek

durumunda kalmıştır. Savaşların büyük devlete karşı yürütülen formu haricinde de zayıf devletlerin kendi içinde gerçekleşen haliyle de yönetimlerin meşruiyet sorunu veya etkin olamama durumu 1945 sonrası savaşları halk savaşı şekline ve daha düzensiz ve dağınık, sivil – asker ayrımının olmadığı, şiddete daha meyyal bir yapıya dönüştürmüştür. Bir tarafın diğer tarafa karşı ezici bir güce sahip olması, savaşan taraflardan daha zayıf olanı daha illegal bir savaş yapma şekline yönlendirir. Bu durum ise kurumsallaşmış savaşın devlet, silahlı kuvvetler ve toplum arasındaki ayrımı yok ederek üçünü tek bir potada eritir. Savaşı politikanın devamı olarak gören yaklaşım çerçevesinde gerçekleşen savaşlardan çok farklı bir mantıkla gerçekleşen halk savaşlarında amaç rasyonel fayda zemininde ele alınamayacak kadar karmaşıktır. Halk savaşlarının amacındaki bu karmaşa, bu minvalde ortaya çıkan savaşların çözümünü de benzeri ölçüde karmaşıklaştırır. Özellikle Soğuk Savaş Dönemi'nde dış yardımlarla beslenen, vekalet savaşı olarak da değerlendirilen savaşların tek bir merkez tarafından ya da tek bir çıkar grubu tarafından yönetilmediği düşünüldüğünde barışın hangi merhalede geleceği muğlaklaşır. Vietnam Savaşı, Afganistan Savaşı, Afrika'nın çeşitli ülkelerinde meydana gelen iç savaşlar, Bosna ve Kosova'da meydana gelen savaşları Holtsi halk savaşı olarak değerlendirir (Holsti, 1996, s. 39-40).

Holsti savaş türlerini ayrımı, tarihsel süreçlerden de anlaşılacağı üzere daha çok uluslararası sistemde meydana gelen dönüşümler üzerinden yapar. Odak noktası ulus devletleri ve modern uluslararası sistemi ortaya çıkaran savaşların tasnifini yapmaktır. Bu şekliyle de birçok tarihsel sosyoloğun çalışmasının ana problemi olan modern ulus devletler ve meydana gelen savaşlar arasındaki bağlantıya benzer bir yaklaşım sergiler. Kurumsallaşmış savaştan topyekûn savaşa ve oradan halk savaşlarına geçişte hem uluslararası sistemin aktör dağılımında hem de aktörlerin ulus devletler veya ulus devlet olmayı başaramamış zayıf devletler kapsamında ele alındığı görülür. Böylece savaş, modern devletlerin ortaya çıkıp gelişmesini sağlarken modern uluslararası sistemde yer alan güçlü devletleri ortaya çıkarmıştır. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda süre giden kurumsal savaş hali, on dokuzuncu yüzyılda ekonomik, toplumsal ve politik anlamda modern devlet – modern toplum olmak yönünde gerekli değişim ve dönüşümleri gerçekleştirebilen devletler, her iki dünya savaşının başlıca aktörleri olarak büyük yıkımlar yaşamış ancak savaşların bilimsel, teknolojik, örgütsel

itici gücü ile birçok alanda daha da hızlı ilerleme kaydetmiştir. Bahsi geçen devletler yirminci yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte gelişmiş ülkeler kategorisinde yer alırken mekânsal olarak savaştan uzak toplumlar, halklar haline dönüşmüştür.

Hans Speier (1941), savaş türlerini belilerken sosyolojik bağlamda belirlemiş olması açısından önem arz eder. Ona göre savaş sorunsalının yanlış genellemelerle yorumlanmasının önüne geçmek için savaşın somut anlamının tespit edilmesi gerekir. Bu nedenle savaşı nedenleri- yapılış şekline göre türlere ayırmak yerine savaşı düşmanın sosyal tanımına göre ayırmayı tercih eder. Speier, bu bağlamda mutlak savaş, araçsal savaş ve agonistik savaş olmak üzere üç tür belirler: "Mutlak savaş, sınırsız ve düzensiz bir savaştır; agonistik savaş normlara göre düzenlenir ve araçsal savaş, uygunluk değerlendirmelerine göre sınırlandırılabilir veya sınırlandırılmayabilir."

Speir'ın savaş türlerinden ilki mutlak savaş düşmanı var oluşsal bir tehdit olarak görür ve kuralsızlık içerir: Temel odak yok etmektir. Savaş düşmanın yaşam şeklini değiştirmek ya da belirlenen hedeflere ulaştıktan sonra düşmanla barışa varmak amacıyla yapılmaz. Savaşın sona ermesi, düşmanın yok olması üzerine kurulur. Böylece düşman, mutlak bir düşmana dönüşür. Düşmanın insan olduğu gerçeği dışarıda tutularak, düşmana farklı bir türden insan muamelesi yapılır. Her şeyin ve sınırların ortadan kalktığı mutlak savaş için modern dönem öncesindeki *"vahşi, barbar veya kafirlere"* yönelik savaşlar örnek verilebilir. Modern zamanlarda ise mutlak savaşı ideolojik savaş kavramıyla karşılamak mümkündür. İdeolojik savaşta savaşan taraflar siyasi bir inanç uğruna mücadele eder. Modern öncesinde dinsel bir tutkuyla yapılan savaşlar yerini siyasi ve ideolojik tutkulara bırakır. İdeolojik savaşın yansıra partizan savaşlar da düşmanın "mutlaklaştırması" açısından mutlak savaşa yakınlaşır. Ve nihai olarak sömürge savaşlarında bu durum görülür. Modern olanın barbar olana veya vahşiye karşı yürüttüğü, düşmanın vahşiliği nedeniyle mutlaklaştığı ve bu nedenle herhangi bir insani sınırın kalmadığı savaş türüdür (Speier, 1941, s. 445- 448).

İkincisi araçsal savaş türüdür. Araçsal savaş türünde amaç düşmanın yok edilmesi değildir, amaç düşmanın elindeki bir üstünlüğün ele geçirilmesi ya da ekonomik veya politik bir kazanım elde etmektir: Temel odak ekonomik avantaj başta olmak üzere avantaj elde etmektir. Düşman da mutlak düşman görünümünde değildir.

Elde edilmek istenen şeyin derecesine göre savaş mutlak savaşa yakınlaşabilir ama mutlaklaşmasının araçsal bir faydası olmalıdır. Araçsal savaşta sınırları belirleyen şey değerler ya da normlar değildir, savaşın bu şekilde yapılmasının nedeni amaca ulaşmak için uygun yol olmasıdır. Çoğunlukla ekonomik amaçlarla yapılan savaşları araçsal savaş olarak görmek mümkündür. Düşmanın ekonomik gücünü elde etmek için yürütülen bu savaşta, düşman elde edilecek ekonomik değerlerin önündeki siyasi bir engel olarak görülür (Speier, 1941, s. 448 - 450).

Üçüncü olarak da agonistik savaş türü oyunun belirli kurallara göre yapıldığı bir savaş türüdür: Temel odak şan ve adalettir. Taraflar, farklı güç merkezi olsalar dahi ortak değer ve kültürlere sahiptirler ve değerlere saygı duyulur. Böylece değerler, savaştan daha üstün bir konumdadır ve savaş esnasında da bu değerler korunur. Bu yanıyla savaş kontrollü güç kullanılan bir ritüele benzer. Savaştaki kısıtlamalar araçsaldaki gibi fayda üzerine değil normlar üzerinedir (Speier, The Social Types of War, 1941, s. 451).

Ali Bilgin Varlık, savaş kavramını terminolojik olarak ele aldığı çalışmasında doktrin, strateji ve muharebe kavramlarının savaş çeşidi olarak görüldüğüne ya da savaş kavramı yerine kullanıldığına dikkat çeker. Ancak kavramların her biri farklı muhteva ve süreçleri tanımlar. Çalışmanın önemi Türkçe literatürde belirgin bir sınıflandırma yapmış olması ve kavramların yanlış anlamlarda kullanımlarının önüne geçmeyi amaçlayan kavramsal çerçeveyi sunmasıdır. Varlık, savaş türlerini büyüklüğü ile kapsam ve niteliğine göre olmak üzere iki ana başlık altında inceler. Büyüklüğüne göre savaşlar mevzi- yerel, bölgesel, sınırlı ve genel olmak üzere kendi içinde dörde ayrılır. Savaşın gerçekleştiği mekânsal büyüklük yani bir diğer ifadeyle kapsadığı coğrafya açısından ayrım esastır. İki devlet arasında özel bir alanda gerçekleşen savaşa mevzi savaşı (Pakistan – Hindistan Savaşı); bölgesel güçler ve ittifak kurulan devletler arasında gerçekleşen ancak genel harbe dönüşmeyen savaşa bölgesel savaş (1948 Arap – İsrail Savaşı); iki veya daha çok devlet arasında gerçekleşen ve belirli bir amaca ulaşmak ve belirli bir hedefe ulaşmak için genel harbe dönüşmeden yapılan savaşa sınırlı savaş (Körfez Savaşı); devlet ve devlet grupları arasında gerçekleşen, küresel ölçekte meydana gelen çoğunlukla herhangi bir sınırın olmadığı taraflardan birinin

tamamen mağlubiyetine kadar devam eden savaşı da genel savaş (Birinci ve İkinci Dünya Savaşı) olarak tanımlamak mümkündür (Varlık, 2013, s. 121).

Kapsam ve niteliğine göre savaşlar kendi içerisinde ikiye ayrılır: Birincisi ana hedefi niteleyen sebepler açısından ikincisi ise kuvvetler, harp silah araçları ve dönüşüm. Savaşın ana hedefinin belirlenmesi hem savaşın tanımının yapılmasında hem de savaş türlerinin belirlenmesinde önemlidir. Bir savaş ortaya çıkmadan önce ya da savaş bittikten sonra savaşın hangi hedef uğruna ya da hangi nedenlerden ötürü gerçekleştiğini tam olarak tespit etmek güçtür. Savaş kendi içerisinde çoklu nedensellikleri barındıran bir olgudur. Bu nedenle de çok farklı yaklaşımlar ve analiz düzeylerinde savaşların nedenlerini belirlemeye çalışmak mümkündür. Örneğin K. Waltz'ın insan- devlet- sistem olmak üzere üçlü analizi savaşın sebeplerini ve hangi seviyede belirginleştiğini sorgulaması literatüre önemli bir katkı sunar.

Varlık, ana gayeyi niteleyen sebepler açısından dokuz tür belirler: Sınırlı – toprak savaşları (Hindistan – Pakistan Savaşı), ihtilal – ideoloji savaşları (İspanya İç Savaşı), bağımsızlık savaşları (Amerika Bağımsızlık Savaşı), hegemonya savaşları (Napolyon Savaşları), din- mezhep savaşları (Haçlı Seferleri), veraset savaşları (İspanya Veraset Savaşı), iç savaşlar(Lübnan İç Savaşı), ekonomik (Afyon Savaşları) ve hukuk temelli savaşlar (BM görev gücü kapsamındaki savaşlar) (Varlık, 2013, s. 122-124). Bahsi geçen savaş sebepleri tarihte meydana gelen savaşları da kapsayan bir mahiyeti olduğu için temel ayrımı oluşturduğu söylenebilir. Varlık'ın sınıflandırması haricinde savaş sebepleri de tespit etmek mümkündür ancak diğer sebepleri bahsi geçenlerin alt kümeleri olarak değerlendirilebilir.

Kuvvetler, harp silah araçları ve göstermiş olduğu dönüşüm bakımından savaşları ise konvansiyonel, gayri nizami, koalisyon, nükleer, topyekûn, asimetrik ve karma olmak üzere yedi başlık şeklinde sınıflandırılabilir (Varlık, 2013, s. 124). Savaşın doğasında meydana gelen dönüşümlerin ya da savaşın nasıl meydana geldiğini göstermesi açısından bu ayrım işlevseldir. Konvansiyonel savaş türünde savaşan taraflardan en az biri uluslararası hukuka göre savaşın aktörü olarak kabul edilen devlet olması gerekirken gayri nizami savaş, gerilla savaş stratejisine göre savaşan milis hareketlerdir. Asimetrik savaş, savaşan tarafların güç dağılımındaki eşitsizliğe vurgu yapılırken çoğunlukta zayıf tarafın güçlü taraf karşısında imkân elde edebilmek için

başvurduğu çeşitli yöntemleri kapsar. Karma savaş ise hem geleneksel hem de geleneksel olmayan yöntemlerin bir arada kullanıldığı savaş türüdür. Nükleer savaş ve topyekûn savaş ise savaşın doğasında köklü ve yapısal dönüşümlere neden olması ve ancak bu köklü ve yapısal değişiklikler meydana geldikten sonra mümkün olması açısından diğer türlerden farklıdır. Nükleer savaşın tarihte tek bir örneğine rastlanırken topyekûn savaş türüne tarih boyunca, yirminci yüzyılda savaşlar kadar kapsamlı olmasa da rastlanmaktadır.

Araştırmacının odaklandığı konuya, bakış açısına ve kapsamlarına göre savaşı farklı şekillerde tasnif etmek, savaş türü belirlemek mümkündür. Çalışma kapsamında tercih edilen iki ana tür ise sınırlı savaş ve topyekûn savaştır. Bu doğrultuda çalışmada Sönmezoğlu'nun yoğunluk derecesine göre ayrımı esas alınmaktadır. Sönmezoğlu yoğunluk derecesine göre ayrım haricinde çatışmada kullanılan silahların türüne göre savaşları konvansiyonel savaş, sınırlı nükleer savaş, stratejik nükleer savaş, kimyasal savaş biyolojik savaş gibi tasniflemenin mümkün olduğunu söyler. Ancak öncelikli ayrımı yoğunluk derecelerine verir ve yoğunluk derecesine göre ayrımı sınırlı ve topyekûn savaş olmak üzere ikiye ayırır. Yoğunluk derecesi ayrımı coğrafi ayrım olan genel ve yerel savaş ayrımına benzerlik gösterir ancak farklıdır. Coğrafi ayrım da coğrafi yoğunluk derecesini ve katılan- etkilenen tarafların miktarını gösterir. Yoğunluk derecesine göre ayrımı ise (Sönmezoğlu, 2005, s. 410):

(Sınırlı ve topyekûn savaş) Bu sınıflandırma savaşın yoğunluk derecesini, savaşan tarafların savaş için seferber ettikleri imkanların büyüklüğünü, savaşanların cephe gerilerinin savaştan etkilenme derecelerini ve de savaşan tarafların amaçlarının niteliğini, yani birbirine belirli bir şeyler kabul ettirmek için mi yoksa tam anlamıyla baş eğdirmek için mi savaştıklarını gösterir.

Yukarıda yer alan diğer sınıflandırmaların çoğunda da var alan sınırlı savaş, tarih boyunca farklı zaman ve mekanlarda gerçekleşen birçok savaşı nitelendirmek için kullanabilir bir kavramdır. Tarihsel serüven haricinde sınırlı savaşı, en kestirme yoldan sivil – asker ayrımının olduğu belirli amaç uğruna gerçekleşen ve amaç gerçekleştiğinde çatışmanın sona erdiği, dar bir bölgeyi kapsayan savaş olarak nitelendirmek mümkündür. Savaşın serüvenini takip ederken sınırlı savaşın değişim ve dönüşümü askeri devrim olarak nitelendirilen tartıştırmanın da bel kemiğini

oluşturur. Tartışma, feodal dönem sınırlı savaşlarından modern dönem savaşlarına geçişte devrimci rol üstlenen gelişmelerin izini sürerken teknolojik keşiflerin veya örgütsel değişimlerin savaşın yapısında ne gibi değişikliklere neden olduğuna odaklanılır. Tartışma Avrupa özelinde devam ederken takriben on sekizinci yüzyılın sonlarına kadar geçen süreçte meydana gelen savaşlar sınırlı savaşlar olarak kabul edilebilir. Sınırlı savaş mantığı, Avrupa'da Napolyon Savaşları'nda kesintiye uğramakla birlikte on dokuzuncu yüzyılın da hâkim savaş mantığı olurken yirminci yüzyılın ilk yarısında savaşlar sınırlı mantığını yitirip topyekûn forma dönüşür. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında ise nükleer silahların varlığıyla birlikte yeni bir sınırlı savaş türüne geçiş yapıldığı iddia edilebilir. Öte yandan önemli bir husus, Napolyon savaşlarından birinci büyük savaşa kadar geçen sürede topyekûn savaş örneklerine rastlansa da sınırlı savaş mantığı devam etmiştir söylemi sömürge savaşlarını dışarıda tutan bir söylemdir. Zira on dokuzuncu yüzyılda sömürgelerde meydana gelen birçok savaş barbar ve ilkel olanı mutlak yok etme çerçevesinde, topyekûn savaşa formunda gerçekleşir.

Sınırlı savaşı belirli bir amaç uğruna, belirli sınırlar ve kurallar dahilinde, dar bir bölgede gerçekleşen savaş olarak nitelendirildiğinde tarihsel süreçte farklı bölgelerde sınırlı savaş konseptine uygun gerçekleşen birçok savaş görmek mümkündür. İlkel dönemden günümüze değin sınırlı savaş, her yerde rastlanabilen bir askeri çatışma türüdür (Osgood, 2019). Savaş tarihi araştırmaları ve tarihsel kaynaklar takip edildiğinde savaşların çoğunlukla mutlak yok ediş şeklinde gerçekleşmediği görülebilir. İlkel dönemin kültürel savaşlarına bakıldığında veya ekonomik amaçlarla gerçekleşen savaşlar incelendiğinde hep bir sınır olduğu görülür. Sivillerin askere alınması daha çok imparatorluk mantığında, düzenli asker olarak değil çoğunlukla yardımcı birlikler olarak görülürken sivil asker ayrımının çoğunlukla gözetildiği ve halkın savaşın aktörlerinden biri olmadığı görülür. Halkın savaş alanına dahil olması sınırlı savaşın mantığını ve sınırlı savaştan topyekûn savaşa geçişin temel unsurlarından birini oluşturur. Sınırlı savaşlar da bir diğer önemli unsur ise ölen kişi sayısının sınırlı ve çok az olmasıdır. Zira savaş düşmanı mutlak yok ediş uğruna değil, bir hedefe ulaşmak veya bir amacı gerçekleştirmek uğruna yapılır.

Avrupa özelinde sınırlı savaş ele alındığında feodal dönemde ve erken modern dönemde hâkim savaş türünün sınırlı savaş olduğu görülür. Sınırlı savaşın, 1648'den 1789'a değin, Westphalia Barışı'ndan Fransız Devrimi'ne kadar geçen süreçte, kabine savaşları olarak da tanımlanır (Ludendorff, 2017, s. 15). Sınırlı savaş dönemlerinde öncelikle orduların çoğu savaşı büyük beklentilerle gerçekleştirebilecek yetenekten yoksundur; iletişim zayıf, tedarik yavaş, paralı asker temin etmek maliyetli bir işti. Bu nedenle komutanlar savaşma ve riske konusunda isteksiz veyahut temkinlidir. Savaşlar çoğunlukla bir araziyi ya da toprağı savunmak ya da temin etmek amacıyla gerçekleşir (Childs, 2000, s. 20). Bir diğer yandan yönetimler, bir iç güvenlik sorunu olarak konuyu ele aldığından dolayı, halkın silahtan ve askerlikten uzak kalması gerektiğini düşünmüş, yönetici yönetilen ayrımının bariz olduğu gibi sivil asker ayrımından öte savaşmak soylulara özgü bir aktivite olarak sınırlı bir çerçevede gerçekleşmiştir. İktidar erkine bağlı paralı – profesyonel askerlik sistemi, halkın savaş alanından uzak kalmasını, savaşın sadece profesyoneller arasında gerçekleşmesini sağlamıştır (Embel, 2016, s. 156). Ayrıca, uluslararası sistem boyutu da savaşın sınırlı olmasında etkili olmuştur. Erken modern dönemde sisteme hâkim bir gücün ortaya çıkmaması ve çok kutuplu güç dengesinin hâkim olması da savaşı sınırlı boyutta tutar. Çok kutupluluk veya sisteme hâkim olabilecek bir gücün olmaması veyahut devletler arasında çok güçlü formda mutlak düşmanlıkların olmaması savaşın yapısını etkiler. Sınırlı savaş döneminde, devletler arasında gerçekleşen savaşlar sınırlı amaçlar çerçevesinde, düşük yoğunluklu çatışma şeklinde, temel ilkenin yıpratma ve belirleyici faktörün kan değil para olduğu, maliyetle amacın örtüştüğü, topyekûn imha için değil bir dış politika aracı olarak düşmanı belli bir konuda istenilen tarzda davranmaya zorlayacak şekilde teslim almak amacıyla gerçekleşir (Fuller, 2016, s. 24).

Modern dönemde tarihsel olarak sınırlı savaşı sınıflandırmak gerekirse on sekizinci yüzyıldan günümüze sınırlı savaş çeşitli aşamalardan geçmiştir. On sekizinci yüzyılda sınırlı savaş, din savaşlarının yıkımına tepki olarak gelişir ve taktik, yasal ve politik olarak bir sınırlı savaş teorisi ve doktrini gelişir ve yüzyıla sınırlı savaş hâkim olur. On dokuzuncu yüzyılda askeri düşünce ve askeri politikalar Napolyon Savaşları'na tepki gösterdi ve sınır savaş mantığı askeri ve siyasi stratejisi kapsamında korundu. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında sınırlı savaş teorisi, stratejisini ve

taktiklerini yirminci yüzyılın ilk yarısındaki topyekûn savaşlara tepki olarak ve yeniden canlanmasının önüne geçmek için geliştirildi. Bu dönem çoğunlukla sınırlı savaş mantığının yaygın olması olası bir nükleer savaşın gerçekleşmesi durumunda yaşanacak topyekûn yıkım endişesinden ve Soğuk Savaş döneminin zorunluluklarından kaynaklanmaktadır (Osgood, 2019).

3.3. Topyekûn savaş kavramı, topyekûn savaşın unsurları ve topyekûn savaşın kaynakları

Modern dönemde sınırlı savaştan topyekûn savaşa geçiş bir süreç halinde gerçekleşmiştir. Birkaç on yıl öncesinde din uğruna gerçekleştirilen savaşlar, monarşilerin yükselişiyle birlikte kralların savaşına dönüşmüş olsa da hem din savaşlarında hem de kralların savaşında sınırlı savaş mantığı devam etmiştir. Topyekûn savaş ise modern ulus devletlerin gelişerek yaygınlaştığı bir süreçte, ulus devletlerin savaşı şeklinde gerçekleşir. Yirminci yüzyılın ilkyarısında meydana gelen iki büyük dünya savaşı modern topyekûn savaş örnekleri olarak incelenirken hangisinin daha topyekûn savaş olduğu tartışması devam etmektedir

Fransız Devrimi eşitlik, özgürlük, adalet söylemleri çerçevesinde gelişir. Hemen ardından gerçekleşen Napolyon Savaşları ise imparatorluğun devrim fikirlerinin taşıyıcısı olma iddiası ile ancak yayılmacı politikasının bir sonucu olarak modern dönemin ilk topyekûn savaşın ilk örneğini teşkil eder. Fransız Devrimi siyasal yönetimlerde meydana getirdiği dönüşüm kadar askeri tarih ve savaş mantığı açısından da önemli bir kavşaktır. Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşları sonraki iki yüzyıl içinde yaşanacak gelişmelerin habercisi olurken savaşın modernleşmesine damgasını vuran hem yoğunluk hem de genişlikteki büyümenin de habercisi olur (Chickering, 2006, s. 14). Özellikle Fransa yönetiminin, 1792'de uygulamaya başladığı zorunlu askerlik sistemi askerliği, vergi gibi bir vatandaşlık görevi haline getirirken savaşlar boyunca uygulanan bu politika, Viyana düzeniyle askıya alınmıştır. Napolyon Savaşları esnasında Fransızların hizmet etmek için orduya sürekli göreve alınması savaşın şeklini ve ordunun bileşenini değiştirmiştir. Napolyon Savaşları'ndan önce sınırlı savaş mantığında halk savaşın dışında tutulur ve kraliyet savaşları krallara bağlı profesyonel özel – paralı askerlerle gerçekleştirilirdi. Ancak özel- paralı askerlerin maliyetinin yüksekliği iktidarları alternatif asker arayışına yönlendirirken öncesinde

gönüllü – isteğe bağlı olarak halktan askere alım şekli Devrim sonrasındaki savaşlarda yerini zorunlu askerlik sistemine bırakmıştır. Napolyon Savaşları'nda zorunlu askerlik sisteminin avantajlarının görünürlüğünü artırmış ve yüzyılın sonu ve yeni yüzyılın ilk on yıllarında bir ülkede uygulanır hale gelerek makbul askere alım sitemine dönüşmüştür. Daha, Viyana düzeni devam ederken, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte zorunlu askerlik sistemi Almanya başta olmak üzere birçok Avrupa devleti tarafından uygulanmaya başlanır. Askerliğim bir "vatandaşlık görevi" olarak belirmesi demokrasilerin yükselişiyle de paralellik gösterirken zorunlu askerlik sistemi milliyetçi ideoloji ve modern ulus devletlerin güçlü bir bileşeni haline gelir.

Napolyon Savaşları Avrupa'da milliyetçilik ve demokrasi söyleminin yaygınlaşmasını beraberinde getirirken Fransız Devrimi ile eş zamanlı gerçekleşen Sanayi Devrimi de topyekûn savaş olgusunun gelişmesinde etkili olur. Fransız Devrimi'nin savaşın yönetim ve örgütlenme boyutunda meydana getirdiği dönüşümlerin maddi temellerini ise Sanayi Devrimi gerçekleştirir. Demiryolları ve telgraf, kitle ordularının hareketini ve yönetimini hızlandırırken, fabrikalarda seri üretime geçiş bu orduların modern silahlarla tedarikini ve teçhizatını sağlar (Chickering, 2006, s. 14).

Sanayi Devrimi'nin savaş sanayine katkıları kadar üretim, ulaşım, iletişim gibi alt yapısal teknolojik değişimler de topyekûn savaşın gelişiminde en az savaş sanayi kadar önem arz etmektedir. Sanayileşme ile kara ve deniz ulaşımında kaydedilen ilerlemeler kara ve deniz savaşlarının yapılma şeklini ve yapılabilirliğini etkilemiştir. Askeri tekniklerin mekanikleşmesi ve ateşli silahların menzillerinin gelişmesi bunların yanısıra savaş endüstrisi ve ulusal refahların yükselmesi de askeri bütçelerin artış göstermesini sağlar (Yalçınkaya, 2008, s. 176). Mekanikleşme ve buhar gücünün yansımaları ilk olarak Amerikan iç savaşında görülürken Kırım Savaş'ı savaş yapısında meydana gelen değişikliklerin görünür hale gelmesi açışımdan önemli bir tarihsel uğraktır. Öte yandan Amerikan İç Savaşı[4], modern savaş araçlarının stratejik

[4] ABD İç Savaşı, yayıldığı coğrafi alanın genişliği ve süresinin uzunluğunun yanı sıra, sivillerin sadece doğrudan askeri insan gücü olarak değil, aynı zamanda orduya sürekli maddi ve manevi katkı yapmalarının talep edilmesi ve muharebelerin doğrudan hedefi olmaları açısından da "topyekûn" kavramını sonuna kadar hak ediyordu. (Beşikçi, 2012)

açmazı teşvik ettiğini, savaşın uzamasının ekonominin genel seferberliğini gerektirdiğini ilk kez gösterir. Ayrıca savaş, savaşın ve askeri harekatın devamı için işgücü ve manevi destekleri vazgeçilmez olan sivilleri de kapsar hale geldiği de bu iki savaş zamanında belirginleşir (Chickering, 2006, s. 14). Bütün bunlarla birlikte yüzyıl boyunca Avrupa'da ve Sanayi Devrimi'nin etkili olduğu ülkelerde askeri alanda modernleşme devam etmiştir. Bununla birlikte, Birinci Dünya Savaşına kadar, savaş birkaç istisna haricinde sınırlı mantığını korumuş ve topyekûn bir forma dönüşmemiş, sivil asker ayrımı gözetilmiştir.

Yirminci yüzyılın ilk yarısında meydana gelen ve büyük bir yıkım şeklinde gerçekleşen iki büyük dünya savaşı literatürde sıklıkla topyekûn savaş olarak ele alınır. Her ikisinin de topyekûn savaş olduğuna dair tartışmalar bir yana topyekûn savaş olgusu her iki savaşla birlikte savaş literatürüne girmiş ve en önemli savaş konularından biri haline gelmiştir. Topyekûn savaş kavramının kendisi ve kavramı ikame eden ya da kavramı karşılayan birçok kavram gelişirken gerçekleşen iki dünya savaşının hangi kavramla karşılanacağı, hangi kavramın gerçekleşen savaşları tanımlamak için daha uygun olduğu oldu tartışıla gelmiştir.

3.3.1. Kavramsal tartışma

Topyekûn savaş kavramının isim babası Roger Chickering'ın (Chickering, 2006) iddiasına göre Fransız lider Georges Clemenceau'dur ve 1917'de bir konuşması esnasında kullanmıştır. Kavramlaştırma konusu birçok araştırmaya konu olmakla birlikte her dilde sözcüğün farklı karşılanışı kavramsal tartışmayı genişletebilmektedir. Eksiksiz, toplam, toplu savaş anlamına gelen topyekûn savaş, İngilizcede *total war*; Almancada *der totale krieg;* Fransızca'da *la guerre totale* olarak karşılanır. Kavramsal tartışmanın ortaya çıkmasında Alman ve Fransız düşünürler öncülük eder. Kavramın daha geniş bir kullanıma sahip olması ise kavramın yirminci yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen savaşları karşılıyor olmasıyla gerçekleşirken kavramın hem siyasette hem de teorik çalışmalarda kullanılması yaygınlaşmıştır (Rohkramer, 2006, s. 189).

Topyekûn savaş, tarihsel olarak ilk etapta askerlerle ilgili değildir. Topyekûn savaş, endüstriyel savaş iddialarının her şeyi kapsayıcı hale geldiği, erkek, kadın ve çocuklardan oluşan tüm nüfusun sadık katılımının talep edildiği ve modern savaşın

sonucuna göre sivillerin askerlerden daha önemli hale geldiği anlayışına dayanır. (Chickering & Förster, 2005, s. 10). Kavramın modern dönem öncesi savaşlar için kullanımı kavramın modern dönemdeki tanımını karşılamak için daha dar bir alan sunarken kavram yirminci yüzyılın iki büyük savaş ortamında gelişir ve birinci savaşta meydana gelen gelişmelerin analiziyle ikinci savaşa bir konsept hazırlar.

En genel tanımıyla topyekûn savaş ise savaşan tarafların sahip oldukları tüm güç unsurlarıyla birlikte, düşman tarafla mücadele etmesi ve şiddeti uygularken sivil-asker ayrımın gözetilmemesiyle savaşın meydan, cephe gibi sınırlardan kurtularak tüm coğrafyalara yayılması olarak tanımlanabilir. Topyekûn savaşın hedefi olarak da teknolojinin, ekonominin, nüfusun, devletin sahip olduğu her şeyin savaş uğruna kullanılmasını ve planlanmasını doğal hale getirmek ve ayrıca düşman devletin sahip olduğu her şeyi elde etmektir (Wright, 1942, s. 76).

Topyekûn savaşla ilgili bir tanım yapmanın güçlüğü olgunun olaylar çerçevesinde gelişirken hangi savaşın ve hangi gelişmeler yaşanırsa topyekûn olarak kabul edileceğinin tartışmalı bir konu olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca tam anlamıyla topyekûn savaş kavramı ve unsurlarını içeren bir savaşın neredeyse imkânsız olduğu iddia edilebilir. Yirminci yüzyılın iki büyük savaşının genel hatlarıyla topyekûn savaş olduğu genel kabul görmekle birlikte hangisinin topyekûn savaş kavramına daha yakın olduğu da ayrı bir tartışma konusudur. Ayrıca tarihte topyekûn savaş olarak adlandırılabilecek, topyekûn savaş özellikleri olarak belirtilen kriterlere uygun örnekler de bulunmaktadır.

Bir diğer konu ise aynı savaşların farklı araştırmacılar tarafından farklı kavramlaştırılmasıdır. Topyekûn savaşa alternatif olarak üretilen kavramların topyekûn savaş kavramının retorik sorunsalından kaynaklanır (Chickering, 2006). Örneğin Robert Gilpin yirminci yüzyılda gerçekleşen dünya savaşlarını hegemonya savaşı olarak tanımlar (Gilpin, 2009, s. 214). Gilpin haricinde sistem teorisyenleri olarak adlandırılan ve savaşın karakterinden ziyade onun dünya politikasıyla ilgilenen William R. Thompson (Thompson, 1988), Jack S. Levy (Levy, 1985) gibi yazarlar da "genel", "hegomonik", "sistem" savaşı olarak tanımlamalar yapar ve her birini topyekûn savaş kavramıyla karşılamak mümkündür. James T. Johnson ise topyekûn savaşı "kutsal savaş" olarak tanımlar ve kutsal savaşı da kendi içerisinde ulusal ve

ideolojik olarak ikiye ayırır (Johnson, 1981). Benzeri örnekleri geliştirmek mümkündür. Sol yazında ise topyekûn savaş kavramının çoğunlukla emperyalist savaş kavramıyla karşılandığı görülür. Lenin'in "emparyalist savaş kuramı" bu minvalde önem arz eder.

Kavramlaştırma tartışmalarında önemli olan aynı şeyin tanımlanma çabasıdır. Hangi savaşın topyekûn savaş olduğunu belirlemek topyekûn savaş bir "ideal tip" olarak ele alındığında daha kolaylaşır. Bununla birlikte kavramı ideal tip olarak ele almak da kendine özgü zorlukları olsa da kavram, her savaşta bütünlük derecesini ölçmek için analitik bir araca dönüştürüldüğünde kavramsal tartışmalardaki sorunların çoğunun üstesinden gelir (Rohkramer, 2006, s. 190). Bir ideal tip olarak topyekûn savaş kavramlaştırıldığında, köşe taşları belirlense dahi tarihsel veriler ışığında dinamik bir fenomen olarak görülmelidir. İdeal tip, kavramlaştırmada yöntem sorununa kapı aralarken diğer savaş türleriyle kıyaslanabilir bir model oluşturabilir hale gelmesi açısında da önemlidir. Başka bir benzetmeyle ile topyekûn savaş kavramını açıklamak gerekirse matematikte, daima bir limite yaklaşan ama hiçbir zaman oraya tam olarak varmayan bir asimptotta ya da bir Zeno paradoksuna benzer (Beşikçi, 2015, s. 6).

Topyekûn savaş ile ilgili birçok tanım yapılmıştır ve birçok tanım yapmak mümkündür. Burak Samih Gülboy topyekûn savaş için toparlayıcı bir tanım yapar (Gülboy, 2014, s. 6): "Fiziki ve fikirsel olarak savaşın askeri niteliğini aşarak sivil alanları da kapsadığı ve savaşan tarafların sahip oldukları bütün enerjiyi ve ellerindeki maddi ve manevi kaynakları savaş için seferber ettikleri bir mücadeledir." Topyekûn savaşta devletlerin amacı ise maddi ve manevi kaynakların tamamını savaşa yönlendirerek düşmanın tamamen imhası ve koşulsuz teslim olmasıdır (Yalçınkaya, 2008, s. 181). Gianfranco Poggi ise topyekûn savaşı aslında taraflardan birinin değil her iki tarafın da yıpranma, zarar ve yıkıma maruz kalacağı üzerinden tanımlar (Poggi, 2016, s. 150-151): "Topyekûn savaş ulusal bir toplumun, insanlarının ve maddi kaynaklarının çok büyük bir kısmını seferber ettiği ve ancak kendini savaşın doğasına özgü yıpranma, zarar ve yıkıma maruz bıraktığı taktirde başarı ümidi taşıyabildiği bir askeri çatışma türüdür." Böylece Poggi topyekûn savaşın aslında kazanan ya da

kaybedeni olan bir çatışmadan ziyade her iki tarafın da kaybettiği ve her iki tarafın da kaybetmeden kazanamayacağı bir savaş olduğunun altını çizer.

Topyekûn savaş üzerine düşünüldüğünde Carl von Clausewitz ilk akla gelen isimdir. O, *On War* adlı eserinde topyekûn savaş kavramını kullanmamıştır ancak kavramı ikame eden mutlak savaş kavramını kullanır. Mutlak savaş, *absolute war*, Clausewitz'in çalışmasında bir ideal tip olarak belirir. Kitap, savaş olgusunu çok yönlü olarak ele alan ilk eserlerden biriyken Clausewitz savaş tarihinde savaşın meydana geliş şekillerine de yer verir lakin çalışmasını daha çok Napolyon Savaşları üzerinden şekillendirir; savaşın tarihteki örneklerine de yer verirken sınırlı savaş mantığının savaşı doğasından kopardığını ve savaşın modern dönemde doğasına Napolyon Savaşları'yla kavuştuğunu iddia eder ve daha sonraları ilk modern topyekûn savaşın Napolyon Savaşları olduğunu iddia edenleri destekleyen bir bakış açısı sunar. Mutlak savaş olgusunun tarihteki örneklerine ise şu şekilde yer verir: *"*...Demirin ışıl ışıl parlayarak soylulaştığı İskender'in yönetimindeki Makedonyalılarda, Sezar'ın yönetimindeki Roma lejyonlarda, Alexander Frenese komutasındaki İspanyol piyadesinde, Gustov Freidrich zamanındaki İsviçrelilerde, büyük Fredrich zamanındaki Prusyalılarda ve Bonopart çağındaki Fransızlarda görüyoruz*"* (Clausewitz, 2015, s. 183).

Clausewitz'in hem tarihten hem de Napolyon Savaşları'ndan yola çıkarak hazırladığı mutlak savaş kavramı on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın ilk yarısında tartışılmaya devam eder. Bir model olarak tasarlanan mutlak savaş, iki dünya savaşının kuramlaştırılmasında bir yol oluşturur. Alman General Erich von Ludendorf ise Birinci Dünya Savaşı'ndaki gelişmeler ışığında "topyekûn savaş" kavramını kullanır ve 1935 yılında aynı isimli Der *Totale Krieg* kitabını yazar. Nasıl ki Clausewitz Napolyon Savaşları'na katılmış Prusyalı bir subay olarak savaşı değerlendirdiyse Ludendorf da Birinci Dünya Savaşı'nda generallik yapmış bir Alman olarak savaştan sonra, Birinci Dünya Savaşı'nın sivil ve askeri unsurların tamamını içeren toplumsal, ekonomik, siyasi, teknolojik, psikolojik faktörleri inceler.[5] Ludendorf'un kavramsal

[5] "Birçok tarihçi, Jiinger ve Ludendorff'un Büyük Savaş'ın topyekûn olmadığı konusundaki yargılarına katılıyor. Bu kitapta temsil edilen birkaçı da dahil olmak üzere diğer bilim adamları aynı fikirde değiller. En azından Büyük Savaş'ın ikinci yarısında, topyekûn savaşa yaklaşan bir şeyin gerçekleştiğini iddia ediyorlar (Förster, 2000, s. 5)."

tartışmasından öte onun savaş kaybeden bir komutan olduğu ve militarist ideolojik bir bakış açısına sahip olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Nihai olarak Ludendorf, topyekûn savaş tartışmasını veya teorisini, Clausewitz'in ve Ludendorff'un modern savaş mantığında, ülkenin tüm maddi ve manevi kaynaklarının seferber hale getirilmesi yolundaki temel düşünceleri üzerine kurulur (Speier, 2015, s. 439). Rohkrame iki kavram arasındaki ilişkiyi mutlak savaşı daha genel bir terim olarak topyekun savaşı ise modern biçimiyle bir mutlak savaş olarak görür. Ancak, modern öncesi dönemde savaşların askeri olmayan nedenlerle sınırlanabildiği gibi modern dönemde de savaşlar illa mutlak olmak zorunda değildir. Modern bir savaş, mutlak formuna katılımcıların varoluşsal çıkarlarını tehdit ettiği vakit topyekûn savaş biçiminde mutlak savaşa yönelik açık bir eğilim vardır (Rohkramer, 2006, s. 191).

Topyekûn savaş kavramı ontolojik olarak tartışmalı bir konudur. Tarihte ya da modern dönemde topyekûn savaşın tüm özelliklerini yansıtan bir savaş olup olmadığı muğlaktır. Ayrıca her bir savaş nevi şahsına münhasırdır. Topyekûn savaş kavramı savaşlar ve savaşların politik, ekonomik, sosyal ve kültürel karışıklıkları ve transferleri analiz edebilmek için farklı bilgi yolları sunar. Nihai olarak topyekûn savaş, savaşta yer alan tüm ülkeler için aynı anlama gelmez. Savaşların farklı "topyekûnlukleri", tarih yazımına adeta bir meydan okumadır. (Çelik, 2018, s. 81). Böylece kavramsal belirsizlikler olsa da topyekûn savaşın ne olduğunu tanımlayan özellikler kavrama göre daha belirleştirir ancak bu özelliklerin ölçülmesi zordur. Chickering hem topyekûn savaşın tanımı yaparken hem de belirgin özelliklerini tanımlar (Chickering, 2006, s. 16):

Topyekûn savaş, eşi görülmemiş yoğunluğu ve kapsamı ile ayırt edilir. Operasyon tiyatroları dünyaya yayılır; savaşın ölçeği pratikte sınırsızdır. Savaşan taraflar modern ideolojilerden doğan nefretlerden ilham aldıkları için, topyekûn savaş, ahlakın, geleneklerin veya uluslararası hukukun sınırlamalarına aldırmadan yapılır. Topyekûn savaş, yalnızca silahlı kuvvetlerin değil, tüm nüfusun seferber edilmesini gerektirir. Buna göre, iç cephede çalışan siviller, savaş çabası için askerlerden daha az gerekli değildir ve saldırılara karşı daha az savunmasız değildirler. Topyekûn savaşta savaşan tarafların savaş amaçları ve siyasi amaçları sınırsızdır ve buna göre yalnızca bir tarafın yıkılması veya çökmesi ile sonuçlanır.

Chickering topyekûn savaşın ne olduğu ve özelliklerine dair yorumunu Föster ile yaptığı çalışmasında da devam eder. Onlara göre topyekûn savaş üç önemli sac ayağı üzerine kurulur: Büyük silahlı kuvvetlerin savaşa bağlılığına; en az silahlı kuvvetler kadar disiplinli örgütlenmiş siviller ve endüstriyel ekonomiler eksiksiz seferberliği. Ayrıca topyekûn savaşta değişen şeyler savaşın boyutu ve kapsamı değildir sadece; aynı zamanda savaş radikalleşir ve yasalar, ahlaki kurallar ve hatta basit nezaket kuralları dahi savaş kısıtlamalarından tamamen terk edilir ya da terk edilmesi desteklenir. İktidarların, sivillerin savaş durumuna desteği ve savaşa bağlılığının devam etmesi için güçlü bir propaganda yapar ve düşman sürekli olarak abartılı bir şeytanlaştırmaya tabii tutulur. Ayrıca sivil ve askerler arasındaki ayrım hem halk nezdinde hem de uygulamada sistematik olarak silinmeye çalışılır. Sivillerin cinsiyet ayrımı yapılmadan savaşa dahil edilmesi ise askeri şiddetin hedefi olmasalar da askeri şiddetin bir sonucu olarak kadın ve çocukların da şiddete maruz kalmasını meşrulaştırır hale gelir (Chickering & Förster, 2005, s. 2).

Genel olarak bakıldığında Alman bakış açısında topyekûn savaş söylemi, ülkenin asker ve sivil liderlerinin "birinci savaşta" yapılan hataların düzeltilmesi anlamına gelir (Chickering & Förster, 2005, s. 10). Ludendorf'un kavramsal tartışması da bu minvalde düşünülebilir. Onun kavramsal tartışması Almanya'nın adil olmayan bir savaş sonucu yüklendiği iddiası üzerinden şekillenir ve bu nedenle siyasi bir argüman üzerinden ideolojik argümanları da içeren bir tartışma yürütür. Ludendorf savaşa katılan sivillerin önemini vurgularken ona göre topyekûn savaşta halk unsuru olmazsa olmazdır ve bu nedenle sadece siyasi ve askeri kanadın değil sivillerin de savaşa ve savaşta yer almaya karşı tutumları önemlidir.

Erich Ludendorff *der totale krieg* kavramını sistematik bir savaş ve toplum teorisi haline getirir. Ludendorff, modern çağda savaşın devasa boyutlara ulaşması ve her bölgeye yayılmış olmasından dolayı savaş için toplumun tüm maddi ve manevi kaynaklarının acımasızca seferber edilmesini gerektirdiğini söyler. Bu büyük seferberliğin ise ancak askeri bir diktatörlük sayesinde mümkün olacağını iddia eder (Chickering, 2006, s. 16). Hans Speier Ludendorff'un Birinci Dünya Savaşı'nda üstlendiği generallik rolü üzerinde durarak kendisinin Clausewitz'in aksine özellikle topyekûn savaş zamanı siyaseti politikayı saf dışı bırakma taraftarı olduğunu belirtir.

Speir üst düzey generallik yapmış olan Ludendorff'un devlet adamlarına karşı generallerin üstünlüğünü savunduğunu, savaş zamanı Almanya'nın askeri bir diktatörlüğe dönmesinde Count von Hindeburg'la birlikte iki ismin etkili olduğunu belirtir. Ayrıca birinci savaş boyunca siyaset adamlarıyla generaller arasındaki her türlü anlaşmazlıkta son sözü söyleyenin çoğunlukla Ludendorff olduğunu, bunun ise son sözü söylemek isteyen başka kimsenin olmamasından kaynaklandığını belirtir (Speier, 2015, s. 419- 425). Speir'ın Ludendorff hakkında söyledikleri onun topyekûn savaş kuramını anlamak için önem arz eder. Savaş kaybetmiş bir generalin iki büyük savaş arasında yazdıkları hiç kuşkusuz Alman savaş politikasını yansıtmaktadır. Ludendorff'un savaş kuramının Hitlere ışık tuttuğu tartışması ise başka bir araştırmanın konusudur.

Ludendorff daha kitabının başında, savaşı bir realite olarak tanımladıktan sonra ulusların bu realiteden, kendi hayat mücadelelerinden haberdar olmaları gerektiğini ve amacının ise bir savaş teorisi yazmak olmadığını belirtir. Ludendorff Clausewitz'in savaşa teorisini değerlendirdikten sonra Fransız Devrimi'nden sonra gerçekleşen savaşların ilke olarak o dönemde mutlak ya da soyut formuna ulaşmadığını iddia eder. Aynı şey yüzyıl içerisindeki savaşlar için de geçerlidir ve savaşın doğasına dair ne 1866'da ne de 1870-1'de esaslı bir dönüşüm meydana gelmemiştir. Asıl ve köklü değişim ise Birinci Dünya Savaş'ındadır son 150 yıl içerisinde görülmemiş bir formda, bütün diğer savaşlardan bambaşka bir karakter gösterir. Mevzu edilen farklılık savaşın sadece silahlı kuvvetler tarafından değil ulusların bir bütün olarak savaş idarelerine teslim edilmesidir. Birinci savaşın diğerlerinden farklılığını topyekûn savaş olarak kavramlaştırmadan önce Ludendorff savaşın yapısını şu şekilde tarif eder (Ludendorff, 2017, s. 16):

Ordular ve donanmalar eski devirlere göre ayrı ve teçhizat açısından çok daha büyük oldukları halde daha önce yaptıkları gibi birbirleriyle savaştılar. Fakat uluslar birbirine var güçleriyle kenetlenmiş bir halde, ordunun arkasından eski savaşlara göre tamamıyla farklı bir şekilde yer tuttular. Bu savaşta ordu ve donanma kuvvetinin nerede başladığı, ulusal kuvvetin nerede tükendiği artık ayırt edilemiyordu. Ordu ve ulus bir bütündü. Dünyada kelimin tam manasıyla ulusların savaşını yaşadı.

Ludendorff, birinci savaşı tarif ederken topyekûn savaşın sadece askeri kuvvetleri ilgilendiren bir mesele olmadığını, ulusa mensup her bir bireyi doğrudan etkilediğini sıklıkla vurgular. Ayrıca topyekûn savaşın hangi şartlar altında geliştiğine de değinirken genel bir yorumla nüfusları çoğalan devletlerin zorunlu askerlik sistemini uygulamasının etkiler ve verimliliğiyle birlikte imha gücü artan silah teçhizatlarının bir yansıması olarak görür (Ludendorff, 2017, s. 17). Ludendorff'un topyekûn savaşın nasıl ortaya çıktığı üzerine yaptığı yorumlar aynı zamanda çalışmanın diğer kavramıyla ilişki kurmayı mümkün kılar. Askeri devrimsel süreçlerin bir sonucu olarak topyekûn savaş şeklinin ortaya çıktığı önermesi üzerinden ele aldığımızda örgütlenme ve teknoloji de meydana gelen değişimler bir bütün olarak devlet yönetim şekillerinin değişime uğratıp topyekûn savaşa giden süreci hazırlamıştır.

Ludendorff'a göre topyekun savaş, yalnız askeri kuvvetlerle değil dolaylı bir biçimde ulusların varlıklarına karşı bir hareket; ulus ve ordunun yekvücut olmasına ihtiyaç duyulan ve ulusların var olması ulusun her şeyini, benliğini dahi orduya vermesi durumunda gerçekleşebilen; doğası gereği bir ulusun gücünün tamamına ihtiyaç duyan ve nihai olarak politikacıların ulusun hayati gücünü ortaya çıkarmak üzere politikalar gerçekleştirdiği ve ulusun bekası içim düşman ulusun yok edilmesini hedefleyen bir savaş mantığıdır (Ludendorff, 2017, s. 17-23). Stig Förster, Ludendorff'a göre kavramın ne anlama geldiği şu şekilde ifade eder (Förster, 2000, s. 7):

Ludendorff'a göre, topyekûn savaş, askeri bir diktatörlüğün tam kontrolü altında sınırsız savaş için tüm insan ve maddi kaynakların toptan seferber edilmesi anlamına geliyordu. Ludendorff, ulusun barış zamanında bile bu çaba için kararlı bir şekilde hazırlanmasını önerdi. Askeri bir diktatörün rehberliğinde, ulus savaş için yaşayacaktı, başka bir şey için değil. Bu, 1914'ten önce açıkça böyle değildi ve buna göre Ludendorff, Birinci Dünya Savaşı'nın topyekûn olduğunu reddetti.

Ludendorff'un yapmış olduğu tanım gereği topyekûn savaşı gerçekleştirecek devletin ulus devlet yapılanmasına sahip olması gerektiğini iddia etmek mümkündür. Ulus devlet ise merkezi otoritenin güçlü olduğu bir yönetim şeklini içerir. Merkezileşmiş ulus devletlerin, topyekûn savaş mantığıyla daha uyumlu hareket

etmesi mümkündür. Örnek vermek gerekirse halk ordularının savaş alanına seferber edilmesi merkezi devletin güçlü olması ve vatandaşları bir yerden bir yere transfer edebilme kabiliyeti olması gerekir. Öte yandan Ludendorff ulus devlete dikkat çekmesinin yanı sıra, topyekûn savaş vizyonunu tüm savaş çabası üzerindeki gücün askerlerin elinde merkezileştirilmesi üzerine kurar (Chickering & Förster, 2005, s. 9). Böylece, Clausewitz'in politikayı önceleyen yaklaşımının tam tersi bir noktada durur (Ludendorff, 2017, s. 23): "Clausewitz'in bütün teorileri kenara bırakılmalıdır. Savaş ile politika ulusların varlığını sürdürmelerine hizmet eder fakat savaş bir ulusun yaşama azminin en önemli göstergesidir. Bu itibarla politika savaşın iradesine hizmet etmekle mükelleftir." Başka bir ifadeyle topyekûn savaş esnasında güç ve karar verme yetkisi siyasilerin veya politikacıların elinde değil askerlerin elinde olmalıdır. Bu yaklaşım ise militarist bir ideolojinin yansımasıdır. Savaş doğası gereği zaten militarist bir ideolojinin sonucudur. Savaşta kararı askeri kanadın eline bırakmak, siyasi kanadı devre dışı bırakmak ise karar verici asker olduğunda savaş daha çetrefilli bir hale dönüşebilir ve daha önemlisi daha yıkıcı bir şiddetin uygulanmasına sebep olabilir.

Modern dönem savaşlarını halk savaşı olarak tanımlamak mümkünse, Napolyon'un halk orduları bunun ilk basamağını oluşturur. Ancak tam anlamıyla halkın güçlü bir unsur olarak savaşta yer alması Birinci Dünya Savaşı ile mümkün olur. Zorunlu askerlik sisteminin uygulanması ise halk ordusunu mümkün kılan yegâne şeydir ve halk kendini savaşın tam ortasında bulur. Aynı şekilde topyekûn savaşı bir yıpratma savaşı olarak tanımlamak mümkündür. Sınırsız savaş amaçları, koşulsuz teslimiyet fikri ve düşmanının tam olarak boyun eğdirilmesi modern topyekûn savaşlarda önemli rol oynar. Modern ulus devletlerin savaşı olan topyekûn savaşta, şovenist bir şekilde savaş yanlısı kamuoyu oluşturulmaya çalışılır ve her iki taraf da uzlaşmadan uzaktır. Sınırsız bir savaşa adanma durumu vardır ve taraflardan biri çökene kadar uzun bir süre devam etme eğilimini içinde barındırır. Tam zafer ve ezici bir yenilgi, topyekûn savaşta tek alternatif gibi görünür (Förster, 2000, s. 7)

Ludendorff'un "kısasa kısas" olarak gördüğü topyekûn savaş yine onun ifadesiyle bir topyekûn savaş politikası olarak değil bir ulusal politika olarak görülmelidir. Ulusal politika için güçlü iletişim araçları gerekir. Ludendorff'un bahsettiği dönemde güçlü iletişim araçları ise gazete, dergi, radyo gibi araçlar

aracılığıyla propaganda yapılır ki güçlü iletişim araçları için gelişmiş bir ekonomi gerektiği de göz önünde bulundurulmalıdır. Topyekûn savaşın "ulus" vurgusu ya da başka bir ifadeyle topyekûn savaşta başarılı bir süreç geçirmek için ulus devlet yapılanmasına ihtiyaç duyulur ve "ulus" da ön plana çıkar (Ludendorff, 2017, s. 43-45). Sömürü savaşlarını aşağı ve baya bulan Ludendorf'un ulusu ön plana çekmesi de milliyetçi bir ideolojinin izlerini taşır.

Thomas Rohkrame (Rohkramer, s. 189-190) topyekûn savaş kavramın yirminci yüzyıl savaşlarını ve modern savaşın temel özelliklerini kapsayan bir formda geliştirildiği düşüncesinin zayıflıklarına dikkat çeker ve bu zayıflıkları üç başlık altında toparlar. Öncelikle topyekûn savaş sadece modern döneme ait özellikleri barındırmaz. Tarihin farklı dönemlerinde de topyekûn savaşın özelliklerini gösteren savaşlar yaşanmıştır. Basit toplumsal ve siyasal yapıları olan küçük topluluklar arasında gerçekleşen savaşlarda tıpkı modern dönem topyekûn savaşları gibi toplumun tüm üyeleri savaşa dahil edilmiş ve tüm toplum düşman olarak görülmüştür. Bu durum Clausewitz'in her savaşın sınırsız ve mutlak olma eğilimi olduğu yönündeki iddiasını doğrularcasına tarihte düşmanın tamamen yok edilmesi veya bulunduğu topraklardan sürülmek istenen birçok savaş meydana gelmiştir. Sadece modern savaşlarda değil tarihteki bazı savaşlarda da savaşın yoğunluğu ve toplum üzerindeki modern zamanlardakine benzer şekilde olmuştur. Burada bize göre dikkat edilmesi gereken nokta modern dönem topyekûn savaşlarının tahribat gücünün yüksekliğidir. Tahribat ve yıkıcılık etkisinin bu denli yüksek olması dolaylı yoldan kapitalizm ve sanayileşmeyle yakından alakalı iken modern dönem savaşlarının topyekûnluğu seferberlik kabiliyeti, örgütlenme becerisi ile de yakından alakalıdır. İkinci olarak Rohkrame modern dönemde gerçekleşen savaşların hepsinin topyekûn olmamasına dikkat çeker. Özellikle 1945'ten sonra gerçekleşen savaşların çoğu "sınırlı savaş" şeklindedir. O tarihten sonra büyük güçler arasında gerçekleşen hiçbir savaş küresel ve topyekûn forma dönüşmemiştir. Bu durum nükleer silahların varlığıyla yakından ilgiliyken artan teknolojik potansiyel ve modern bilim savaşı topyekûn noktaya getirmeden farklı yoğunluk düzeylerinde yapılabilir hale gelmiştir. Üçüncü olarak topyekûn savaş, gerçekle tam olarak uyuşmayan mutlak bir terimdir ve modern askeri çatışmaların topyekûnleşme eğilimi belirgin olsa da iki büyük dünya savaşı dahil, en

saf haliyle topyekûn bir savaş hiçbir zaman gerçekleşmemiştir; çünkü savaş çabasını sınırlayan güçler her zaman vardır ve savaş uçlara gittiğinde, uzun da sürse savaşı sınırlayan bir güç mutlaka vardır. Bununla birlikte yirminci yüzyıl dünya savaşları öncesinde ve sonrasında gerçekleşen savaşlardan farklıdır. Farklılığı belirginleştirmek içinse topyekûn savaş kavramını bu savaşları tanımlamak için kullanmak etkin bir ideal tip sunması açısından önemlidir. Bu sayede daha öncesinde hiç olmadığı kadar yıkıcı ve yıpratıcı olan bu iki savaşın tarihsel rolünün altı çizilmiştir.

Stig Förster ise sonuca odaklı vurucu bir benzetme yaparak topyekûn savaş döneminin "topyekûn zafer üretmeyen bir savaş dönemi" başlattığı belirtir. Savaşların topyekûn formunda maliyet o kadar artmıştır ki savaşlarda ödenen bedelleri telafi edecek bir kazanım bulmak zordur. Böylece savaş çağında endüstriyel savaş ve zorunlu askerlik sistemi savaşan taraflar arasında bir pat durumu yaratarak kesin bir kazananın olmasını engellerken aynı zamanda savaşların uzun sürelere yayılma ihtimalinin arttığı görülmektedir. Bu durum uluslararası sorunların savaş yoluyla çözülmesini neredeyse imkânsız hala gelirken savaşlardaki yıkımın dehşet verici bir noktaya ulaşmasının yanı sıra sorunları daha çözülmez bir hale getirmektedir. Bu ise Ludendorff gibi topyekûn savaşı yücelten savaş karşıtlarına tersi bir argüman üretmeyi mümkün kılar (Förster, 2000, s. 7).

Ludendorff'un savaş kaybetmiş bir komutan olması, onun savaş teorisinin alt yapısal düşüncesini göstermesi açısından dikkat edilmesi gereken noktadır. Clausewitz savaşı politikanın başka araçlarla devamı olarak görürken Ludendorff savaşı kutsar bir tavırla politikayı değil savaşı, politikacıları değil komutanları karar mekanizmalarına getirilmesi gerektiğini belirtir. Savaşta karar komutana bırakıldığında zaten çetrefilli bir olay olan savaş daha da karmaşık hale gelir. Militarist bir bakış açısıyla savaşı ele alan Ludendorff'un savaş teorisi savaş yanlısı bir yaklaşıma sahipken bu çalışma tam tersi bir bakış açısına sahiptir.

3.3.2. Topyekûn Savaşın Unsurları

Savaş olgusu kendini bir olgu haline getiren benzeri olaylar silsilesine sahiptir ve savaşa dair yapılan tanımlamalarda veya savaş araştırmalarında genel geçer özellikleri belirlemek bu benzerlikler sayesinde mümkündür. Farklı zaman ve

bölgelerde meydana gelen her bir savaşa özgeci bir bakış açısıyla bakıldığında birbirinin aynısı tek bir savaşın olmadığı veya olamayacağını iddia etmek mümkündür. Hem diğer türleri hem de savaşın topyekûn formu herhangi bir zaman diliminde, her bir savaş özelinde, her bir ülkenin kendi şartları bağlamında değerlendirilmelidir. Savaşın topyekûnluğu her bir ülkenin kendi özgün koşulları çerçevesinde belirmekle birlikte topyekûn savaşa dair genel karakteristik yapı açısından küresel bir olgu / tanım oluşturabilir (Beşikçi, 2015, s. 5).

Savaşın genel geçer bir tanımını yapmak nasıl mümkünse kavramın temel unsurlarının da genel çerçevesini belirlemek mümkündür. Savaşı farklılaştıran şey aslında şartların veya parçaların farklılığıdır. Örnek vermek gerekirse savaşı gerçekleştiren en önemli unsurlardan biri olan "insan" faktörü her savaşta değişir zira savaşan askerler farklıdır, yöneten komutan farklıdır, karar veren siyasi erk farklıdır. Savaşın meydana geldiği coğrafya ya da meteorolojik şartlar da en az insan kadar değişken bir faktördür. Kültür başta olmak üzere savaşa karşı toplumsal tutum da en az diğerleri kadar savaşı farklılaştırır. Halkın savaşa karşı tutumu veya katılım düzeyi savaşın hem ortaya çıkmasında hem de gelişme aşamalarında farklılıklara neden olabilir. Bunların yanı sıra siyasal sistemler ve yapılar da öne çıkan faktördür. Hem iç politika hem de uluslararası ilişkiler, uluslararası hukuk ve uluslararası sistem yapısı savaşın yapılma veya gerçekleşme şeklinde oldukça etkilidir. Faktörlere odaklanarak savaşın nedenleri ve amaçlarını, benzer ve farklı yönlerini belirleyerek savaşlarını sınıflandırmak mümkündür. Sınıflandırma yöntemi ise karşılaştırmayı kolaylaştırır.

Savaş sınıflandırmalarında topyekûn savaş önemli bir tartışma konusudur. Topyekunun savaşın kavramsal tartışmaları kadar onu bir olgu olarak topyekûn savaş yapan unsurları belirlemek de önemlidir. Modern dönem topyekûn savaş kavramını ele aldığımızda topyekûn savaşı topyekûn savaş yapan belirli unsurlar bulunmaktadır. Kavramsal tartışmanın öncü isimlerinden Ludendorff topyekûn savaşı beş unsur çerçevesinde incelerken Ludendorff'den farklı unsurlar belirlemek de mümkündür. Ludendorff konuyu militarist bir bakış açısıyla ele alır ve bir general olarak yer aldığı birinci savaş üzerinden tartışmayı yürütür lakin onun belirlediği unsurların kapsamlı bir belirlenim olduğu ikinci savaş örneğinden de teyit edilebilir. Ayrıca Ludendorff'un topyekûn savaşın unsurlarını Birinci Dünya Savaşı'nda yaşananlar savaşın eksiklikleri

üzerinden kurguladığını iddia etmek mümkündür. Bunun yanı sıra Ludendorff'un Birinci Dünya Savaşını "topyekûn bir savaş" olarak tanımlamadığı, Almanya'nın başarısızlıklarını da topyekûn savaş mantığına yaklaşamamaktan kaynaklandığı iddia ettiğini akılda tutmak unsurların hangi minvalde belirlendiğini bilmek açısından önemlidir.

Bu minvalde Ludendorff coğrafi, ekonomik, demografik, psikolojik ve toplumsal kriterleri baz aldığı topyekûn savaş unsurları olarak şunları belirler. Ona göre bir savaşı topyekûn olarak tanımlamak ya da topyekûn bir savaşta başarı sağlamak için olması gerekenler şu şekildedir (Speier, 2015, s. 424):

Savaş ülke topraklarının tümünü kapsar. Toplum fiilen savaşın içindedir, bu nedenle ekonomik yapının savaşın kazanılmasına hizmet edecek şekilde düzenlenmesi gerekir. Savaşa büyük ölçekli katılımın sağlanabilmesi için halkın moralinin yükseltilmesi ve düşmanın yıpratılması için propaganda vazgeçilmez bir araçtır. Topyekûn savaş hazırlıklarına savaş başlamadan önce başlamalı ve ciddiyetle ele alınmalıdır. Topyekûn savaş bir başkomutan idaresinde olursa ancak etkin ve uyum içinde yürütülebilir.

Bahsedilen unsurları tek tek incelemek unsurların netleşmesini sağlar. İlk olarak bir cephe ya da meydan savaşını kapsayanların aksine bir devletin topraklarının tamamını kapsamalıdır. Bir devletin tüm topraklarının savaş alanı olarak kabul edilmesi, düşman tanımını genişletir ve sadece cephede ya da meydanda savaşan askerleri değil tüm bir nüfusu kapsar. Bu ise sivil asker ayrımının yok olmasına neden olur. İkinci olarak savaşın ekonomik bir alt yapıya ve finansöre ihtiyaç duymasıdır. Savaş oldukça maliyetli bir olaydır. Savaşta kullanılacak silah ve teçhizatların bütçeye etkisi, nüfusun önemli bir bölümünün zorunlu askerlik sistemiyle silah altına alınmasıyla oluşacak işgücü kaybıyla üretimde düşüş yaşanması, arz yetersizliği, var olan gıda stoklarının savaş bölgelerine sevk edilmesi ile gıda yetersizliği ve bütçelerin savaşa aktartılması gibi temel ekonomik çıktıların savaş ekonomisine göre düzenlenmesi gerekir. Eğer ekonomik alt yapı savaş için uygun hale getirilmezse "milli ekonomi" ekonomik seferberlik çerçevesinde planlanmaz ya da bu kabiliyette olması topyekûn savaşın önemli unsurlarından biridir. Ekonomi politikası başta olmak üzere diğer faktörlerin savaşa uyarlanmasının toplumsal kabulü açısından de önem arz eder. Halkın savaşa asker olarak katılmasının yanı sıra savaşa katılmayan nüfusun

savaşı desteklenmesi de başarı için önemlidir. Bu yönde halkın psikolojik olarak savaşa hazırlanması, düşman ülkeyi "düşman" olarak görmesi yazılı, görsel ve her türlü iletişim araçları kullanılarak propaganda yoluyla sağlanması gerekir. Bütün bu hazırlıklar sadece savaş esnasında değil savaştan önce, barış zamanında yapılması gerekmektedir aksi taktirde beklenen etkiyi yaratmayabilir. Nihai olarak Ludendorff'a göre topyekûn bir savaş politikacılar tarafından değil bir başkomutan tarafından yönetilmelidir. Bu durum askeri bir diktatörlüğe kapı aralarken yukarıda da bahsedildiği gibi Clausewitz'in teorisinin tam tersi bir yerde konumlanır.

Roger Chickering ve Stig Förster, bir ideal tip olarak topyekûn savaşa dair bir dizi göze çarpan özellik, unsur ve model oluşturmanın konuya dair en yaygın ve pratik yaklaşımlar olduğunu belirtir. Yaklaşımların çoğunda topyekûn savaş, büyük silahlı kuvvetlerin savaşa bağlılığını, savaş çabalarında endüstriyel ekonomilerin eksiksiz seferberliğini ve dolayısıyla askerlerden daha az olmayan sivillerin disiplinli örgütlenmesini varsayar. Ayrıca topyekûn savaşı oluşturan diğer özellik ve unsurların da ölçülmesinin kolay olmadığına da dikkat çekerler (Chickering & Förster, 2005, s. 2):

Topyekûn savaş, yalnızca savaş çabasının boyutu ve kapsamı üzerindeki sınırları aşındırmakla kalmaz, aynı zamanda savaşın radikalleşmesini, şimdiye kadar yasalar, ahlaki kurallar veya basit nezaket tarafından dayatılan son savaş kısıtlamalarının terk edilmesini de teşvik eder. Ayrıca, savaş çabalarına halkın bağlılığını sürdürmek için hükümetler abartılı, tavizsiz savaş amaçları peşinde koşarlar ve bu amaçları, düşmanın sistemli bir şekilde şeytanlaştırılması yoluyla haklı çıkarırlar. Son olarak- ve bazı yazarların gözünde, en karakteristik olarak- topyekûn savaş, askerler ve siviller arasındaki temel ayrımların sistematik olarak silinmesiyle belirlenir. Siviller, cinsiyetleri ne olursa olsun, savaş çabalarında askerlerden daha az önemli olmadıklarından, askeri şiddetin tercih edilen hedefleri olmasa da kendileri meşru hale gelirler.

Chickering ve Forster'ın öne çıkardığı ilk unsur topyekun savaşın yasalar, ahlaki kurallar ve nezaket kurallarını da dışlayan sınırsız bir ortam sunar. Günümüzde, uluslararası hukuk tarafından savaş suçları olarak tanımlanan bazı kısıtlamaları vardır. 1949 Cenevre Sözleşmesi'nde belirlenen insanlığa karşı suçlar ve soykırım suçları saavaş suçlarının başında gelir. Ancak sözleşmenin bağlayıcı bir yanının olduğunu söylemek zordur. Modern dönemde Cenevre Sözleşmesi haricinde de savaşı

sınırlandırmaya yönelik uluslararası hukuk kaideleri bulunmaktadır. Erken modern dönemde ya da modern dönem öncesinde savaşın sadece askerler arasında gerçekleşen bir faaliyet olarak görülmesi ve halkın savaş alanı dışında tutulması savaşın ahlaki ve kültürel olarak sınırlandığını ve savaşların belirli kaideler ve sözlü ya da sözsuz kurallar çerçevesinde gerçekleştiğini gösterir. Lakin topyekun savaş, herhangi bir kuralın tanınmadığı, herhangi bir kültürel sınırlama gözetmeksizin düşmanın "insan dışı" bir unsur gibi ele alınmasını teşvik eder. İkinci unsur, düşmanın bu "insan dışı" yanının nasıl oluşturulduğuyla yakından ilgilidir. Savaştan önce ve savaş esnasında propaganda aracılığıyla halkın nefret duygularının diri tutulması ve bu yolla kendi sınırsız hareketlerinin kendi vatandaşları tarafından da meşru görülmesinin sağlanması gerekmektedir. Böylece topyekun savaşta düşman " topyekun şeytan" olarak karşımıza çıkar. Üçüncü bir unsur ise ilk iki unsurla bağlantılı olarak asker sivil ayrımının ortadan kalkmasıdır. Sivil asker ayrımının ortadan kalkmasında zorunlu askerlik sistemi ve sistemin yapısal olarak değiştirdikleri göz önünde bulundurulmalıdır. Böylece düşman nasıl bir ulusun tamamı ise, savaşa dahil olan nüfus da her ülkenin kendi nüfusunun tamamı olarak görülebilir. Askerlerin savaş alanlarına seferber edilmesi kadın nüfusun da işgücüne dahil edilmesini ve kadınların toplumdaki rollerini değiştirirken savaşın muhattabı olmayan kadın da artık savaşın muhattabı haline gelir.

Topyekun savaşı dört ana unsur üzerinden de ele almak da mümkündür: Topyekun seferberlik, topyekun hedef, topyekun savaşa dahil olma ve topyekun hakimiyet: Topyekûn seferberlik, yani bütün halkın savaş için mobilize edilmesi; topyekûn hedef, yani düşmanın tamamen imha edilmesi dışında herhangi bir sonucun reddedilmesi; topyekûn mücadele yöntemleri, yani asker ve siviller arasındaki sınırların silinmesine yönelik bir eğilim; topyekûn kontrol (Segesser, 2014, s. 8). Bu sınıflandırma ise savaşın kazanılması için gerekli yönlendirme, kontrol edebilme, sevk etme ve idare etme gibi önemli kıstasların geliştirilmesi ön plana çıkarmaktadır.

Topyekun savaşın unsurları olarak endüstirileşmiş savaş teknolojisi, zorunlu askerlik sistemi ve merkezileşmiş devlet yapılarıyla ortaya çıkabilen kitle ordularını saymak da mümkündür. (Beşikçi, 2012). Bu üç unsur aynı zamanda askeri devrimsel gelişmeler kapsamında incelenen unsurlarla da paralellik gösterir. Diğer yandan bu

unsurlar topyekûn savaşın ana kaynakları olarak bu tezde kabul edilen askeri devrimler, kapitalizm ve modern ulus devlet yapılanmasıyla da yakından ilgilidir. Hatırlanacağı gibi askeri devrim unsurları olarak teknoloji, örgütlenme ve strateji öne çıkmaktadır. Bu minvalde endüstrileşmiş savaş teknolojisi teknolojiyle; zorunlu askerlik sistemi örgütlenmeyle, merkezileşmiş devlet yapıları ve kitlesel orduların varlığı da doğrudan olmasa da dolaylı yoldan stratejiyle ilgilendirilebilir. Bu noktada, tezin iki ana kavramının birbirleriyle ilişkiselliğine bir kere daha altı çizilir. Erken modern dönemdeki askeri devrimlerin uzun erimli bir süreçte yapısal ve sistemsel değişimler gerçekleştirmesiyle bu sürecin yirminci yüzyılın iki büyük savaşının temellerini hazırladığı iddiası bu aşama da güç kazanır.

3.3.3. **Topyekûn savaşın kaynakları**

Siyasi ve toplumsal devrimler, devrimler çağı olarak adlandırılmayı hak eder bir şekilde önceki yüzyıllardan aldığı mirasla on dokuzuncu yüzyıla damgasını vurur. Bu devrimlerin meydana getirdiği değişim ve dönüşümler hem devlet yönetim biçimlerini hem devletlerin ekonomik yapılarını hem toplumsal yapıları değiştirmiş hem de değişimlerin savaş alanına yansıması ile savaşın yapılma şekilleri de süreçte dönüşmüştür. Fransız Devrimi'nden sonra siyasal ve toplumsal dönüşümler tetiklenmişken devrim ardından Avrupa'da ideolojik tartışmalar artış gösterdiğini iddia edilebilir. Eş zamanlı olarak meydana gelen Sanayi Devrimi de devletlerin ekonomilerini ve ekonomik alt yapılarını değiştirir hem devletlerin ekonomi modelleri değişmiş hem savaş teknolojisi gelişmiş hem de savaşlar daha teknolojik bir konseptte gerçekleşmiştir. Bunun yanı sıra Sanayi Devrimi ile meydana gelen değişimler savaşı dolaylı yoldan, üretim ve lojistik olarak o denli etkilemiştir ki topyekûn savaşın önemli bir parçası olan topyekûn seferberlik için olması gereken alt yapıyı hazırlar. Öte yandan devrim ile avantaj sağlanan bu gelişmeler kendi Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirmemiş ülkeler için bu büyük bir dezavantaj oluşturmuştur.

Förster'e göre topyekûn savaş üzerine yapılacak bir araştırmanın, veyahut yirminci yüzyılın ilk yarısını kapsayan topyekûn savaş olgusunun, 1914'te birdenbire ortaya çıkmadığı, siyasi, askeri, ekonomik, sosyal ve kültürel kökenlerinin on dokuzuncu yüzyılda meydana gelen değişim ve dönüşümlerle ilgili olduğunu gösterir (Förster, 2000, s. 2). Förster topyekûn savaşın kökenlerini on dokuzuncu yüzyıldan

daha geri de aramazken bu çalışma erken modern dönemden itibaren yaşanan devrimsel gelişmelerin kademeli olarak savaşı sınırlı savaş mantığından uzaklaştırarak topyekûn savaş mantığına yaklaştırdığı ve nihai olarak da yirminci yüzyılın iki büyük savaşını ortaya çıkardığı iddia etmektedir. Topyekûn savaşın kaynakları sıralandığında faktörlerin her birinin ortaya çıkması ve gelişmesinin tek bir yüzyılda gelişen olaylar silsilesi olmadığı ve daha uzun erimli bir sürecin sonucu olduğu görülür. Yine Förster topyekûn savaşın kaynakları olarak endüstrileşmiş kitle toplumu, milliyetçilik, şovenizm, ırkçılık, kitlelerin siyasete katılımı, modern silahlarla teçhiz edilmiş kitle orduları, geniş ölçekli yıkıma imkân sağlayan endüstrileşmiş ekonomiler, askerler ve siviller arasında ayrımın erozyona uğramasını görür (Förster, 2000, s. 4). Bahsi geçen kaynaklar her ne kadar on dokuzuncu yüzyılda belirginleşse, yaygınlaşsa veya hacmi genişlese de her birinin kökenini yüzyıllara yayılan ekonomik, toplumsal ve siyasal değişim ve dönüşümlerin sonucu olarak görmek mümkündür.

Topyekûn savaş kavramıyla ilişkilendirilen kaynaklar açıkça gelenekselden moderne geçiş sürecinde yaşananlarla ve modern dönemle ilişkilidir. Topyekûn savaş için etkin bir devlet bürokrasisi, yüksek düzeyde bir sanayi ve güçlü ulaşım ve iletişim araçları, artan ordular, savaşçı olmayanların artan katılımı, genişletilmiş operasyon kapsamı ve askerin teknolojik-bilimsel karakteri için açıkça gerekli ön koşullardır (Rohkramer, 2006, s. 190). Bahsi geçen her bir unsur modern devlet yapılanması ve sanayileşme ile yakından ilgilidir. Modern dönem öncesinde de iletişim, ulaşım, lojistik ya da çok sayıda askeri bir araya getirmek mümkün olabilir. Lakin sayı, hız, kapasite, hacim gibi önemli kriterler modern dönemde eskisine göre çok daha işlevsel hala gelmiştir. Merkezi devlet yapılanmaları hem vatandaşların yönlendirilmesinde etkin mekanizmalara sahiptir hem de vatandaşları siyasal katılımla siyasete dahil ederek vatandaşları "etkin birer yurttaş" olarak önemli bir aktör haline getirir. Ayrıca modern devletlerde sanayileşmenin artması savaş ekipmanlarındaki stokları artırırken yeni teknolojiye sahip teçhizatlar da savaşma kabiliyetlerini artırır. Teçhizatın daha teknolojik olması ise hiç kuşkusuz kullanımını kolaylaştırırken birkaç aylık kısa bir sürede sıradan bir vatandaşı asker olarak cepheye yollamak mümkün hale gelir.

Kısaca özetlemek gerekirse topyekûn savaşın birçok kaynağı ve onu ortaya çıkaran birçok faktör vardır. Tek bir kaynak veya belirli bir sebepten ziyade birbirine

çoklu nedensellik bağı çerçevesinde bağlı nedenler silsilesi yirminci yüzyılın topyekûn savaş olgusunu ortaya çıkarmıştır. Neden olmuştur sorusunu süreçler nasıl gelişmiştir sorusuyla besleyerek soru sorulduğunda topyekûn savaşın tüm kaynaklarını burada sıralamak mümkün değildir. Ancak ana başlıklar olarak üç ana gelişmeye ve onların ortaya çıkardığı sonuçlara dikkat çekmek mümkündür: Askeri devrimler, modern ulus devlet, kapitalizm.

Michael Mann askeri devrim, modern ulus devlet ve kapitalizmin birbiriyle olan ilişkisini uzun erimli bir süreç olarak ele alırken neden üç kaynağın esas alındığını da kısaca açıklamış olur. Mann'e göre ekonomik, siyasal, toplumsal, askeri faktörler toplumsal iktidarın kaynaklarıdır. Erken modern dönemden itibaren askeri ve ekonomik iktidar kaynaklarını birbiriyle ilişkisel olarak görürken Batı toplumsal yapısının belirleyeni olarak da askeri devrim ve kapitalizmin yükselişini gösterir. Ticari kapitalizmden Sanayi Devrimi'yle birlikte endüstriyel kapitalizm insanın doğayı fethini; askeri devrimler Batılı iktidarları güçlenmesini, modern devletle ise yeni bir aktör olarak ulusu ortaya çıkmasını sağladı. Askeri devrim ve kapitalizm ulus devlete göre daha eski bir tarihte gerçekleşip ortaya çıkarken on sekizinci yüzyıl boyunca her biri kendi işleyiş mantığı içerisinde ideolojik ve siyasal dönüşümleri sağlar ve aynı zamanda ulus devletin yükselişine de yardımcı olurlar (Mann, 2012, s. 12).

3.3.3.1. Askeri Devrimler

Tezin ikinci bölümünde askeri devrimler detaylı bir şekilde tartışılmıştır. Bu nedenle bu başlık altında tekrardan askeri devrim tartışması yürütülmeyecektir. Ancak askeri devrimin topyekûn savaşla ilişkisini kuran bu çalışma uzun erimli süreçte meydana gelen yapısal dönüşümleri göz önünde bulundurarak erken modern dönemden itibaren meydana gelen askeri devrimsel gelişmeleri topyekûn savaşın önemli nedenlerinden biri olarak görmektedir.

Askeri devrimleri topyekûn savaşın nedenleri arasında saymak, aynı zamanda savaş ve modern devlet arasında nedensellik ilişkisi kuran tarihsel sosyoloji yazarlarının iddialarını teyit etmektir. Kaldı ki bu çalışma modern devlet yapısını da topyekûn savaşın bir kaynağı olarak ele almaktadır. Modern devlet- kapitalizm ilişkisi

de yine varoluşlarının birbiriyle ilgisi tartışılan bir konudur. Kapitalizmi modern devlet mi kurdu yoksa modern devlet mi kapitalizmi yarattı soruları da yine bu çoklu nedensellik ilişkilerinin görülmesi açısından önemlidir. Bu noktada Charles Tilly, savaş ve devletin birbirlerini nasıl biçimlendirdiğini incelerken askeri gereksinimlerdeki hacimsel gelişmenin erken modern dönemden itibaren devletleri nasıl değiştirdiğini inceler. Askeri devrimsel gelişmeler yaşayan devletlerin uzun dönemde askeri ihtiyaçlarının hacmi artarken sermayeleşmiş- zor devletler, ekonomik güce sahip olup aynı zamanda zor kullanma yetisi olan devletler, savaşta avantaj sağlamaya başlar. Avantajı elinde bulunduran devlet sistemi modern ulus devlet olarak belirirken ulus devletler şehir devletler, imparatorluklar, federasyonlar ya da daha önce Avrupa'da var olan öteki devlet biçimlerinde karşı üstünlük sağlar. Yirminci yüzyıla değil diğer devlet yapılanmaları da varlığını sürdürürken aşamalı olarak ulus devletlere benzemeye başlar ya da ulus devlete dönüşür (Tilly, 2020, s. 161). Tilly'nin modern ulus devletin gelişiminde model olarak İngiltere ve Fransa örneğinde olduğu gibi sermaye ve zor sahibi devletleri zor sahibi devlete de Osmanlı örneği verilebilir. Nihai olarak tekrar teyit etmek gerekirse askeri devrim, modern ulus devlet ve kapitalizm ilişkisel boyutta var olmuş, gelişmiş ve yayılmıştır.

3.3.3.2. Modern Ulus Devlet

Modern devletlerin doğuş tarihini erken modern dönemden ve hatta daha önceki tarihlerde başlatan tartışmalar olmakla birlikte uluslararası ilişkilerde yaygın olarak kabul edilen tarih 1648'dir. Bununla birlikte diğer devlet modellerinden ulus devlete geçiş uzun erimli bir süreçte gerçekleşmiş, Fransız Devrimi modern devlete geçişin kırılma noktasını oluşturur. Başka bir deyişle örgütsel yaklaşım çerçevesinde en sistematik ve en büyük örgüt olarak modern ulus devlet on dokuzuncu yüzyıldan itibaren diğerlerinden ayrışmaya başlar. Yirminci yüzyılın iki büyük savaşının ardından ise imparatorlukların ortadan kalktığı, diğer devlet modellerinin tarih sahnesinden çekilmesiyle modern ulus devlet yirminci yüzyılın tek devlet modeli haline gelir.

Fransız Devrim'i ve ardından meydana gelen değişimler modern devlet oluşumu açısından önemli bir tarihsel uğraktır. Ancak Avrupalı devletlerin hepsi aynı tarihlerde aynı dönüşümü aynı şekilde gerçekleşmemiş, modern ulus devlete geçiş

kendi iç dinamiklerine göre gerçekleşmiştir. Örnek vermek gerekirse İngiliz Devrimi ile kıyaslaması geniş kapsamlı bir çalışma konusu olmakla birlikte, İngiltere devrimini erken bir tarihte gerçekleştirmesi sayesinde derebeylikten kapitalizme geçiş yaparken Fransa derebeylik mutlakiyetçi yönetime geçiş yapmış, kurmuş olduğu mutlakıyet sayesinde geniş bir egemenlik alanını tek bir merkezi devlet altında toplamayı başarmıştır. Devrim öncesi mutlakıyet Fransa'sı birçok yönüyle modern devletin ilk örneklerini verir. Monarşi, egemenlik alanındaki bölgelerde merkezi devleti güçlendirirken toplumsal sınıflarla yukarıdan aşağıya bir ilişki zemini oluşturur; ayrıca vatandaşlarla doğrudan yönetime geçişi sağlayan vergi toplama ve ulusal mahkemeler aracılığıyla ilişki kurar. 1789'da en büyüğünü yaşamakla birlikte Fransa'da çeşitli tarihlerde devrimci hareketlenmeler yaşanmıştır. Devlet ve ilgili kurumlar yürütülecek savaşlara gerekli olan para, malzeme ve insan gücünü temin etmek için içeride baskı politikası uygular. Devletin baskıcı politikaların bir sonucu olarak on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda özellikle halk ayaklanmalar, büyük feodal beylerin krallığa karşı giriştiği ayaklanmalar ile birleştiği için önemli devrimci durumlar gerçekleşmiştir (Tilly, 2016, s. 196-205). Böylece devletin yönetim şeklinde önemli değişiklikler meydana gelirken parçalı devlet iktidarından pekişik iktidara, dolaylı yönetimden doğrudan yönetime, yerel siyasetten ulusal siyasete, ulusal ekonominin uzağında olan bir devletten ulusal ekonomiye sahip bir devlete, yani modern devlete geçiş gerçekleşmiştir (Tilly, 2016, s. 248). Devrimler sonrası ortaya çıkan devlet modeli ilk örneklerini Fransa'da veren modern ulus devlettir.

Modern devletin nasıl oluştuğu siyaset felsefesinin önemli bir tartışma konusudur. Antik dönem filozoflarından itibaren devletin ne olduğu üzerine tartışmalar yürütülmüştür. Modern dönem için devletin ne olduğu tartışması ise Machiavelli'nin güçlü iktidarından, Jean Bodin'in egemen devletine; Hobbes'ın Leviathan'ından Locke'un liberal devletine kadar birçok kavram çerçevesinde ele alınmıştır. Modern devletin ne olduğu üzerine tartışmalar devlet, ulus, egemen, toplum sözleşmesi, iktidar, güçler ayrılığı, demokrasi, cumhuriyet, özgürlük gibi çeşitli kavramlar üzerinden tartışılmış ve filozofların görüşüne göre modern devletin ne olduğu ya da ne olması gerektiği tartışılmıştır. Aynı soru Marx ve Weber tarafından

da sorunsallaştırılmış ve devletin rolünün ne olduğu tartışılagelmiştir. Cem Eroğlu devletin üç işlevini belirlerken tüm bu tartışmaları da kapsayan bir ayrıma gider.

Eroğlu'na göre devletin üç siyasal işlevi vardır: Toplumun ortak çıkarına hizmet, egemen sınıfın çıkarına hizmet ve devletin kendi çıkarına hizmet. Devletin toplumu çıkarına hizmeti devletin ilk örneklerinden itibaren var olmuş bir işlevdir. Devletlerin temel görev diyebileceğimiz, koruma ve asayiş gibi, işlevleri yerine getirmeden devlet olarak ayakta kalması neredeyse imkansızdır. İkinci işlev ise daha çok modern devletle daha alakalıdır. Devletin egemen sınıfın çıkarına hizmet ettiği iddiası Marksist düşüncenin ana tartışmalarından biridir. Burada devlet, üretim ilişkilerinin sürdürülmesi ve gelişmesi için çeşitli çıkar gruplarıyla iş birliği yapabilir. Alt yapıyı oluşturan üretim ilişkileri, üst yapının bir parçası olan devlete bazı roller üstler. Üretim araçları, sermaye ve emek arasındaki ilişkide devletin rolü benimsenen ideolojiye göre farklılık gösterir. Örneğin kapitalizmde devlet bir bekçi rolü üslenirken sermayenin yanında bir yerde konumlanır. Marksist düşüncede ise Komünist Manifesto 'da açık bir şekilde dile getirildiği gibi "modern devlet iktidarı bütün burjuva sınıfının ortak işlerini yöneten bir kuruldan başka bir şey değildir." Veya başka bir deyişle, "bir sınıfın başka bir sınıfı ezmek için kullandığı örgütlü zordur." Bu anlayışın karşı yakasında ise devletin kendi çıkarı olan üçüncü işlev vardır. Devlet en büyük örgütsel yapı olarak kabul edildiğinde yapısal olarak olması gereken bazı zorunluklar vardır. Örneğin devlet ve hükümet işlerine yer alan kamu personelleri ve bürokratların varlığı söz konusudur. Bir kamu gücü olarak devlet, tüm toplumun çıkarı veya egemeninin çıkarı kadar kendi çıkarları da olan bir yapıdır ki kendi çıkarını gözetmeyen bir devletten söz etmek güçtür. Devletin görece özerk bir yapı olmasını sağlayan ise onun belirli bir ölçüde kendini toplumsal güçlerinin tümünün üstünde, yine görece bağımsız bir yere konumlanmasıdır (Eroğlu, 2014, s. 43-121).

Modern ulus devletin de bahsi geçen bu üç siyasal işlevi yerine getirdiği iddia edilebilir. Modern ulus devletin diğer devlet tiplerinden farklılaştıran şeyler egemenliğin kaynağı, dinin siyasetle ilişkisi, sivil toplumun ve halkın devlet karşısındaki konumu, üretim güçlerinin dağılımı ve devletin bu konudaki tutumu, devletin egemenlik alanındakileri doğrudan yönetimi gibi hususlardır. Modern devletin görece en belirgin yapısı millet – ulus esasına göre kurulmuş olmasıdır ki bu

da modern ulus devletin tutkalıdır. Aynı zamanda modern devlet, kendisini üreten sivil toplumdan farklılaşmış, hukuk düzeni, memurları, polis teşkilatları, ekonomik alanda üstlendiği rolü ve kendine özgü değerler sistemi ve ideolojisiyle sivil toplum üzerindeki egemenliğini genişletip yaygınlaştıran kurumsallaşmış siyasi ve idari bir mekanizmadır (Kazancıgil, 2000, s. 138).

Millet- devlet – halk üçlemesinde millet belli bir toprak parçasında egemen olan güç olarak belirirken milleti bir toprak parçasıyla bütünleşmiş yurttaşlar topluğu olarak tanımlamak Devrimler Çağı'nın bir getirisidir. Millet tek ve bölünmez bir bütün olarak bir kara parçasında yaşayan insanlar olarak görüldüğünde birçok ulus devletin ortaya çıkması kaçınılmaz bir sonuçtur. Millet kavramının kabulü de ulus devlet yapılanmasına kapı aralarken millet ve milliyetçilik kavramları eşdeğer değildir. Milliyetçilik etnik köken, ortak dil, din, toprak parçası ve ortak tarihsel anılar çerçevesinde tanımlanan bir topluluğa uygun bir ulus devletler kurmayı amaçlayan bir ideolojidir (Hobsbawn E. J., 2017, s. 36-38). Millet kavramı milliyetçilikten daha eski bir kavramken millet olmanın bilinci ve bir devlet yapısı altında birbirlerine bağlı bir toplum olarak algılanması on dokuzuncu yüzyılın hikayesidir. Fransız Devrimi'nden itibaren dil, din, etnik köken birliğine olan vurgu artarken modern ulus devletlerin oluşmasında milliyetçiliğin etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Bununla birlikte bir "biz" yaratmak bir "siz" yaratmayı zorunlu kılar. Bizi bir araya getirmek veya bir devlet yapısı altında bağımsız bir "ulus" oluşturmak için on dokuzuncu yüzyılda ve sonrasında birçok savaş gerçekleşmiştir. Bunlar arasında Alman ve İtalyan Birleşme Savaşları; Yunanistan ve Balkanlardaki diğer bağımsızlık savaşları milliyetçiliğin somut örnekleri olarak görülebilir. Bununla birlikte on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı milliyetçiliğin birçok yerde[6] yayılma dönemidir. Birinci savaşa değin milliyetçi hareketler etnik, dinsel ya da her ikisini de içeren bir şekilde birçok millet kendi bağımsız ulus devletlerini kurma çabaları şeklinde gerçekleşir. Aynı dönem yükselen Darwinizim ve toplumsal hayata yansıyan yapısı ötekinin yaratılması ve ötekiye karşı konum almayı yani yabancı düşmanlığına bilimsel bir alt yapı hazırlar. Ayrıca meydana gelen toplumsal devrimlerin ve bu dolayda gelenekselden moderne geçiş de milliyetçiliğin yaygınlaşmasını sağlar (Kerestecioğlu, 2016, s. 339). Bu kapsamda

[6] Baltık halkları, Gürcüler, Arnavutlar, Hırvatlar, Balkan ülkeleri, Araplar, vs..

tıpkı ulus devletin topyekûn savaşla olan ilişkisi gibi milliyetçiliğin ulus devletlerin oluşumunda yadsınamaz bir gerçeklik olması hasebiyle milliyetçiliği ve ona bağlı olarak gelişen unsurları da topyekûn savaşın kaynaklarından biri olarak görmek mümkündür.

Anthony Giddens modern ulus devleti tanımlarken aynı zamanda onun ortaya çıkmasında etkili olan faktörleri de işaret eder (Giddens, 2008, s. 165): "Diğer ulus devletler kompleksi içerisinde varolan ulus- devlet işaretlenmiş hudutları olan bir bölge üzerinde bir idari tekel sürdüren, hükmü kanun iç ve dış şiddet araçlarının kontrolü ile onaylanan bir kurumsal hükümet şekilleri dizisidir." Eğer bir devlet egemenliğini iddia ettiği bölgede birleşik bir idari yönetime sahipse başka bir deyişle merkezi gücü elinde bulunduruyorsa bir ulusun varlığından söz etmek mümkündür. Uluslararası arenada sınırların tespitinin sorun çıkarması nedeniyle bir ulus devletin öncelikle merkezileşmesi ve idaresini genişletmesi gerekir. Başka bir deyişle zor kullanma tekelini kendi bünyesinde bulunduran devletler, modern örgütlenme modeline göre bürokrasi başta olmak üzere devlete dair kurumları her birinin iradesini doğrudan üstlenmesi sayesinde egemenlik sınırlıları içerisindeki tüm idareyi kendi tekelinde toplar. Ayrıca vatandaşlarına ve vatandaş olmayan ancak kendi ülkesinde bulunan yabancılara doğrudan ve dolaylı gözetimin birleşmesi de modern ulus devletin ayırt edici özellikleridir. Devletler ulus devlete geçişte tebaalarını nasıl ki dil, din, para ve hukuk sisteminde tek biçimli, homojen hale getirmeye çalışıyorsa ticaret, ulaşım ve iletişimde de toprakları arasında bütünleştirme ve farklılıkları ortadan kaldırmaya çalışır (Tilly, 2020, s. 176). Bu durum ise doğrudan ve dolaylı gözetimin etkinliğini artırır.

Giddens erken modern dönemden itibaren gelişim gösteren hem mutlakıyet yönetimlerin ortaya çıkmasında hem de modern ulus devlete geçişte öncülüğü uzun erimli süreçte değişen askeri örgütlenme ve teknolojide meydana gelen değişikliklere verir (Giddens, 2008, s. 145). Giddens tartışmayı erken modern dönemden itibaren ele alarak askeri teknolojide meydana gelen değişimlerin askeri örgütlenmeye etkileri tartıştıktan sonra askeri devrim unsurlarında meydana gelen değişikliklerin sonucu olarak yeni askeri güç yoğunlaşmalarının -ağırlığı askeri teknolojideki değişime verir- geleneksel şekilde örgütlenmiş devletleri ya modernleştirdiğini ya da on altıncı

yüzyıldan itibaren sistemin onları yuttuğunu iddia eder. Nihai olarak ulus devletlerin on dokuzuncu yüzyılda belirginleşmesiyle milliyetçilik, siyasal katılım, halkın vergi mükellefi olmasına eş şekilde halkın askeri mükellef olarak görülmeye başlanması ve sivil – asker ayrımının kalkması gibi birçok gelişme topyekûn savaşa giden süreçte kaynak oluşturur. Böylece topyekûn savaşın önemli ve temel kaynağı olarak modern devleti görmemizi sağlar.

Askeri devrimsel gelişmeler ve sermayenin, başka bir deyişle kapitalist ekonomilerin ortaya çıkması ve gelişmesi kadar dolaylı yönetimden doğrudan yönetime geçiş de modern ulus devlete ve aynı ölçüde topyekûn savaşa zemin hazırlar. Doğrudan yönetim devletlerin bir takım aracı kurum ya da kişiler aracılığıyla değil devletin bizzat kendisinin doğrudan egemenlik alanı içerisindeki nüfusu yönetmesidir. Diğer devlet şekilleri de doğrudan yöntemi içerebilir ancak çoğunlukla dolaylı bir yönetim anlayışı mevcuttur. Ancak 1750'lerden itibaren birçok devletin aşamalı olarak doğrudan yönetimi benimsemeye başladığını söylemek mümkündür. Bu konuda kritik eşik olan önemli aşama ise askeri kuvvetlerin ulusallaşmasıdır. Modern kitlesel ordular aynı zamanda birer ulusal ordudur ve ulusu oluşturan vatandaşlardan oluşur. Tilly uzmanlaşma ve ulusallaşma çağı olarak gördüğü 1750 sonrası dönemde devletler yerel cemaatlerin, hane halklarının ve üretici girişimcilerin yaşamlarına aracısız müdahalenin çok daha hızlı geçildiğini söyler (Tilly, 2020, s. 181). Bahsi geçen aracısız müdahalenin aynı zamanda zorunlu askerlik sistemini gerekli kıldığı ve savaş zamanında devletin ihtiyaç duyduğu her türlü seferberliği de mümkün kılarak üstünlük sağlar.

Modern ulus devlet modeli topyekûn savaşın önemli bir kaynağı olarak görmek aynı zamanda devletin topyekûn savaşla birlikte genişleyen, hacmi, etkisi ve müdahale alanı artan bir yapıya büründüğünü iddia etmek demektir. Topyekûn savaşlar meydana gelirken hem birinci savaş hem de ikinci savaşta medyana gelen değişimlerin de ulusal devlet modelini genişletip güçlendirdiği ve pekiştirdiğini iddia edilebilir. Gianfranco Poggi tarihsel yükselişi boyunca devletin savaşın baş kahramanı olduğunu söyler ancak yirminci yüzyıldaki meydana gelen farklığı da vurucu bir şekilde ifade eder (Poggi, 2016, s. 151):

Yirminci yüzyılda topyekûn savaş, devleti, savaşı sürdürmek ve bu olanakların (ve rakibin olanaklarının) kendi nüfusu üzerindeki etkilerini denetleyebilmek için benzeri görülmemiş bir ölçüde kaynak ve üretim gücü kullanmaya zorlamıştır. Kanımca, devletin kurumsal gelişilmelerinin çoğunu ve bu şekillenmenin toplumla ilişkisini, topyekûn savaş ya da topyekûn savaş olasılığı ve bunların getireceği yüklere bağlamak yanlış olmayacaktır. Örneğin Birinci Dünya Savaşı sırasında, bazı savaşçı devletler… bazen arabulucu bazen de hakem rolü oynamıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında ise devlet, ulusun sanayi kapasitesinde inanılmaz artışa tanık oldu.

Poggi'nin altını çizdiği nokta, topyekûn savaşların devlet yapılarını ve hacimlerini genişlettiğini göstermesi açısından önemlidir. Devletin kurumsal genişlemesinde topyekûn savaşların etkisi modern devlete geçmiş ve sanayileşmesini gerçekleştirmiş devletler de dahi tanık olunur. Modern devletleşmiş Batı ülkelerinde devletlerin hacmi genişlerken aynı zamanda toplumsal ilişkiler açısından da önemli değişiklikler meydana gelir. Bunun en önemli örneklerinden birisi ise kadın işgücünün istihdama dahil olmasıdır. Sanayinin devlet eliyle gelişmesi, bilimsel araştırmalara devlet destekli hale gelmesi gibi örnekler de mevcuttur. Başka bir deyişle savaş ve savaş sonrası süreçlerde hem devletin arzı artmış hem de devlete olan talep artış göstermiştir. Bu durum devlete yeni sorumlular getirirken bu sorumlulukları yerine getirmek için var olan devlet birimlerini yeni olanaklar ve yeni yetkiler vermek gerekmiştir (Poggi, 2016, s. 152).

Diğer taraftan Batı'yla kıyaslandığında modern devlet modeline dönüşmemiş ve kendi Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirmemiş ülkelerde (imparatorluklar gibi) topyekûn savaşla birlikte ulusal devlete geçişin sağlanamaması ve sanayileşmemenin zorlukları görülmüştür. Bu zorlukların hem savaş sırasında hem de savaşın ardından devletleri ulus devlet modeline geçişe zorlamış olduğunu iddia etmek mümkündür. Modern devleti topyekûn savaşın bir kaynağı olarak görürken aynı zamanda topyekûn savaşlar esnasında modern devletin güçlendiğini veyahut modern devlet yapılanmasına geçilmesini zorunlu hale getirir. Modern devletin güçlenmesine Batı Avrupa devletlerini örnek vermek mümkünken yönetim şeklinin değişip modern ulus devlete geçişi sağlaması açısından da Osmanlı – Türkiye örneğini vermek mümkündür.

3.3.3.3. Kapitalizm

Kapitalizm olarak kavramlaşan ekonomik sistemin, uzun erimli bir süreçte ekonomik ve dolaylı yoldan siyasal ve toplumsal ilişkilerde yaşanan yapısal değişim ve dönüşümlere neden olarak topyekûn savaşlara giden önemli bir aktör olduğunu iddia etmek mümkündür. Kapitalizm, kapital yani sermaye ile ilişkilidir. Sermaye birikimi ve kendini sürekli yeniden üreten sermaye, kapitalizmin anahtar sözcüklerdir. Kapital somut gerçekliktir, sürekli ortada ve etkilidir; kapitalist, bütün üretim süreçlerinde kapitali kullanan kişidir; kapitalizm ise kabaca genellikle pek fedakârca amaçlara yönelik olmayan bu sürekli katılım oyununda yer alma biçimidir (Braudel, 2020, s. 48-49).

Kapitalizmin sadece modern döneme ait bir ekonomik model olup olmadığı, eğer modern döneme aitse başlangıç noktasının hangi tarih olduğu tartışmalı bir konudur. Weber kapitalizmi modern dönem öncesi de var olan bir model olarak görürken, Marx kapitalizmi on altıncı yüzyılla birlikte gelişen bir üretim biçimi olarak görür. Giddens bu tarihi Avrupa tarihinde dört asırlık bir hikâye olarak karşılar. Immanuel Wallerstein ise kapitalizmin tarihini tartıştığı dört ciltlik eserinde kapitalizmi on altıncı yüzyılla birlikte incelemeye başlar. Farklı araştırmaların farklı zamanlamaları ve konuya dair tartışma çalışmanın kapsamı dışındadır.

Braudel, kapitalizm – modern devlet ilişkisi incelerken aynı zamanda hangisinin daha önce ortaya çıktığını tespit ederek kapitalizmin modern devletten daha önce ortaya çıktığını söyler. Ona göre kapitalizm modern devletin kurmamış aksine kapitalizm modern devlete miras kalmıştır. Bunun yanı sıra kapitalizmin ancak devletle bütünleştiğinde başarıya ulaşabileceğinde başka bir deyişle devlet kapitalistleştiğinde kapitalizmin başarı sağlayabileceğini belirtir (Braudel, 2020, s. 62.). Kapitalizm siyasetin üretim biçimlerine ilişkin geleneksel biçimleri korumakla kalmaz, bunlara yenilerini ekler (Eroğlu, 2014):

Kapitalist siyaset savunma, asayişin korunması resmi para sağlanması, ulaşım ve iletişimin örgütlenmesi, yasal kuralların hazırlanması gibi geleneksel (devlet) hizmetleri devralıp güçlendirir. Ayrıca bunlara, serbest bir pazarın yaratılması, ölçü standartlarının saptanması, eğitim, sosyal güvenlik, bilimsel araştırma vs. gibi yeni hizmetler ekler.

Diğer yandan kapitalizmin modern devletlerin benzer kurumlar inşa edilmesine hizmet ettiği iddia edilebilir. Eric Hobsbawn kapitalizmin devletleri benzer kurumlar inşa etmeye iterken aynı zamanda rakip ulusal ekonomiler oluşturan bir yapıya sahip olduğunu belirtir (Hobsbawn E. , 2017, s. 81). Bunun nedeni olarak devletlerin benzeşmesinin aralarındaki ekonomik ilişkileri kolaylaştırması ve sermaye akışı veyahut hareketlerinin sorunsuz bir şekilde akışını sağlamasıdır.

Ticaret kapitalizmi sanayi kapitalizminden daha önce gerçekleşir ve birincisi ikincisi için gereken sermayenin birikmesini sağlar. Neil Faulker kapitalizme geçişle ilgili şöyle söyler (Faulker, s. 198): "Kapitalizm öncesi mübadelenin kullanım değeri baskındı…Kapitalizmde mübadele değeri baskındır. Tüccarlar karla satmak için satın alırlar: Tek ilkeleri, mübadele hatırını mübadele yapmaktır. Tüccarın ilkesi toplumun genel ilkesi haline geldiğinde kapitalizmin dönüşümü tamamlanmış olur." Faulker kapitalizmin temsil ettiği toplumsal dönüşümün ölçeğini kavramak için tarihte sadece tarım devriminin aynı ölçütte etki etiğini belirtir. Sanayi Devrimi'ne kadar bu denli toplumsal dönüşümün etkileri belirginleşmese de Sanayi Devrimi'nin ardından bu dönüşüm daha da belirginleşmiştir. Sanayi Devrimi öncesinde de pazar ekonomisi ve ticaret hızla gelişmiş ve bu da sonraki yüzyıllarda meydana gelecek gelişmelere zemin hazırlamıştır. Sanayileşmenin ilk dalgası on sekizinci yüzyılın ortalarında İngiltere'de küçük miktarda sermaye, az sayıda işgücü, kolayca ulaşılabilen teknik imkanlar ve kendi yönetim becerilerini kullanabilen görece küçük tekstil firmaları öncülüğünde yapılmıştır. 1800'ler fabrikaların, makinaların hızla arttığı tarihler olarak belirirken on dokuzuncu yüzyıl içerisindeki ikinci dalga ise merkezi Almanya olan ilk önce ağır metalürji ve kimya endüstrisi ve daha sonra elektrik endüstrileri de dahil oldu. Bu sanayicilerin sermaye ihtiyacı sadece ya kamu yatırımları ya da güçlü bir bankanın sağlayabileceği oranda yüksektir (Poggi, 2016, s. 156). Sanayiye yapılan yatırımların kaynağının on yedinci ve on sekizinci yüzyılda ticari kapitalizmden elde edilen kişisel sermayeler olduğu düşündüğünde on dokuzuncu yüzyılda kapitalizm ve modern devlet arasında organik bir bağın oluşmaya başladığı söylenebilir.

Avrupa'da pazar ekonomisi ve ticaretin yoğunluğu Sanayi Devrimi'ne kapı aralarken bahsi geçen iki kriter Avrupa dışında da vardır ancak Kapitalizm Avrupa'da gelişir. Bunun nedeni olarak Braudel Avrupa'nın kullandığı enstrümanlara ve

kurumların üstünlüğüne verir (Braudel, 2020, s. 36). Aksi taktirde Avrupa'nın on dokuzuncu yüzyılda dünyanın öteki bölgelerine daha hızlı gelişmesi Avrupa dışında bu süreçlerin yaşanmadığı veya kullanılmadığı anlamına gelmez. Burada bir diğer önemli nokta sanayileşmedir. Pazar ekonomisi ya da ticaret yaygınlaşıp yoğunlaşabilir, görece olarak toplumsal yapıyı da değiştirebilir ama bu derinlikli bir dönüşüm olmaz. Sanayileşme ve fabrika sistemine geçiş ve alt yapısal dönüşümlerin gerçekleşmesi ise daha derinlikli bir dönüşüm sağlar. Bunu ise daha önceki yüzyıllarda sanayileşmeye zemin hazırlayan dönüşümlerin gerçekleşmesiyle alakalıdır. Birçok tarihçi sanayi devrime giden devrim sürecin on sekizinci yüzyıldan çok daha önce başladığını iddia ederken iddialarını gelişmekte olan ülkelerin sanayileşmiş ülkeleri rol model alarak kendi sanayi devrimlerini gerçekleştirme çabalarını örnek verir (Braudel, 2020, s. 48). Bu devletler sanayileşmiş devletlerdeki sanayileşme öncesi yapısal dönüşümleri yaşamadıkları ve dönüşümlere toplumsal devrimler eşlik etmediği için başarı sağlayamamışlardır. Başka bir deyişle Kapitalizm Avrupa'da ortaya çıkmış ve gelişmiş, modern ulus devletle bütünleşmesiyle kendine yaşam alanı sağlayan üst düzey bir örgütlenmeyle desteklenmiştir.

1800'lerin başına dönersek fabrika sisteminin, öncesine göre nasıl büyük ölçekli bir ekonomi sunduğu görülür (Faulker, s. 186): "Mekanik güç, emek tasarrufu sağlayan makineler ve aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu ucuz, yarı vasıflı işçilerden oluşan işgücüne dayanan kitlesel üretim, emek üretkenliğinde ve üretimde çok büyük artışları mümkün kıldı." Görece olarak küçük işletmeler kendi finansmanını sağlayabilirken sanayileşmenin ilerlemesi ve endüstrileşmeyle birlikte sadece devlet eliyle yapılabilecek alt yapısal yatırımlar ortaya çıkar. Ulaşım ve iletişimde gelişen teknoloji yatırımlarının çoğunlukla devlet eliyle yapılmaya başlar. On dokuzuncu yüzyılda artış gösteren kamu yatırımları yirminci yüzyılda enerji santrallerinde, standartlaşmış ve yüksek koordinasyon gerektiren hava, kara, deniz yolları yine kamu gücüyle yapılmaya devam etmiştir. Aynı zamanda çeşitli alanlardaki alt yapısal yatırımlar sermayenin de büyümesini sağlar. Stratejik alanlardaki sanayii yatırımları da yine kamu gücüyle sağlanmıştır. Başka bir deyişle gelişen kapitalizm sürecinde ülkelerin sanayisine ilişkin işlemler ve gelişmeler daha karmaşık ve daha pahalı alt yapılar gerekir. Okullar, üniversiteler çeşitli araştırma kurumları bunlara örnek olarak

verilebilir (Poggi, 2016, s. 159): "… Askeri sanayii denilen teşekküller, uzay araştırmaları veya diğer ileri teknoloji araştırmaları gibi, finans ihtiyaçlarını büyük bir kısmında devletle yapılan sözleşmelere bağımlı sektörler olarak gelişir." Özetle, kapitalizm ve sanayileşme modern devletle birlikte büyürken sadece serbest piyasadaki yatırımcılar değil aynı zamanda devlet de sanayileşme konusunda önemli bir aktör olarak yer alır ya da yer alması kaçınılmazdır.

İngiltere'de başlayan makineleşme, on dokuzuncu yüzyılda motor sektörü olarak öne çıkan tekstil ve demir çelikte belirginleşirken İngiltere'yi Fransa, İsviçre, Almanya ve Amerika'da yaygınlaşarak yayılır. 1780- 1880'i kapsayan dönem ulusal kapitalizmin yükseldiği; motor sanayilerin yükselerek, pamuk, dökme demir (dökme demir sanayi savaş sanayi açısından ekipman ürettiği için önem arz eder), demir yolu, maden kömürünün sanayiinin bel kemiğini oluşturduğu bir dönem olarak belirir. Aynı dönemde tarımsal üretimden sanayi üretime geçiş de canlanır, İngiltere daha 1871'de sanayinin payı %73 iken toplam sanayi içerisinde üretim araçlarının payı aynı oranda %47 seviyelerindedir (Beaud, 2015, s. 134). İngiltere'nin dünyanın imalathanesi olarak görülmesi bu verilerle yakından ilgilidir. Tüm bunlar, kırsaldan göç, geleneksel zanaatların ortadan kalkması, kentleşme, nüfusun artışına bağlı olarak ucuz, bol ve yoksul bir işgücü anlamına geliyordu. İşçi sınıfı olarak ortaya çıkan, emeğini satarak hayatını geçindiren bu sınıf, fabrikaların yaygınlaştığı büyük kentlerde yoğunlaşırken kapitalin yeniden üretiminde artı değeri üreten aktör olarak yeni bir sınıf oluştur. İşçi sınıfına paralel olarak toplumda önemli bir yer edinen burjuva ise yeni bir toplumsal grup olarak güçlenme eğilimindedir. Hem işçi sınıfının hem de yeni bir yönetici sınıf olarak burjuvazinin gelişmesi ulusal kapitalistlerin gelişmesiyle yakından alakalıdır. Kapitalist gelişmeye bağlı unsurlar olan deniz aşırı servetler, sanayi, finans, ticaret sermayesi, demir yolları gibi burjuvanın elinde olan gelir, toprak ve çiftlik sahibi gibi geleneksel yollarla gelir kazananlar karşısındaki üstünlüğü de ulusal gelir dağılımını değiştirir.

İngiltere'de meydana gelen sanayileşme önce İngiltere'de daha sonra diğerlerinde Michel Beaud'e göre birçok şeyi değiştirir. Üretim sistemi ve üretici sınıfları, toplumların anlayışını (milliyetçilik, liberalizm, militarizm, vs.), toplumların değer anlayışlarına bağlı olarak değişen tüketim alışkanlıklarını, vatandaşlık

kavramını ve siyasal katılıma bakışı, iletişimi, ulaşımı dönüştürür. Buharlı gemiler, demir yolları, telgrafın yaygınlaşması hem sermayenin hem de mallarının dolaşımını artırırken devletler arası ticaretin ve daha önemlisi karşılıklı bağımlılıkları artırır (Beaud, 2015, s. 178). Hobsbawn ise bu dönemi söyle tasvir eder (Hobsbawn E. , 2017, s. 79):"… (Dünyanın) her bölümünün başka yerlerde gerçekleşen olaylara duyarlı olduğu ve karşı konulamaz uyaranlar olan arz ve talebe, kazanç ve kayba göre modern teknolojiler yardımıyla paranın, malların ve insanların rahatça ve artan bir hızla içinde dolaşabileceği bir yapı olarak görülür." Kapitalizm bu şekilde kapsam ve yoğunluk olarak gelişirken sömürgeci yayılmacılık ve deniz ticareti de bu gelişmeyi takip eder. Sömürgeci yayılma ve deniz ticareti hem ham maddeye hem de "pazara" olan ihtiyaçla doğru orantılı olarak artış gösterir.

Demiryolları ve buharlı gemilerin itici gücüyle sanayileşme öncesine oranla daha bütünleşik, küresel çapta insan, para ve sermaye transferi artış göstermesi dünya ticaretinin artış gösterdiği anlamına gelir. Üretilen malların pazara, üretimin ham maddeye olan ihtiyacı sanayileşmiş ülkelerin pazar ihtiyacını artırırken, pazar bulma rekabeti sömürgeleşme ve emperyalizm mücadelesini de beraberinde getirir. Öte taraftan benzeşen ve gittikçe birebirine daha bağlı ya bağımlı hale gelen ekonomiler, aynı zamanda iletişim ihtiyacını da artırır. Telgraf ise bu iletişimi sağlayan teknoloji olarak belirir. Sadece ticaret veya ekonomik aktiviteler için değil aynı zamanda çok büyük coğrafyalara yayılmış büyük imparatorluklar için askeri bir teçhizat olarak da büyük öneme sahiptir. Ayrıca telgraf idari olarak da yöneticilerin ülkenin her yeriyle daha hızlı iletişimde olmasını sağlaması açısından da önemli bir teknolojidir. Mesajların elektrikli telgrafla iletilmesi toplumsal, ekonomik ve siyasal etkileri yüksek bir teknolojik gelişme iken on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte çoğunlukla ve özellikle sanayileşmemiş ülkelerde büyük sermayelerin tarafından döşenen telgraf hatları amanla millileşmiştir (Hobsbawn E. , 2017, s. 72-73).

Kapitalizmin bir handikabı olarak hem ilk geliştiği zamanlarda hem de günümüz kendi içinde sürekli ekonomik krizler, durgunluklar ve bunalımlar doğurur. Kapitalizmin tarihsel seyrine bakıldığında kapitalizmin bir döngü halinde krizler, yükseliş dönemi, krizler, yükseliş dönemi şeklinde yükseliş ve kriz dönemleri olduğu ve bunun süreklilik arz ettiği görülür. Kapitalizmin ilk krizi ise 1873'te başlarken

1895'te durulur. Kapitalizmin ilk krizinin başladığı yıllardan 1945'lere kadar kapitalizm başka bir isimle karşılanır ki literatürde bu dönem çoğunlukla klasik emperyalizm dönemi olarak ele alınır. Bu dönem iki büyük dünya savaşını içeren bir süreç olması açısından da kritik öneme sahiptir. Emperyalizmin ne olduğu ve kapitalizmin hangi aşaması olduğunu göstermesi açısından Beaud'un emperyalizm değerlendirmesi toparlayıcı bir bilgi sunar. Ona göre emperyalizm yeni üretim ve ticaret ilişkilerinin dünya ölçeğine yayılması iken yirminci yüzyılın başında bu yayılmanın İngiliz, Alman, Fransız ve Amerikan kapitalizmlerinin egemenliği biçiminde tezahür eder (Beaud, 2015, s. 227):

Emperyalizm, bir ulusal kapitalizmin dünya ölçeğinde işlerlik kazanıp gelişmesidir. Üretim aşamasında değere el koyma, üretilen malların satışıyla değerin gerçekleşmesi ve bir önceki üretim sürecinde sağlanan karın tekrar yatırımlara yöneltilmesi sade e yerel- ulusal düzlemde planlanıp harekete geçirilmez; hemen ve ister istemez ulusal- küresel planda gerçekleşir. Bu yeni yaklaşım büyük ölçekli kapitalist güçlerin mantığında olan bir şeydir: Oligopoller, tröstler, gruplar ve giderek önem kazanan bunlar arasındaki ittifaklar, kimi zaman sanayi sermayesiyle banka sermayesinin finans- kapital olarak iç içe geçmesi, bunu gerçekleştiren burjuvazinin fraksiyonları yerel- ulusal engelleri aşarak, faaliyetlerini ulusal – küresel akana yaymaya girişler ve harekete geçirdikleri dinamik devletin desteğine, onun diplomatik gücüne, donanmasına, ordusuna dayanır.

Emperyalizmi kapitalizmin ileri ya da yüksek bir aşaması olarak görmek mümkündür. Bununla birlikte emperyalizm olgusunun kapitalizmden önce de var olan bir ilişkisel yanının olduğunu da dikkate almak gerekir. Emperyalizmi büyük imparatorluklarla birlikte de düşünülmesi gerekmektedir. Örneğin Lenin imparatorlukları emperyalizm olarak görür (Doyle, 1986, s. 20). Kapitalist dönemde ise temelinde geniş alanlara yayılmış bir kapitalist ekonomi, ulusal kapitalizmlerin rekabetinin sertleşmesi, tekellerin, tröstlerin uluslararası ticaretin artırarak büyük şirketlerin başka devletlerle iş birliği ve ortaklıklar kurması gibi birçok faktör bulunmaktadır. Bu hikâyenin ilerleyiş sürecinde ise rekabete bağlı çatışma veya savaşların olması ise doğal bir sonuç olarak görülebilirken ek olarak sömürge yarışları da düşünüldüğünde emperyalizmin topyekûn savaşa giden taşları döşediğini iddia etmek mümkün görünür. Ayrıca, sermaye birikimi coğrafi yayılma arasındaki ilişkiyi, kapitalizmin tekelci aşamaya, finansal kapitalizme, dünyayı paylaşma savaşının

yoğunlaşması ile yakından ilgidir (Lenin,1965, s.255. aktaran: Callinicos, 2009, s. 284). Başka bir deyişle kapitalist gelişmesinde kaynaklar bakımından sıkıntıya giren Avrupa Devletleri yeniden gelir üretimi sağlayacak yatırımları daha geniş bir coğrafyaya yayma gereği hissederken 1890'lardan sonra büyük sömürge imparatorlukları kurmuşlardır.

On dokuzuncu yüzyılın sonu yirminci yüzyılın başında emperyalizm ve sömürgeleşme yarışı devam ederken hem ulusal devletler hem de tröstler arasındaki rekabetin sertleşmesi sömürge seferlerinin ve sömürge arayışlarının artmasını beraberinde getirir. Uluslar arasında ittifaklar kurulur, bozulup yeni ittifaklar oluşturulur. Var olan rekabet ortamında iktidarlar söylemlerini geliştirerek vatandaşlarına ulusal çıkar çerçevesinde hareket edildiği üzerinden bir söylem geliştirirken bu söylemler şovenizm, ırkçılık, askeri güç gösterileri uluslararası fuarlarda dahi sergilenir olur (Beaud, 2015, s. 223): "Her ülkede ulusal sanayilere geniş pazarlar sağlayan, askerlere de yeni fetih alanları sağlayan askeri harcamalar artırılıyordu." Askeri sanayinin gelişmesi ve zorunlu askerlik sistemiyle vatandaşların askeri süreçlere dahil edilmesi ulusal çıkar söylemi çerçevesinde gelişirken sömürge alanlarındaki çatışmalar veya savaşlar için ırkçı bir söylem ve toplumsal evrimci bir yaklaşımla kendi uluslarının "medeni olmayana medeniyet" transferi için uzak ülkelere gidildiği yönünde bir propaganda geliştirilir. Başka bir deyişle dünyanın paylaşılması ve sömürgeleştirme yarışı yirminci yüzyılın başlarında Avrupa dışından Rusya – Japonya gibi- yeni aktörlerinde katılmasıyla yeni bir boyuta geçti. Nihai olarak emperyalist ülkelerin genişleme süreci ile diğer devletlerin ulusal devletlerini kurma süreci çoğunlukla beraber ilerlemiştir. Birinci savaş, emperyalizm ve milli – ulus devletlerin genişleme sürecinin tam ortasında ortaya çıkmıştır.

Bu noktaya kadar kapitalizmin savaşa kadar ki tarihsel seyri kısaca bahsedilmişken dikkat edilmesi gereken bir husus modern devletin kapitalizmle olan ilişkisinin özellikle kapitalist ekonomilere geçiş sürecinde her zaman uyumlu olmadığıdır. Ulusal kapitalizmlerini oluşturan sanayileşmiş devletler görece daha erken dönemde bütünleşmeyi sağlarken kendi sanayi devrimi gerçekleştirememiş ülkelerde bu sürecin daha sancılı gerçekleştiğini iddia etmek mümkündür. Devletin elindeki olanakları sermayenin kullanımına verdiğini veya devletin en büyük kapitalist

girişimci olduğunu iddia eden yaklaşımlar da mevcuttur. Tartışmalı bir konu olmakla birlikte Eroğlu'nun devletin ikinci işlevi olarak gördüğü egemenin çıkarlarını korumak kapitalist toplumlar için geçerli bir işlevdir. Devletin kapitalizmin gelişiminde oynağı en önemli rol ise uygulamış olduğu ekonomi politikalarıdır. Tarihsel süreçte bakacak olursak Merkantilist dönemde uygulanan korumacı ekonomik politikalar ve girişimci ve tüccarlara verilen imtiyazlarla kralların kapitalizmin gelişimine nasıl destek olduğu bilinmektedir. Ayrıcalıklar değişik şekillerde tanımlanırken kimi zaman politik, kimi zaman koruma ya da çeşitlendirme şeklinde, kimi zaman doğrudan pirim usulüyle kimi zaman da tekelleştirme yani ulaşım, üretim ve ticaret araçlarını kapsayan ayrıcalıklar olarak belirir. Sanayi devrinde, on dokuzuncu yüzyılda, ise devlet dönemin şartlarının gerektirdiği "sınai özgürlüğünü" sağlamak için merkantilizm ve lonca sistemini kırmış, sermayeyi destekler hale gelmiştir. Aynı dönemde sermayenin de güçlendiği ülkelerde devleti yönlendirmeye ve şekillendirmeye başladığı iddia edilebilir. Devletin kapitalizmin gelişmesinde bir diğer desteği ise eğitim düzeniyle verdiği söylenebilir. Eğitim müfredatında kapitalizmi ve kapitalist ruhu destekleyen format, üniversitelerde finans ve ekonomiyle ilgili bölümlerin kurulması, finans ve muhasebe üzeri ne teknik eğitimin artmasıyla erken modern dönemden itibaren ticaret ve dolayısıyla kapitalizmin desteklendiğini iddia etmek mümkündür. Bir diğer destek olarak da devletin kapitalist gelişimin önünde engel oluşturmaması, yani kendini geri plana çekmesidir. Buna en güzel örneği 1870 öncesi Alman sermayesi örnek verilebilir. Devlet bu dönemde sermayeyi desteklememiş lakin hiçbir engel ya da yasak da uygulamamıştır (Sombart, 2017, s. 314-320).

Werner Sombart modern devletin askeri yönetim ve örgütlenme şekli, mali idari yapısı ve din politikasının kapitalizmin gelişmesinde önemli rol oynayan devletin himayesindeki üç kurum olduğunu belirtir. Öncelikle Sombart'ın devlet örgütlenme şeklini büyük kapitalist şirketlerin prototip olarak gördüğü göz önünde bulundurulduğu modern dönem askeri örgütlenme yeteneğinin ve disipliniyle birlikte modern ordular örgütlenmeyi büyük kapitalist şirketlerden önce başarmış olduğu iddia eder. Erken modern dönemden itibaren zamanını hem askeri hem ekonomik etkinliklere ayırmak zorunda kalmayan yani düzenli ordular sayesinde savaşçı rolünden sıyırılan insanın ekonomik etkinliğe daha çok zaman ayırdığının altını çizer.

Askeri zihniyet ve askeri düzen konusunda güçlü olan Almanya'nın kapitalist gelişmesi ve sanayileşmeye ve düzene bakış açısının da askeri tebriyeden geldiğini iddia eder. Aynı şekilde günümüz kapitalist şirketlerinin örgütlenme şekillerinin tıpkı topyekûn savaş düzenini andıran özellikler taşımasını da askeri örgütlenmeden kapitalist şirketlere aktarılan bir kültür olarak görülebilir (Sombart, 2017, s. 320-323). Bu noktada sorulması gereken soru, modern askeri örgütlenmeye geçememiş devletlerin kapitalist gelişme açısından başarı elde edip etmedikleridir.

Sombart'ın kapitalizmin gelişmesinde önemli rol atfettiği ikinci kurum mali örgütlenmedir. İtalyan kent devletlerinde modern olarak nitelendirilebilecek yöntemlerle mali işler kapitalizmin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynadığını belirten Sombart, kamu kurum ve kuruluşların mali ekonomisi belki de ilk büyük evcil ekonomik olarak görülebileceğini iddia eder. Diğer taraftan toplumsal ve ekonomik ilişkileri düzenleyen bir aracı olarak mali işleri görmek mümkündür. Kamu borçları, gelenekselden öte bir sözleşmeler sisteminin ortaya çıkmasını sağlamış; kamu borçlarının yönetimi kapitalist değiş tokuş ekonomisinin temelinde bulunan ticari sağlamlık, güven ve dürüstlük, uzun vadeli sözlerin verilmesi gibi uygulamalar bunların ne kadar zorunlu ve etkili araçlar olduğunu etken modern dönemden itibaren göstermesi açısından önemlidir (Sombart, 2017, s. 323- 325). Bu noktada sorulması gereken bir diğer soru ise mali düzenini ve kamu borçlarını düzenleyemeyen devletlerin kapitalist gelişme düzeylerinin ne olduğudur.

Üçüncü ve sonuncu kurum ise dindir. Kapitalizmin yaygınlaşmasında hızlandıran devletlerin din politikalarıdır. Modern devletler, homojenleştirmek istedikleri vatandaşlarının devlet tarafından tanınan bir kilise- mezhep ya da inanca mensup olanları tanımlar ve bu kategorideki herkesi vatandaşlık hakları tanırken diğerlerini yarı vatandaş olarak görür ve kamusal alandan uzak tutar. Resmi inanç, mezhep ya da kilise haricindekileri yarı vatandaş olarak görür: On sekizinci yüzyıla kadar Yahudilerin çoğu; Katolik mezhebin egemen olduğu yerlerde Protestanlar, Protestanlığın yağın olduğu yerde Katolikler gibi azınlıkta kalanlar "sapkın" olarak görülmüştür. Böylece kamudan dışlanan bu "sapkınlar" saygınlığı başarı, şan, şerefin tek kaynağı olarak ekonomik aktivitelerde bulmuşlardır. Kapitalizmin yeni yeni ortaya çıktığı dönemlerde bu "sapkınlar" kendilerini kapitalist girişimlere adayarak statü elde

etmeye çalışmışlardır. Erken modern dönemdeki tüccarlar, bankerler ve sanayicilerin birçoğu bu kişilerden oluşur (Sombart, 2017, s. 325-329). Sombat'ın eklemiş olduğu din faktörü Weber'in meşhur Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu çalışmasını hatırlatmaktadır. Kapitalizmin dinlerle olan ilişkisi bir tarafa bırakıldığında önemli olan kapitali kimin kullandığı ya da kapitali kullanan sınıfın devletle ne ölçüde bütünleştiğidir. Devletin "ulus" olarak gördüğü vatandaşları kapital sahibi ise devletin onları desteklediği değilse modern ulus devlete geçiş sürecinde veya sonrasında kapitalin ya da devlete ya da makul vatandaşlara aktarılır.

Özetlemek gerekirse modern devletler ve kapitalizm birbirini besler ve destekler şeklindeki savı, askeri devrimsel gelişmelerle birleştiğinde topyekûn savaşın sac ayağını oluşturur. Kapitalizmle birlikte sadece toplumsal sınıflar belirginleşmemiş aynı zamanda devlet de kapitalist bir şekle bürünmüş ve modern ulus devletlerin bugünkü görünüme yaklaştırmıştır. Dikkat edilmesi gereken husus, modern ulus devlet, kapitalizm ve askeri devrimlerin bir arada olması modern kapitalist devletleri ortaya çıkardıysa bu üç olgunun birbiriyle paralel olarak gelişmediği ülkelerde modernleşme süreçlerinde çoğunlukla başarı sağlanamamıştır. Örnek vermek gerekirse Osmanlı İmparatorluğu görece olarak modern devlete haiz kurumlar geliştirmiş, bu yönde çeşitli reformlar yapmıştır. Aynı şekilde görece olarak çok düşük seviyelerde olsa da sermayeyi desteklemiş ya da devlet eliyle yatırımlar yapmıştır. Nihai olarak her ikisinin yetersiz kalması onu devrimsel bir dönüşüme zorlayan topyekûn savaşa kadar devam etmiş, topyekûn savaşla birlikte devletin gelenekselden modern devlete dönüşümü zorunlu hale gelmiştir.

Dördüncü Bölüm

Askeri Devrim ve Topyekûn Savaş: Son Dönem Osmanlı'da Topyekûn Savaşın Kaynakları

Bir siyasal sistem olarak "imparatorluk" yüzyıllardır var olmuş bir yönetim şeklidir. İlk imparatorluklar döneminden son yüzyıllara değin birçok imparatorluk kurulmuş, imparatorluklar zamanla çözülüşe geçerken yerini başka bir siyasal sisteme bırakmış ya da daha güçlü bir imparatorluk tarafından içerilmiştir. Tarihsel süreçte Roma İmparatorluğu, imparatorluk incelemeleri açısından önemli bir uğrak noktası iken Roma öncesi dönemde dahi Roma İmparatorluğu ile benzer özellikler gösteren imparatorluk örneklerine rastlamak mümkündür. Roma sonrası dönemde ise Bizans İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu, Rus İmparatorluğu imparatorluk araştırmaları açısından önemli örneklerdir.

İmparatorluğu kısaca tanımlamak gerekirse bazı siyasi toplumların diğer siyasal toplumlar üzerinde etkin egemenliğine dayanan bir siyasi kontrol ilişkisidir (Doyle, 1986, s. 19). Emperyalist bir toplum olarak imparatorluk, bir başka toplum üzerinde resmi ya da gayri resmi olarak siyasi egemenlik kurması fikrine dayanır. Siyasi egemenlik kurmak zor yoluyla, siyasi iş birliğiyle veyahut ekonomik, sosyal ve kültürel bağımlılıkla mümkün olur. Başka bir deyişle imparatorluğu doğrudan ve dolaylı ilişkiler çeşitliliği üzerinden merkezi iktidara bağlanmış, geniş çaplı bir bileşimi ve farklılaşmayı bünyesinden barındıran siyasi bir oluşum olarak tanımlamak mümkündür (Barkey, 2011, s. 19). Wallerstein Osmanlı'yı ve benzeri imparatorlukları dünya imparatorluğu olarak kavramlaştırır ve bu bağlamda dünya imparatorluğunu devlet ve toplum ilişkisini devletin özellikle köylü üreticiler vergilendirme ve vergi gelirlerinin egemen sınıfı meydana getiren farklı kesimler arasında paylaştırma süreçleri çerçevesinde tanımlar (Wallerstein, 1979, s. 340). Tilly ise toparlayıcı bir imparatorluk tanımı yaparken imparatorluğun çok yönlü yapısını da gösterir (Tilly, 1997, s. 3):

Bir imparatorluk, dolaylı idareyle merkezi bir güce bağlı, büyük ve bileşik bir politik bütünlüktür. Merkezi güç imparatorluk topraklan içindeki bütün büyük parçalar üzerinde bir miktar askeri ve parasal kontrole sahiptir, ama dolaylı idarenin iki büyük öğesine göz yumar:

her parçanın idaresi için ayrı, kendine özgü birimlerin korunması veya kurulması; merkeze baş eğme, haraç ödeme ve askeri iş birliği karşılığında kendi bölgelerinde kayda değer özerkliğe sahip olan aracılar vasıtasıyla iktidarın elde tutulması.

İmparatorluklar çoğunlukla uzun ömürlü siyasal topluluklardır. Onların uzun ömürlü olması çeşitli kriterlerle yakından ilgilidir. Karen Barkey, tarihsel sosyoloji yöntemiyle yazdığı çalışmada imparatorlukları karşılaştırmalı olarak kavramsal açıdan inceler. Barkey, İmparatorlukların çoğunlukla esneklikleri, uyum sağlama ve yenilik yapma kabiliyetleri sayesinden uzun ömürlü bir yönetim şekli olduğunu söyler. Böl-yönet, aracılık, parçalama, bütünleşme imparatorlukların temel yapısal bileşenidir. Öyleyse imparatorluklar merkezi bir iktidar ve çeşitli ve farklılaşmış gruplar aracılığıyla iletişim kurar. İlişkiler ulus devletlerin aksine dolaylı şekilde gerçekleşir. Halk ve merkezi devlet arasındaki ilişkiler kurumlar, ağlar ve elitler aracılığıyla gerçekleştirilir; yetki merkezden yerel elitlere, yerel elitlerden yerel nüfusa doğru akar. Yine aynı şekilde imparatorluklar tek bir "ulus"dan değil farklı birçok etnik ve dini gruptan oluşarak yine ulus devletle arasındaki bir farklılığı gösterir. Yine ulus devletten farklı olarak imparatorluklar "tektipleştirmeye" gitmezler ya da kolektif bir yaklaşım sergilemezler. Yine ulus devletlerin aksine imparatorluklar açık toplumlarıdır: "İmparatorluklar topraktan çok halkları, sınır bölgelerinden çok sınırları tanımalarıyla ulus devletlerden ayrılmışlardır" (Barkey, 2011, s. 12-33).

Osmanlı İmparatorluğu tarihin en büyük, en uzun ömürlü ve en geniş coğrafyaya yayılmış imparatorluklarından biridir (Quartaert, 2004, s. 28). Altı yüz yıllık bir tarihi olan bir imparatorluk olarak Osmanlı hüküm sürdüğü tüm coğrafyalarda önemli tarihsel, kültürel ve siyasal etkileri olmuştur. Son döneminde imparatorluk büyük toprak kayıpları yaşasa da Birinci Dünya Savaşı'na kadar ayakta kalır ve büyük savaş sonrası elde kalan topraklar üzerinde yürütülen milli mücadele sonrasında Türkiye Cumhuriyeti inşa edilirken yeni kurulan ulus devlet birçok konuda Osmanlı mirasının baş varisi olur. Son dönem Osmanlı ve modern Türkiye'nin kuruluşunu kapsayan orta erimli süreç köklü bir siyasal rejim değişikliğinin yaşanmış olması bakımından siyasal; birçok ekonomik ve toplumsal dönüşümün yaşanmış olması nedeniyle de sosyo- ekonomik açıdan önem arz eder. Osmanlı'dan Türkiye'ye süreklilik ve kopuş tezleri ise bu dönemi inceleyen araştırmacılar için önemli bir

tartışma konusudur. Bu tartışmanın tarihsel dönüm noktası olarak Birinci Dünya Savaşı kabul edilir ve savaşın öncesi ve sonrası olmak üzere sürekliliklerin mi yoksa kopuklukların mı hâkim olduğu veyahut hangisinin daha belirgin olduğu üzerine tartışma yürütülür.

Süreklilik tezini savunanlar, savaş öncesi ve sonrası dönem arasında modernleşmeci eğilimi olduğu iddia edilen bürokrasi gibi bazı önemli kurumların 1846'lardaki Tanzimat döneminden beri sürekliliğini koruduğunu iddia etmektedir. Kopukluk tezini savunanlar ise savaş öncesi ve ise savaş öncesi var olan Ondokuzuncu Yüzyıl geleneksel ve monarşist yapısıyla 1923'ten sonra kurulan modern ve cumhuriyetçi yapı arasındaki gözlemlediği iddia edilen 'kökten' farklılıkları gözler önüne sermektedir (Kansu, 2009, s. 7).

Aykut Kansu'nun da belirttiği üzere baskın Türk tarih yazımında kopuş tezi esas alınır ve bu son on yıllara kadar Türk tarihçiliğinin genel kabul görmüş tezidir. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğunun sonu gelmiş; işgal ve devam eden savaş nedeniyle rejim 1922'de nihayetlenmiş; 1923'te Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte siyasal, ekonomik ve toplumsal olarak öncesinden bir kopuş gerçekleşmiştir. Ali Kazancıgil, kopuş tezini Osmanlı ve Kemalist modern devlet arasındaki yapısal farklılıklar üzerinden ele alır. Osmanlı'nın felsefi kökenleri İslam ve gelenek üzerine kurulmuş iken Kemalist devlet kökenini pozitivizm, solidarizm ve on dokuzuncu yüzyıl bilim dünyasına dayanır; Osmanlı'daki şeriat kültürü yerine yeni Türk devletinde ulusçuluk ve laiklik yeni toplumun kültürel temeli amacına getirilmiştir. Bununla birlikte Kazancıgil kopuş olgusunun yapısal, fikirsel ve davranışsal kökeninin on dokuzuncu yüzyılda meydana gelen gelişmelerle birlikte ele alınabileceğini; Osmanlı seçkinlerinin ve aydınlarının başlatmış olduğu "bu devlet nasıl kurtarılır?" sorusuna cevap arayışının nihai versiyonun "toplumsal devrim" olarak cevaplanabileceğidir (Kazancıgil, 2000, s. 138).

Süreklilik tezi ise hem on dokuzuncu yüzyılda gerçekleşen reform hareketlerinin mirası hem de 1908-1918 yılları ile erken cumhuriyet dönemi arasında süreklilikler olduğunu bu dönemlerin bir arada değerlendirilebileceğini iddiası üzerinden şekillenir. Erik Jan Zürcher, 1908-1918 ve 1918-1945 arasında büyük ölçüde süreklilikler olduğunu belirtirken baskın tarih yazımında bu ayrımın, 1908-1918 (İkinci Meşrutiyet), 1919-1922 (Kurtuluş Savaşı) ve 1923 ve sonrası

(Cumhuriyet) şeklinde yapıldığını belirtir. Zürcher, coğrafi ve demografik kopuşları azımsamaz; süreklilikler ve devamlılıkları İttihatçıların ve Kemalistlerin toplumsal arka planı, örgütsel nitelikleri ve ideolojik kökenleri bakımından ele alır. Öte yandan İttihatçıları ve Kemalistleri Jön Türkler olarak tanımlarken dönemleştirme çalışmasında da ayrımı bu temel üzerine kurar. Ona göre ister savaş öncesi ister savaş sonrası döneme odaklanılasın her iki dönem arasındaki toplumsal hareketler arasında nedensellik bağı vardır (Zürcher, 2005, s. 47-61).

Öte yandan Türk tarih yazımına hâkim olan ideolojik eğilim kendisine modernleşme kuramıyla bütünleştirirken, modernleşme söylemi[7], Marksist yazım[8] ve tarih- tarihsel sosyoloji geleneği çerçevesinde yazılmış Osmanlı'dan Türkiye'ye geçiş dönemiyle ilgili birçok çalışma mevcuttur. Modernleşme söyleminin Kemalist tarih yazımı ve Marksist yazımın yanı sıra 1980'lerden sonra tarihsel sosyoloji yaklaşımlarıyla mevcut yazın daha geniş bir perspektiften ele alınmaya başlanmıştır. Hem klasik Marksist yazım hem de modernleşme yaklaşımı Osmanlı ve Avrupa'nın tarihsel gelişmelerinin birbirinin tersi istikamette hareket ettiklerini yönündeki savı benimsemektedirler. (İslamoğlu, 2018, s. 49-50):

Hem Markist hem de liberal anlayış için modernleşme, ulaşılması gereken bir hedefti ve iki anlayış da "modern"in (kapitalist veya sosyalist) farklı bölgelerde, farklı kesim ve aktörlerin verdikleri mücadeleleri içeren tarihsel süreçlerden meydana geldiğini varsaymışlar, bu nedenle de farklı bölgelerin – tek yönlü, ilerlemeci modellerinin kalıplarının ötesinde- karmaşık ve çelişkili tarihlerine duyarsız kalmışlardır.

Tarihsel sosyoloji yöntemini benimseyen Huricihan İslamoğlu'nun yapmış olduğu bu yorum aynı zamanda yöntemin benimsemiş olduğu "toplumlar nasıl değişti" sorusuyla da ilişkilendirilebilir. Gelenekselden moderne veya feodalizmden kapitalizme geçiş şeklinde incelenen toplumlar, nasıl değiştiklerinden ziyade neden modernleşemedikleri ya da neden kapitalizme geçemedikleri üzerinden incelenir. Toplumsal değişmelerin nasıl gerçekleştiği veya değişimler arasında nasıl bir illiyet bağı olduğu toplumdan topluma değişebilmekte ve zamansal farklılık gösterebilmektedir. Küresel boyutta meydana gelen dönüşümlere, gelenekselden

[7] William Hale, Bernard Lewis, Standford J., Shaw, Metin Heper, Ergun Özbudan, Nermin Abadan Unat vd.

[8] Doğan Avcıoğlu, Tevfik Çavdar, Özgür Özlem, v.d.

moderne geçişteki gibi, ayak uydurma çabaları ülkelerin kendi yapısal özellikleri çerçevesinde değişiklik gösterebilmektedir

Süreklilik ve kopuş tezleri dönemleştirme tartışmalarını da beraberinde getirir. Osmanlı İmparatorluğu'nun dönemleştirme tartışması süre gelirken klasik dönemleştirme çokça eleştirilen kuruluş, yükselme, gerileme ve çöküş olmak üzere dört dönemde kategorize edilmektedir. Halil İnalcık *Devlet-i Aliyye* adlı dört ciltlik çalışmasında dönemleştirme konusuna yeni bir yön verir. Ona göre Osmanlı tarihi, 1302-1606 Klasik Dönem (2009); 1603-1656 Bozuluş ve Kargaşa Dönemi (2015); 1656 – 1683 Köprülüler Dönemi (2016); 1683- 1908'i ise Ayanlar, Tanzimat ve Meşrutiyet (2016) olmak üzere dört farklı dönemde incelenebilir. Dördüncü ciltte son dönem Osmanlı için Tanzimat Dönemi, Birinci Meşrutiyet Dönemi ve İkinci Meşruiyet Dönemi şeklinde ayrı bir dönemleştirme de yaparken İnalcık, İkinci Meşrutiyet'i modern Türkiye'nin kuruluşu olarak karşılar. Kısaca bahsedilen Osmanlı'yı dönemleştirme tartışması bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Son dönem Osmanlıyı dönemleştirme konusunda ise farklı yaklaşımlar mevcuttur.

Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (Zürcher E. J., 2000) adlı çalışmasında ise son dönem Osmanlı'yı da içeren bir dönemleştirme yapar. Bu dönemleştirmeye göre Osmanlının son dönemini Batı'nın etkisi ve ilk modernleşme krizleri olarak isimlendirir ve 1789- 1908 aralığını bu dönem altında inceler. Ona göre Osmanlı son dönemini 1789-1930; 1830-1870; 1870-1908 olmak üzere üç dönemde incelemek mümkündür. Zürcher süreklikler tezini savunmasıyla paralel ilerleyerek 1908-1950 yıllarını Türk tarihinde Jön Türk dönemi olarak karşılarken bu dönemi de kendi içerisinde 1908-1918; 1918-1922; 1922-1926; 1926-1945; 1945-1950 olmak üzer beş alt döneme ayırır. Türk tarihini 1950'den sonraki dönemini ise huzursuz bir demokrasi dönemi olarak tanımlarken bu dönem çalışmanın kapsamı dışındadır.

Hamit Bozaslan ise *Türkiye Tarihi; İmparatorluktan Günümüze* (Bozaslan, 2015) adlı tarihsel sosyoloji yöntemiyle hazırlamış olduğu sentez çalışmasında Osmanlı'nın son dönemini "Yeni Düzen" başlığı altında incelerken III. Selim ile başlayan bu dönem 1908'de sonlanır. Bir sonraki bölümde ise "İttihatçı ve Kemalist Türkiye" başlığını tercih ederek İttihat ve Terakki dönemini, savaş dönemini, modern Türkiye'nin kuruluşunu ve erken cumhuriyet dönemini birlikte ele alır.

Bozaslan, Zürcher veya İnalcık haricinde de dönemleştirme konusunda zengin bir yazın bulunmaktadır. Dönemleştirme tartışması yürütmeden, ele alınacak tema üzerinden belirlenen tarihsel başlıklar takip edilerek de çok sayıda dönemleştirme çalışmasının var olduğu görülür. Öte yandan gerileme paradigması çerçevesinde de dönemleştirme hususu ele alınır ve eleştirel bir okuma gerçekleştirilir. Aşağıda gerileme paradigması kısaca ele alınacak, dönemleştirmenin tam tersi bir konumda durduğu özetlenecektir.

Bu çalışmada ise Osmanlı'nın son dönemi üç başlık altında ele alınmaktadır. Osmanlı'nın Batılılaşma serüveninin III. Selim'den itibaren kurumsal kimlik kazandığı düşüncesiyle çalışma III. Selim dönemiyle başlatılmaktadır. III. Selim'den II. Abdülhamit'e kadar ki süreç tek başlık altında, II. Abdülhamit'ten 1914'e kadar ki süreç ayrı bir başlık altında ele alınır. Dönemleştirme padişahlar üzerinden yapılmamıştır. Son dönem Osmanlı yeni düzen, yeniden örgütlenme, Batılılaşma, modernleşme dönemi olarak ele alınabilir, farklı kavramlaştırmalar geliştirilebilir. Hangi kavramla tasvir edilirse edilsin Son dönem Osmanlı Batılılaşma yönünde yapılan reformlar veya ıslahatlar eksiklikleri, ileri ve geri adımlarıyla birlikte süreklilik halinde devam ederken, geleneksel dönemden kopuşun da görece olarak yaşandığı bir dönemdir. Bu sav, aynı zamanda süreklilik ve kopuş tezini Osmanlı'dan Türkiye'ye geçiş sürecinden biraz daha geriye Osmanlı'nın son döneminin kendi içerisinde ele almak anlamına da gelir. Örnek vermek gerekirse zorunlu askerlik sistemi çeşitli tarihlerde düzenlenen nizamnamelerle düzenlenirken aynı nizamnameler aşamalı olarak gelenekselden kopuş anlamına gelir.

4.1. Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi: 1789-1914

Osmanlı ve Cumhuriyet reformcularının en doğrudan esin kaynağı Fransız Devrimi'dir (Kasaba, s. 20). 1789'da belirli ekonomik, siyasal ve toplumsal gelişmelerin ardından meydana gelen Fransız Devrimi devrim sonrasında sadece Fransa'da değil Devrim'in getirisi olan liberalizm ve milliyetçilik başta olmak üzere eşitlikçi, özgürlükçü fikirlerin Avrupa'da yayılmasını sağlamıştır. Öte yandan Avrupa'da da ilk olması nedeniyle dikkate değer bir husus Devrimin entelektüel

söyleminin din dışı, seküler bir söylem olmasıdır ve Devrim bu yönüyle Avrupa'da din dışı bir söyleme sahip ilk büyük toplumsal ayaklanmadır (Lewis, 2008, s. 76). Fransız Devrimi hem Avrupa'ya hem de Avrupa dışına *Liberté, égalité, fraternité; Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik* fikirlerini ihraç ederken Devrimin hem Avrupa'da hem de Hristiyan olmayan diğer ülkelerde yayılmasını kolaylaştıran husus devrimin bir Hristiyan devrimi olarak değil de seküler bir alt yapıya sahip olarak gerçekleşmesidir.

Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi eş zamanlı olarak gerçekleşip tüm Avrupa'yı etkisi altına alırken çifte devrimin öncesinde ve sonrasında birçok devrimsel gelişmeler yaşanmış, toplumsal ve siyasal hareketler on dokuzuncu yüzyılda birçok bölgede etkili olmuştur. Sürece ulus devlet modelinin başat devlet modeli haline gelmesi, kapitalist ekonomiye geçişe uygun piyasa ekonomisi ve devlet ve toplum arasındaki ilişkiyi düzenleyen toplumsal reformlar hâkim olurken, bahsi geçen üç kriter modernleşme kriteridir ve sürecin sıklıkla modernleşme kavramı çerçevesinde tartışıldığı görülür. Giddens modernleşmeyi tarihsel olarak on yedinci yüzyılda Avrupa'da başlayıp tüm coğrafyalara yayılan toplumsal yaşam ve örgütsel yapıların değişmesiyle ilgili bir süreç olarak ele alırken modernleşme kavramı daha çok yirminci yüzyıla ait bir kavram olarak belirir (Giddens, 1994, s. 9). Bauman ise modernleşmeyi on yedinci yüzyılla birlikte Batı Avrupa'da meydana gelen toplumsal, yapısal ve entelektüel bir dönüşüm, Aydınlanmanın kültürel bir projesi, kapitalist ve endüstri toplumunun gelişmesiyle birlikte de bir yaşam biçimi olarak tarif eder (Bauman, 2000, s. 20). Karmaşık bir süreç olan modernleşme yirminci yüzyıl bilimsel dünyasına ait bir kavram iken daha öncesinde Batılılaşma terimi kullanılır. Bununla birlikte Osmanlı özelinde ele alındığında neredeyse üç yüzyıllık süreci kapsayan bu karmaşık süreci anlatmak için çağdaşlaşma, modernleşme, Batılılaşma, muasırlaşma terimlerinin birebirini ikame eder şekilde kullanıldığı görülür. Modernleşme kavramıyla karşılanabilir kriterler Batılılaşma için gerekli unsurlar olarak görülebilir. Örneğin yukarıda bahsi geçen üç modernleşme kriterinin her birinin ayak izleri Osmanlı'da var olmakla birlikte bu izlerin Avrupa ile paralel bir seyirde olmadığını söylemek mümkündür. Son dönem Osmanlı'nın ekonomik, toplumsal ve siyasal değişim ve dönüşümleri de bu üç kriter üzerinden okunabilir bir Batılılaşma sürecidir.

Osmanlı Batılılaşması zorunluluklar ve dayatmalar karşısında iradi çözüm arayışlarının bir sentezi olarak nitelendirilebilir (Alkan, 2001, s. 381).

Reşat Kasaba, son dönem Osmanlı özelinde devletin yaşamış olduğu Batılılaşma yönündeki değişimlere dikkat çekerken toparlayıcı bir betimleme yapar. Son dönem Osmanlı'da Kasaba'nın altını çizdiği hususlarda, özellikle merkezileşme hususunda, önemli adımlar atılmış ve yeniden örgütlenme sürecine girişmiştir. Ona göre devlet on dokuzuncu yüzyıl boyunca ıslahat yapma konusunda önemli ilerlemek kaydedilmiştir. Yüzyılın sonuna gelindiğinde özellikle devlet kurumları vergi toplamak başta olmak üzere kurumsal olarak daha donanımlı hala gelir. Devlet atanmış memurları aracılığıyla işlerini yürütürken devlet kurumları çeşitlilik kazanırken taşra ve merkez örgütleri tesis edilerek görev dağılımı daha düzenli ve sistemli bir örgütsel düzene geçilirken yeniliklerin yasal gerekçelerle gerçekleşmesi için kanunları sayısında artış olur. Öte yandan düzenli bir askere alım sistemi ve zorunlu eğitim sayesinde ordunun profesyonelleşmesi yönünde olumlu adımlar atılır. Merkezi hükümet hem sivil hem de askeri alanda verdiği eğitim vasıtasıyla bir sonraki dönemde etkin olacak bakan veya komutanların eğitildiği okulların kurulmasını sağlarken (Kasaba, 2005, s. 152). Öte yandan ıslahatlar konusunda sağlanan ilerleme sadece iç faktörler çerçevesinde değil kaotik bir uluslararası ortamın da bir sonucudur.

Osmanlı'da Batılılaşma politikası çerçevesinde bir yeniden örgütlenme süreci yaşanırken yapılan ıslahat veya reformların nedeni üzerinden çeşitli tartışmalar yürütülmektedir. Genel kanı Osmanlı'da toplum ve devlet arasındaki ilişkilerin çoğunlukla toplumsal hareketlerin bir sonucu olarak değil de yöneticilerin tercihlerine göre düzenlediği; sürecin yukarıdan aşağıya değil aşağıdan yukarıya şekilde gerçekleştiği şeklindedir. Batılılaşma yönünde atılan adımlar devlet ve kurumsal düzeyde ilerlerken ondan etkilenen bir halk kitlesinin olmadığı ya da yenilikleri kabul ya da ret şeklinde bir tepki verilmediğini düşünmek olanaksızdır. Batı'nın kendi dışındaki toplumları "durağan" ya da "sivil toplumsuz" olarak tanımlaması bahsi geçen toplumların öyle olduğu anlamına gelmez. Reşat Kasaba'nın da dikkat çektiği gibi toplumların durağan ya da sivil toplumsuz olarak kabul edilmesinde devlet merkezli bir bakış açısının da etkisi vardır: Durağanlık Osmanlı'nın genel görünümünü değil daha çok devleti yönetenlerin doğrudan yönetimleri altında

olmayan bölgelerdeki her hareket tehlike olarak algılamasından kaynaklanan bir çabanın eseridir. Devletin hegemonik olarak var olduğu her yerde bir de yönetilen, devlet dışı alan, sivil toplum veyahut adına her ne dersek bir yönetilen grup var olmak zorundadır (Kasaba, 2005, s. 128-129). Osmanlı'da da devlet son döneminde Batılılaşma yönünde peş peşe adımlar atarak merkezi gücü elinde toplamaya çalışırken bunlardan etkilenen tüccarlar, köylüler, işçiler, zanaatkarlar, askerler başta olmak üzere bir toplumsal sınıf ya toplumsal grup yer almaktadır.

Taner Timur ise son dönem Osmanlı'da toplumsal çözülmeler yaşandığına, kendi toplumsal düzenlerine olan inancın sarsıldığına ancak buna karşın Batı'da olduğu gibi birey ve toplum üzerinde özgür bir düşünceye dayanan yeni bir formül geliştirilemediğine dikkat çeker (Timur, 2010, s. 153). Toplumsal çözümlemeyi geleneksel ilişkilerin bozulmaya başladığı lakin bunun yerine modern olanın veyahut herhangi yeni bir ilişki modeline geçilememesi olarak tarif edilebilir. Sosyologların gelenekselden moderne, cemaatten cemiyete geçiş olarak değerlendirdiği yeniden örgütlenme sürecinde son dönem Osmanlı'da toplumsal ilişkilerin ve birey- toplum ilişkilerinin arafta kaldığı iddia edilebilir. Devletin eğitim, askerlik gibi çeşitli aygıtlarla tebaayı vatandaşa ve her bir "erkek" sivili potansiyel askere dönüştürdüğü bir sistem oluşturmaya çalıştığı dönemdir son dönem Osmanlı. Ancak birey ve toplum devlet karşısında yükümlülükler, görev ve hizmetler yüklenirken Batılı anlamda bir sivil toplumun olup olmadığı ya da Osmanlı'da bir kamusal alan – özel alan varlığından söz edilip edilemeyeceği büyük bir tartışma konusudur.

Önemli başka bir husus bir imparatorluk olan Osmanlı'nın Devrim sonrası Avrupa'ya yayılan milliyetçilik hareketlerinden en çok etkilenen devletlerden biri olması kaçınılmazdır. Osmanlı'ya karşı bağımsızlık mücadelesi yürüten, sonrasında bağımsızlığını ilan eden devletlerin hepsi milliyetçi ideolojinin fikri alt yapısıyla hareket etmiştir. Bağımsızlık fikri kendi ulus devletlerini kurma fikriyle bütünleşirken Osmanlı, Devrim sonrası süreçte imparatorluk kimliğini koruyarak Batılılaşma eğilimi göstermiştir. Devleti yeniden örgütlemek için sürekli bir hareketliliğin var olduğu son döneminde yaratılan "Osmanlıcılık" düşü veya diğer ideolojiler geliştirerek dini ya da etnik söylemlere alternatif oluşturmaya çalışmış, ancak sonuç

olarak Osmanlının kendisi de belki de bir zorunluluk olarak dağılmadan hemen önce "Türk milliyetçiliği" benimsemiştir.

Osmanlı'da milliyetçilikleri şekillendiren yapısal, kültürel ve örgütsel unsurlar vardır. Gazetelerin kuruluşu, telgrafın ve demir yollarının gelişmesi sadece ekonomik değil bölgeleri birbiriyle olan iletişimi artırması ve ulaşımı kolaylaştırarak bölgeleri birbirine bağlaması nedeniyle de çeşitli etnik topluluklar arasında milliyetçiliğin gelişmesini sağlamıştır. Milliyetçiliğin Osmanlı topraklarında yayılma hikayesi başlı başına bir çalışma konusudur ve bu konuda geniş bir literatür bulunmaktadır. Kısaca bahsetmek gerekirse Fatma Müge Gökçek'in Türk milliyetçiliğini üçlü saç ayağı üzerinden geliştiği yönündeki iddiası toparlayıcı bir bilgi vermektedir. Gökçek, milliyetçiliğin tarihsel olarak temellendirilmiş üç yapı üzerinden şekillendiğini iddia eder (Gökçek, 2008, s. 76): "…(i)savaşlar, ticari ilişkilerin değişimi ve reformların nitelikleri, (ii) toplumda yeni ortaya çıkan tarih, edebiyat ve eğitim ile ilgili görüşler, (iii) hayır kurumları, gizli dernekler ve siyasi partilerin hazırladığı örgütsel çerçevenin etkileşimiyle oluşur." Görüldüğü üzere Gökçek'in değerlendirmesi sadece devlet bazında değil ekonomik, toplumsal ve askeri unsurları da içerir. Milliyetçiliği milli ordu yaratma gücü ve milli ordu gücü sayesinde sağlanan kapitalistleşme düzeyiyle birlikte düşünüldüğünde ideolojinin yüzyıla damgasını vurmasının nedenleri de daha billurlaşır. Osmanlı özelinde konu ele alındığında ise Türkçülüğün milliyetçi bir hareket olarak gelişmesi bağımsızlıkla sonuçlanan birçok milliyetçi hareketten sonra, imparatorluğun dağılmasından hemen önce son on yıllarında fikri ve uygulamalı olarak geliştiğini iddia etmek mümkündür. Öte yandan Gökçek'in milliyetçiliğin sac ayağı olarak belirttiği üç yapının da Osmanlı toprakları içerisinde meydana gelen diğer milliyetçi hareketleri de kapsadığını söylemek mümkündür.

Son dönem Osmanlı'nın sosyoekonomik durumu genellikle kapitalizmle bütünleşme ya da klasik ve geleneksel yapının çözülmesi üzerinden değerlendirilir. Osmanlı'nın Batı'ya kıyasla ekonomik olarak gerilemesini inceleyen birçok çalışma bulunmaktadır. Taner Timur çalışmaların çoğunlukla ya üst yapı ya da alt yapı çalışmaları olduğuna dikkat çekerken alt yapıya odaklanan çalışmaların kapitalistleşememe ve Osmanlı'nın kendi sanayi devrimini gerçekleştirememiş olmasına odaklandığına; üst yapıya odaklanan çalışmalar kültür ve zihniyet sorununa

başka bir ifade ile kültür devriminin gerçekleşmemiş olmasına dikkat çeker (Timur, 2010, s. 177):

Birincisine göre Osmanlı geri kalmışlığı, kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin dar ve donmuş kalıpları kırılamadığı ve bir sanayi devrimi yaratılamadığı için doğmuştur. "Sivil toplum"un ve "ulusal burjuvazi"nin gelişmemiş bulunmaları bu görüşün başlıca dayanaklarını teşkil ediyor. Üst yapı yaklaşımı ise Osmanlı çöküşünü bir kültür ve zihniyet sorunu olarak el almakta ve Batı'da Rönesans'tan itibaren gerçekleşen kültür devriminin Osmanlı Devleti'nde karşılığının bulunmadığını vurgulamaktadır.

Timur, Osmanlı'da kapitalizmin gerçekleşmemesiyle kültür devriminin yaşanmamasını eş zamanlı olarak gerçekleşmediğini iddia eder. Örneğin kapitalizmin simgesi olan mal bolluğunu kültürel anlamda kitap bolluğu olarak karşılar ve Osmanlı'da bunların var olamamasını geri kalmışlığın nedeni olarak yorumlar. Ancak Osmanlı'nın gerilemesi, gerileme paradigması başlı başına bir tartışma konusudur. Klasik Osmanlı tarihi dönemleştirmeleri yukarıda da kısaca ele alındığı üzere çoğunlukla on yedinci- on sekizinci- on dokuzuncu yüzyılları gerileme dönemi olarak görürken yeni tarihçilik anlayışı ve yeni tarihçiler aracılığıyla gerileme paradigmasının kendisi tartışılmaktadır. Özellikle yeni tarihçilik olarak tanımlanan çevrelerce yürütülen çalışmalarda *Osmanlı tarihinin "büyük anlatısı"* olarak klasik çağ ve arından gelen dönemi ise duraklama ve gerileme olarak tarif eder. Genel kanı, on dördüncü- on altıncı yüzyıla klasik niteliğinden on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı'nın köklü değişiklikler geçirmediğini iddia edeler. Oysa gerileme paradigmasına karşı çıkanlar on yedinci ve on sekizinci yüzyılları farklı bir akış açısıyla ele alarak bu yüzyıllarda Osmanlı siyasasında ve toplumunda bir şeylerin köklü bir şekilde değişmekte olduğuna dikkat çeker (Sümer, 2023, s. 49).

Gerileme paradigmasını karşı çıkmak aynı zamanda Osmanlı'nın kime göre neye göre gerilediğinden öte kendi iç dinamikleri üzerinden değerlendirilmesine odaklanır. Gerileme paradigmasına alternatif oluşturan çalışmalar son on yıllarda artış göstermektedir. Bu çalışmalar arasında Baki Tezcan'ın *The Second Ottoman Empire* adlı çalışması dikkate değer bir yere sahiptir. Kısaca bahsetmek gerekirse Tezcan, gerileme paradigmasını reddederken erken modern dönemde Osmanlı'da meydana gelen değişimleri mutlakiyet- meşrutiyet çerçevesinde yeniden yorumlayarak bir

tartışma yürütür (Tezcan, 2010). Tezcan'ın Timur'un dikkat çekiği gibi bir alt yapı-üst yapı incelemesi yaptığını iddia etmek mümkündür. Tezcan tersine bir okuma yaparak 1649'da İngiliz İç Savaşı ile başlayan ve İngiltere'de ilericiliğin ilk adımları olarak görülen gelişmelerin Osmanlı'nın 1687'de IV. Mehmet'in tahtan indirilmesinin neden ilerleme olarak değil gerileme olarak görüldüğü sorusunu sorar. Tezcan'ın İkinci İmparatorluk olarak tanımladığı süreç aslında klasik dönemin ardından gelen gerilime ya da çöküş dönemi değil bu dönemlerin yeniden örgütlenme süreci olarak ela alınmasıdır (Tezcan, 2010, s. 10):

Bu yeni erken modern devlet oluşumu, çağdaşı örneklerine benzer şekilde, idari olarak bir Ortaçağ handen devletinden bir erken modern devlete; kültürel olarak bir erken modern duyarlılığına; iktisadi olarak daha piyasa - yönelimli bir ekonomiye; yasal olarak haneden üzerinde belirli ölçülerde otorite uygulayan daha bütünleşmiş bir yasal sisteme; finansal açıdan birleşmiş bir para birimine; siyasi olarak sivilleşme ya da proto-demokratikleşme olarak adlandırdığı süreçlerle zamanın yasal gelişmeleri arasındaki karşılıklı etkileşimden doğan sınırlandırılmış bir yönetim tipine; toplumsal olarak da görece daha az kapsamlı bir yapıya evrilmiştir.

Tezcan'ın öne sürdüğü gibi on yedinci yüzyılın ardından gelen gelişmelerin "ikinci imparatorluk" olarak adlandırılabilecek kadar köklü bir örgütsel ve yapısal değişim olup olmadığı ya da tezin geniş bir kabul görüp görmeyeceği henüz belirsizdir. Ancak on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda erken modern döneme geçiş yaşandığı düşüncesi dikkate değer bir husustur. Kaldı ki bu yüzyıllarda meydana gelen değişimler son dönem Osmanlı'nın kurumsal düzeyde Batılılaşma yönüne zemin oluşturması açısından önemlidir. Eğer Tezcan'ın iddiasını kabul edersek aşağıda son dönem Osmanlı'da incelediğimiz gelişmeleri de aslında modern bir devlet içerisinde yaşanan gelişmeler olarak değerlendirmek gerekecektir. Oysa son dönem Osmanlı 'nın bir modern bir devlet olduğunu iddia etmek zordur. Son dönem Osmanlı daha çok yeniden örgütlenme yönünde güçlü adımlar atan, klasik dönemden farklılaşan ama yeni bir nizam arayışında olan bir devlettir. Buna rağmen Tezcan'dan alıntılanan ve son dönem öncesi gerçekleşen tüm sosyoekonomik ve siyasal gelişmeler son yüzyılda benimsenen kurumsal Batılılaşma politikasının alt yapısını oluşturur.

Tekrar son dönem Osmanlı'nın genel sosyoekonomik gidişatına dönecek olursak bu dönemi kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme süreci olarak ele almak mümkündür. Genel olarak 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması'yla Osmanlı'nın kapitalist dünya ekonomisine eklemlendiği kabul edilir. 1838 anlaşması klasik döneme hâkim olan korumacı- kontrol edici bir dış ticaret politikası olan Yed-i Vahit'i sonlandırması nedeniyle önem arz eder. 1838 öncesi uygulanan Yed-i Vahit sistemi şöyle tarif etmek mümkündür (Pamuk, 2023, s. 16-17):

Devlet bir malin herhangi bir yöredeki dış ticaretini, özellikle de ihracatını bir özel kişinin tekeline bırakabiliyordu. Ayrıca belirli hammaddelerin ya da gıda maddelerinin darlığının çekildiği yıllarda, malların ihracatını yasaklayabiliyordu. Savaş dönemlerinde maliyeye ek gelir sağlamak amacıyla dış ticarette olağan üstü vergiler uygulanabiliyordu.

Bu sistemin ilgası ile serbest ticaretin önü açılırken sadece İngiltere ile değil hemen ardından Fransa ve daha sonra diğer Batılı ülkelerle de serbest ticaret anlaşmaları imzalanmış, bu anlaşmalar ise son dönemin ekonomik gidişatının belirleyicisi olmuştur. Anlaşmaların yarattığı sonuç ithalat ihracat dengesi açısından önemli olduğu kadar toplumsal dengeleri bozması açısından da önemlidir. Yabancı tüccarların çoğunlukla gayri-müslim nüfus ile iş yapması Müslüman olan nüfus açısından ticaretten uzak kalmak anlamına gelir. Öte yandan Avrupa'dan ithal edilen mamul mallar geleneksel tezgahlarda üretilen yerli ürünlerin üretimini önce sekteye uğratmış daha sonra yerli malların ithal olanla rekabet gücü olmaması nedeniyle çoğu geleneksel zanaatı ve yerli ürünü piyasan silmiştir.

Osmanlı ekonomisi klasik tarih yazımına göre on dokuzuncu yüzyılda liman kentleri ve ticaret aracılığıyla görece olarak Avrupa ekonomisiyle bütünleşme eğilimi gösterse de bu, kapitalist ekonomi ve Batı tipi toplum modeline geçiş şeklinde gerçekleşmemiştir. Ancak klasik tarih yazımının söyleminin aksine Osmanlı on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Avrupa'da genel gidişatın bir parçasıdır fakat on yedinci ve on sekizinci yüzyılları dünyanın bir parçası olsa da kötüye gidişatın önünü alacak köklü reformlar yapılmamıştır. On dokuzuncu yüzyıl reformlarının ise on sekizinci yüzyıl reformlarına göre daha bilinçli ve programlı olduğu, en azından daha aceleci olduğu görülür. On dokuzuncu yüzyılın ortasında gerçekleştirilen reformlar

sayesinde devletin on sekizinci yüzyıl sonuna göre daha iyi yönetilir ve daha güçlü olduğunu söylemek mümkündür (Deringil, 2002, s. 22).

Osmanlı'nın kapitalist ekonomi modeline eklemlenmesi ve son dönem Osmanlı'nın genel ekonomik gidişatının tasvir edilmesi klasik tarih yazımında çok olumsuz bir durum olarak değerlendirilir. Sanayileşmenin hiç olmadığı, yerli üretimin durduğu ya da Avrupa'daki gelişen sanayinin takip edilmediği yönündeki fikirlerin çoğu çürütülmüştür. Özellikle İkinci sanayi devrimi sonrasında, 1850'lerden sonra, demiryollarının yapılmasıyla hem Avrupa'dan ithal edilen mamul malların Anadolu'da yaygınlaşması sağlanırken hem de Anadolu'dan hammadde ihracatı artış göstermiştir. Silah sanayi başta olmak üzere Avrupa'dan ihtiyaç duyulan alanda tezgahlar ithal edilirken ithal edilen savaş ekipmanlarının revizyonu da yine yerli fabrikalarda yapılmıştır. Yine askeri alana hizmet etmek için de olsa kumaş ve deri fabrikaları da devlet tarafından kurulmuş, yetersiz olan üretim ise ithal yoluyla sağlanmıştır. Osmanlı'nın içinde bulunduğu bu sosyoekonomik durum için Troçki'nin eşitsiz birleşik gelişme kavramını kullanmak mümkündür. [9]

Osmanlı'nın kapitalizm karşısındaki durumunu inceleyen çeşitli yaklaşımlar mevcuttur. ATÜT[10] tartışması bu yaklaşımların başında gelmektedir. Marx'ın Avrupa dışı toplumlarda neden kapitalizme geçiş yapamadığını açıklamak için kullandığı Asya tipi üretim tarzı modelinin Osmanlı için uygunluğu 1960'lardan itibaren hem sol yazın hem de Osmanlı tarihi uzmanları tarafından tartışıla gelir. Eskiye oranla tartışmanın popülerliği azalmış olsa kapitalizm öncesi üretim ilişkileri ve artı değer üzerine yapılan çalışmalarda sıklıkla ATÜT'e referans verilir. Marx'ın kapitalizme geçen toplumları ve geçemeyen toplumları incelerken kapitalizm öncesi üretim tarzına odaklanması, devletlerin gelişmişliği veya geri kalmışlığının nedenleri

[9] Sürekli devrim teorisinin bir yansıması olan eşitsiz birleşik gelişme, bu açıdan, tekil, birleşik bir sosyo-tarihsel gelişim sürecinden doğan farklılaşmış toplumsal biçimlerin ve tarihsel olarak ayrıksı failliklerin yanı sıra, bunların etkileşimsel farklılıklarının jeososyal etkilerine de kuramsal bir açıklama getirmenin ikna edici bir yoludur…belirgin bir biçimde kapitalist olan süreçler, giderek bu engin eşitsizlik üzerin de denetim kuracak, eşitsiz gelişimin çeşitli kerte ve biçimlerini, tek, nedensel olarak bütünleşmiş, dünya-tarihsel bir bütünlük içinde birleştirerek eşitsizliğin temel niteliğini yeniden şekillendirecektir (Anievas & Kerem Nişancıoğlu, 2020, s. 66-72)

[10] ATÜT, Asya Tipi Üretim Tarzı kısaca özetlemek gerekirse ATÜT'ü karşılayan toplumlar büyük, merkeziyetçi ve despotik bir devlet, kendi kendine yeterli köy toplulukları, kapalı bir kırsal ekonomi, zayıf ticari ilişkiler, toprakta devlet mülkiyeti ve durağan bir toplum yapısıyla diğer üretim tarzlarının hakim olduğu toplumlardan ayrışır (Aytekin, 2022, s. 221-222).

üzerinden yürütülen tartışmalara bir çıkış yolu sunması nedeniyle işlevselken Osmanlı'nın bu modele uygun olup olmadığı da bu tartışmalar içerisinde değerlendirilebilir.

Osmanlı toplum yapısı, feodalitenin varlığı/yokluğu, burjuvazinin olup olmadığı, özel mülkiyetin varlığı, Batılı anlamda sınıfların ve sınıf ilişkilerinin var olup olmadığı Osmanlı'da sanayileşmenin varlığı üzerine sorular soran ATÜT minvalindeki çalışmaların sorduğu öncelikli sorulardır. Osmanlı özelinde ATÜT tartışması yürüten isimler arasında İdris Küçükömer (Küçükömer, 2007), Sencer Divitçioğlu (Divitçioğlu, 2010), Oğuz Oyan (Oyan, 2016), Şevket Pamuk (Pamuk, 2023) öne çıkarken adı geçen isimler Osmanlı'da ATÜT'ün varlığı ya da alternatif üretim tarzları üzerinden kapsamlı tartışmalar yürütülmüşlerdir. Bahsi geçen isimlerin ve bu yönde araştırma yapan diğer isimlerin ATÜT'e alternatif olarak sunduğu çeşitli üretim tarzları bulunmaktadır: vergisel / haraçlı / haraççı, proto- feodal ve feodali üretim tarzları zikretmek mümkündür. Osmanlı toplum yapısının Avrupa'ya mı yoksa ATÜT'e mi uyum sağladığı ise hala tartışılan ve tartışmaya değer bir konudur. (Aytekin, 2022, s. 220).

Geniş kapsamlı bir tartışma alanı olan ATÜT'e burada kısaca yer verilmesindeki neden Osmanlı'nın kapitalizme geçişi tartışmasının sadece Batılılaşma süreciyle ele alınacak kadar basit bir konu olmadığı, Osmanlı'nın klasik döneminden itibaren üretim ilişkileri başta olmak üzere birçok hususla alakalı olduğunun altının çizilmek istenmesidir. Osmanlı ve kapitalizm ilişkisini incelemek dört başı mağrur geniş bir çalışma alanıdır. Bu nedenle, bu çalışmada son dönem Osmanlı'da topyekûn bir kapitalizm varlığı / yokluğunu incelemek / tartışmak yerine devletin ve toplumun kapitalist dünya ekonomisiyle ne ölçüde bütünleştiği kısaca gösterilmeye çalışılacaktır. Ez cümle, Oğuz Oyan'dan ilhamla *Osmanlı'nın Batıya bağlanması ve kapitalizmin etkilerine açılması* eş zamanlı gerçekleştiği için burada Osmanlı'nın ne derece uyum sağladığı incelenmektedir. Örneklerle tarif etmek gerekirse Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı'nı diğer tüm unsurlarının yanı sıra kapitalist gelişmenin hukuki zeminini inşa ettiği bilgisi Batılılaşma ve kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinin nasıl girift olduğunu göstermesi açısından önemli bir örnek teşkil eder (Oyan, 2016, s. 257). Diğer birçok yasal ve hukuki düzenlemeyi

de bu çerçevede ele almak mümkündür. Zira Batılılaşma sadece modern ulus devlete geçiş süreci olarak ele alınamaz. Çünkü modern ulus devlet ve kapitalizm zaten hali hazırda birbirine eklemlenmiş, bakış açısına göre birbirinin neden ve sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı özelinde de Batılılaşma sadece devletin hukuki olarak modern ulus devlete geçişi olarak değil aynı zamanda kapitalist ekonomi modeline geçiş sürecinin ideolojik tercihidir.

Dikkate değer bir diğer çalışma ise tek tip bir kapitalist gelişim şeklinin olmadığını göstermesi nedeniyle önem arz eder. Çağdaş Sümer'in son dönem Osmanlı'yı siyasal çatışmalar bağlamında değerlendirirken gerileme paradigmasının eleştirisini yapar ve son dönem Osmanlı'da burjuva devriminin müteakip evreleri açısından bir dönemleştirme örneği sunar. 1768-1838 yıllarını eski rejimin krizi ve çöküşü, 1871-1881 yıllarını demokratik bir devrim uğrağı ile ikiye bölünen 1838-1871 yıllarına pasif devrim, 1881-1908 yıllarını takip eden bir karşı devrim, 1908-1936 yıllarını ise kriz, imparatorluğun çöküşü ve demokratik devrim olarak dönemleştirir (Sümer, 2023, s. 40). Sümer'in dönemleştirmesi tek bir kapitalist gelişme şekli olmadığını yönündeki görüşler desteklerken aynı zamanda eski rejim olarak tarif ettiği on altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki gelişmeleri gerileme paradigmasına alternatif sunacak şekilde eski rejim döneminde yaşananları dünya tarihsel bir bağlama oturtma çabası içerisinde jeostratejik bir inceleme sunar.

Sonuç olarak son dönem Osmanlı'da Batılılaşma politikası kurumsal bir kimlik kazanmış, süreklilik arz eden bir devlet politikası haline gelmiştir. Batılılaşma, sadece Batı'yı hayranlık veya dış zorlamalar sonucunda değil iç kararların ve zorunlulukların bir sonucu olarak tercih edilmiştir (Ortaylı, 2018, s. 26). Osmanlı'nın son dönemi devlet – toplum ilişkilerinin çöktüğü bir bunalım dönemi olarak adlandırmak mümkünken Tanzimat döneminden itibaren modern ulus devlete geçiş için gerekli hukuki ve yasal alt yapısal süreçlerin başlamış olduğunu iddia etmek mümkündür. Aynı şey, dünya ekonomisine entegre olma süreci için de geçerlidir. 1838'de resmen başlayan bu süreç, 1856'da modern Avrupa devletleri arasına kabul edilmesiyle artış göstermiş, sadece belirli bir kesimle olsa dahi ticari kapitalizm hayat bulurken Osmanlı Batı için önemli bir pazar haline gelmiştir. Tüm bu süreçlerin, devlet-

toplum- ekonomi ve siyasal rejim bunalımları çerçevesinde ele alındığında son dönem Osmanlı için kaotik bir dönemin yaşandığını iddia etmek yanlış olmayacaktır.

4.1.1. III. Selim'den II. Abdülhamit'e devlet ve kapitalizm

Son dönem Osmanlı'nın hikayesi Batılılaşma ve yeniden örgütlenme hikayesidir. Askeri reformlar ve siyasal reformlar açısından bakıldığında Müslüman patrimonyal bir mutlakiyetçi yönetimin 1789'da başlayan Avrupa tarzı hanedan yönetimine dönüşmesi 1839'da şekillenip 1856'da tamamlanır (Aksan, 2011, s. 146). Yeniden örgütlenme klasik olanın yerini Batı'da olana bırakma şeklinde gerçekleşir. Batılılaşma kurumsal olarak III. Selim ile başlasa da Batı'da meydana gelen değişimlerin üstünlüğünün fark edilip dile getirilmesi önceki yüzyıllarda gerçekleşir. Örneğin Nizam-ı Cedid ismi ilk kez İbrahim Müteferrika tarafından dile getirilir. Batı'da meydana gelen değişimlerden bihaber olma durumu yoktur lakin Batı'da meydana gelen değişimlerin bir "devrim etkisi" yarattığının fark edilip askeri alanla sınırlı olsa da padişah düzeyinde yeniden örgütlenme sürecinin başlatılması III. Selim döneminde gerçekleşir.

Avrupa'da erken modern dönemde meydana gelen değişimler yüzyıllar içerisinde çifte devrimin yaşanmasına zemin hazırlar ve tüm Avrupa'ya yayılır. Avrupa'da yaşananlara coğrafi anlamından bağımsız bir "Batı" idolünü oluştururken Batı'da olanın modern ve makbul, batıda olmayanın geleneksel olarak ayrılıp billurlaştığı dönem ise Avrupa'da toplumsal, ekonomik ve siyasal devrimlerin ve karşı devrimlerin yaşandığı on dokuzuncu yüzyıldır. Batı'yı var eden temel unsurlardan ikisi modern devlet örgütlenmesi ve kapitalizmdir. İngiltere ve Fransa merkezli bu iki köklü değişim kendi toplumsal bütünlüğü içerisinde, kendi kültürel varlığının bir yansıması ve siyasal dönüşümlerinin bir sonucu olarak meydana gelir. Özellikle devletin yeniden öğütlenmesi bahsi geçen iki ülkede de farklı bir seyir izlerken kapitalizm İngiltere menşeili olsa da kaba taslak olarak benzer şekillerde gerçekleşir. On dokuzuncu yüzyıl hem devlet örgütlenmelerinin hem de kapitalizmin küresele yayılmaya başladığı dönemi işaret eder. Yirminci yüzyılın birinci büyük savaşından sonra ise diğer devlet modellerinin çoğu ortadan kalkarak modern ulus devletin zaferini ilan edilir. Yine aynı tarihlerde kapitalizm sömürge imparatorlukları ve sömürge yarışlarının da etkisiyle başka bir ifadeyle emperyalizmin yayılmacı politikasıyla küresel bir kimlik kazanır.

Coğrafi olarak çok yakınında yukarıda bahsedilen değişim ve dönüşümler gerçekleşirken son dönem Osmanlı'nın hikayesi de bu çerçevede şekillenir. Avrupa'da ekonomik, toplumsal ve siyasal anlamda bir yeniden örgütlenme dönemi yaşanırken Osmanlı "yeni düzen" arayışına öncelikli olarak askeri alanda başlamış ancak 1839 gibi çok da uzak olmayan bir tarihte diğer alanlarda da yeniden örgütlenmenin elzem olduğu idrak edilerek gerekli alt yapısal ve kanuni düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. Kaldı ki yeni tarihçilik kapsamında yazılan birçok çalışmada Avrupa'da Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi başta olmakla birlikte bir takım siyasi, ekonomik ve toplumsal devrimler gerçekleşirken Osmanlı'nın durağan bir yapıda olmadığına kendi iç dinamikleri bağlamında değişip dönüştüğünü vurgular.

Fransız Devrimi ile birlikte Fransa merkezli olmak üzere Avrupa'da meydana gelen değişimlerin Osmanlı'ya eş zamanlı olarak yansıdığı, devletin yeni düzen arayışı içerisinde olduğunu söylemek mümkündür. Fransa ile ikili ilişkiler çok uzun yıllardır devam ederken Mısır'ın Fransa tarafından işgaline kadar Osmanlı'da çok güçlü bir Fransız etkisi vardır. İşgal sırasında Fransız etkisi azalsa da işgal sonrasında bu etkinin devam ettiği görülür. Örnek vermek gerekirse yüzyıl içerisinde eğitim alanında yapılan düzenlemeler Fransız modelidir. Bu minvalde Fransız Devrimi'yle Fransa'da yaşanan değişimleri Osmanlı her yönüyle yakından takip eder. İlk aşamada askeri alanda bir "yeni düzen" arayışına girilse de son döneminde Osmanlı'nın tebaadan vatandaşa, monarşiden meşrutiyete, cemaatten cemiyete, kırdan kente başta olmak üzere birçok alanda Fransız Devrimi'nin sonuçları olarak Batı'da oluşan yeni düzen model alınır.

1789-1876 yılları, III. Selim'den II. Abdülhamit'e kadar geçen süreç Osmanlı açısından birçok alanda değişimin yaşandığı, yeniden örgütlenmenin amaçlandığı bir dönemdir. Rejim değişikliği ya da kapitalist ekonomi modeline geçiş gibi köklü yapısal değişiklikler yaşanmamakla birlikte bu tarihler arasında meydana gelen değişimler, önceki yüzyıllardaki cılız ıslahat ya da reform değişiklikleriyle kıyaslandığında önemli değişimlerdir. Toplum bilimsel olarak bahsetmek gerekirse Weber'in yasal- ussal örgütlenme, Marx'ın serbest köylülük- sanayi üretim- sermaye birikimi olarak bahsettiği Batı'da meydana gelen değişimler bu dönemde Osmanlı'nın değişim ve dönüşümünün yol haritasını oluşturur.

Ele alınan dönem Osmanlı'da yönetici sınıfın yeniden yapılanma süreci olarak belirirken sadece yönetici sınıf değil aynı zamanda tüm toplumsal grupların hizipleşmesi de yine bu dönemde yaşanır. Toplumsal ittifakların oluşması III. Selim dönemi, II. Mahmut dönemi ve Tanzimat döneminde uygulanan reformlara toplumsal ve siyasal destek sağlaması açısından önem arz eder. E. Atilla Aytekin yeniden yapılanma sürecinde toplumsal dinamiklerin de bir sonucu olarak merkezi devlet ve diğerleri arasında ittifaklar oluştuğunu belirtir ve ittifakların hangi zeminde oluştuğunu detaylı olarak anlatır (Aytekin, 2022, s. 210):

... çok büyük ölçekte toprak sahibi olan ayan, yeniçeriler, esnaf ve küçük tüccar ve kırsal üreticilere karşı, merkezi devlet bürokrasisi, daha küçük ölçekli ayan ve eşraf, ve büyük tüccarların oluşturduğu bir ittifak ortaya çıkar. İttifak zamanla yeni bir yönetici bir sınıfa dönüşme yolunda pekişti ve doğrudan üreticilere ürettikleri tarımsal artık üzerinden gitgide daha çok baskı yapmaya başladı. Şehirdeyse esnaf ve zanaatkarlar nüfusun artan bir kısmı ücretli emeğe mecbur ediliyor ve sermaye gittikçe az sayıdaki mümtaz ailenin elinde birikiyordu.

Aytekin'in belirtmiş olduğu ittifaklar son dönem Osmanlı'nın toplumsal dengelerini anlamak açısından önem arz eder. Yüzyıl başında oluşan ittifaklar yüzyılın ortalarında değişmiş, kimi gruplar kurumsal olarak tamamen kaldırılmış ancak toplumsal etkileri uzun süre devam etmiştir. Yeniçeriler bu durum için önemli bir örnek teşkil eder. Özellikle merkezi devletin artı değeri aracısız bir şekilde toplama girişiminin bir yansıması olan ayanların gücünün kırılması da yine bu ittifaklar dengesiyle yakından alakalıdır. Öte yandan devletin yeniden örgütlenme yolunda atmış olduğu güçlü adımlar sadece siyasi alanda değil aynı zamanda toplumsal ittifaklar ve iç çatışmalarla da yakından alakalıdır. Aynı şekilde Gayri-müslim / Müslim halkı teorik olarak da olsa yasal olarak eşitleme çabaları yine siyasal alanda değişimin toplumsal çatışma ve direnç oluşturduğu bir başka örnektir. Ekonomik alanda ise 1838 sonrası ticari serbestlik ortamında yabancı yatırımcının çoğunlukla gayri-müslimler çalışması da yine dini gruplar arasındaki dengeyi bozması açısından kritik bir husustur. Önceki yüzyıllarda şekillenmeye başlayan ve II. Mahmut dönemi şekillenip Tanzimat Fermanı ile köklü bir şekilde yerini sağlamlaştıran sivil bürokrasi de bu dönemde güçlü bir aktör olmaya başlar; Batılılaşma yolunda öncülük ederek dönüşümün temsilcisi haline gelerek benimsedikleri politikaları hayata geçirirken

çeşitli toplumsal gruplarla çatışır ya da iş birliği yapar. 1908'e kadar sivil bürokrasi Batılılaşma hareketinin öncülüğünü yaparken 1908 sonrasında bu rolünü askeri bürokrasiye kaptırdığı altı çizilmesi gereken bir başka husustur.

Osmanlı'da on yedinci yüzyılda hâkim olan "denklik kabulü" fikri on sekizinci yüzyılla birlikte Batı'nın üstünlüğünün kabul edilmesine dönüşür (Mardin, 2018, s. 10). Osmanlı da ilk bilinçli Batılılaşma girişimleri on sekizinci yüzyıldır: Bu zaman benimsenen Batı Avrupa'da var olan ve seçilmiş bazı unsurların taklit ve benimsenmesidir. On sekizinci yüzyıldan itibaren yenilenme ve Batılılaşma için eğitmen ve teknik adamlar Fransa'ya gönderilir ya da Fransa'dan getirtilir (Lewis, 2008, s. 56-60). Ayrıca bu yüzyıl boyunca devlet adamları tarafından savaşlarda yenilmelerinin nedenleri düşünülürken askeri kuvvetlerin yeni savaş tekniklerini bilmemesinden kaynaklandığı tespiti yapılır (Berkes, 2019, s. 91).Dönem içerisinde gerçekleşen Sened-i İttifak, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı dönemin yasalaşma girişimleridir ancak hiçbiri tam bir anayasa özelliğine sahip değildir. Meşrutiyet'in ilanı ilk parlamenter deneyim olarak gerçekleşir. Reformlar ve ıslahatlar gerçekleşirken ne sadece dış baskılar ne de iç faktörler etkili olmuştur. Batı'nı "doğu sorunu" olarak ele aldığı Osmanlı, kendi seçkin zümrelerinin, bürokratlarının sadece Batı'nın yönlendirmesi ile değil "devleti kurtarmak" dürtüsü ile de hareket ettiği ve bu minvalde Batılılaşma yoluna girildiğini söylemek mümkündür.

III. Selim 1789-1807 yılları arasında tam da Fransız Devrimi'nin yaşandığı dönemde tahta geçmiştir. Bu tarihler aynı zamanda devlet tam bir revizyondan geçirilip verimli hale getirilmedikçe askeri ve mali reformların başarılı olamayacağının idrak edildiği tarihlerdir (Findley, 2011, s. 102). Kırk yıllık aradan sonra hanedandan dünyaya gelen erkek şehzadesi olması Selim'in hem eğitiminde hem de politik işlerle çok küçük yaşlardan itibaren haşır neşir olmasının önünü açar. On sekiz yıl süren hükümdarlık döneminde hem Avrupa hem de Osmanlı ciddi değişim ve dönüşümler geçirmiştir. Fransız Devrimi'nden sonra 1815'e kadar süren Napolyon Savaşları –*Koalisyon Savaşları*- Avrupa'yı etkisi altında alınırken Osmanlı'da bu savaşlardan etkilenir. Örneğin bu savaşların bir etkisi olarak 1792'den 1812'ye kadar Osmanlı için önemli bir çatışma alanı olan Rusya ile savaşılmamış olmasıdır. Fransa'nın Mısır'ı işgali karşısında ise Rusya Osmanlı'ya İngiltere'yle birlikte

yardımcı olmuştur. Osmanlı'ya yapılan bu yardımların Fransa'nın yapmış olduğu yayılmacı politikayı engelleme çabası etkili olmuştur. Fransa'nın Mısır işgal girişiminden sonra İngiltere ve Osmanlı ilişkilerinde görece yakınlaşma olduğu da ayrıca iddia edilebilir. Öte yandan Niyazi Berkes, Fransız Devrimi'nin Osmanlı'yı kurtardığı iddiasında bulunurken eğer Devrim olmasaydı "Türkleri Avrupa'dan atma idealinin" neredeyse gerçekleşeceğini belirtir. Sonuç olarak Fransız Devrimi'nin Osmanlı'ya doğrudan veya dolaylı birçok etkisi olmuştur.

Islahatçı bir padişah olan Selim'in 1786 yılında Fransa Kralı XVI. Louis ile yazışma çabalarından (Beydilli, 2009, s. 421) da görüleceği üzere III. Selim de daha padişah olmadan Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Mısır'ın işgali karşısında Fransa- Osmanlı ilişkileri bozulsa da III. Selim Fransa'da devrim sonrası yaşananları bizzat takip eder. Bununla birlikte Osmanlı tarihi açısından III. Selim'in en önemli reformu, 1792-1807 yıllarını kapsayan yenilenme ve yeniden yapılanma olarak düşünülen Nizam-ı Cedid'tir:

Nizâm-ı Cedîd'in geniş programı bütün kurumlarıyla devletin her alanda yapılanmasını öngörmekteydi: Tımar sisteminin yoklanması, mahlûllere el konulması, maaş cüzdanları (esâme) satışının yasaklanması, her türlü yolsuzluğun önlenmesi, çağdaş askerî reformlar için yeni gelir kaynakları temini, hulâsa başta mülkî idare bütün sistemin elden geçirilmesi... (Beydilli, 2013, s. 460).

Nizam-ı Cedid yeni düzen anlamına gelirken aslında düzen kelimesi Avrupa'daki pozitivist geleneğin bir uzantısıdır. Augusto Comte 'nin Pozitivizmin "ordre and progress" düşü on dokuzuncu yüzyılda gelenekten moderne, kırsaldan kente, sanayileşme ve kentleşme ile çözülen geleneksel ilişiklere "yeni" bir düzen arayışına bir cevap olarak gelişir. Gelenekselden sanayi toplumuna geçişte yaşanan karmaşa ve düzensizliklere karşı ilgi artarken çeşitli isimler siyasi, iktisadi, ekonomik ve toplumsal alanlarda ilerleme ve düzen hususuna pozitivizm çerçevesinde yön vermiştir. Osmanlı da bu pozitivist gelenekten etkilenmenin göstergesi nizam, terakki, tanzimat gibi sözcükleri ortaya çıkar (Alkan, 2001, s. 382-383). Nizam- Cedid ise bu geleneğin siyasal alanda ilk vuku bulmuş hali olarak görülebilir. Öte yandan dikkate değer bir diğer husus ise pozitivizmin Osmanlı aydınlarını etkilediği ve Meşruti düşünceyi özellikle II. Meşrutiyet'te yeşeren seküler düşünce akımlarına öncülük

ettiğidir (Timur, 2010, s. 32). Denebilir ki pozitivizm toplum bilimini ve diğer birçok bilimi etkisi altına alırken Osmanlı düşünürlerinin özellikle Jön Türklerin de bu düşünce akımından eş zamanlı olarak etkilendiği ve amaçladıkları "devleti kurtartma" fikirlerine ulaşma yolunda bu çerçevede hareket ettikleri görülür.

III. Selim devletin içerisinde bulunan sorunların tespitini yapmak üzere Meşveret Meclisi'ni toplarken daha öncesinde olduğu gibi geleneksel Osmanlı kurumlarına dönüş yapmanın sorunları çözeceği yani döndürme tezi çoğunluğun düşüncesi olarak belirir. Devleti klasik döneme döndürme tezinin, Osmanlı reformlarının önündeki en önemli sorunlardan birini teşkil ettiğini iddia etmek yanlış olmayacaktır. Genel kanı, yaşanan sorunların kökeninde Osmanlı'nın klasik dönem kurumsal yapısının bozulması şeklindedir. Bu ön kabul nedeniyle savaş meydanında üstünlük elde eden Avrupa güçlerinin yaşamış olduğu sosyo-politik değişim ve dönüşümün, askeri – toplumsal ve siyasal devrimlerin- önemi ıskalanır. III. Selim döneminden önce ve onun döneminde de reformlar askeri alanla sınırlı kalmasının fikri alt yapısında döndürme tezinin etkisi büyüktür.

III. Selim'in meşveret usulüne başvurarak, ulemadan, yetkin asker ve sivil bürokratlardan ve yetkin devlet insanlarını bir araya getirerek Meşveret Meclisini kurmuş olması; yapılacak reformlar ve ıslahatlar konusunda fikir teatisini tercih etmesi devletin, padişahın Batılılaşma 'ya verdiği önemi gösterir niteliktedir. Daha önceleri de yazılan layiha veya risaleler kişilerin kendi araştırmalarının sonucu olarak belirir. Örneğin İbrahim Müteferrika'nın yazmış olduğu çalışmalarda Avrupa devletlerinin güçlenme nedenlerini araştırır ve çalışmalarını padişaha sunar. Bu ve benzeri örnekler bireysel çabalar olarak belirirken padişahın kendi eliyle bir nevi bir "danışma meclisi" oluşturması devletin içinde bulunduğu durumun ve reformlara bakış açısının değişmesinin görülmesi açısından önem arz eder.

III. Selim, Nizam-ı Cedid reformlarıyla devlet eliyle köklü reformlar yapmaya çalışırken İrad-ı Cedit adında yeni bir hazine oluşturarak ordunun ihtiyaçlarını karşılamayı planlar. İrad-ı Cedit bozulmuş tımar ve zeamet sistemini devlet maliyesinin bir kalkınma kaynağı durumuna getirme yolunda atılmış önemli bir adım; bir çeşit toprak ve maliye reformudur. Nasıl ki tımar sistemiyle tımarlı ordunun masrafları karşılanıyorsa İrad-ı Cedit ile de Nizam-ı Cedid'in masrafları karşılamak

için oluşturulmuştur (Berkes, 2019, s. 108). Ancak yerleşik ve kurulu düzende kar elde eden grupların, örneğin on sekizinci yüzyıldan itibaren güçleri artan ayanlar ve derebeyler gibi, muhalefetiyle karşılaşılır. Bu gruplar Osmanlı'nın klasik kurumların bozulmaya başlamasıyla birlikte devletteki gücünü artırırken Berkez bu iki grubun 1798 – 1804 yılları arasında Anadolu ve Rumeli'nin kontrolünü ele geçirdiğini belirtir (Berkes, 2019, s. 110).

Nizam-ı Cedid reformlarına karşı gelen gruplar arasında Yeniçeriler ve ulema önemli bir yere sahiptir. Yeni bir ordu kurulduğu zaman Yeniçerilere ihtiyaç kalmayacağı veyahut ikinci plana düşeceği aşikarken Yeniçerilerin reformlara neden karşı geldiği daha anlaşılır olur. Yeniçeriler yüz yıllardır içinde askeri bir teşkilattan daha ziyade yerleşik bir kurumsal yapı haline dönüşmüştür. Batılı tarzda düşünülen yeni ordu güçlendikçe ve etkin hala geldikçe yeninin eskiyi ortadan kaldıracağı aşikâr hale gelir. Aslında bu durum Osmanlı reformlarının önündeki genel yapısal sorunun bir özeti olarak da görülebilir. İster ocaklar olsun ister devlet kurumlarından olsun siyasi güç ve ekonomik çıkar esaslı hizipler Osmanlı reform çalışmalarına engel teşkil eder (Uyar & Erickson, 2017, s. 223):

Osmanlı ricali her şeye kendi bekası ve hizip çıkarları perspektifinden baktığından, reformlar ancak kendilerine fayda sağlıyorsa destekliyorlardı. Eğer reformun başarısı rakiplerinin işine yarayacaksa derhal sabote edip başarısızlığa yol açmaktan çekinmiyorlardı. Bu ben merkezli siyaset anlayışı ve hizipler arası çıkar mücadeleleri imparatorluğunun sonuna kadar devam edecek, buna çözüm bulunamayacaktı.

Orduya asker sağlamak için 1805'te genel bir emir çıkardığında reform karşıtlarıyla ilk güç denemesi gerçekleşir. Yeni sistemler o zamana değin yaygın olan gönüllü askere alma yöntemi yeniçerileri ve nüfusun genelini askerlikten sorumlu hale getirirken muhalefetin sert tepkisiyle karşılaşılır. Yaşanan ayaklanmalar karşısında Selim, reform yanlısı danışmanları görevden almayı ve Yeniçeri ağasını sadrazam yapmayı kabul ederek daha büyük bir ayaklanmanın önüne geçti. 1805'teki ayaklanma 1807'de Osmanlı yardımcı kuvvetlerinin Avrupa tarzı üniforma giymesi hadisesinde de yaşanırken Şeyhülislam'ın da desteğini alan Kabakçı Mustafa'nın önderliğindeki isyancılar reformlara karşı ayaklandı. Padişah Nizam-ı Cedid'i feshetse de isyancılar

şeyhülislamdan aldıkları fetvayla padişahı tahtan indirerek yerine amcasının oğlu Mustafa geçirir (Lewis, 2008, s. 99-100).

III. Selim'im tahtan indirilip IV. Mustafa'nın tahta geçtiği 1807-1808 yılları arasında Yeniçeriler ve yandaşları eski düzene karşı çıkıp reform talep edenleri bastırmaya çalışmışlar ancak bir Tuna ayanı olan Alender Mustafa Paşa'nın liderliğinde Selim destekçileri Selim'i kurtarmak için İstanbul'a yürümüş ancak asker saraya girmeden III. Selim öldürülmüştür. Alemdar Mustafa Paşa ve destekçileri amaçlarını gerçekleştirmek için Selim'den daha reformcu olan Selim'in amca oğlu II. Mahmut'u tahta geçirmişlerdir. II. Mahmut dönemi reformlara bakmadan önce Alemdar Mustafa Paşa'nın çabalarıyla merkezi bürokrasi ve ayanlar arasında imzalanan Sened-i İttifaka bakmak gerekir.

Sened-i İttifak Osmanlı da on altıncı yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte devletle halk arasında aracı bir rol üstlenen ayanlarla ilgilidir. Ayan kelimesi eşraf ve erkan ile eş anlamlıdır. Osmanlı tarihinde ise şehir ve kasabalarda devlet ve halk arasındaki ilişkiyi düzenleyen kişilere denir. Tarihî belgelerde voyvoda, mütesellim, muhassıl, mutasarrıf ve vali olarak görülen yerli hânedanlar, aynı zamanda âyan, derebeyi veya mütegallibe tabirleriyle de ifade edilmektedir (Mert, 1991, s. 195). Ayrıca halk arasında eşraf olarak isimlendirilirken yönetim tarafından ayan olarak nitelendirilmektedir (Karpat, 2006, s. 9).

XVI. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte klasik kurumların kendi görevlerini yerine getirmemeleri nedeniyle devlet ve toplum arasında yeni aracılar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu durum devletin merkezi otoritesinin taşrada zayıflaması anlamına gelirken ayanlar ve iltizam ve murabaha sistemiyle eski askerlerin de taşrada güçlenmesi on altıncı yüzyıldan itibaren artış gösterir. Klasik dönem rollerinde devlet ve halk arasında irtibat görevinde olan ayanlar devlet kurumlarında meydana gelen çözülmelerin bir sonucu olarak kendi bölgelerinde devlet aleyhine kendi güçlerini ve nüfuslarını artırmış; taşrada otorite kurmakta zorlana devlet on sekizinci yüzyılla birlikte bu güçlerin taşradaki gücünü kabul etmek zorunda kalırken hem ayanların kendi aralarındaki hem de devletle olan mücadeleleri zaten bozulmuş olan sosyal yapıyı ve devlet – toplum dengelerini daha da bozmuştur (Akyıldız, 2009, s. 512). Başka bir deyişle ayanlar Osmanlı toplumunda değişimin iç dinamiklerinden biri

olarak belirirken hem bürokrasi hem de tebaa ile olan ilişkileri farklı grup dinamiklerinin oluşmasına neden olurken dış etkenlerin de gruplar üzerindeki etkisi Osmanlı toplumunda siyasal ve ekonomik değişimlerin taşıyıcı gücü olmuştur. Siyasal sistemin değişimler karşısında yetersiz kalması yeni bir siyasal yönetim ihtiyacını doğururken reformlar da merkezileşmeye yönelik adımlar çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Kemal Karpat ise bu noktada III. Selim döneminden itibaren merkeziyetçi bir yaklaşımla bütünleşme çalışmalarının ulaştığı nokta olarak Türk ulusal devletinin kurulması olarak görür (Karpat, 2006, s. 10)

Ayanlar, on altıncı yüzyıldan itibaren iltizamlara katılarak servetlerini artırırken farklı işlerin yürütülmesini kendi üstlerine almışladır. Zamanla vali ve kadınların dahi yapacakları işler için baş ayanlara başvurduğu da göz önünde bulundurulduğunda bulundukları bölge açısından önemli faaliyetler yürütürler: Bölgenin çeşitli ihtiyaçlarını temin etmek, vakıf işlerini yürütmek, malların fiyat tespitini yapmak, vergilerin tahsil zamanını belirlemek, halkın çeşitli konulardaki, kötü yöneticilerin azledilmesi dahil, isteklerini İstanbul'a iletmek gibi halkın vekili olarak yöneticilerle bir araya gelip sorunları halletmek gibi işler yürütürler (Mert, 1991, s. 195). Yürütmüş oldukları görevler incelendiğinde bulundukları bölgenin "gayri resmi yöneticisi" gibi hareket ettiklerini düşünmek mümkündür. Ayanların önemli bir aktör olarak belirmesi devlet ve toplumda yaşanan sosyoekonomik değişimlerin bir sonucu olarak on sekizinci yüzyılın sonunda ortaya çıkan gruplar olduğunu belirtir (Karpat, 2006, s. 9).

Sened-i İttifak 28 Temmuz 1808'de imzalanırken belge çoğu zaman Magna Carta ile kıyaslanmıştır. İdris Küçükömer genelde Tanzimat Fermanı'nın Magna Carta ile kıyaslanma eğilimi olduğunu ancak eğer Osmanlılarda bir Magna Carta aranacaksa bunun ancak Sened-i İttifak olduğunu söyler (Küçükömer, 2007) İngiltere'de kral ile soylular arasında imzalanan belge soyluların kralla olan ilişkilerini düzenlerken Sened-i İttifak ise âyanın padişah karşısında elde ettiği hakları korumaya yönelik olduğundan ortaya çıkış biçimleri ve içerikleri yönünden aralarında bazı benzerliklerin bulunduğu söylenebilir; ancak sonuçları ve uygulanışı açısından oldukça farklıdır (Akyıldız, 2009, s. 514). Benzerlik haricinde belgenin anayasal bir belge olup olmadığı da tartışmalı bir konudur. Özellikle belgenin padişah tarafından imzalanmaması bu

husus açısından önemli bir kriterdir. Bir kısım araştırmacılar (örn. bknz: Ortaylı,2018; Tunaya,1996) özellikle anayasa hukukçuları belgenin anayasal bir metin örneği olduğunu belirtirken başka araştırmacılar da dönemin tarihsel gereklilikleri ve zorunluluklar sonucunda ortaya çıkmış bir metin olduğunu belirtmektedir (örn. Bknz: Akyıldız,1998). Tartışmanın mahiyeti bir yana belge devlet- toplum arasındaki ilişkinin ayanlar tarafından yürütüldüğünü göstermesi açısından önem arz eder. Yine belgede var olan yeni orduların kurulması hayali ve devletin ayanlarda da asker talebinde bulunması, İstanbul'daki bir ayaklanma da ayanın asker sağlama yükümlülüğü devletin kendi geleneksel kurumları karşısında ayanın gücüne ihtiyaç duyduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Sened-i İttifak devlet görevlileri kendi arasında ve taşra ayanların kendi içindeki çekişmeleri önlemek, din ve devlet nizamını kurmak ve korumak için taraflar arasında çekişme yerine bir ittifak olması için hazırlanmıştır. Sened-i İttifak geç bir feodalleşme girişimi olarak da görülebilir (Akad, 2018, s. 151). Belge vergi toplanması, hem merkez hem de taşranın asker toplaması ve yetiştirilmesi, sadrazamın yetkilerinin belirlenmesi ve devlet görevlilerinin birbirlerinin işlerine karışmaması, can ve kişi dokunulmazlığının korunması, siyaseten katil usulünün sonlandırılması, ne ayanların ne de devlet görevlilerinin suçunun aşikar olmadığı kişileri cezalandıramayacak olması, fukaranın yani halkın zulümden ve adaletsizlikten korunması, İstanbul'da ocakların veya bir kesimin fitne ve fesat çıkarması durumunda taraflara bildirmeksizin kaldırılması; dirlik ve esemelerinin iptali gibi çok önemli hususları içerir. Ayanlığın babadan oğula geçmesi, hanedan denen büyük ayanlar ile diğer ayanlar arasında hiyerarşi getirilmesi, hanedanların birbirlerini kontrolü, ceza hukukunun geliştirilmesi, vergilerin devlet adamları ve ayanlar tarafından ittifak halinde belirlenmesi hem taşrada hem de merkezde yeni ordu kurulacak olması öne çıkan gelişmelerdir. Bununla birlikte, 1826'dan önce Yeniçeriliğin kaldırılmasına işaret edilmesi yeni bir askeri düzene geçişe; ceza hukukuna dair maddeler bir hukuk devletine ilk adımın atılmasına; vergilerin hanedanlar ve devlet görevlileri tarafından konması, temsil- vergi düşüncesini hatırlatırken meclis sistemine bir adım olarak yorumlamak, anayasal bir belge olduğunu söylemek mümkündür (Akşın, 1994, s. 115-123).

Sened-i İttifak Alemdar'ın 1808'de gücünü kaybetmesi ile geçersiz bir vesika haline gelmiştir. Sened-i İtifak'ın uygulanması sonuç olarak ayanın ittifak halinde olmasını gerektiriyordu ancak ayanlar bu birliği koruyamadı ve merkezi hükümet güçlendikçe ayanların önde gelenlerinin gücü kırıldı (İnalcık, 1964, s. 609). Bununla birlikte ayanlık II. Mahmud'un merkezileştirme girişimleri karşısında önemli bir güç kaybına uğradığı bilinmektedir. II. Mahmud döneminde idari ve askeri güçlerini kaybederken taşradaki sosyal ve iktisadi nüfuzlarını devam ettirerek iltizam işlerini sürdürürler. Tanzimat döneminde ise ölen ayanın yerine yenisi atanmayarak ayanlık müessesi kaldırılarak yeni kurulan kurumlar ayanların yürütmüş oldukları işleri üstlendi (Mert, 1991).

II. Mahmud döneminin Batılılaşmanın devlet tekelinde gerçekleşmeye başladığı dönem olarak iddia etmek mümkündür. III. Selim'in reform girişimlerinin neden başarısız olduğunu gözlemleme şansı bulunurken yeni padişah, köklü reformlar gerçekleştirerek Osmanlı'nın Batı karşısında siyasi ve ekonomik hezimetinin önüne geçmeye çalışır. Padişahın izlediği siyaset, kıtanın diğer imparatorluklarına benzer şekilde, iktidarı ve mali kaynakları Saray'da toplamanın yanısıra ulema kanalıyla meşruiyet tekelini, adaletin temel teşkil ettiği devlete, yani adil olan padişaha vermektir (Yeşil, 2016, s. 25): "Bu bağlamda devlet ve ordu yapısında ve idaresinde meydana gelen değişim devlet semiyotiğini de yeniden inşa etmekteydi."

Ancak II. Mahmut 1822 yılına kadar herhangi bir reform hareketi yapmadan denge politikası gözetir. Zira Mahmut daha hükümranlığının başında üç önemli konunun Osmanlı reformlarını başarıya ulaşması için önemini fark etmiş ve bu konular onun reformlarının belkemiğini oluşturmuştur (Shaw & Kural Shaw , 2017, s. 25):

(1)Reform hareketlerinin başarılı olabilmesi için reformların yalnızca bazı askeri unsurları değil, Osmanlı kurumlarını ve toplumunu kapsaması gerekir; (2)reforma uğrayan kurumların çalışabilmesi için tek çare, yerlerine geçtikleri kurumların ortadan kaldırılmasıdır, böylece eskileri bu iş birliğini bozamazlar;(3) harekete başlanılmadan önce reformlar çok dikkatli planlanmalı ve gerekli destek sağlanmalıdır.

II. Mahmut döneminde Şeyhülislam ulemanın; Yeniçeriler ve diğer ocak ağaları askeri sınıfın; reis ül – küttap klasik dönemden daha güçlü olan kalemiye sınıfını temsil ediyordu ve içerideki güç gruplarını oluşturuyordu (Shaw & Kural Shaw

, 2017, s. 33). Sultan bu güç grupları arasında dengeyi gözetirken reform hareketlerini de muhalif gruplar arasındaki güç çatışmasını gözetmesi gerekiyordu. II. Mahmut döneminde diğer bir güç mücadelesi Mısır'ın Osmanlı valisi Mehmet Ali Paşa'nın merkezden bağımsız olarak hareket etme girişimleri idi. Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da gerçekleştirmiş olduğu reformlar aynı zamanda padişaha da örnek teşkil etmesi açısından önem arz eder. İçteki bir diğer güç dengesini de II. Mahmut'un tahta geçmesinde önemli olan ayanlar oluşturur. Mahmut merkezileşme çabalarını ayanlara karşı yürütürken ayanlar arasındaki güç mücadelesini kullanmış, akılcı bir politika güderek zaman içerisinde ayanların askeri ve siyasi gücünü kırmıştır. İçteki güç mücadelesinin yanı sıra dışta isyanlar ve bağımsızlık hareketleri bu dönem dış politikasına etki etmiş ve padişahı değişik ittifaklar kurmaya yöneltmiştir. Arap, Sırp, Yunan, Boşnak ve Arnavut isyanları olmuş Yunanistan bağımsızlığını kazanırken özerk Sırp Prensliği kurulmuştur. Yine bu dönemde Cezayir'in işgali Fransa tarafından gerçekleşirken, Mısır da Mehmet Ali Paşa sorunu bir iç sorun olmaktan çıkarak dış destek ile çözümlenebilecek bir dış konu haline de gelmiştir.

II. Mahmut iç ve dış sorunları çözme yolunda denge politikası gütmüş ve bu sayede yapmak istediği reformları gerçekleştirmek için gerekli olan zemini hazırlamıştır. Berkes Mahmut'un 1830'dan sonra uyguladığı politikaların "mutlakiyetçi aydın monarşi" olarak nitelendirilen rejimin belirginleşmeye başlandığı söyler. Bu dönem mutlakiyetçi monarşi şekline dönüş dönemidir. Bu durumun göstergesi olarak da beş farklı durum tespit eder (Berkes, 2019, s. 171):

a) hükümdarın mutlak yetki hakkı devam ediyor, b) yönetilenler "reaya" olmaktan çıkıp, "tebaa" ve "halk" oluyor, c) kapıkulluğu kalkıyor, onun yerine sınıf, ırk, din farkları gözetilmeden devşirilen bir sivil bürokrasi gelişiyor, d) kapıkulu ordusu yerine farklı farklı şekilde devşirilecek bir militer örgüt kurulmasına doğru gidiliyor, e) sivil bürokrasi ve ordunun başında bulunanlarla ulemadan seçilen kişilerden oluşan en üst yetkili, kanun yapma görevlisi sürekli meclisler kuruluyor.

Hüseyin H. Yurdaydın ise II. Mahmut dönemi yenilik hareketlerini madde madde sıralar. Askeri alan, hükümet kurumları, ülkenin yönetimi, nüfus sayımı, mal tespiti, posta, pasaport, karantina, toplum ve eğitim hayatına yönelik oldukça geniş bir yelpazede yenileşme çabaları olduğu görülür (Yurdaydın, s. 282). II. Mahmut dönemi

ıslahatları Batılılaşma yönünde önemli adımlar olarak görülebilir. Kendinden önceki dönemlere göre köklü yenilikler yapılırken aynı zamanda Tanzimat Fermanı'yla ulus devlet yapılanması yönündeki ilk adımların atıldığı dönemin alt yapısını oluşturur.

Merkezileşme konusu II. Mahmut döneminde şekillenir ve o dönemden sonra merkez, yerele göre güç kazanmaya devam eder. Merkezileşme, son dönem Osmanlıda süreklilik arz eden konulardan biridir. Merkezin yerel üzerindeki tam tahakkuku ulus devlet modeline geçişle sağlanır. İdari, askeri, mali teşkilatlar bu dönemden itibaren merkezileştirilerek ayrıntılandırılır (Akyıldız, 2012, s. 108). Detaylandırılan teşkilatlar ve devletin farklı bölge ve teşkilatlarındaki iletişim aracının gücü de merkezileşme ile paralel ilerler. Devletin dili, ulus devlet için hayati bir konudur.

Berkes bu yönetim tarzının Avrupa' da Fransız Devrimi'nin yıktığı *ancien regime* olarak adlandırılan devlet türüne benzediğini söylerken burada bahsedilen göstergelerin hiçbiri Tanzimat ilanına kadar tümden gerçekleşemediği belirtir. Yine de Batılı tarzda bir yönetim anlayışı benimsenirken Fransız Devrimi'yle modern ulus devlet modelinin yaygınlaştığı göz önünde bulun durulduğunda Osmanlı'nın Batılılaşmayı geriden takip ettiği de görülür. Bununla birlikte II. Mahmut dönemi modern anlamda bakanlıkların tesis edildiği yasama ve yürütmenin görevlerini ayrıldığı görülür. Klasik dönemde Divanı Hümayum'da toplanan hükümet görevleri III. Selim döneminde çoğunlukla Bab-ı Ali'ye bırakmıştır. II. Mahmut döneminde yasama ve yürütmenin ayrılması ve modern anlamda bakanlıkların düzenlenmesi hem merkezileşme yolunda önemli adımlardır. Bununla birlikte Shaw'lar, imparatorluğun sonuna kadar devam edecek Bab-ı Ali ve saray arasındaki iktidar çatışmasının da bu dönemde başladığını iddia eder.

II. Mahmut döneminde merkezi yapının güçlendirilmesi, gerçek anlamda belediye yönetimlerinin oluşturulmaya başlanması hem askeri hem sivil okulların kurularak eğitim alanında önemli reformların gerçekleştirilmesi, askerlik alanında köklü reformlara gidilerek yeni bir ordunun oluşturulması, vergi düzenlemeleri gibi çeşitli alanlarda reformlar yapılırken yabancı danışmanlara başvurulması da dönemin ayırt edici özelliğidir. Yabancı danışman olarak genellikle Prusyalı danışmanlar tercih ediliyor, en az kuşkulanılan isimler olarak görülüyordu. Danışmanlar arasında en bilinen Prusyalı General Helmuth von Moltke, 1833-1839 yılları arasında padişaha

danışmanlık yapmıştır (Aksan, 2011, s. 133). II. Mahmut, teknolojik açıdan ilerlemiş bir Avrupa'ya karşı ayakta kalabilmek için geleneksel Osmanlı tutumunun değiştirilmesi gerektiğinin bilincindedir: Osmanlı Batıyı hor görmeye devam edemez ancak sadece Batı'ya karşı bir bilinçlenme veya hayranlıkla değil giyimden dile, düşünceden eğlenceye hayatın çeşitli alanlarına yayılan bir değişiklik gerekmektedir (Shaw & Kural Shaw , 2017, s. 79). Ayrıca Mahmut, kendini reformlara adamış genç bürokratlardan oluşan bir kadro yaratmaya özen göstermiştir. Bunlar arasında ilmiye sınıfından gelip üç kez hariciye nazırlığı yapan Tanzimat'ı ilan eden Mustafa Reşit Paşa da var (Aksan, 2011, s. 133). Reşit Paşa'nın Mahmut döneminde yetişmiş bir bürokrat olması o dönemki reformlarının sonraki dönem bürokrasiye etkisini göstermesi açısından önemlidir. Öte yandan bu dönem memur yetiştirmek anlamına da gelen eğitim politikaları sonraki dönemde sadece memur yetiştirmekle sınırlı kalmayacak genel eğitim, sanayi, ticaret gibi mesleki alanları da kapsayacaktır. Yine de bu dönem yetişen bürokratlar sonraki dönem reformlarının öncü ismi olması II. Mahmut döneminin Batılılaşma için nasıl bir eşik olduğunu gösterir.

Toplumsal hayata yansıyan reformlara örnek olarak padişahın Batılı tarzda giyinmesi ve halk içine çıkması; Topkapı sarayında modern tarzda inşa edilmiş Dolmabahçe sarayına geçiş yapılırken sarayın dekorasyonunun dahi batılı tarzda yapılması; bakan, bürokrat ve subaylarının batı sitili üniforma ya da redingot giymeye başlaması; din, rütbe ve sınıfın göstergesi olan sarık kalkarak yerine fesin getirilmesi; tercüme odalarının ve yabancı dil öğreten okulların seçkinlerin çocuklarıyla dolması; elçiliklerde gerçekleşen konser, balo ve operalara karılırken Hassa müzisyenlerinden bir bando kurulması… (Shaw & Kural Shaw , 2017, s. 80) gibi bir çok örnek mevcuttur. Örneklerden de anlaşılacağı üzere II. Mahmut döneminde merkezi devletin sembollere önem vermeye başladığı ve şekli olarak da Batı'yla özdeşleşme sürecinin başladığı görülür. Öte yandan bu dönem sonrası saray halkı, paşalar ve seçkinler tarafından Batı tarzı tüketim o denli artar ki devlet bütçesinin önemli bir kalemi lükse, şatafata gider.

II. Mahmut dönemi ardından gelen 1839-1876 yılları klasik dönemleştirmelerde padişahların ismiyle değil Tanzimat Dönemi olarak adlandırılır. Dönemin padişahları sırasıyla Abdülmecid, Abdul Aziz ve V. Murat'dır. Bu tarihler

arasında devlet yönetiminde padişahtan ziyade Bab-ı Ali'nin paşalarının hükümette etkili olması ve bürokrasinin güçlü bir aktör olarak yer alması öne çıkan özelliğidir. Dönem 1939'da Gülhane Hatt-i Hümayunu'nun, Tanzimat Fermanı'nın, okunmasıyla başlar. Aslında Osmanlı'nın son üç yüzyılında her padişah göreve geldiğinde halka adil bir irada vaat eden adaletname olarak adlandırılan benzeri hatt-i hümayunlar ilan edilmiştir. Belgeyi diğerlerinden ayıran özellik devleti iradesini kökten değiştirecek yeni esaslara yer verilmesidir (İnalcık, 2021, s. 132). Metnin tamamı okunduğunda ekonomik, siyasal ve toplumsal birçok konuda düzenleme yapıldığı, konuların Batılılaşma sürecince uygun bir şekilde rasyonalist bir çizgide ele alındığı görülür. Metnin hem okuyucusu hem de mimarı olan Mustafa Reşit Paşa ile Ali ve Fuad Paşalar dönemde yaşanan reformların öncüsüdür.

Tanzimat'ın ne olduğu, devlet yönetiminde ne gibi değişiklikler getirdiği birçok araştırmaya konu olmuştur. Reşat Kasaba, Tanzimat'ı bir yandan yaklaşan çöküş tehlikesini haber veren bir buhranlar dönemi, bir yandan da yenileşmeye delalet eden bir reformlarda hızlanma dönemi olarak tanımlar. Aynı zamanda Tanzimat ona göre reformların süreklileşmesini ve yoğunlaşmasını temsil eder (Kasaba, 2011, s. 40). Diğer taraftan bu dönem Osmanlı devlet geleneğinden de farklılaşma dönemidir. Klasik Osmanlı devlet geleneğinde Padişahın nizam koyma yetkisi vardır ve klasik dönemden itibaren bu yetki çeşitli nedenlerle devletin veya toplumun faydasını sağlamak için kullanılmıştır. 1839 Fermanı da bu kapsamda devlet ve toplumda düzen sağlamak amacıyla çıkarılırken yeni kanunlar ya da iradede ıslahatlar da aynı minvalde düşünülebilir. İnalcık Osmanlı'nın Doğu'nun gelenekçi devlet anlayışına sahip olduğunu belirtirken Fermanı hazırlayan Reşit Paşa'nın devleti kalkındırmak için, gelenekçi devlet anlayışının Tanzimat'ın mantıksal esası olarak kabul edildiğini, gelenekçi devlet otoritesi ve hükümdarın durumunun korunduğunu belirtir (İnalcık, 2021, s. 141):

Gelenekçi Osmanlı devlet anlayışında hükümdarın şahsında toplanan devlet otoritesi, devletin özünü teşkil eder ve bir gayedir. Gülhane Hattı'nda da devlet güvenliği askere, asker paraya, para da reaya için adil bir idare kurulmasına bağlı olarak görülmüştür. Devlet ve onun kalkınması, bütün ıslahatın esas gayesi olarak gösterilmiştir.

Gelenekçi yapısının yanı sıra fermanda devrimci olarak görülebilecek değişimler mevcuttur. Örneğin Şeriata dokunulmaz ve padişah ya da rejim hakkında olumsuz bir görüş getirilmezken devlet yönetimiyle ilgili modern kavramlara yer verilir. Kanunların can emniyeti, ırz, namus ve mülkiyetin korunması, verginin belirlenmesi ve gereken askerin toplanması ve hizmet süresi noktalarında toplandığı görülür (İnalcık, 2021, s. 136). Kanun başlıkları tek tek incelendiğinde gelenekçi yapı korunsa da halkın kanunlar nezdinde korunmaya başlandığı görülür. Klasik dönem belgelerinde halkın can emniyeti, namusu, mülk hakkı gibi konulara yer verilmezken Fermanın bu yapısı devrimci yanını oluşturur. Fermandaki tüm tebaanın eşitliği, halkın devlet için merkezi bir konuma sahip olması, kanunun herkesin üstünde yer alması Batı'dan ithal edilen düşünceler olarak görülebilir. Bununla birlikte, Ferman'da yer alan ve kişi ve toplum haklarını düzenleyen maddeler İnalcık'ın da belirttiği gibi bir siyasi felsefe ya da doğal haklar kuramından hareketle değil pragmatik bir amaçla hazırlanmıştır. Metni hazırlayan Reşat Paşa'nın düşüncesine göre imparatorluk tebaası bu kanunlar sayesinde devlete ısınacaktır. Kanunlar tebaanın devlete ısınması için elzem iken bu sayede isyan ve ayaklanmaların önüne geçilecek, ekonomik hayat canlanırken devletin de mali gücü artacaktır. Bu bağlamda, son dönem Osmanlı'ya hâkim olan "devleti kurtarmak" prensibiyle aynı amaçla hazırlanan Ferman'ın yine diğer reform hareketleriyle aynı amacı taşıdığı görülür.

Metin Heper ise Tanzimat'ın altında yatan siyasal düşüncenin, Batı Avrupa'nın on sekizinci yüzyıl Batı Avrupa'sında hâkim olan rasyonalist düşünceye benzer şekilde, devlet ile halk arasında doğrudan bir ilişki oluşturmak olduğunu belirtir. Hatırlanacağı üzere modern devlet modelinden dolaylı yönetim yerine doğrudan yönetim esastır. Devlet ile halk arasında aracı kurumlar yoktur ve vatandaş, vergi-askerlik gibi görevlerini yerine getirirken siyasal katılım aracılığıyla kendini yönetecekleri seçer. Yönetilenler ise vatandaşlarını ayrım gözetmeksizin koruma ve hizmet etme, onlar adına devlet işlerini yürütmekle görevlidir. Bu bağlamda, Tanzimat Fermanı eğer devlet ile halk arasında doğrudan ilişkiyi oluşturmayı amaçlıyorsa modern devlet olmak için gerekli dönüşümlerden doğrudan yönetimi gerçekleştirmeyi amaçladığı söylenebilir. Ayrıca Heper, dönem boyunca devam eden merkezin çevreyi

daha etkin bir şekilde kontrol etme çabalarının merkez ve çevreyi birbirleriyle çatışır hale getirdiğini söyler (Heper, 2018 , s. 76-77).

Kemal H. Karpat, Tanzimat dönemi reformlarının merkezileştirme çabalarının tek ve birleşik bir Osmanlı ulusu yaratma gayesinden başlatıldığını söyler. Ancak bu girişimin Türk ve Arap uluslar da dahil olmak üzere her etnik ve dini grupların ulusal uyanışını tetiklediğini belirtir (Karpat, 2006). Karpat'ın söylemi modern Türkiye'nin oluşumunun geçmişini tazminat döneminden başlatan araştırmalarla örtüşmektedir. Tanzimat dönemi devleti kurtarmak amacıyla pragmatist amaçlarla yeni bir düzen kurmaya girişilirken yaklaşık olarak seksen yıl sonra kurulan modern Türkiye'den temel farkı rejim değişikliğine gidilmemesi ve gelenekçi yapıyla bağlarının koparılmaması olarak görülebilir. Bu dönemde Harbiye, Hariciye, Maliye gibi önemli bakanlıkların kurulmuş olması, kurumların ve bürokrasinin örgütlenme ve yeniden düzenlenmesi de hem önemli Batılılaşma hareketlerin olarak değerlendirilebilirken hem de yeni kurulacak devlete kurumsal miras olarak aktarılmıştır.

Tanzimat döneminde ekonomik, toplumsal ve yönetimsel alanlarda yapılan reformlar Cumhuriyet'in kurulmasını sağlayacak gerekli alt yapının ve insan gücünün oluşmasını sağlamıştır. Bu bağlamda, Tanzimat ile merkezileşme, kanunlaşma ve bürokratikleşme yönünde önemli adımlar atılmıştır. Aynı zamanda dönemin sonunda meşruti bir yönetim denemesi de göz önünde bulundurulduğunda, keyfi uygulamaların ve cezaların var olduğu mutlakiyetçi yönetimin yerini yasalara dayalı, mümkün olduğunca keyfi olmayan hukuktan kaynaklanan temellere dayalı bir yönetim oluşturmanın başlangıç tarihidir (Kalaycıoğlu & Sarıbay, 2000, s. 6). Tanzimat'tan önce başlatılan Batılılaşma uygulamalarını hız kazanması açısından da bu dönem önem arz eder. İnalcık, bu dönemde mülki iradede, mahkemelerde, ticaret hukukunda Batı Kanunlarının alınıp uygulanmasında Tanzimatçıların tereddüt etmediğini ve bu nedenle de ulema ile reformcular arasında çatışmanın baş gösterdiğini belirtir (İnalcık, 2021, s. 145).

Donald Quartaert, Tanzimat reformlarının İslam hukukunun üstünlüğünü sistemini ortadan kaldırdığını ayrıca eski farklı ve ayrışmaları sonlandırdığını söyler. Tanzimat ile gelen statü eşitliği, yükümlülüklerin eşit olması ve herkesin askerlik yapması anlamına gelirken ayrışmayı görünür kılan kıyafet yasaları kalktı. Aynı

zaman dini mahkemeler devam etse de eski işlevlerini kaybetti, yerini karma mahkemeler kuruldu. Yeni kurulan mahkemeler, farklı din ve cemaatlerden kişilerin önceleri ticaret ve ceza daha sonrasında ise medeni hukuk kapsamındaki davalarına baktı. Bunun yansıra 1869'dan itibaren Müslümanlar ve gayri Müslümler arasındaki medeni hukuk ve ceza davalarına seküler mahkemeler bakmaya başladı (Quartaert, 2004, s. 255). Denebilir ki seküler bir devrim olan Fransız Devrimi'nin ardından girişilen Batılılaşma hareketleri devletleri, dini sınırların ötesine taşımaya başlar. Aynı şekilde modern vatandaşlık ilişkilerinin temelinin bu dönemde geliştirildiği, statü eşitliliğinin ödev ve yükümlülük eşitliği olarak uygulanma başlandığı söylenebilir. Bununla birlikte, Tanzimat reformcularının Batı'daki anlamıyla bir demokrasi düşü taşıdığını söylemek mümkün değildir. Amaçları padişah despotizminden yasal otoriter rejime geçiştir (Ortaylı, 2000, s. 3-4). Yasal otoriter rejime geçiş ya da eşitlik amaçlarının ise "devleti kurtarmak" amacıyla düşünüldüğü ancak rejim değişikliği, modern devletin kurulması gibi köklü reformların planlanmadığı, pragmatist amaçlarla gerçekleşen reform hareketleri olarak görmek mümkündür.

Toplumsal alanda dönem reformları Osmanlı'yı Avrupa ulusal topluluğunun bir parçası ve iş birliğinin artması sonucu yasal, sosyal yapılanma, etik, sanat ve edebiyat alanlarında yabancı unsurların da Türk- Müslüman toplumuna etki edeceği veyahut benzeri toplumsal devrimlerin de uygulanması gerekeceğini Tanzimat reformcuları farkındadır (Karpat, 2006, s. 596). Yine aynı şekilde daha önceleri çeşitli vakıflar aracılığıyla yürütülen eğitim sağlık, hıfzı sıhhat hizmetlerinin sorumluluğunu merkezi hükümet üstlenirken (Karpat, 2006, s. 528); "Bu yeni işlevler yapıları gereği merkezi hükümetin insanların günlük yaşamlarında etkili olmak, yeni ideolojilerin artık imkân verdiği yollarla toplumun kalitesine artırmak ve toplumu yönetmek gibi yeni bir vermiştir." Başka bir deyişle devlet toplum ilişkilerini güçlendirerek devletin güçlenmesini amaçlayan reformlar aynı zamanda modern devletin doğrudan yönetim işlevinin de gerçekleştirilmeye başladığını gösterir. Öte yandan devletin bu tür topluma hizmet olarak görülen işleri üstlenmesi sadece vergi ve askerlik görevlerini yerine getiren devletle bir iletişi olmayan halkın devletle temas etmesi anlamına gelir ki bu da karşılıklı iletişim kurmak anlamına gelmektedir. İletişim ise devletin benimsediği ideoloji ya da belirlemiş olduğu politikaları halka kabul ettirmeyi

sağlayan yegâne unsurdur. Devletin ya da devletin ideolojik gücünü elinde bulundurun kurumların kendi resmî ideolojilerini halka ulaştırması da yine Tanzimat dönemiyle modern anlamda işlevsellik kazanır. Ve bundan sonra devlet Osmanlıcık, İslamcılık veyahut Türkçülük başta olmak üzere benimsediği resmî ideolojisini eğitim ve askerlik aracılığıyla kendi merkezi gücünü kullanarak yaygınlaştırır. Bu noktada, son dönem Osmanlıyı etkisi altına alan ideolojilerden daha önemli olan "resmî ideolojinin" ne olduğunu tasvir etmekte fayda bulunmaktadır. Zira ister sivil ister askeri bürokrasi isterse de saray eliyle olsun Batılılaşma süreci Mehmet Ö. Alkan'ın da işaret ettiği üzere aynı zamanda resmi ideoloji, resmi tarih yazma ya da gelenek icat etme sürecidir. Alkan resmi ideoloji için çok kapsamlı bir tanımlama yapar (Alkan, 2001, s. 379):

Resmi ideoloji en genel anlamıyla, devlet aygıtını elinde tutan veya etkileme yeteneğine sahip olan elitlerin/ seçkinlerin, ellerinde tuttukları devlet aygıtını, kendilerini meşrulaştırmak, varlıklarını sürdürmek, kendilerine yönelik itiat ve bağlılığı sağlamak için çoğunlukla gevşek, pragmatik, irrasyonel, eklektik ve sistematik nitelikli değerler bütündür; dar anlamda egemen siyasal kültürel olarak tanımlanabilir.

Eğer devletin bir resmi ideolojisi varsa ideolojinin muhatabı olan vatandaşlara ideolojiyi iletecek aygıtlar lazımdır. Osmanlı'da da diğer tüm devletlerde olduğu gibi eğitim ve ordu en güçlü ideolojik aygıttır ve devletin resmi ideolojisi bu kanallar aracılığıyla geniş kitlelere kademeli olarak yayılır. Zorunlu askerlik sistemi ve zorunlu eğitim bunun en önemli taşıyıcısıdır. Modern ulus devletlerin var oluş sürecinde önemli role sahip olan eğitim ve askerlik Avrupa'da on sekizinci yüzyıldan itibaren özel alandan sıyrılıp devlet tekeline geçerken Osmanlı'da bu tarihsel kavşak Tanzimat dönemine denk gelir. Zorunlu askerlik ve zorunlu eğitimin hedefini şöyle tarif etmek mümkündür (Altınay & Bora , s. 141):

Yeni bir disiplin anlayışının geliştirilip uygulandığı bu iki kurum, aynı üniformayı giyen, aynı dili konuşan, aynı marşları söyleyen itaatkar ve üretken bedenler (Foucault, 2000), milliyetçi ve sadık vatandaşlar yaratmak hedeflenmiştir (Mosse, 1993). Bu anlamda ordu, yalnızca ulus devletin vatandaş yaratma projesinin önemli bir ayağı olmakla kalmamış, diğer bir önemli ayak olan eğitimin de şekillenmesinde katkıda bulunmuştur. Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı'da da 19. yüzyıldan itibaren değişen devlet anlayışının devlet kul / vatandaş ilişkisinin mihenk noktalarını oluşturmuşlar ve birçok anlamda birbirini tanımlar hale gelmiştir.

Devlet merkezileştikçe tıpkı vergi gibi eğitim ve askerlik sistemini de merkezin kontrolüne verirken merkez doğrudan yönetimde güçlendikçe resmî ideolojisini bu araçlar vasıtasıyla yayar. Tıpkı Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı'da zorunlu askerlik sistemi vatandaş ile devlet arasındaki ilişkiyi düzenleyen en önemli vasıta olarak belirir. Burada kastedilen vatandaş çoğunlukla erkeklerdir (Sümbüloğlu, 2013, s. 10). Modern ulus devlete geçiş sürecinde Osmanlı'dan Türkiye'ye devrolan bir zorunlu askerlik sistemi yeniden örgütlenme sürecinde toplumsal cinsiyet rollerinin belirlenmesinde de öncülük etmiştir. Eğer Altınay ve Bora'nın söylediği gibi modern ulus devlet örgütlenmesi için Tanizmat'ı tarihsel kavşak olarak görülecekse zorunlu askerlik sisteminin de bu dönüşümün önemli ayağı olduğunu unutmamak gerekir. Zorunlu askerlik sonraki ana başlık altında inceleneceği için yeniden örgütlenmenin önemli diğer ayağı olan eğitim politikalarına bakmak gerekir.

1869 Maarif Nizamnamesi öncesindeki eğitim politikalarını toparlayıcı, sonrası eğitim politikaları açısından da yol gösterici bir mahiyettedir. II. Mahmut döneminde eğitim alanında da Batı'nın model alınır, Batı tarzı okulların açılmaya başlar ve zorunlu eğitim teorik olarak da olsa başlar. Özellikle bu dönemde Avrupa'ya eğitim amacıyla öğrenci gönderilmesi hem eğitim alanında hem de bürokrasi açısından önemli bir gelişmedir. O dönem Avrupa'ya gidenlerin Yeni Osmanlılar ve Jön Türkleri oluşturan kadrolara zemin hazırladığı, Tercüme Odası başta olmak üzere devlete yabancı dil bilen eleman sağladığı, sonraki dönem bürokratlar Batı'yla yakından ilişki sağlaması yurt dışına öğrenci göndermenin önemini gösterir niteliktedir. Tanzimat döneminde eğitim alanında Fransız etkisinin baskındır ve eğitim daha seküler bir şekilde tasarlanır. Daha sekülerlik, kendinden sonraki dönemde, II. Abdülhamit döneminde, eğitime dini etkilerin dahil edilmesi ile alakalıdır. 1869 Nizamnamesi ile daha önce de mümkün olan her yerde okullar kurmak ve inşa etmek şeklindeki politika iki katına çıkmıştır. Devlet yabancı okullar ile olan mücadelesi çerçevesinde müfredatları da güncelleyerek dini ve siyasi sakat konusunu ağırlık vermiştir. Başka açıdan 1869 ile devletin müfredata dahi müdahale eden ve okullaşma oranını iki katına çıkaran tavrında yabancı okullara duyulan tepki ile yakından alakalıdır. Devlet, nizamname ile yabancı okulların nicelik ve etkinliğini kontrol etmeye çalışmıştır. Örnek vermek gerekirse özel okulların açılmasını düzenleyen maddede "okulların,

geleneklere ve devlet siyasetine ve ideolojisine aykırı dersler vermediğini teyit etmesi" şeklinde bir maddeye yer verilmesi devletin özel okulların özellikle yabancı okulların sadakat konusunda denetlenmesi amaçlanmıştır. (Fortna, 2005, s. 121-122). Sadakat konusu, memleket sevgisi ile birleştirilerek daha sonraki dönemde eğitimin araç olarak kullanıldığı bir husustur. Dönemin ders kitaplarında, layiha ve risalelerde öne çıkan vurgu devlet ve memleket sevgisi vurgulanmış, zamanla devlet ve vatan sevgisi[11] ortak siyasal coğrafyanın, vatan ve vatanseverliğine vurgusuna dönüşmüştür (Alkan, 2001, s. 385-386).

Tanzimat dönemi eğitim politikasının genel çerçevesini oluşturan ideolojinin ise Osmanlıcılık olduğu görülür. Selçuk Akşin Somel, Osmanlı eğitim reformlarının kadim geleneğine bağlı kalarak öğrencilerde merkezi otoriteye karşı itaat ve sadakat duyguları uyandırmayı hedeflediğini ve eğitimi dinsel ve ahlakı değerlerin telkini için bir araç olarak gördüğünü belirtir (Somel, s. 25).

Dikkate değer başka bir husus Ferman ile devlet ve kanun anlayışına ve yönetim prensiplerine yeni kavramlar ve ilkeler dahil edilerek bu ilkelerin daha sonra genişletilmesi ve modern Türkiye'nin gelişme yönünü belirlemesidir. (Yurdaydın, s. 292). Dönemde yapılan kurumsal reformlar nasıl ki hem sonraki dönem Osmanlı'ya hem ulus devlete miras kaldıysa kültürel ve toplumsal değişimlerin bazıları süreklilik arz eder. Hem toplumsal hem de siyasal değişimler açısından en önemli gelişme uluslaşma yönündeki adımlardır. Bu dönem ve ardından gelen dönemde Osmanlı etnik ve dini ayrılık hareketleriyle imparatorluk sonuna kadar mücadele eder. Başka bir açıdan bakıldığında ise reaya olarak kabul edilen gayrimüslimlerin Tanzimat devlet adamlarınca tebaa olarak kabul edilmeye başlandığı dönemdir (Deringil, 2017, s. 58). Bu durum Batı'da yükselen milliyetçilik hareketleriyle yakından ilgilidir. Devleti kurtarmak amacıyla benimsenen Osmanlıcılık politikası merkezi devlet yapısı altında toplanan vatandaşlık olarak Batı tarzı bir toplumsal ideoloji olarak düşünülürken, eski cemaat ve millet sistemlerinin bozulmasına neden olmuştur. Osmanlıcılık politikası altında yürütülen faaliyetlerin halın sosyal, dini ve etnik kimlikleri hakkında bilinç

[11] İttihat ve Terakki yönetimi altında, Osmanlı "vatandaşı"nın görevleri tanımlanırken, dönemin malumat- ı medeniyye (vatandaşlık bilgisi) kitaplarında vatandaşın üç temel görevi olduğunun altı çiziliyordu: itaat, askerlik ve vergi vermek. (Üstel, 2004, s. 83)

düzeyini artırırken Batı'nın etkisi ve Batı desteğini alan Hristiyan grupların görece ekonomik alanda güçlenmesi ya da "hamisi olan toplumlar" olarak sosyal dengenin bozulmasına sebebiyet verdi. Tanzimat'ın yeniden düzenlenmesi olan Islahat Fermanı'nı ise toplumsal adalet ve toplumsal eşitlik açısından önemli etkileri olmuştur.

Avrupa'da yaşanan ekonomik ve siyasal devrimler ulus devlet ve kapitalist ekonomi modelini birlikte yürümesini sağlarken değişen ekonomik alt yapılar devletlerin de dönüşmesinde itici güç oluşturmuş. Osmanlı ise 1856'ten sonra Avrupa devletler sisteminin bir parçası olarak görülse de Avrupa için hammadde temin eden bir çevre ülke konumunda kalmıştır. Osmanlı üzerindeki Batı'nın gücünün artmasında Kırım Savaşı'nın etkisi büyüktür. Rusya'ya karşı Osmanlı'nın yanında savaşan İngiltere ve Fransa'nın kendi stratejik çıkarları kapsamında bu savaşta yer alırken savaş esnasında ve sonrasında Osmanlı'nın hem Avrupa ekonomisine eklemlenmesi hızlanmış hem de Osmanlı da çeşitli alt yapısal yatırımlar yapılmıştır. Örneğin telgraf ve demiryollarının Osmanlı'da kullanımı bu tarihlerde gerçekleşir. İlk telgraf 1855'te kullanılır, ilk demiryollarının yapımı, İzmir – Aydın arasında, 1856'da başlar. Her iki unsur da sadece ekonomik ve toplumsal kalkınma için değil aynı zamanda savaş zamanında seferberlik ve başarı açısından da önemli iki kriterdir. François Georgeon, ilk modern banka olan Ottoman Bank 1856'da İngiliz sermayesiyle kurulduğunu söyledikten sonra şöyle devam eder (Georgeon, 2006, s. 33): "Avrupa'nın o zamana dek sadece ticari bir nitelik taşıyan sızmasının mali ve sınai boyutları giderek öne çıkar; kapitalizm "memalik-i Osmani"ye girer."

Islahat Fermanı'nın ilanı böyle bir ortamda daha çok dış faktörlerin etkisiyle çıkarıldığını ve Tanzimat Fermanı'nın yeniden dile getirilmesi olarak kurgulandığını düşünmek mümkündür. 1856 Osmanlı açısından daha önemli bir tarihsel olayın, Kırım Savaşı'nın sonunun da tarihidir. 1853'te başlayan ve Rusya'ya karşı yürütülen savaş Amerika İç Savaşı gibi on dokuzuncu yüzyılın topyekûn savaş örneklerinden biri olması açısından da önemlidir. İngiltere ve Fransa öncülüğünde Batılı güçler Rusya karşısında Osmanlı'nın yanında savaşmıştır. Burada savaşın askeri tarihi ya da mahiyeti incelenmeyecektir. Kaldı ki Kırım Savaşı "bir topyekûn savaş örneği" olarak başlı başına bir çalışma konusudur ve birçok araştırmaya da konu olmuştur. Savaş'ın

ardından imzalana Paris Barış Anlaşması ile Osmanlı Avrupa devletler sisteminin bir parçası olarak kabul edilirken, modern devletlere uygulanan uluslararası hukukun da bir parçası haline geldi. Islahat Fermanı'da tam da böyle bir tarihte ilan edilmiştir.

Islahat Fermanı'nın çeşitli uluslararası koşulların sonucu olarak görmek mümkünüdür (Karpat, 2006, s. 180). 1839'daki eşitliğin sağlanmasında devletin yükümlülüğü, devlet memurluğu ya da devlet okullarına alımda tüm tebaa arasında eşitliğin güvencesinin vurgulanması gibi sosyal haklar yanı sıra Osmanlı erkeklerinin hakları yanı sıra yükümlülüklerinin de eşit olması, askerlik hizmeti da tekrarlanan maddeler arasındadır (Quartaert, 2004, s. 110). Aslında uluslararası koşulların bir sonucu olarak ilan edilen Islahat Fermanı, daha sonraları hem Yeni Osmanlılar hem de Jön Türkler tarafından Müslüman ve Müslüman olmayan nüfus arasında Müslüman olmayanlar lehine eşitsizlik yarattığı gerekçesiyle eleştirilir.

Enver Ziya Karal, Islahat Fermanı'nın Fransız Devrimi'nin bazı özelliklerini ihtiva ettiğini söyler ve imparatorluğa bu prensipleri tatbik etmenin Osmanlı'nın teokratik olan idari temellerinden bir dereceye kadar da olsa kurtarmak anlamına geldiğini belirtir (Karal, s. 12). Karal prensiplerin uygulanmasındaki güçlükler olarak çeşitli etnik, mezhepsel ve dilsel farklılıkları olan imparatorlukta onları modern anlamda bir "ulus" ya da "millet" veya vatan çatısı altında birleştirecek ortak payda olmadığına dikkat çeker. Başka bir deyişle hukuki temelde eşitlik ve haklar verilse dahi eşit yurttaşlardan oluşan ve ortak bir menfaat çerçevesinde birleşebilen bir "ulus devlet" olmayan Osmanlı'da Islahat Fermanı'yla getirilen prensiplerin uygulamada başarılı olması olukça güçtür. Dış etkilerin ve bazı devlet adamlarının etkisiyle ilan edilen Fermanı'nın uygulamada başarılı olduğunu iddia etmek güçtür.

Osmanlı imparatorluğu açısından ulus devlete geçiş ya da ulus devlet olma yolundaki zorluklardan birine bu noktada dikkat çekmekte fayda var. Osmanlı'da halk uyruk üzerinden değil Müslümanlar gayri müslimler şeklinde dini kimlik üzerinden ayrıştırılır. Son dönem Osmanlı'da imparatorluk ismi konulmadan "uluslaşma" yönünde adımlar atarken dahi Osmanlı ve diğer milletler fikri tereddütlü bir şekilde gelişir (Kasaba, 2005, s. 178). Bütün kadim geleneğe rağmen yine de son dönemde imparatorluktan çözülmeler "kendi etnik kimliklerinin" devletini kurmak isteyen uyrukların bağımsızlıklarını elde ederken aynı zamanda Türk ulusunun oluşmasının

fikri ve etnik alt yapısını oluşturduğunu iddia etmek mümkündür. Son dönem öncesinde de var olan Osmanlılık kimliğinin bağlayıcı bir özelliği olduğunu iddia etmek güçtür. Bir üst kimlik aidiyetinin oluşması için gerekli koşul olan tek tür bir idari sistem alında tek tür eğitim sisteminin işlevselliğinin oluşturulması başka bir deyişle devletin ideolojik aygıtlarının olması gerekir (Kasaba, 2005, s. 185). Örneğin devletin açtığı ilk okullar ve ardından ara eğitim kurumları askeri niteliktedir ve değişimin ya da Batılılaşmanın meşruluk kaynağını oluşturmuştur. Yine devlet ideolojik aygıt olarak eğitimi "birlik sağlama amacına yönelik" girişimler olarak görmek mümkündür (Alkan, 2001, s. 379). Son dönemde her ne kadar eğitim ya da başka aygıtlarla Osmanlılık üzerinden bir üst kimlik oluşturulmaya çalışılsa da on dokuzuncu yüzyılda halkları birbirine bağlayacak bir üst kimlikten söz edilemez. Son dönemde bu üst kimliğin ancak Balkan Savaşları'ndan sonra oluşmaya başladığı ve Cumhuriyet'e devrolduğu iddia edilebilir. Reşat Kasaba, bu dönemi toparlayıcı bir şekilde şöyle betimler (Kasaba, 2005, s. 189):

18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlılar imparatorluğun hukuki, idari, eğitsel ve askeri kurumlarında reformu hedefleyen, ayrıca gayrimüslim tebaanın haklarını ve ayrıcalıklarını tanıyan açık kurallar benimseyen daha büyük projeler geliştirmeyi sürdürdüler. Bu kurumsal reformlar çeşitli dinsel cemaatler arasında geçerli olacak bir Osmanlılık duygusu yerleştirmeye çalışan başka girişimlerle de pekiştirildi. Sözgelimi artık gayrimüslimlerin askeri okula girebilmeleri ve Osmanlı ordusunda görev yapabilmeleri için din değiştirmeleri gerekli değildi. Bu, farklı inançlardan insanların Osmanlı devletine hizmet etmek, hatta devlet için savaşmak üzere eğitildikleri önemli bir kurumsal bağlam yaratmıştı…Osmanlılar ayrıca daha açık bir tebaa ve vatandaşlık tanımı bulmaya çalışıyorlardı; bu, 1869 yılında yeni bir uyrukluk yasası hazırlanmasıyla sonlandı. Bu yasaya göre Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan herkes aksini ispatlamadıkları sürece Osmanlı tebaası sayılacaktı.

Bu başlığın ikinci incelemesi ele alınana dönemde devletin kapitalizmle ilişkisidir. Batılaşma yolunda ekonomik alanda da çeşitli adımlar atılır. Verginin devlet aygıtı için önemli bir gelir kalemi olması sadece modern devlet için değiş diğer devlet modelleri için de geçerlidir. Lakin modern devlet için vergi ve verginin düzenli ve aracısız elde edilmesi devletin merkezileşmesi / doğrudan yönetime geçilmesi konularıyla ilişkilidir. Nihayet vergi konusu Tanzimat yöneticilerinin de önem verdiği bir husustur. Tanzimat yöneticilerinin mali sistemle ilgili amaçları arasında vergi

politikalarının yeniden düzenlemesi, yeni gelir kaynaklarının oluşturulması, bütçeyi genişletme, mevcut gelirlerin daha büyük bir bölümünü kontrol edilmesi gibi hususlar öne çıkar. Tevfik Güran, Tanzimatçıların devlet geliriyle ilgili temel hedefinin doğrudan geliri ve serveti vergilendiren, istisna ve muafiyetlere yer vermeden ödeme gücü olan herkesin vergi yükümlüsü olmasını haline getirmek ve bu gelirleri etkin bir mali bürokrasi kanalıyla doğrudan devlet adına toplayan bir mali sistem oluşturmak şeklinde özetler (Güran, 2019, s. 315). Yapılan bu düzenlemelerin sadece siyasal yönetim ve devlet örgütlenesi açısından önem arz etmez. Dünyadaki ekonomik gelişmelere uyum sağlamak, tarımda kapitalist gelişme kaydetmek amacıyla arazi sahipliği hukukun bilinçli veyahut zorunlu olarak değiştirildiği görülür. Bu dönem şekillenen Osmanlı toprak yapılanması Cumhuriyet'e miras kalması açısından da süreklilik arz eden bir konudur (Özensel, 2014, s. 134): "Tüketim için yapılan kapalı üreticiliğin, pazar için üretim yapılmaya başlanması ve pazar ilişkilerine duyarlı bir hâle gelmesi bu dönemdedir. Ayrıca sadece iç pazara değil, aynı zamanda dış pazarlarla bütünleşmeye başlaması da de bu tarihlerdedir."

Ekonomik alanda yaşanan değişimler 1840'ta Osmanlı Bankası'nın kurulmasını sağlar. Aynı şekilde 1840'larda çalışmalarına başlanan 1858'de çıkarılan Arazi Kanunu; 1850'de Ticaret Yasası gibi önemli gelişmeler Osmanlı'nın bu dönem reformlarının sadece devlet toplum ilişkilerini değil aynı zamanda ekonomik anlamda da Batılılaşma çabasının olduğunu gösterir. Öte yandan Osmanlı ekonomisi 1840-1914 yılları arasındaki dönemde kayda değer bir büyüme yaşar. Bu dönemde, 1880 sabit fiyatları üzerinden yapılan hesaplarla Osmanlı ithalatı on kat, ihracatı dokuz kart artar (Kasaba, 2005, s. 132). İhracatın ana kaleminin hammaddeler, ithalatınkini ise ana teknoloji transferi, tüketim malları ve görece olarak ara mallardan oluştuğu söylenebilir.

Paris Barış anlaşması nasıl ki Osmanlı'yı Avrupa Devletler sistemine kabul edilmesi anlamına geliyorsa 1838'de İngiltere ile imzalanan Baltalimanı Anlaşması da Avrupalılaşma açısından sadece siyasal ve ekonomik boyutlarıyla değil kültürel boyutuyla da bir teslimiyet tarihi olarak görülür. 1838 aynı zamanda İngiltere etkisinin Osmanlı'da etkin olmaya başladığı tarihleri de imler. İngiliz etkisi Abdülhamit döneminde yerini Alman etkisine bırakacak ancak imparatorluk dağılana kadar İngiliz

etkisi de devam edecektir. İngiliz etkisi Osmanlı'da en çok 1820-1880 yılları arasında görülür (Pamuk, 2023, s. 30).

Kapitalist devletlerin çoğunlukla kapitalist olmayan devletleri yarı sömürgeleştirme ya da çevre ülkesi haline getirmesi o dönemde bir ticaret anlaşması zemininde gerçekleşir. Kapitalist bir ülke, kapitalist olmayan bir ülkeyi tam sömürgeleştirmediği durumlarda merkezi devlet ya da iş birliğine açık güçlerle iş birliğine gider. Osmanlı örneğinde ise hiçbir devletin sömürüsü olunmazken Batılılaşma politikasıyla bir devlet örgütlenmesinde yapılaşma süreci ve ticaret anlaşmalarıyla kapitalist ekonominin bir parçası haline gelinmiştir. Pamuk'a göre bu süreçte kapitalist olmayan devletler içinde bulundukları siyasi, ekonomik, toplumsal, askeri ve mali bunalımları nedeniyle bu dönemde birbiriyle rekabet halindeki emperyalist devletlere çevreleşme sürecini ilerletmek için pek çok fırsat yaratır. Ona göre bir emperyalist devlet, bunalım halindeki zayıf devlete kısa vadeli siyasi, askeri, mali "destek" programları sağlaması karşılığında merkezi bürokrasiden ticari ayrıcalıklar ya da büyük bir yatırım projesi gerçekleştirmek için tavizler alır. Ve nihai olarak bir emperyalist devletin *araladığı kapıdan kısa zamanda diğer emperyalist devletler de giriyordu* (Pamuk, 2023, s. 9). 1838 sonrası Osmanlı'da yaşanan durum da tamı tamına bu şekilde gerçekleşmiştir.

Devletin neden Osmanlı ekonomisi açısından bu kadar ağır koşulları olan bir anlaşma imzaladığına dair çeşitli tartışmalar mevcuttur. Konunun tartışmalarının boyutu bu çalışmanın kapsamı dışındadır lakin birtakım gerekliliklerin sonucu olarak bu anlaşmanın imzalandığı görülür. Ekonomik olarak Avrupa ile bütünleşme tarihi olarak görülen bu tarihler aynı zamanda Osmanlı dış ticaret hacminin genişlediği buna karşılık yerli üretimin sekteye uğramaya başladığı tarihtir. Dış ticaret hacmi genişlerken adil olmayan gümrük vergileri Osmanlı için bir artı değer üretmezken çoğunlukla hammadde ihracatı ile elde edilen artı değer de yerel güçlerin elinde kalmış, devlet yeter miktarda gelir elde edememiştir. Devlet gelirin daralmasında arasında devletin yerli üretime sınırlamalar getirmesi de etkili olmuştur. İdris Küçükömer 1838 Ticaret Anlaşmasını şartlarını değerlendirirken aynı zamanda yerli ticaret ve üretimin de devlet tarafından kısıtlanarak yabancılara serbest bırakıldığını belirtir. Bu durum dahi tek başına toplumsal düzeni bozar ve adil olmayan birçok

sonucun doğmasına neden olur. Yeddi- vahit sisteminin kaldırılmasıyla devletin ekonomik hayattaki tekelci niteliği ve gelir sağlayan kontrol hakkı da son bulur. Zira bu sisteme göre herkesin mal alıcısı ve satıcısı olmasına izin verilmezdi. 1938 sonrasındaki anlaşmalar ile bu ağır kısıtlamalar ve bütün yerli tekelci sitem devam ederken yabancı tüccarlar için bu kısıtlama ve sınırlar kaldırılır (Küçükömer, 2007, s. 111): "Yabancılar %5 gibi çok düşük bir gümrük resmi ödedikten sonra Osmanlı ülkelerine istedikleri malı getirip serbestçe satabilirler. Hatta Osmanlı topraklarında, üretilmiş herhangi bir yerli malı da bir yerden alıp diğer bir yerde serbestçe satabilirlerdi".

Bahsi geçen %5 ithalattan alınan gümrük vergisine kısmi iyileştirmeler yapılsa da ithalattaki vergi sıkıntı Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam eder. İyileştirmeler 1861'de %8, 1905'te %11, 1908'de %15'e şeklinde gerçekleşmiştir. İhracat vergileri ise 1860-61'de dönemin olağan üstü şartları nedeniyle %1'e düşmüş ve bu durum da Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir (Pamuk, 2023, s. 18). Dış ticaret dengesinde açıklar dış borç ve yabancı sermayenin varlığı ile düşünüldüğünde bu anlaşmanın kapitalist gelişmenin önünde engel oluşturduğunu iddia etmek mümkündür. Yeddi – vahit sisteminin kalkması ile uğranılan zarar kadar anlaşama kapsamında tezkere sisteminin ilgası da devlet hazinesi için önemli bir kalemin ortadan kalkması anlamına gelmektedir. Hatırlanacağı üzere tezkere malların bir yerden başka yere taşınma iznidir ki devlet anlaşmalarla bu hakkından da vazgeçer. Anlaşmanın tam mahiyeti üzerinden inceleme yapan Oyan, dönemin yazarlarının anlaşmayı "hiçbir ülkede benzeri olmayan imtiyaz ve avantajlar" olarak değerlendiğini söylerken eşi görülmemiş bir liberalizm anlayışıyla bu anlaşmanın yapıldığını belirtir (Oyan, 2016, s. 263).

Pamuk, anlaşmalar haricinde Anadolu'da mamul malların üretimin üzerinden bir değerlendirme yapar. Osmanlı son döneminde üretimin hala geleneksel loncalar çevresinde örgütlenirken, küçük ve orta ölçekli atölyelerde geleneksel el tezgâhları kullanılır; bu işletmelerde sermaye birikimi kısıtlıdır. İthal malların rekabeti karşısında hem direnen hem de gerileyen bu yapıları kendi özgün şartları altında bir sanayi devrimi eşiğinde olduklarını söylemek güçtür (Pamuk, 2023, s. 21). Başka bir deyişle geleneksel üretimin devam ettiği son dönem Osmanlı'da yerli tezgahlar yeni teknoloji

ve seri üretime geçiş yapmazken ithal malların serbestçe dolaşması yerli üretimin maliyetleri yükseltmesi hasebiyle yerli üretimi iyice daraltmıştır. Kapitalist gelişmenin önünde engel teşkil eden başka iç faktörler de mevcuttur. Örneğin devletin küçük köylü üreticileri desteklerken ticari kapitalizmin taşıyıcısı olabilecek büyük çiftliklerin oluşumuna müsaade etmemesi de önemli bir iç faktör olarak görülebilir.

Kemal Karpat'a göre 1838'deki İngiltere ile imzalanan ticaret anlaşması iki ülkenin birbiriyle ticaret kısıtlamalarını ortadan kaldırmış; bu anlaşmanın sonucunda İngiltere'de imal edilen mallar için Osmanlı geniş bir pazar oluşturmuş, imal malların ithalatı ise yerli sanatkârlar ve dükkân sahipleri ucuz maliyet karşısında dayanma gücünü kırarak Müslüman orta sınıfı yok etmiştir. Buna karşın, Ermeni ve Rum'lar başta olmak üzere Müslüman olmayan orta sınıfın güçlenmesini sağlamıştır (Karpat, 2006, s. 489). Böylece görece olarak kapitalist ilişkiler bazı etnik ve dini gruplar arasında gerçekleşirken Türk ve Müslüman bir burjuvazi ne bu dönemde ne de sonraki dönemde yeter miktarda ortaya çıkmamıştır. Yerli üretim ve ithal mallar arasında ücretlerin farklılığı konusu da toplumsal dengeler açısından önem arz eder. Sanayileşme ile fabrika sistemine geçiş, makinalar aracılığıyla seri üretim aynı zamanda Avrupa'da işçi ücretlerinin artırırken Osmanlı'da geleneksel el tezgahlarında çalışanların ücretlerini düşürmüş, işçiler az bir ücretle çalışmak zorunda kalmışlardır (Pamuk, 2023). Ücretlerin düşüklüğü bahsi Müslüman olmayan orta sınıfın yükselişi ile değerlendirildiğinde Osmanlı toplumunda toplumsal ve ekonomik dengelerin nasıl sarsıldığını göstermesi açısından da önemlidir.

On altıncı yüzyılda Batı'da belirli olaylar ve koşullar çerçevesinde sağlanan haklar on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde hem Osmanlı'nın içişlerine karışmak için bir dayanak oluşturmuş hem de Avrupa elçilikleri aracılığıyla imtiyaz sahibi olan Müslüman olmayan nüfusun Osmanlı'da geniş haklar elde etmesini sağlamış ve zaten sıkıntılı olan toplumsal dengenin iyice bozulmasına neden olmuştur. İmtiyazlı kişiler aracılığıyla yürütülen ticareti yeterli bir pazarı sağlamazken 1838-1839 yıllarında imzalanan ticaret anlaşmaları ile tam bir ticaret serbestliği elde edilmiştir. Osmanlı iç pazarını Batı'ya açılırken imparatorluk için ekonomik liberalizm, yani bağımlılık devrinin de başlangıcı da bu yıllar olarak kabul edilebilir (Georgeon, 2006, s. 26).

Doğan Avcıoğlu ise anlaşmanın Osmanlı sanayinin tümünü olumsuz etkilediğini, bağımsız gelişme olanağının yok edilerek kapitalist gelişmenin olmazsa olmaz unsurunun da yok edildiğini başka bir deyişle anlaşmanın sanayileşmeyi engellediğini söyler (Avcıoğlu, 1969, s. 51). Oğuz Oyan, Avcıoğlu'nu destekler şekilde ticaret anlaşmalarının ulusal bir sanayinin gelişmesine engel olduğunu söyler. 1838 sonrasını sanayi devrimi ürünlerinin hızlı bir şekilde Osmanlı'ya girişi ile korumacılığın da olmamasının bir sonucu olarak yerli küçük üretim yıkılır, ulusal sanayinin oluşması için gerekli zemin ortadan kalkar (Oyan, 2016, s. 266).

Çünkü eğer içerde ilksel sermaye birikimi koşulları yaratılabilmiş ve oluşma sürecindeki sanayiyi koruyacak bir iç pazar kavgası verilebilmiş olsaydı, bunun da nihai etkisi eskinin küçük üretimini tasfiye etmek olacaktı. Ancak, dışa tamamen açık ekonomi koşullarında, makinalı seri üretimle maliyetleri aşağıya çeken, ürünlerini inanılmaz ölçülerde çeşitlendiren sanayi devriminin rekabeti karşısında, ne donmuş yapılara sahip Osmanlı küçük üretiminin ne de hatta eğer oluşabilseydi bir bebek modern sanayinin serbest ticaret şartlarında hiçbir tutunma şansının olmayacağı açıktı.

Oyan'ın belirtmiş olduğu hususlar Osmanlı'nın neden sanayileşemediğinin ya da neden kapitalist bir üretim şekline geçilemediğinin de cevabını oluşturması açısından olukça önemlidir. Zaten ilerlemiş bir sanayiye karşısında rekabet gücünün zayıflığı ve devletin üretim sisteminden kaynaklanan engellerin yanı sıra bu Anlaşmalar oluşabilecek bir küçük üretiminde önünü kesmiştir. Bütün bunlardan hareketle 1838 önemli bir tarihsel kavşak olarak belirir ve sonrasında kapitalist gelişme, Osmanlı'nın Batı için pazar konumunda olması, Avrupa ile ekonomik bütünleşme, yabancı yatırıcı aracılığıyla sermaye transfer etmek gibi birçok husus bu sözleşmelerden sonra öne çıkan başlıklardır. Zafer Toprak, Tanzimat ile iktisadi konularda liberal bir çizgi izlendiğini ancak devletin "doğrudan iktisat" ile bu dönemde de doğrudan ilgilenmediğini söyler (Toprak, 2019, s. 1): "İktisadi faaliyet çoğu kez geleneksel normlara uygun olarak ya da daha sonra liberal düşüncenin çizdiği doğrultuda, hükümetin gidişata sınırlı ölçüde karıştığı bir ortamda sürmüştür." Toprak'ın belirttiği husus üzerinden hareketle Osmanlı bir yandan yeniden örgütlenme yoluna giderken sadece siyasal örgütlenme yönünde değil ekonomik olarak yeniden yapılanma sürecinde de tam bir dönüşüm geçirmemiş olduğunu belirtmek mümkündür. Devlet kendi ile doğrudan yatırımlar ya da sanayileşme hamlelerini

yaptığı dönemlerde de sıklıkla askeri alanda, askeri amaçlarla gerçekleştirmiş ve doğrudan ekonominin kendisiyle ilgilenmek yerine askeri çıkarlar veya devlet gelirinin artırılması amacıyla hareket etmiştir.

Reşat Kasaba, 1815 Napolyon Savaşlarından 1876'ya kadar geçen sürede Osmanlı ile kapitalist dünya ekonomisinin merkezi arasında bir dizi üretim- değişim hiyerarşileri kurulduğunu ve bu tarihlerin Osmanlı'nın periferileşme süreci olduğunu belirtir. Keyder ise on dokuzuncu yüzyılda yaygın olarak mal ve para ticaretinin imparatorluğun gayri Müslüm tebaasının işi olarak görüldüğünü söyler. Ona göre Rumlar ticaretle Ermeniler ise borç para işleriyle uğraşmaktadır. Uzun yıllardır kapitülasyonların ayrıcalığını kullanan devlet elçilerine kendi ülke pasaportunu taşıyanları himaye etme hakkı tanınırken bu sayede bazı ülkelerin pasaportunu elinde bulunduranlar Osmanlı hukuk kapsamı dışında kalmıştır. Hem devletin meşruluğu hem de toplumsal sınıflar arasındaki eşitlik açısından olumsuzluk yaratan bu himaye, zamanla himaye altındaki grupları yerli halkın elde edemeyeceği ayrıcalıklar elde ederek toplumsal uçurumun artmasına neden olmuştur. Özellikle son döneminde Hristiyan tebaaya bazı ülkeler tarafından tanınan korumalı statü onların Osmanlı tebaası olmasına rağmen ayrıcalıklar elde etmesini sağlarken diğer taraftan bu ayrıcalıkları elde etmek için Osmanlı'ya göç eden yabancı nüfusu da artırmıştır. Osmanlı'ya göç eden nüfus kapitalist faaliyetlerde bulunurken, özellikle Kırım Savaş'ından sonra artan ticaretle birlikte bu korumalı statülerle yapılan ticaret de artış göstermiştir. Ticaretin aksamaması ve düzenli, güvenilir bir şekilde devam etmesi için gerekli hukuki yapının tesis edilmesi gerekmekteydi. Bunun için ise ya Osmanlı yasalarından azade korumalı statüdekilerle iş yapılabilirdi ya da gerekli reformlar yapılarak Osmanlı kurumsal yapısı değiştirilmesi teşvik edilebilirdi. Ticaretin ilerlemesi için son dönemde her ikisi de uygulanırken, ticaretin ilerlemesiyle yerli üretici ve Avrupa pazarları arasındaki aracılığı yine de çoğunlukla Hristiyan nüfus aracılığıyla gerçekleştirildi. Liman kentlerinde gayri Müslüm nüfus güçlenirken, Müslüman nüfus gittikçe ticaretten uzak kaldı. Böylece merkezileşme sonucu toprak sahibi oligarşinin de gücünün kırılmasıyla on dokuzuncu yüzyıl toplumsal yapısı bürokrasi ve üretici köylülerden oluşan klasik bir tarım ülkesinin dünya ekonomisiyle bütünleşme süreci olarak görülebilir (Keyder, 2014, s. 15-35).

Pamuk ise son dönemi Osmanlı İmparatorluğu üzerinde hiçbir emperyalist ülkenin tam denetim kuramadığını ve emperyalistler arasında rekabetin yoğun olarak görüldüğü bir coğrafya olan imparatorluğun belki de bu rekabet sayesinde devletin bağımsızlığını tümden yitirmediğini, diğer yarı sömürü devletlerle karşılaştırıldığında Osmanlı ekonomisinin ihracata yönelişinin daha yavaş ve sınırlığı olduğunu belirtir (Pamuk, 2023, s. 38): "Avrupa sermayesi tarımdaki üretim ilişkilerini dilediğince dönüştürememiş, üretim sürecini yeniden örgütleyememiştir. Osmanlı devleti ise, tarımda var olan üretim ilişkilerinin devamından yanaydı. Küçük köylülüğün önemli ağırlığa sahip olduğu bir tarımsal yapı, Osmanlı Devleti'nin en önemli mali temellerinden birini oluşturuyordu."

4.1.2. II. Abdülhamit'ten Birinci Dünya Savaşı'na devlet ve kapitalizm

Tanzimat dönemi reformlarını başarılı ya da başarısız olarak adlandırmak araştırmacıların odaklandığı konuya göre değişiklik gösterir. Tanzimat'la başlayan kurumsallaşma sürecinin 1923'te yeni kurulan ulus devletin kurumsal temelini oluşturduğu ise süreklilik tezini savunanlar tarafından sıklıkla dile getirilirken bu çalışmanın da benimsediği yaklaşım da bu yöndedir. Bununla birlikte yeniden örgütlenme açısından kurumsal dönüşümler yaşanmış olması nedeniyle dönem reformlarını başarılı olarak kabul etmek eksik bir yaklaşım olur ki dönem reformları birçok eleştiri almıştır. Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler başta olmak üzere Osmanlı muhalefetinin Tanzimat reformlarına yöneltilen temel eleştirilerin başında reformların yetersiz kaldığı ve ekonomik ve sosyal alanda yapılan değişikliklerin zaten sıkıntılı olan sosyal yapıyı tamamen bozduğu fikri gelir. Muhaliflerin Tanzimat reformlarına yönelttiği eleştirilerin fikri alt yapısında özgürlüğe, hakimiyet-i ahaliye ve usulü meşveret'e ulaşmak olarak görmek mümkündür (Emiroğlu, 2015, s. 96). Murat Belge tazminat eleştirilerine başka bir açıdan bakarak Tanzimat dönemini devlet ve toplum arasında monolog bir diyaloğun kurulduğunu, böylece devlet toplum arasında bir diyalogsuzluk geliştirilerek emir veren bir devletin toplum karşısında yükseldiği bir dönem olarak betimler (Belge, 2012, s. 12). Belge'nin eleştirisi bu dönem merkezileşmenin ve doğrudan yönetimin kısmen de olsa inşa edildiğini göstermesi açısından önem arz eder. Böylece Tanzimat'ı reformlar açısından başarılı ya da

başarısız olarak değerlendirmektense sonraki dönemlere bıraktığı kurumsal ve kültürel mirası incelemek daha verimlidir.

Tanzimat Dönemi reformlar ve paşalara yöneltilen güçlü eleştirilerle birlikte I. Meşrutiyetin ilanı ile son bulur. Ancak Tanzimatı daha geniş kapsamda ele ala çalışmalar da mevcuttur. Onlara göre Tanzimat bir yeniden örgütlenme çabasıdır ve bir yenilenme felsefesi olarak Osmanlı'nın sonunu kadar devam eder. Tanzimat eğer bir liberalleşme programı ise bu doğru bir yaklaşım olarak kabul edilebilir. Ancak bu noktada Tanzimatla başlayan ve imparatorluğun sonuna kadar devam eden kınuların takibini yapmak gerekir. Tanzimat ile değişen konular yukarıda ele alınmıştır ancak sonrası bu başlık altında ele alınacaktır. Bu yaklaşıma sahip araştırmacılardan Orhan Koloğlu Tanzimat'ı Osmanlı'nın sonuna kadar devam eden bir yeniden yapılanma çabası olarak görür ki bu bağlamda Abdülhamit'in kendisinin de bir Tanzimatçı olarak kabul edilebileceğini söyler. Ve yine Koloğlu Tanzimat uygulamalarının Abdülhamit'e miras kalan konuları şu şekilde özetler (Koloğlu, 2009, s. 273):

Ekonomi ve hukuk alanında özgürlükler kabul edilmiştir. Avrupa nizam ve kurumların alınması sisteme sokulmuştur. Bunlara karşılık siyasî özgürlükler yani ifade ve örgütlenme özgürlüklerinde mutlak kısıtlama vardır. Padişahın sınırsız yetkileri, kendi isteğiyle, devletin üst yönetim kurumlarına devredilmiş, ancak bu kez de özgürlüklerin genişletilmesinden yana olanlar -Yeni Osmanlılar- Babıali'nin diktatörlüğüne eleştirilerini yoğunlaştırmışlardır…. Kısacası devleti yöneten kadrolar kadar yönetime talip olan muhalifler arasında da çağdaşlaşma girişimine karşıtlık değil, bunun hangi aşamaya kadar ve hangi hızla yürütüleceği noktasında anlaşmazlık söz konusuydu.

1871'de Ali Paşa'nın vefatının ardından o yılları devlet yönetiminde var olan durumu kaos olarak adlandırmak mümkündür. Abdülhamit'in tahta geçtiği 1876 yılına kadar Tanzimat'a yöneltilen eleştiriler çerçevesinde devletin nasıl yönetileceği tartışıla gelir: Tanzimat döneminin sürdürülerek yönetimde bürokrasinin güçlü olması mı; II. Mahmut döneminde olduğu gibi mutlakiyetçi iktidar geleneğine geri dönüş mü yoksa bir anayasa çerçevesinde Saray ve Babıali arasında bir uzlaşma formülü mü (Georgeon, 2006, s. 44)? Bu soruların cevaplanması Abdülhamit'in tahta çıkması ve tahta çıktıktan kısa bir süre sonra mutlakiyetçi- otoriter – bir yönetimi benimsemesiyle sonuçlanır. Ancak Tanzimat reformlarından ve Batılılaşma eğiliminden vazgeçtiği

söylemek hatalıdır. Tanıl Bora'nın değimiyle Abdülhamit'in uyguladığı politika muhafazakâr modernleşme olarak adlandırılabilirken Abdülhamit'in kendisi devlet sanatının restorasyonunun mahir bir uygulayıcısıdır (Bora, 2018, s. 33).

Karan, Bora'yı destekler bir şekilde Abdülhamit'in devletin içinde bulunduğu çöküntüden kurtulması için ıslahat taraftarı olduğunu söyler ve onun Batılılaşmaya karşı olmadığını belirtir. Ancak Abdülhamit Batılılaşmayı ya da Batı medeniyetini teknik ve fikri olarak ikiye ayırmakta ve Batı'dan alınması ve uygulanması gereken olarak teknik ilerlemeyi görmektedir. Padişah tahta çıkmasından itibaren teknik anlamda Batılılaşma yönünde politikalar takip eder. Onun karşı çıktığı ise Batı'nın fikri gelişimleridir ki bu anlamda izlediği politika da onun muhafazakâr kimliğini oluşturmaktadır. Eğer Batı medeniyetinin karşısına bir doğu medeniyeti oluşturulacaksa burada İslam medeniyetinde meydana gelen menfi değişimler özüne döndürülmelidir. Gelecek nesillere yeni bir medeniyet için elverişli ortamı sağlayan ıslahatların yapılmasını önemlidir (Karal, 2000, s. 254). Nihai olarak Abdülhamit döneminde hem Batılılaşma politikalarına hem de devlet restorasyonuna devam edildiğini söylemek mümkündür.

II. Abdülhamit meşrutiyeti desteklemeye söz vererek çıktığı tahtan bürokratların yetenek ve dürüstlüklerine inanmaması ve imparatorluğu etkileyen iç ve dış bunalımlar Padişahı gittikçe otokrat ve mutlakiyetçi bir yönetim politikasına yönelmesiyle sonuçlanmıştır (Shaw & Kural Shaw , 2017, s. 262). Öte yandan on dokuzuncu yüzyıl boyunca tahta geçen padişahların her biri seyfiye ve ulema sınıfının temsilcileri tarafından tahtan indirilmeye teşebbüs edilmiş, suikasta uğramış ya da öldürülmüştür. Bu şartlar çerçevesinde II. Abdülhamit'in kuruntulu yapıda bir insan olmasının psikolojik kökenleri anlaşılır hala gelir. I. Meşrutiyet'i ilan ederken hem hayatını hem tahtını güvene alan Padişah, meclisin Osmanlı- Rus savaşının sonuçlarından padişahı sorumlu tutması riskine karşılık tahtını tehlikede gören padişahın istibdat devrine geçiş ya da dönüş kararını almasında ve uygulamasında etkili olmuştur (Karal, 2000, s. 247).

Tanzimat'ın bitmesiyle başlayan ve 1876- 1909 yıllarını kapsayan otuz üç yıllık dönem, istibdat dönemi olarak da adlandırılan Abdülhamit dönemidir. İstibdat dönemini 1870'te Abdülaziz ile başlatan yaklaşımlar da mevcuttur. Devletin nasıl

yöneltileceği soruları çerçevesinde geçen kaos yılları, I. Meşrutiyet'in ilanı ile Abdülaziz'in istibdadına son verirken 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile Abdülhamit'in istibdattı son bulur (Karal, 2000, s. 245). İstibdat döneminin genel değerlendirmesi çoğunlukla III. Selim ile başlayan ve Tanzimat dönemiyle artan Batılılaşma eğilimlerinin Abdülhamit döneminde durduğu ya da baskıcı devlet anlayışının reformların hızına engel olduğu yönündedir. Ancak Abdülhamit'i Tanzimatçıların sonuncusu olarak değerlendirmek de mümkündür. Padişah Tanzimat dönemi yaratılan merkezi sistemle kendi geliştirdiği kişisel denetim sistemini birleştirerek geniş ve mutlak bir diktatörlüğe olanak sağlamıştır. Uygulanan istibdat yönetimiyle 1871'den sonra tehdit altına girmiş olan reformların çoğunluğu başarılı bir şekilde, halkı baskılayarak da olsa, sonuca ulaştırmıştır (Shaw & Kural Shaw , 2017, s. 262) Shaw ve Kural'ın Abdülhamit'i Tanzimatçıların sonuncu olarak görmesinde kuşkusuz bu reformların tamamlanması etkili olmuştur. Yine aynı değerlendirme Batılılaşma eğilimlerinin Abdülhamit döneminde durduğu yönündeki yaklaşımların da tam olarak geçerli olmadığını gösterir.

I. Meşrutiyet ile başlayıp II. Meşrutiyet ile son II. Abdülhamit dönemi içeride devlet ve toplum ilişkilerinin despotizme kaydığı dışarıda ise Avrupa'ya bağımlılığın giderek arttığı bir dönemdir. 1854 Paris Barış Anlaşmasıyla Avrupa milletler topluluğuna kabul edilen Osmanlı'nın Avrupalı tek Müslüman devlet olduğu bir dönemde modern Ortadoğu'nun ve Balkanların da aynı dönemde şekillendiği görülür. Ortadoğu'da körfez ülkeleri başta olmak üzere bu dönemde İngiliz himayesine geçiş yaşanırken, Balkanlar'da milliyetçi hareketlenmeler artış göstermiştir. Başka bir deyişle parçalanmanın görece olarak başladığı bir dönemde Avrupa'nın hasta adamı olarak adlandırılsa da Osmanlı hala hesaba katılması gereken bir güçtür. Bütün bir karmaşa ve kaos ortamında içine kapanık bir yönetim anlayışı benimsese de modern milletler sistemine dahil olabilen tek Müslüman devlet olması Abdülhamit döneminin önemli bir tarihsel dönem olduğunu gösterir niteliktedir (Deringil, 2002, s. 16).

1876'de Abdülhamit'e devrolan devlet Avrupa devletler topluluğuna kabul edilmiş; istişare ve yeni kurumların ortaya çıktığı, kanunnamelerin ve nizamnamelerin siyasal, ekonomik ve toplumsal alanlara yön verdiği; telgraf, demiryolu, tramvaylar, bankaların var olduğu; basının geliştiği, okulların çoğaldığı, eğitimin ilerlediği,

kamuoyunun ortaya çıktığı; eşitlik, hürriyet, emniyet, meşrutiyet gibi siyasal kavramların artık tartışılır olduğu bir devlettir (Georgeon, 2006, s. 46): "1876'nın Osmanlı devleti daha modern, daha merkezi, gündelik hayatta varlığı daha çok hissedilen bir devlet, daha karmaşık ve yetkin bir aygıttır."

Şerif Mardin ise 1876'da Abdülhamit'e devrolan devleti ve o dönemi Batı fikrilerinin iyice anlaşılmaya başladığı dönem olarak görür. Ona göre Batı fikirlerinin oturmasında hem yeni kurulan okullarda okuyan kişilerin ve yabancı dil bilenlerin artması kadar Abdülhamit'in kendisinin de Batı'yı bir bakıma "model" olarak görmesinin bir sonucudur. Ancak Abdülhamit Batıcılığı kültürel ve çok boyutlu bir Batıcılık anlayışından ziyade Batı'nın tekniğini, idari sistemini, askeri teşkilatını ve eğitim sistemini almak olarak görür. Yine Mardin, Askeri Tıbbiye, Harbiye ve Mülkiye'nin programlarının geliştirilmesini ve bu okullarda pozitif bilimlerin öğretilmesini Batıcılığa olan bakış açısının bir yansıması olarak görür. Bahsi geçen okullarda Batılı tarzda eğitim gören gençler Batıyı model alınması gereken bir uygarlık olarak görürken bu kuşak Jön Türklerin de önemli bir kısmını oluşturur. Abdülhamit döneminde Batı, güçlü olmaya prim veren bir uygarlık olarak görülürken bu dönem başlayan güçlülük arayışı milli gücü artırmak olarak yorumlanır. II. Meşrutiyet döneminde bu anlayış devam eder (Mardin, 2018, s. 18).

Deringil 1876-1909 yılları arasını şekillenme ve parçalanmanın, yaratıcılık ve yok ediciliğin bir arada bulunduğu kritik bir tarihsel aralık olarak görür. Bu dört unsuru hem devlet hem de sosyoekonomik alanda meydana gelen değişiklikler üzerinden yorumlamak mümkündür. Şekillendirme olarak bu dönemde uygulanan çeşitli politikaların alt yapısal değişimini kapsayan eğitim, demiryolları, askeri reformlar, sanayi alt yapısının az da olsa başlangıcı gibi konuları ele almak mümkündür. Devletin doğrudan yönetime ve yasalar ve kurallarla tek taraflı bir itaat talep etmesi nedeniyle geleneksel toplum yapısında büyük parçalanmaların yaşandığı dönemdir. Diğer taraftan "milli kimlik" olarak Türk kimliğinin veyahut diğer kimliklerin oluşması açısından yaratıcılık; farklı inançlar arasında kurulan hassas dengenin bozulması nedeniyle de yok edicilik dönemidir (Deringil, 2002, s. 24).

Abdülhamit dönemi öte yandan resmi ideoloji ve resmi tarihin sisteminize edilip kurumsallaştığı yeni bir aşamaya geçişin sonraki döneme miras kaldığı zaman

dilimidir. Abdülhamit'in eğitim hususuna özellikle önem verdiği genel olarak bilinmektedir ki bu dönem her düzey okul seviyesinde en çok okullaşma oranın olduğu ve okullaşma oranında en çok artışın olduğu dönemdir (Alkan, 2001, s. 386). Eğitime bu denli önem verilmesi, eğitimin ideolojik bir aygıt olarak görülmesi ve resmi ideolojinin taşıyıcısı bireyler yetiştirilme arzusuyla yakından alakalıdır. Öte yandan Tanzimat dönemi daha "laik" bir çizgide ilerleyen eğitim anlayışının Abdülhamit döneminde "dini" bir içerik kazandığı görülür. Bu durum Abdülhamit'in Tük- İslam sentezi, tutucu modernleşme anlayışı ile doğru orantılı olarak gerçekleşir. Öte yandan Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülüğün de bu dönemde güçlendiğini iddia etmek mümkündür. Örneğin Murat Belge, Türk ideolojisinin başlangıç noktasını 93 Harbine mimler (Belge, 2012, s. 14).

Benjamin C. Fortna'nın Abdülhamit dönemi eğitim politikasını anlattığı çalışmasının temel iddiası geç Osmanlı devletinin, Batı tarzı eğitimi Osmanlı'nın ihtiyaçlarına uygulayarak, eğitime devleti Batı istilasına karşı koruma görevi vermiş olmasıdır (Fortna, 2005, s. 32):

İmparatorluk sınırlarını daraltan askeri ve diplomatik baskıyla ve bunların içinde çalışan aynı derecede girişken Batılı kapitalist ve misyonerle karşılaştığında Osmanlı hükümeti kendisini karşı saldırıda bulunmaya zorunlu hissetmiştir. Kendi idaresinde olan az sayıda silahtan biri de eğitimdir. İstanbul bürokrasisi imparatorluk sathındaki yetkililerin dramatik ikazlarına, eğitimde eşi görülmemiş maddi ve manevi yatırımlar yaparak yanıt vermiştir. Bu durum ancak, yüksek kademe memurların imparatorluğun geleceğinin tehlike altında olduğuna, yeni neslin maneviyatı ve bilinci adına bir savaşa girmiş olduklarına inanmış olması ile açıklanabilir.

Fortna'nun bahsettiği kapitalist ve misyonerlere karşı saldırı olarak değerlendirildiği durum yukarıda Tazminat dönemi eğitim politikaları içerisinde anlatılan özel ve yabancı okullar aracılığıyla misyonerlik faaliyetleri yürütülmesidir. Devlet, 1869 Eğitim Nizamnamesi ile yabancı okulları kontrol etmeyi amaçlarken Abdülhamit döneminde aynı zamanda devletin resmi ideolojisini aktarım için eğitimin kullanıldığı görülmektedir. Aynı çalışmada Fortna, bu dönemde Tanzimat eğitim politikalarının tümüyle Fransız eğitim modelini ithal ettiğini ancak Abdülhamit döneminde bu durum un tamamıyla değiştiğini, sadece eğitim politikasının değil Batı'ya karşı tutumun da değiştiğini söyler. Öte yandan Tanzimat eğitim reformlarında

kâğıt üstünde kalan birçok hususun Abdülhamit tarafından hayata geçirildiği görülür. II. Abdülhamit eğitim konusunda kararlı ve azimli politikalar yürütürken bu *dönemde devletin toplumdaki rolünü yeniden telaffuz etmek, böylece otorite ve tebaa arasında yeni bir ilişki tarzını kabul ettirmeye yönelik olduğunu iddia* etmek de mümkündür. (Fortna, 2005, s. 39).

Somel ise Abdülhamit dönemi eğitim politikaları kapsamında ilk okulların *ibtidailer ve idadi mekteplerinin* sadece merkezde değil taşrada da açılmaya başlandığını ve okullaşmanın bu dönemde yaygınlaştığına dikkat çeker (Somel, s. 220):

Tanzimat döneminin aksine, vilayet ve sancak merkezleriyle sınırlı değildi; eğitimde modernleşme kazalara, hatta bazı yerlerde nahiyelere değin uzandı. Bu gelişme, yerel maarif meclislerinin ve maarif komisyonlarının mahalli kaynak bulmada giderek artan iş birliğinden ve ayrıca ihdas edilen Maarif Hisse-i İanesi'nden (eğitime katkı vergisi) kaynaklanıyordu. Ücra bölgelerdeki ilkokullar ise çoğunlukla devlet bütçesinden finanse ediliyordu.

Somel'in de dikkat çektiği üzere eğitimin devlet bütçesinden karşılanması devletin ülkenin en ücra noktalarındaki halka da eğitim aygıtı sayesinde ulaşmaya başladığını göstermesi açısından önemlidir. Müfredatların devlet tarafından hazırlandığı göz önünde bulundurulduğunda devletin kendi resmî ideolojisini eğitim aracılığıyla vatandaşlarına aktarması hususunun II. Abdülhamit döneminden itibaren gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Öte yandan bu dönemde devletin, gayri müslüm halk karşısında geri kalmış olan Müslüman halkın mesleki ve pratik eğitim aracılığıyla geri kalmışlığının önüne geçmeye çalıştığını da söylemek mümkündür. Bu amaçla açılan ticaret ve sanayi okulları hem Müslüman nüfusun bu işlerde eğitim almasını sağlayacak hem de bu tarz okulların varlığı ile devlet okullarının sadece devlete memur yetiştirdiği eleştirisinin önüne geçilecektir (Somel, s. 222).

Abdülhamit döneminin de kendi içerisinde kırılma noktaları vardır. Abdülhamit tahta geçtikten bir yıl sonra Mithat Paşa'nın etkinliğini kırıp onu sürgüne göndermesiyle 1839'dan beri devam eden Bab-ı Ali'i dönemini tam anlamıyla sonlandırır. I. Meşrutiyetin ilanı ve Osmanlı- Rusya savaşının etkileri altında meclis Mayıs 1878'de tatil edilir. Ancak tam olarak 1880'de Padişah'ın meşruti yönetimden vazgeçmiş olması muhtemeldir. Georgen bu savını 1880'e kadar sanki meclis açılacak

gibi “geçici yasaların” çıkarılmasına dayandırır. Ona göre Abdülhamit’in meşruti rejimi kabul etmesinde Avrupa’yla olan ilişkilerin etkisi vardı: Rusya ile savaş tehdidi altına bir İngiliz desteği beklediği ancak 1880’den sonra beklenen desteğin gelmeyeceğinin anlaşılmış, bu sebeple de meclisin tekrar açılmamıştır (Georgeon, 2006, s. 131). Georgen meclisin açılmamasını Avrupa’dan beklenen desteğin gelmemesinde ararken Abdülhamit’in meşruti yönetimi kabul etmesinde ve vazgeçmesinde eş zamanlı iç ve dış gelişmelerin etkisi vardır.

Tanzimat döneminden miras kalan çizgiler üzerinden yürüdü, yani devletin bürokratik yapısı büyük ölçüde genişledi. Gerek başkentteki, gerekse vilayetlerdeki idari duruşunu sağlamlaştırması sayesinde devlet, sırf bürokratı olacak insanlara değil, çok daha fazlasına erişebilir hale geldi Abdülhamit döneminde devlet, merkezi hükümetle -giderek vatandaş muamelesi yapılan28- tebaası arasındaki ilişkiyi dönüştürecek aygıtı geliştirerek ya da bazı hallerde düpedüz yaratarak başka birçok alanda da büyüdü hukuki, tıbbi, mali, askeri ve istatistiki alanlar bunlardan sadece birkaçıydı s.86 (Fortna, 2011)

1875-1881 yılları arasında devlet açısından askeri, siyasi, ekonomik krizler yaşanmış 1875’te ise büyük bir mali krizin yaşanması sonucu Osmanlı devleti mali olarak iflas etmiştir. 1875 mali krizi kapitalizmin ilk büyük krizi olan 1873 kriziyle de eş zamanlı olarak gerçekleşir. Uluslararası piyasadaki ekonomik bunalımla birlikte düşünüldüğünde Osmanlı’nın içinde bulunduğu mali krizin derinliği ve konjonktürel durum daha anlaşılır olur. Dünya bu tarihlerde ekonomik kriz yaşarken öte yandan 1878 Berlin Anlaşmasıyla birlikte uluslararası sistemin de değiştiği bir döneme geçilmesi de Osmanlı’yı etkiler. İnalcık bu durumu, 1878’den beri yeni ittifaklar sistemiyle uluslararası arenadaki gelişmelerin Osmanlı için felaket sonuçlar doğuran yeni bir sisteme geçiş yapıldığını söyler. Örnek olarak İngiltere’nin değişen Osmanlı politikasını gösterir (İnalcık, 2021, s. 292). Bir başka şekilde ifade etmek gerekirse uluslararası arenada ittifaklar dönemine geçiş yaşanmış, İngiltere başta olmak üzere daha liberal politikaları savunan görüşler devlet yönetimlerine hâkim olmuş ve bu doğrultuda Osmanlı’ya karşı politikaların da değiştiğini iddia etmek mümkündür.

Öte yandan Osmanlı’nın 1873 kriziyle paralel ekonomik kriz yaşamasında iç faktörlerin yansıra kapitalizmle bütünleşeme sürecinin de etkileri vardır. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı sömürge haline gelmemiş ancak kapitalist dünyanın

periferisinde yer alarak periferileşmiştir. Keyder, 1840'lardan itibaren Osmanlı'da kapitalizmle bütünleşme süreci yaşandığını belirtir. 1840'larda başlayan ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam eden süreci bürokrasinin hâkim sınıf haline geldiği, aynı zamanda geleneksel bürokrasilerin statülerinin kapitalizm bütünleştirdiğini söyler. Osmanlı'nın sömürgeleşmemesi ancak emperyalist rekabete saha oluşturması devlet memurlarının gücünü artırırken yeni düzenin temsilcileri olan tüccarlar ya da burjuva sınıfı ile aralarında rekabet oluşmasıyla sonuçlanır (Keyder, 2014, s. 51):

Emperyalist rekabet, kolonileşmenin gerçekleşememesi ve geleneksel bürokrasinin (emperyalist baskı karşısındaki) göreli gücü ve özerkliğini, perferileşme süreci içinde bir belirsizliği oluşturdu; bu belirsizlik eski düzenin temsilcileri (bürokrasi) ile yeni düzenin temsilcileri (tüccarlar) arasındaki gerçek ve potansiyel çatışmaya yansıdı. İster dönüşümcü ister restarasyoncu olsun bürokrasinin toplum projesi, ticari faaliyet ve kapitalizmle bütünleşmenin beraberinde getirdiği toplumsal düzenle çatışacaktı.

II. Abdülhamit döneminde devlet kadroları genişler. Özellikle memur kadrosu gelişip bürokrasi büyürken yaşanan ekonomik sıkıntıların üstesinden gelebilecek ya da Batı maliye ve ekonomi kurumlarını köklü şekilde anlayıp Osmanlı'ya bunları aktarabilecek yeterlilikte bir insan gücü gelişmemiştir. İmparatorluğun sosyoekonomisi anlaşılamadığından ekonomi görece olarak savunması hale gelirken dünya ekonomisinde meydana gelen dalgalanmalara direk maruz kalmıştır (Karal, 2000, s. 435). Karal, Abdülhamit dönemi genel ekonomik sebepleri hem sosyo ekonomik bir politika geliştirilememesine ve sosyoekonominin öneminin kavranmaması bağlarken hem de birtakım sebepler sayar: Büyük eyaletlerin İmparatorluktan kopması, Osmanlı'nın transit önemini kaybetmesi, yabancı sermeyenin yıkıcılığı, halkın kötümserliği. Bahsi geçen sebepler coğrafi daralma, vergilerin kesilmesi, elden çıkan bölgelerden gelen göç hareketleri, transit önemi sahip yerlerin elden çıkmasına bağlı olarak gelir kaybı, halkın yoksulluk ve yokluk karşısında devlete olan inancının sarsılması gibi birçok sosyoekonomik soruna temel oluşturmaktadır. Yabancı sermayenin yıkıcılığı ise *Abdülhamit dönemini yabancı sermayenin zafer dönemi* olarak değerlendirmek mümkündür.

1875'te Osmanlı ekonomisi iflas ederken Osmanlı'nın önündeki iki önemli mali sorun kaime ve borçlar sorunudur. Kaime sorunuyla Islahat- Maliye Komisyonu

ilgilenirken borçlar sorunuyla yeni kurulan Osmanlı Düyun-ı Umumiye İdaresi ilgilenir. 1881'de hükümet ve komisyon arasında imzalanan Muharrem Kararnamesi ile aslında Osmanlı gelirlerini, kendi kontrolünde olmayan bir kuruma devretmiş olur. Bu ise devletin mali bağımsızlığının yok edildiği anlamına gelir. İngiliz ve Fransızların komisyon başkanlığını üstlendiği heyet, gelirleri idare ve tahsil etmekle yükümlüdür. İdare ve tahsil konusunda özgür olan komisyon kendi belirlediği yöntemleri kullanmakta da özgürdür. Devletin içinde, farklı bir mali devlet gibi hareket edecek olan bu kurum, o zaman Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu uluslararası itibarsızlık sorununun da önüne geçeceği ve güvenilirliği artacağı düşünülürken kurumun yirmi yıl içerisinde geldiği noktayı Georgeon şöyle tarif eder (Georgeon, 2006, s. 142): " Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin yirmi yıl sonra geleceği durumu, Batı emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki temel taşı, devlet içinde bir tür mali devlet halini alacağını, imparatorluk gelirlerinin yaklaşık dörtte birini ve üçte birini denetleyip, personelin yedi bin kişiye kadar çıkacağını 1881'de kestirmek olanaksızdır."

Devlet, mali sorunların yanı sıra 1880'den sonra baskı ve kontrollerin arttığı bir döneme geçiş yapar. Padişahlığının ikinci yılında gerçekleşen "Çırağan Vakası" da Abdülhamit'in Yıldız Sarayı'na kapanması ile sonuçlanırken, bundan sonraki dönem klasik yazında istibdat dönemi olarak adlandırır. İstibdattın kelime anlamı despotizme benzer bir nitelik taşır ki baskı yönetimi olarak tanımlanabilir. Devlet başkanının herhangi bir sınır gözetmeksizin uygulamış olduğu baskı politikalarını sınırsız bir monarşi olarak tanımlamak da mümkündür. Sansür, baskı, zorlama, jurnalcilik ve birçok kısıtlamanın yaşandığı, hak ve özgürlüklerin askıya alındığı bir dönemdir.

Dönemde gerçekleşen savaşlar ve antlaşmalar da devlet açısından farklı sorunların ortaya çıkmasında etkilidir. Özellikle 1878 Berlin Antlaşması önemli tarihsel eşiklerden bir iken hem savaş hem de antlaşma Osmanlı'nın hezimeti ile sonuçlanır. Avrupalı devletlerin müdahalesiyle Ayastefanos Antlaşması yerine imzalanan Berlin Antlaşması, Doğu Sorununa da yeni bir yaklaşım getirmiştir. Kırım Savaşı'nda Rusya'ya karşı doğrudan taraf olarak savaşan İngiltere ve Fransa, 1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşı'nda ise savaşa değil sonuca müdahale etmiştir. Osmanlı'yı destekleyen ve Osmanlı'yı parçalama yönünde hareket eden devletlerin girişmiş olduğu rekabet Doğu Sorunu olarak adlandırılır. Berlin Antlaşması'ndan

imparatorluğun sonuna kadarki süreçte Doğu Sorunu olarak ele alınan konu ise Osmanlı'nın nasıl bölüşüleceği hususu üzerinden tartışılır. İnalcık, Berlin Antlaşmasını Birinci Dünya Savaşı ile sonuçlanan sürecin başlangıcı olarak görür. Ona göre Berlin Antlaşması büyük devletleri karşı karşıya getirip, dünya güçler dengesini etkileyen bir tarihsel olaydır (İnalcık, 2021, s. 294):

Emperyalist büyük devletler arasındaki rekabet, milletlerin ayaklanışı, bu tarihi gelişimin iki tarihi yüzü olarak tespit edilebilir. 1878-1914 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu üzerinde yoğunlaşmış bulunan büyük devletler rekabeti 1914'te I. Dünya Savaşı'nı getirmiş, sonunda self determination ideolojisi ile imparatorluklar yerine milli devletler ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de Anadolu'da Türki milli devletidir.

Yukarı da bahsedilen Osmanlı'yı destekleyen ve parçalanması yönünde hareket eden devletler olarak iki devlet öne çıkmaktadır: İngiltere ve Almanya. İngiltere'nin yüzyılın başından beri izlemiş olduğu Osmanlı'yı korumacı politikası Berlin Antlaşması'yla köklü olarak değiştiği görülürken Almanya'nın Avrupa güçler dengesini İngiliz politikasının değişmesinde etkili olmuştur. (İnalcık, 2021, s. 202-203). İngiltere'nin Osmanlı'ya karşı destekleyici politikası değişirken II. Abdülhamit döneminde Almanya Osmanlı'yı destekleyen ve Osmanlı'yı etkileyen devlet olmaya başlar. Almanya'nın Osmanlı üzerindeki etkisinin artmasında uluslararası konjonktür, Osmanlı'nın iç siyasal ve iktisadi durumu ve son dönemde etkili olan egemen ideoloji etkili olurken bu etki 1908'den sonra da Alman etkisi daha da büyük boyut etkilerle devam etmiştir. (Ortaylı, 1981). Konjonktürel olarak ele alındığında son dönem Osmanlı'da kendini destekleyen bir dış gücü ihtiyaç duyduğu ya da yöneticilerin bunu tercih ettiği görülür. Bununla birlikte İngiliz etkisi yerini Alman etkisine bırakırken Alman sivil ya da askeri uzmanların dönem boyunca Osmanlı'ya getirtilmesi veya Tazminat döneminde yol alınan yönetimsel ve eğitimsel konuların devam ettirilmesi gibi kriterler Batılılaşma eğiliminden vazgeçilmediği gösterir. İster despotik bir Batılılaşma isterse Bora'nın dediği gibi muhafazakâr modernleşme olarak görülsün devletin bu dönemde Batılı emperyalist devletler tarafından yarı sömürü haline geldiği yadsınamaz bir gerçektir.

II. Abdülhamit dönemi çok detaylı çalışmaların yapıldığı ve yapılabileceği siyasal ve toplumsal olayların yaşandığı bir dönemdir. İlk örgütlü hareket olan ve

siyasal bir harekete dönüşen İttihat ve Terakki Cemiyeti de Abdülhamit politikalarının önemli muhaliflerinden biridir. Jön Türk hareketinin bir parçası olan İTC'nin 1905 Devriminde de bir aktör olarak yer alsa da 1908 Devrimi'nden sonra kurulan yeni yönetimde iktidarı ele geçirir. İttihat ve Terakki dönemi, Osmanlı'nın II. Meşrutiyet dönemi olarak da adlandırılırken süreklilik tezi tartışmalarını açısından da önemli bir konudur. Özellikle Zürcher'in, 1908-1918 ve 1918-1945 dönemleri arasında büyük ölçüde süreklilikler olduğu savı kabul edildiğinde yeni kurulan devletin toplumsal, siyasal, entelektüel, ekonomik ve kültürel kökenlerini bu dönemde aramak ve bulmak mümkündür. Öte yandan Zürcher'in (Zürcher E. J., 2000) diğer bir çalışmasında 1908-1950 yıllarını Türk Tarihinde Jön Türk Dönemi olarak adlandırdığı göz önünde bulundurulduğunda 1908'i Jön Türk döneminin başlangıcı olarak görmek de mümkündür.

Çalışmada İttihat ve Terakki döneminin 1908-1914 yılları ele alınmakta Birinci Dünya Savaş'ını da kapsayan 1914-1918 yılları kapsam dışında tutulmaktadır. İttihat ve Terakki dönemi, 1908 Devrimi'yle yani II. Meşrutiyet'im ilanıyla başlar. 1908'i devrim olarak kabul etmek başka bir tartışma konusudur ve yazar 1908'i bir devrim olarak kabul eden tarafta yer almaktadır. Aykut Kansu'nun 1908 Devrimi adlı eseri konu hakkında yazılmış en kapsamlı çalışmalardan biridir. Kansu çalışmasında 1908'i imparatorluk için sonun başlangıcı olarak değerlendirirken sadece 1876 Kanun-u Esasi'nin yeniden ilanı değil Türkiye'nin siyasal yapısının temelinden değiştirilmeye çalışıldığını söyler. Önceki başlıklar da incelediğimiz üzere 1908 öncesi meydana gelen devrimci gelişmeler siyasal, ekonomik ve toplumsal alanda etkisini gösterirken 1908, eski düzenle özdeşleşmiş olan mutlakiyetçiliğe temelden karşı iken; "…seçilmiş bir meclis ve yalnızca meclise karşı sorumlu bir hükümet modelini – yani liberal demokratik yönetimi- yerleştirmeye çalışmıştır (Kansu, 2009, s. 17)."

Taner Timur, Cumhuriyet'in kurucularına da devrolan "çağdaş uygarlıklar" seviyesine ulaşma azim ve isteğinin II. Meşrutiyet aydınlarının da ortak duygusunu oluşturduğunu söyler (Timur, 2010, s. 77). Çağdaş uygarlıklardan geri kalma fikrinin benimsenmesi ve Osmanlı'nın Batı'ya göre geri kalmışlığının altının çizilmesi 1908 sonrasında daha güçlü bir batıcı akımın gelişmiş olmasıyla yakından ilişkilidir. Feroz Ahmad, 1908'den sonra Jön Türkler'in siyasal sistemi değiştirmekle kalmadıklarını

eskiye kıyasla Batı'dan daha çok şey alarak toplumu yeniden biçimlendirmeye çalıştıklarını söyler (Ahmad, 2012, s. 44). Bahsettiği durum toplum mühendisliğidir. Hayatın her alanına yansıyan bir toplumsal değişimin öncesi ve sonrası devrimsel gelişmelerle birlikte düşünüldüğünde devrim olarak kavramlaştırılmasındaki isabetin altı çizilmiş olur. Ateş Uslu ve E. Atilla Aytekin de 1908'i bir devrim, bir burjuva devrimi olarak değerlendirir. 1908'i gerçekleşirken güçlü bir burjuva sınıfının olmaması konusu üzerinden de değerlendirme yaparken şöyle yorumlarlar (Uslu & Aytekin , 2015, s. 977): "Büyük bir siyasal dönüşümü burjuva devrimi olarak nitelenmesi için esas aktörlerinin burjuvalar olması gerekmez. Burjuva devrimleri kapitalizmin gelişmesine zemin hazırlar, kapitalist sermaye birikimi için toplumsal-iktisadi koşulları ve siyasal- hukuki çerçeveyi oluşturur." Son olarak Korkut Baratov 1908 Devrimi'nden 1922'ye uzanan dönemi "eksik kalmış bir burjuva ekonomik devrimi" ve "ulusal bir kapitalizm doğrultusunda ilk ve çekingen adımlar" olarak tarif ederken 1908'i devrim olarak kabul eder (Boratav, 2005, s. 21). Böylece 1908 bir devrim olarak el alınırken sonrasında hem anayasal hem de sosyo- ekonomik alanlarda yaşananların da 1908'i devrim olarak nitelendirmek gerekçe olarak görülür.

Murat Belge ise 1908'de yaşananları devrim olarak adlandırmanın zor olduğu görüşünü savunurken 1908'in devrim olmadığını savunur. Belge, devrim kavramına "topyekûn toplumsal değişim" olarak karşılarken böyle bir durumun gerçekleşip gerçekleşmediğini irdeler. Olanlara hükümet darbesi demek ona daha makul görünmektedir. 24 Temmuz 1908'de bir padişah bildiri olarak yayınlanan "meşrutiyetin yeniden ilanı" padişahın kendisi tarafından ilan edilmiştir ve sadece bu durum ele alındığında bile devrim demek oldukça güçtür (Belge, 2012, s. 571). 1908'i Fransız Devrimi ya da Bolşevik Devrimi gibi örneklerde "topyekûn toplumsal değişimin" ne olduğu belirgin olması ancak Almanya, Japonya örneklerinde olduğu gibi değişimin mahiyetinin net olmaması gibi faktörler hesaba katılarak yorumlandığında 1908'i devrim olarak görmemek mümkündür. Ancak 1908'in devrim olup olmadığı tartışması bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Devrim tartışmasını tarihsel sosyolojinin öncü isimlerinden Theda Skocpol, Charles Tilly vd. çalışmalarında devrim incelemeleri üzerine zengin bir literatür bulunmaktadır. Bu

çalışmada 1908'un kavramsal tartışmasında 1908'ü liberal bir devrim olarak kabul edilmekledir.

Devrim tartışmaları haricinde önemli bir husus bu dönemde Türkiye isminin kullanımında artış görülmesidir. Kansu Türkiye adının devrimi destekleyen taraflarca kullanımının artması ve basın organlarında da tercih edildiğini belirtir. Karşı devrimci ve tutucu basında "Osmanlı İmparatorluğu" adı devam etmekle birlikte bu tarihle birlikte coğrafi bir tanımlamadan öte yeni rejimin bir bakıma yeni adı olmuştur. Türkiye adının sadece 1923'ten sonra kullanıldığı yönündeki tartışma ise 1923'ü dönüm noktası olarak kabul eden bakış açısının bir yansımasıdır (Kansu, 2009, s. 16). Kansu, tartışmasını 1908 sonrası yapılan yabancı yayın isimlerinden örnekler göstererek Türkiye isminin kullanıldığını göstermektedir. Böylece son dönem Osmanlı'dan Cumhuriyete süreklilik ve kopuş tezi kapsamında yeni ülkenin adı hususunda da bir süreklilik olduğunu iddia etmek mümkündür.

1908 Devrimiyle birlikte ekonomik anlamda kapitalist üretim ilişkilerini destekleyen ve bunun önündeki engelleri ortadan kaldırmaya kararlı, siyasal alanda ise meclis üstünlüğü ilkesini ö n plana çık aran liberal demokratik bir yönetimi yerleştirmeye azimli, modern ve merkezi bir devlet, adı II. Abdülhamit ile özdeşleşmiş keyfi ve mutlakiyetçi devletin yerini aldı. (Kansu, 2009, s. 15).

1908, Fransız Devrim prensiplerini benimserken meşrutiyet yönetimi ve Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesi ile imparatorun kutsallığı bertaraf edilirken yeni rejimle birlikte 31 Mart Vakasına kadar liberal bir yönetim anlayışı benimsenir. Liberal olmasının yanı sıra benimsemiş olduğu eşitlik, kardeşlik ve özgürlük ilkeleri tüm Osmanlı Mensuplarını bir araya getirirken oluşturulan mecliste var olan milletler temsil edilir. Çok sayıda siyasi hareket ve siyasi parti özgürlükçü ortamda muhalif bir siyasal hareketin oluşmasını sağlamıştır. Aslında Tanzimat ve Islahat Ferman'larından beri güdülen eşitlik ilkesi ve tüm milletleri bir arada tutma içgüdüsü ile benimsenen Osmanlıcılık ideolojisi meclis düzeyinde hayata geçirilmiştir (İnalcık, 2021, s. 301). Bir diğer açıdan toplumsal katmanların kristalleştiği bir dönemdir (Toprak, 2019, s. 9). Bu dönemde hem devletle ilgili hususlarda hem de toplumsal ve ekonomik konularda çeşitli ıslahatlar yapılmış, terakki olarak görülen konular ele alınmıştır.

Kamil Paşa'nın sadrazamlığında[12] kendisinin liberal bir tutum sergilemesi ile 1909'a kadar hükümette doğrudan yer almayan İTC mensupları arasında çıkar birlikteliğine dayanan bir ilişki kurar (Ahmad, 1999, s. 40):

(Terakki) ruhuna uygun olarak ticaret, sanayi, kamu işleri ve tarımın geliştirilmesi için programlar hazırlanmaktaydı. Bilimsel çalışmalar ve eğitim teşvik edilecek, mülkiyet haklarını güvence altına alan bir yasa yürürlüğe girecekti. Meşrutiyetin vaat ettiği eşitliğe uygun olarak askeri hizmet zorunluluğu, Müslüman olmayanlarla birlikte bütün Osmanlıları içine alacak biçimde geniş tutulacaktı.

Bu dönemde dikkate değer bir diğer husus toplumun ve devletin önemli bir parçası olan aile kurumunun "yeni hayata" göre yeniden düzenlenme çabalarıdır. Devlet, tıpkı Batı'da olduğu gibi kendini yeniden örgütleyip, modern ulus devlete geçiş yönünde güçlü adımlar atarken aile konusunu da es geçmemiştir. Aile sosyolojinin en önemli yapı taşlarından biri olarak belirirken hem toplumsal ilişkilerde hem de devlet düzeninde ailenin nasıl kurgulandığı ya da nasıl olması gerektiği beklentisi önem arz eder. Bir imparatorluğun aileden bekledikleri ile bir ulus devletin aileden bekledikleri aynı yönde olmayabilir. Denklemin içine zorunlu askerlik sistemi ile sağlanan askerlik görevi ve vergi yükümlülükleri eklendiğinde devlet aileye güçlü bir şekilde müdahil olan olması gereken bir aktör olarak belirirken en güçlü ideolojik aygıtı eğitim ile ailenin en küçük bireylerine dahi kendi ideolojisini aktarabilmesi sayesinde toplumsal bilinç oluşturma konusunda bir güce sahiptir. Bunlar ve benzeri birçok hususun bilincinde olan Meşrutiyet yönetimi bu nedenle aile ve kadın konusuna da önem verir. Toprak, 1908 sonrası aile ve devlet ilişkisinin önem kazandığını, ulus devletleşme sürecinde toplumbiliminde faydalanmanın avantajlarını keşfeden ittihatçıların toplumu ve siyaseti yeniden örgütlendirme sürecinde aile ve kadın konusunda özellikle önem verdiklerini söyler. 1897'den itibaren milliyetçilikle uyumlu bir aile gündeme gelirken kentlileşen ve Batı tarzında tüketim alışkanlıklarına uyum sağlayan "çekirdek aile" ön plana çıkmaya başlamış kadının ve ailenin konumu yeniden kurgulanırken İttihatçılar buna "yeni aile", "milli aile" yeni hayat ekseninde

[12] Dikkate değer bir husus, İttihatçıların hükümeti doğrudan kendi üzerine almamış olmalarıdır. Konu sadece İttihatçıların genç yaşta oluşu ya da örgüt yapılarıyla açıklanacak kadar basit şekilde açıklanamayacak olsa da çalışmanın kapsamı dışındadır. Sina Akşin, İttihatçıların esas görev olarak "Meşrutiyet koruyuculuğunu" üstlenirken " İTC'nin iktidarının 1909'a kadar bir denetleme iktidarı "olduğunu söyler (Akşin, 1980)

tartışmışladır. Öte yandan kadının özgürleşmesi ve kadın erkek eşitliği de 1908'den itibaren üzerinde durulan konular arasındadır. (Toprak, 1998, s. 3)Kadının özgürleşmesi, toplumsallaşması, geleneksel yaşam biçimini terk etmesi gibi hususlar bu dönem kurgulanan "yeni hayat" düşüncesinin birer nüveleri olarak gelişirken özünde oluşturulmaya çalışılan husus, milli bilinç ve şuura sahip bireylerin bir "biz kimliğine" bürünmesidir.

İttihatçılar yeni yapılanmada devletin özel alana girmesini ve gelenekleri çözmesini ön koşul olarak görüyorlardı. Yeni bir aile ahlâkı "ulus-devlet" için oluşturulacak kamu ahlâkıyla uyum içerisinde olması gerekiyordu. Gökalp[13] ve çevresinin toplumbilimsel söylemi bu toplumsal yapının kavramsal çatısını oluşturmaya yönelikti (Toprak, 1998, s. 11)

Milli aile ideali milliyetçiliğin ve hatta militarist düşüncenin yerleşmesi ile yakından alakalıdır. Özellikle topyekûn savaş kültürünün olmazsa olması olan tüm ulusun seferber edilmesi hadisesi, ulus devletle olması mümkün olan husus, bu dönemde aile ve toplumun da bu konuda seferber edilebilmesi için devlet eliyle yeniden düzenlenmesine bağlıdır. Toprak'ın da dikkat çektiği üzere evlilik dahil birçok hususa bu dönemde karışan devlet, yeni bir devletti yeni bir devlete uygun yeni bir toplum oluşturma konusunda başka bir deyişle toplum mühendisliği aracılığıyla yeni düzeni oluşturma konusunda kararlıydı.

Genel olarak kapitülasyonlara son verilmesi, ülkedeki yabancılara mütekabiliyet ilkesine göre muamele edilmesi, millet sistemine son verilerek ırk ve din ayrımına son verilip tüm Osmanlılara eşit hak ve görevlerin verilmesi gibi çeşitli amaçlar güdülmüş ve bazıları gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda 1908'de yasamanın amacını da meydana gelen siyasal değişimlere göre Anayasa'da değişiklik yapmak, İmparatorluğu ve devlet mekanizmasını çağdaş devlet haline getirmek ve kapitülasyonları kaldırmak şeklinde özetlenebilir. Öte yandan bazı değişen yasa maddelerini saymak devletin yönetim şeklinin ne şekilde dönüştürülmeye çalışıldığını göstermesi açısından önem arz eder: Artık en yüksek mercii imparatordan alınmış Mebusan Meclisine verilmiş; padişahın egemenliği Anayasa ve şeriata bağlılık

[13] Ziya Gökalp'ın bir sosyolog olarak aile hususunda birçok çalışması mevcuttur. Gökalp'in Türk milliyetçiliğinin de öncü isimlerinden biri olduğu göz önünde bulundurulduğunda milli ailenin bir Türk ailesi olarak düşünüldüğü de iddia edilebilir.

yemeniyle saplanmış; bakanları atama ve görevden ek çektirme yetkisi kaldırılmış; Babıali'nin etkisi de meclisin yanında önemsizleşmiş güç dengesi meclis lehine bozulmuştur. Ez cümle devlet yönetimi veyahut rejiminin nasıl dönüştürdüğünü Ahmad şöyle özetler (Ahmad, 1999, s. 81): "Padişah hükümdardı, ama artık hükmetmiyordu."

1908'deki yenilikler İmparatorluğu çağdaş bir merkezi devlet haline getirme amacı gütmesi açısından önem arz eder. Aynı niyet, 1839, 1856 ve 1876'da mevcut olmakla birlikte uygulamada her birinde yetersiz kalmıştır (Ahmad, 1999, s. 40). Özgürlükçü, daha demokratik ve liberal değişimler bir süreliğine olumlu bir hava estirirken dış ilişkilerde meydana gelen gelişmeler özellikle balkanlarda esmeye devam eden bağımsızlık hareketleri hükümetin programına uygulamaya geçmesini zorlaştırmıştır.

Anayasanın yeniden yürürlüğe konulması, Cemiyet üyelerinin beklediği gibi, Balkanlardaki toprak kayıplarını engellemedi; 5 Ekim 1908'de Bulgaristan'ın tek taraflı bağımsızlığını ilanı ve 6 Ekim'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğumun Bosna-Hersek'i ilhakı ve Girit'in Yunan Krallığı'na bağlandığını ilan etmesi birbirini izledi. Üstelik diğer bir dizi sosyal, politik iç ve dış sorun da ortaya çıktı (Dündar, 2008, s. 55).

I. Meşrutiyet ile denenen ancak kısa süren parlamenter rejim tecrübesine II. Meşrutiyet ile kavuşulurken parlamenter rejim hayali için Tarık Zafer Tunaya, parlamenter rejimi hiçbir zaman halka indirilememiş ve toplumca benimsenmemiş bir tutku olarak görürken parlamenter rejim hayali kuranların da bu rejimi araç değil amaç olarak gördüklerini belirtir (Tunaya, 1988, s. 5). 1908 sonrası hem saray hem de Babıali'nin karşısında meclisi güçlendirme çabaları, başka bir deyişle yasmayı yürütmeden üstün kılma çabaları bunu gösterir niteliktedir. Hem I. Meşrutiyet hem de II. Meşrutiyet uygulayıcılarının "devleti kurtartmak" hayaliyle çıktıkları yolda hayallerini topluma indirgeme sorunu yaşadıkları ya da zaten böyle bir isteklerinin olmadığını iddia etmek mümkündür. Her ne kadar II. Meşrutiyet devrimsel gelişmeler ışığında bir devrim olarak gerçekleşmiş olsa da 1909 sonrası farklı bir dikta yönetimine geçiş yapılmıştır.

31 Mart bir karşı devrim midir tartışması ise konunun dışında kalsa da Ahmad'ın da belirttiği gibi 31 Mart: Siyasilerin kanun nizamını sürdürmedeki

başarısızlıkları nedeniyle profesyonel askerlerin siyasal yaşama girmesi hadisesidir (Ahmad, 1999, s. 69). 31 Mart ise 1908 ile siyasi, ekonomik ve toplumsal alanda benimsenen görece liberal politikaların yerini sıkı bir yönetime bırakması ile sonuçlanmıştır (İnalcık, 2021, s. 300-301):

31 Mart Vakası üzerine sıkı yönetim başlamış; siyasi hareketler ve düşünce özgürlüğü kısıtlanmış, partilerin büyük bir kısmı kapatılmış…31 Mart protestosu üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti tek başına iktidarı ele geçirmiş bulunuyordu…" İslamcı, siyasi merkeziyetçi, ekonomi alanında devletçi" bir program, İttihat ve Terakki'nin siyasetine yön vermekteydi.

İnalcık ayrıca İTC'nin 1909 sonrası izlediği politikalarla dikta yönetimine geçildiğini söyler. Yukarı da bahsedilen yasal değişikler ve yasamanın yürütme karşısında gücünün artırılması ise İnalcık öyle bir değerlendirir ki liberal bir devrimin geldiği noktayı anlamak için tek bir cümle yeterli olur: "İTC, iktidarı o kadar sağlam bir şekilde eline geçirmişti ki, bir daha bu duruma normal ve hukuki yollardan erişmek imkânı kalmamıştır." Bu ise siyasal anlamda tek parti yönetiminin kurulması anlamına gelir (İnalcık, 2021, s. 303).

Zürher, İTC'nin akılcı politikalar amaçladığını belirtir; ekonomik ve finansal akılcılık olarak neredeyse tamamı gayrimüslimlerin elinde olan modern sanayi ve ticari sektörlerinin genişlemesi ve azami vergilendirilmesi olarak görür. 1914'teki Milli İktisat programı ise girişimcilerin çoğunluğunun gayrimüslim olması durumunu değiştirerek yerlerine Müslümanları geçirmek şeklindeki ekonomik olduğu kadar siyasal bir amaca da hizmet etmektedir. (Zürcher E. J., 2005, s. 78).

II. Meşrutiyet dönemiyle ekonomi politikasıyla ilgili yazılmış en kapsamlı kitap Zafer Toprak'ın Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918 adlı çalışmasıdır. 1908 devriminin siyasi alanda liberal düşlerle gerçekleştirilirken İttihatçıların ekonomik alanda da liberal politika düşleri olduğunu belirtir. Öte yandan, klasik Osmanlı için maliye devletin ekonomik politikalarının temelini oluştururken klasik Osmanlı ekonomi anlayışı liberalleşen devletler karşısında Osmanlı'ya liberalleşme konusunda bazı engeller oluşturuyordu. "Mali devlet" anlayışı klasik dönemde devleti tanımlamak için kullanılırken Meşrutiyet ile "iktisadi devlet" görüşü benimsenir. Toprak'ın kendisi dönemin ekonomi politikasını şöyle tarif eder (Toprak, 2019, s. 5):

Çağın giderek güç kazanan ulus-devlet anlayışının temel işlevi, iktisadi yapıyı güçlendirmek, bireye girişim ortamı hazırlamak, halkın vergi ödeme gücünü artırarak devlete dolaylı yoldan gelir sağlamaktı. Böylece, devrimin ilk yıllarında İttihatçı kesim, geleneksel "kapıkulu" geleneğine başkaldırıyor, bireyciliğin çağdaş toplumun temel felsefesi olduğunu, devlete karşı bireyin savunulması gerektiğini ileri sürüyordu. Bundan böyle birey girişimci kılınacak, "teşebbüs-i şahsi" Osmanlı toplumunun yaşam felsefesini oluşturacaktı.

Öte yandan Toprak 1908-1912 yıllarını Osmanlı liberalizminin altın cağı kabul ederken çok partili meclis, muhalefetin varlığı, basın özgürlüğü, işçi ve kadın hareketleri gibi birçok unsuru bu duruma delil olarak göstermek mümkündür. Ancak İttihatçıların "ulus devletleşme" sürecinde bir üst kimlik olan Osmanlılık çatısı altında kendisine bağlı tüm milletleri bir arada tutacak tutkalı bulmaları mümkün olmayan uluslararası ortamın ağır sonuçlarını yaşar. Ulus devletleşme sürecinde, Balkan Savaşları Türkiye'nin on yıllık süren bir savaş dönemine sokarken Balkan Savaşlarıyla liberal politikaların terk edilerek yeni ve farklı bir "dikta" yönetimine geçiş yapılır. Bu durum Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkmasıyla birlikte derinleşirken savaş ekonomisine uygulanmaya başlanır. Her ne kadar Birinci Dünya Savaşı çalışma kapsamı dışında kalsa da savaş öncesi başlayan politikaların mahiyetini Toprak özetler…

Cihan Harbi aynı zamanda bir savaş ekonomisi dönemiydi. Tüm savaşan ülkelerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da devlet, iktisadi faaliyetlere müdahale etme gereği duydu. Devletin ekonomideki rolü arttı; iktisadi yaşama doğrudan katıldı. Devletçilik ya da İttihatçıları deyimiyle "devlet iktisadiyatı" "milli iktisat"ın temel yörüngesini oluşturdu. Dış ticarette spesifik, seçici tarifelere geçilerek koruyucu bir dış ticaret politikası izlendi (Toprak, 2019, s. 14).

1838 ve benzeri diğer anlaşmaların yüzyılın ilk yarısında yapılmış olması, yüzyılın ikinci yarısında da olumsuz etkilerini göstermeye devam etmiştir. Ülke bu anlaşmadan sonra yarı sömürge konumuna girer. Avrupa'dan gelen mamul mallar karşısında küçük esnaf ya da küçük sanayinin gelişmesine engeller. Avrupa'dan gelen malların fiyatlarının düşmesi teknolojik ilerleme ile alakalı iken yerli ürünlerin bu mallar karşısında dayanması güç olduğu kadar küçük zanaatkarların da tutunma gücünü kırmıştır. Liman kentleri dahi hesaba katıldığında Avrupa'ya kıyasla küçük bir dış ticaret hacmine sahip olan Osmanlı'nın ihracat ürünlerinin çoğunu zirai ürünler

oluştururken sürekli mamul mallar oluşturur. Var olan yerli üreticinin de fazla ürün üretmemesi ya da ticaret ağları için ulaşım sorunları nedeniyle geniş ölçekli bir ticaret kapitalizmin oluştuğunu söylemek bu dönem için de güçtür. Klasik bakış açısıyla devletin küçük üreticiyi desteklemesi belki pazar için fazla üretilmemesi olarak görülebilir ama ticari kapitalizmin gelişmemesinde ulaşım, üretim, sermaye gibi birçok girdinin etkisi vardır.

Ticari kapitalizm, dış ticaret dengesi, ithalat- ihracat kalemleri ülkenin kapitalistleşme düzeyi açısından önemli kalemlerdir. İthal edilen ürünler ve ihraç edilen ürünler üzerinden örneklendirmek ülkenin gelişme düzeyini göstermesi açısından önemli bir örnektir. İthal edilen mamul mallar çoğunlukla demiryolu malzemeleri, silah ve cephane, çeşitli makineler, şeker, çay, kahve gibi çeşitli gıda ürünleridir. İhraç malları ise incir, pamuk, buğday, ham ipek, tiftik, afyon, fındık gibi işlenmemiş tarım ürünleridir (Tabakoğlu, 2008, s. 286-287). İmparatorluğun ithal kalemleri var olan teknolojinin revizyonu ya da yeni teknoloji makineleri transfer etme üzerinden yapılmaya çalışılsa da mesele teknolojinin yakın takibi ya da teknolojinin transfer edilmesinden öte yapılan işlemlerin hacminin küçüklüğüdür. Aşağıda askeri alanda yapılan teknoloji transferinde de görüleceği gibi devlet bu dönemde Avrupa'da meydana gelen değişimlere yakından takip eder, özellikle askeri alanla ilgili olan çeşitli fabrikalar veya imalathaneler kurar, sivil alanda üretimi destekler lakin teknolojinin transferi, öğrenilmesi, teçhizatın eskimesi, yenilenme sürecinde Avrupa'da yeni teknolojiler çıkması ve başa dönmek gibi bir kısır döngü içerisinde ivme alınamaz.

Öte yandan bu dönem içerisinde kapitalizm doğduğu topraklarda ilk büyük krizini 1873'te yaşarken (1896 yılına kadar devam ettiği kabul edilir) bu durum Osmanlıyı birçok alanda etkilerken en çok da bir süreliğine yabancı sermaye girişini durdurması açısından önem arz eder. Ekonomik gelişme için yabancı yatırımcıya ihtiyaç duyulması sadece Osmanlı için geçerli bir durum değildir: Kapitalizmin doğrudan bir sonucu olarak büyük sermayedarları, yeni sermaye elde edebilmek için yeni yerlerde yatırımlar yapar ya da devletlere büyük meblağlarda borçlar verir.

Kapitalist olmayan ve son tahlilde zayıf bir merkezi devletin içine düştüğü siyasi, askeri ve mali bunalımlar, birbiriyle rekabet halindeki emperyalist devletlere, çevreleşme sürecini

ilerletmek için pek çok fırsat yaratmıştır. Çok sık rastlanan bir süreç, bir emperyalist devletin, kısa vadeli siyasi, askeri ya da "mali" destek karşılığında merkezi bürokrasiden ticari ayrıcalıklar veya büyük yatırım projeleri gerçekleştirmek için ödünler koparmasıydı (Pamuk, 2023, s. 9).

Pamuk'un anlaşmalarla ticaret anlaşmalarına örnek 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması; büyük yatırım projeleri ise özellikle yüzyılın ikinci yarısında artış gösteren demiryolu projeleridir. Yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte Avrupa sermayesi demiryollarının yanı sıra liman işletmeleri, bankalar, maden işletmeleri, ticaret evleri, su – gaz- elektrik şirketleri gibi işletmelerde yoğunlaşmaktadır (Pamuk, 2023, s. 53). Görüldüğü üzere büyük yatırımların Avrupa sermayesi tarafından ya da onların verdiği borçlarla yapılması 1873 ekonomik krizinin Osmanlı'ya etkisini artırırken öte taraftan Osmanlı ekonomisinin bağımlılığını da gösterir niteliktedir. Örneğin yabancı sermayenin 1880'li yıllardan 1910'lara kadar Osmanlı'ya yapmış olduğu yatırımlarda demiryolları %59'luk bir paya sahiptir. Hiç kuşkusuz demiryollarının yapım ve işletmesine yapılan yatırımın bu denli yüksek olmasında demiryollarının ekonomik, askeri ve siyasi stratejik avantajları etkili olmuş, uluslararası şirketlerin de rekabet alanına girmiştir (Oyan, 2016, s. 278)

Öte yandan dönem içerisinde sınırlı da olsa sanayileşme hamleleri görülür. Devlet kendi eliyle özellikle askeri ihtiyaçlara yönelik sanayileşme çabaları II. Abdülhamit döneminde sivil alana da hizmet eder şekilde genişletilmeye çalışılır. Devletin yaptığı sanayi yatırımları yanı sıra özel sektörün de yatırım yapması için teşvik edildiği görülür. Sınırlı sayıda olan sanayileşme Avrupa malları ile fiyat ve kalite açısından yarışır vaziyette değildir. Kaldı ki Avrupa devletleri kendi ithal vergilerini artırarak Osmanlı hammaddelerinin bedelini yükseltiyor, gelişmeye çalışan sanayiyi de baltalıyordu. Öte yandan Shaw'lar yabancıların Osmanlı'yı ulaşım, hammadde ve tarım alanlarında yaptıkları yardım ve yatırımları sanayi için yapmadıklarını söyler (Shaw & Kural Shaw , 2017, s. 289). Sanayinin gelişmemesi ise yerli imalatın ve zanaatkârların da bertaraf olması ile Avrupa'ya, Avrupa mallarına bağımlı bir halde kalması ile sonuçlanır.

Son dönem Osmanlı'da ticaret kapitalizminin gelişmesinde yabancı yatırımcıların ve hükümetin ticaret tüccarlar, bankerler, binlerce gezgin satıcı, dükkân

sahibi, küçük banker, büyük çiftlik sahibi Osmanlı ticaretinin gelişmesinde önemli etkileri olmuştur. Yerel ilişkilerin ve yerel ticaretin gelişmesinde bu bahsi geçen aracı gruplar etkili olmuştur. Aracılar grubu Osmanlı reform siyasetinin yaygınlaşmasında ya da engellenmesinde olduğu kadar yabancı sermayenin girişinde de etkili olmuşlardır. Osmanlı'nın içinde bulunduğu mali ve idari anarşi durumundan faydalanan aracı gruplar bu sayede zenginleşmiş olduklarını söylemek ve bu aracıların karlarını azamileştirmeye çalışan kapitalistler olarak görmek mümkündür (Kasaba, 1993, s. 74).

Kasaba, son dönem Osmanlı'da kapitalizmin gelişmesine mani olan iki kırılma tarihi belirler. İlki 1800'lerin başında Osmanlı'da İngiltere etkisinin arttığı döneme denk gelen bu tarihlerdeki kırılma Osmanlı'da büyük tarımsal mülklerin gelişmesi eğiliminin kırılması ile sonuçlanır. İkincisi mevcut aracı grupların tam bir piyasa egemenliğine dönüşmesinin uluslararası finans kapitali tarafından desteklenen bürokrasi tarafından engellendiğini 1870 sonrasıdır. Başka bir deyişle ona göre bürokrasi, oluşmaya çalışan burjuvaziyi engellemiştir (Kasaba, 1993, s. 99).

İlk dönüşüm Osmanlı topraklarının tarım ve hammadde üretiminde uzmanlaşmasını, tipik üretim biriminin küçük köylü mülkiyeti olmasını ve Avrupa pazarlarında herhangi bir rekabet üstünlüğü olmayan malları sat maya başlamasını hazırladı. 1870'lerdeki dönüşüm ise· Osmanlı devletinin üretim yerleri, üreticiler, tüccarlar ve bankerlerle güçlü bir bağı olmayan ve dünya ekonomisinin merkez bölgelerindeki güçlere boyun eğmek zorunda kalan güçsüz bir aygıt olarak kurumsallaşmasını içerir.

Son dönem Osmanlı'da kapitalizmin durumunun genel değerlendirmesini yapmak gerekirse görece olarak ticari kapitalizmin geliştiğini, ancak sanayi kapitalizminin kısır kaldığı değerlendirmesini yapmak mümkündür. Öncelikli olarak ulusal bir kapitalizme geçiş Osmanlı dağılana kadar mümkün olmamasının belli başlı birkaç sebebi bulunmaktadır. 1908 sonrası ulusal kapitalizme geçiş amacı daha belirginleşirken geçişin tam anlamıyla sağlanamamasının nedenlerini Boratav maddeler halinde sıralar. Öncelikli olarak devletin 1838 ve sonrası ticaret anlaşmaları ile ülkenin yarı sömürge haline gelmesi ve siyasilerin uygulanan denetim, baskı ve mekanizmalar iktidarın hareket kabiliyetini sınırlandırır. İkinci olarak burjuvazinin cılız kalması kapitalizmin gelişmesine engel teşkil eder. Var olan burjuvazi ise

sanayide değil ticarette ve gayri müslim vatandaşlar arasında gelişmiş; iç ticaretle sınırlı olsa küçük ve orta sermayeli Türk- Müslüman burjuvazisi ise (çoğunluğu esnaf kökenli) zayıf, dağınık, örgütsüz ve çoğunlukla gayri müslim burjuvaziye bağımlı haldedir. Üçüncü olarak uygulanan iktisat politikasının ulusal bir kapitalizmin doğuşuna değil serbest ticaretçi, entegrasyonu ve beynelmilelci bir yola evrilmesi de bir engeldir. Boratav bunun nedeni tarif ederken aslında öte yandan kapitalizmin karakteristik özelliğini de gösterir (Boratav, 2005, s. 24):

Ne var ki, bu dönemde emperyalist sistemin egemen merkezlerinden neşet ederek sömürge ve yarı-sömürge ülkelerin yönetici kadrolarına ve aydınlarına yayılan ideolojik tavırların, sözü geçen ülkeleri ulusal ve bağımsızlıkçı bir kapitalizmin gelişmesi doğrultusunda değil; bunları dünya kapitalist sisteminin hammaddeci, bağımlı açık pazarları olarak korumak yönünde etkilemesinin doğal olduğu dikkate alınırsa, bu çelişkinin sadece görünürde olduğu ortaya çıkacaktır.

Toparlamak gerekirse Son dönem Osmanlı'da ekonomik alanda da diğer alanlarda olduğu gibi batılılaşma amacı güdülmüştür. Ancak tam bir kapitalizme geçiş yapıldığını söylemek mümkün değildir. Var olan kapitalizm nüveleri de ticari kapitalizmdir. Sanayi kapitalizmine geçiş yaşandığını iddia etmek ise zordur. Çoğunluğu askeri amaçlara hizmet eden var olan fabrika ve imalat sektörünün de sanayi kapitalizminin var olduğunu söylemek için yetersiz miktardadır. Toplumsal boyutunda düşünüldüğünde ise yine az miktarda olsa da işçi sınıfının etkinliğinden bahsetmek mümkün değildir.

4.2. Son dönem Osmanlı İmparatorluğunda askeri devrimsel gelişmeler: 1789- 1914

Avrupa'da askeri devrim tartışmaları askeri devrimlerin hangi yüzyılda ve hangi bölgede gerçekleştiği üzerinden ilerlerken ikinci bölümde detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Tartışmalarda Avrupa'da on altıncı yüzyılla on yedinci yüzyılda savaşma şekillerinde ve ordu yapılarında değişiklikler meydana geldiği ve bu değişikliklerin hem devletlerin örgütsel yapılarında hem de toplumsal hayatlarında değişiklikler meydana getirdiği görülür. Askeri devrimler, modern ulus devletler ve kapitalizmin eş zamanlı olarak gelişim gösterdiği ve aralarında illiyet bağı olduğu sonucuna varılmıştır.

Son dönem Osmanlı son dönemin öncesi ile son dönem arasında sürekliliklerin ve kopuşların olduğu bir değişim dönemidir. Devlet, Avrupa'da yaşanan gelişmeleri yakından takip ederken sınırlı savaş mantığından topyekûn savaş formuna geçiş süreci olarak görülebilecek bu dönemde Osmanlı da payına düşeni alır. Devletin kendini yeniden örgütlenme süreci olan bu dönem ordunun yeniden örgütlenmesi ile eş zamanlı bir süreçtir. Son dönemde yeniden örgütlenme amacıyla askeri alanda köklü değişimler yaşanırken devlet bu değişimleri yasalar, nizamnameler aracılığıyla hukuki bir zeminde gerçekleştirir. Askeri alanda yapılan değişimlerin "işlevselliği ya da başarı sağlaması" durumunda yapılan değişiklik aynen korunurken eğer savaş meydanında bir faydası görülmezse yerine, yeniden düzenleme yoluna gidilir. Askeri alanda yeniden örgütlenme sürecinde kısmi olarak deneme- yanılma yoluyla ilerlendiğini söylemek mümkündür.

Osmanlı İmparatorluğu içeride ve dışarıda sürekli savaş halinde iken modern ordularla yaptığı savaşların neredeyse tamamını kaybetmiştir. İktidar, Avrupa devletlerinde yaratılan veya yaratılma çabası içerisinde olunan ordu-millet çabalarının farkında olarak askerlik sisteminde 1843'ten itibaren köklü değişimlere yapmaya çalışır. Son dönemde kademeli olarak çıkarılan kanunlar Avrupa ile uyumlu bir modern ordu sistemine geçilmeye çalışılır. Kademeli olarak iyileştirmeler zorunlu askerlik sistemiyle bir halk ordusu oluşturulmaya amaçlarken 1908 sonrası askerliğin vatandaşlık kurumuyla bütünleştirilmesi de yine Avrupa'daki gelişmelerle uyum içindedir (Cora, 2013, s. 51).

Batı tarzı modern ordulara geçiş bir tercihten daha ziyade zorunlulukların sonucudur. Savaş alanında süreklilik haline dönüşen kaybetme / yenilgi durumu modern askeri sistemlere geçişi zorunla hala getirir. Batı tarzı modern orduların çerçevesini Mehmed Tanju Akad çizer (Akad, 2018, s. 162):

Modern orduları eskilerinden ayıran en temel hususlardan birisi, bunların barış zamanında hazırlanması ve yönetilmesi gereken büyük kurumlar olmasıdır. Bunlar kurumlaşmaya uygun bir kültürel ortamın yanı sıra kadro, kaynak ve yönetim becerileri gerektirir. Sağlam bir maliye ve eğitim kurumlaşması da diyebiliriz. Ayrıca orduların savaş doktrinlerine de sahip olmaları gerekir. Doktrin, ordu liderlerinin ve birlik komutanlarının savaşı nasıl yürüteceklerine dair bir anlayış/ bakış birliğine sahip olması diye de tarif edilebilir. Böylece,

barış zamanında hazırlıklarını yapan ordu, savaş zamanında kısıtlı bir süre içerisinde kadrolarını doldurarak kendisinden beklenen görevleri yapabilir.

Osmanlı'nın Batı tarzı modern orduya hangi oranda geçiş yaptığı tartışmalı bir konudur. Ancak net olan III. Selim dönemiyle birlikte modern ordu tipine geçişin zorunlu olduğunun kabul edilmesi ve bu dönemden sonra askeri örgütlenmenin süreklilik halinde Batı tarzına dönüştürülmeye çalışıldığıdır. II. Mahmud dönemi III. Selim'in ıslahatlarının yaşam alanı bulduğu dönem olarak belirir. Tanzimat döneminde modern ordular için ihtiyaç duyulan merkezi devletin güçlenmesi yönündeki önemli adımlar atılır. Hem II. Abdülhamit döneminde hem de 1908-1914 Meşrutiyet yönetimi sürecinde askeri alanda reformlar devam eder. Denebilir ki askeri yapının Batılılaşması Son dönem Osmanlı da süreklilik arz eden bir konudur. Aşağıdaki bölümlerde askeri örgütlenmede 1789-1914 yılları arasında meydana gelen askeri devrimsel gelişmelerin izi sürülecektir.

Modern kitlesel orduların en önemli kalemlerinden biri zorunlu askerlik sistemidir. Zorunlu askerlik sisteminin modern dönemde başlangıç tarihini Napolyon'un halk ordusu oluşturur. Askerin toplanma şekli askeri alanda her zaman önemli bir konu olmuştur. Gönüllü ya da zorlama yoluyla devlet aygıtının coğrafi kapsamı içerisindeki halkın asker olarak kullanılması her zaman var olmuş bir uygulamadır. Napolyon'un halk ordularıyla birlikte değişen şey, bu tarihten sonra özellikle yirminci yüzyılda makbul askerlik sistemine dönüşmesi kadar kendinden önceki dönemin sınırlı savaş mantığı ve halkın savaş meydanından uzak tutulması çabasıdır. Dene binebilir ki halk, vatandaşa dönüşüp devlet karşısında bazı haklar elde ederken vergi ödevi gibi askerlik ödevini de üstlenmeye başlamıştır.

Devlet doğrudan yönetim anlayışı kapsamında halka hizmet götürürken eğitim ve askerlik devletin ideolojik taşıyıcısı olarak görülmüş ve zorunlu askerlik sistemi ve zorunlu eğitim birbiriyle paralel ilerlemiştir. Askerlik çoğunlukla ve sıklıkla "erkek vatandaşların" görevi olarak tasarlansa da zorunlu eğitim sisteminin toplumsal cinsiyet eşitliğinde askerliğe göre daha eşit şekilde yayıldığını söylemek mümkündür. Devlet, vatandaşını yönlendirebilmek ve kendi resmi ideolojisini kabul ettirmek için bir çok aygıt kullanmak zorundadır, kullanması gerekir. Zorunlu askerlik sistemi kapsamında işini- ailesini bırakıp uzun bir müddet silah altında olmayı kabul etmek "itaat

kültürünün" olması gerektiği kadar vatandaşın bunu bir görev olarak özümsemesi de önemlidir. Modern dönem öncesi çoğunlukla dini duygular ve amaçlar doğrultusunda cepheye gelmesi teşvik edilen halk modern dönemde dini duygulardan öte bir tutkal olarak millet- vatan- bayrak- toprak gibi soyut ancak bağlayıcı kavramlar üzerinden yönlendirilir. İster modern dönem öncesi ister modern dönemde olsun askerin ideolojik olmayan çekici ve itici gücü ise paradır. Ganimet bu bağlamda modern dönem öncesinden oldukça güçlü bir savaşma nedeni olarak görülür. Savaşmak ve savaştığın karşılığında kaybeden tarafa kazanmanın bedelini ödetmek olarak görülebilecek ganimet, modern dönemde askerin doğrudan elde ettiği bir ekonomik kazanım değildir. Modern ulus devletlere bağlı modern kitlesel ordularda erler, vatani bir görev olarak askerlik hizmetinde bulunurken devlet subay kadrolarına tatmin edici ücretler öder. Erlere verilen ücretler ise genellikle onların askerlik yaparak kaybettiği ekonomik kazanımları telafi edilebilecek oranlarda değildir.

Osmanlı özelinde zorunlu askerlik sisteminin uygulanabilirliği aşağıda incelenmektedir. Zorunlu askerlik sistemini topyekûn savaşa giden süreçte seferberlik kabiliyeti ile yakından alakalıdır. Seferberlik kabiliyeti, bir ordunun ve orduyla ilgili tüm teşekküllerin çağrı geldiğinde olması planlanan zamanda ve yerde orada olmasıdır. Seferberlik kabiliyeti askerin sosyal hayattan cepheye hızlı bir şekilde sevkiyle de alakalıdır ki bunun için ise devletin alt yapı hizmetlerini yerine getiresi gerekir. Bu nedenle son dönem Osmanlı'da zorunlu askerlik sisteminin uygulanabilirliği sadece düzenleme yapılan nizamnameler, askerlik süresi, askerlik yaşı gibi faktörlerle alakalı değildir. Zorunlu askerlik sistemi kapsamında cepheye çağırılan askerin ulaşımı, giyim ve kuşamı, yedirilip içerilmesi, sağlık hizmetlerinin karşılanması gibi konular önemli askeri meselelerdir.

Son dönem askeri teçhizat veya silah ekipmanları açısından kadim gelenek sürdürülerek "en yeni olanı en iyi olandan al" ilkesi sürdürülürken ithalata bağımlı bir durum söz konusudur. Her ne kadar yabancı danışmanalar aracılığıyla yerli üretim de amaçlansa veya küçük manifaktürler aracılığıyla yürütülse de yeterli olmamış, Batı'nın ürettikleri karşısında tutunamamıştır. Özellikle II. Mahmut döneminden sonra devletin şiddet tekelini elinde bulundurma çabası kapsamında devletin silah üretimini ~~tekelleştirme çabaları ve~~ tekelleştirmesiyle zaten kısır olan özel sektör yatırımları da

engellenir. Devlet ise kısıtlı imkanlar dahilinde üretim yaparken mevcut talep hacmini karşılayabilecek düzeyde bir seri üretim yapılamamış, silah üretimi için gerekli makine ve teçhizat da ithal edilmiş, askeri sanayi için ithalat ağırlıklı bir durum söz konusudur.

Fatih Tetik Batıda sanayii devriminden sonra ordu, teknoloji ve sanayii arasındaki ilişkinin yakınlaşmış olduğunu, birbiri ardına gelen yeni icatlar kitlesel orduların ihtiyacı olan silah, cephane ve yedek parçaları standart, birbiriyle değiştirilebilir bir seri üretim ile orduların hizmetine sunulduğunu belirtir. Osmanlı ordusu ise silahlanma yarışının arttığı bir dönemde ithalata bağımlı görünümüyle kapitalist silah tüccarları için iyi bir pazar, iyi bir müşteridir (Tetik, 2018, s. 44). Çalışmada ele alınan dönemin top, tüfek ve yüzyılın ikinci yarısında savaşın dengesini değiştiren makinalı tüfeklerin detaylı bir incelemesi değil askeri teknolojinin genel durum değerlendirilecektir. Nihai olarak Osmanlı'da askeri teknoloji alanında devrimsel bir gelişmenin yaşanmadığını söylemek mümkündür. İdari faaliyetler, teknik ve idari hizmet kuruluşlarında gerekli düzenlemeler yapılarak orduda bütünlük sağlama yönünde çaba harcanmıştır. Çıkarılan kanunlardan temel çerçeveyi belirleyenler aşağıda incelenecektir, yapılan düzenlemelerin tarihsel aralıkları ise 1843-1848, 1869, 1877-1878, 1888, 1891, 1894, 1908, 1911,1913 şeklindedir[14].

4.2.1. III. Selim'den II. Abdülhamit'e Askeri Devrimsel Gelişmeler

III. Selim 1789'da tahta geçer. III. Selim'in hükümranlığı yirmi beş yıl sürecek Devrim Savaşları'yla eş zamanlıdır. Devrim Savaşları'ndan ve savaşların sonucundan Osmanlı'da payına düşeni doğrudan ve dolaylı olarak alır. Bu ortamda III. Selim on sekiz yıl imparatorluk yaparken ıslahatçı bir padişah olarak tarihteki yerini alır. Padişah özellikle askeri alanda çeşitli ıslahatlara imza atar; ıslahatların uzun soluklu veyahut başarılı olup olmadığına bakılmaksızın devlet bu dönemde önceliği askeri alanda olmakla birlikte yeniden örgütlenme sürecine girer.

III. Selim döneminde öncelikli olarak on yedinci yüzyılın sonuna doğru Batıda belirginleşen savaşma şeklinin değişmesiyle Osmanlı da bu yeni savaş şekline uyum sağlamak amacıyla sipahi yerine piyade ağırlık bir orduya geçişin elzem olduğu kabul

[14] Çıkarılan kanunların yürürlüğe girdiği tarih ve hazırlandığı tarihler bir yıl sonra- bir yıl önce olabilmektedir. Bu nedenle çeşitli kaynaklarda düzenlemelerin tarihinde farklılıklar görülmektedir. Çalışmada ise referans verilen kaynağın ilettiği tarih esas alınacaktır.

edilir. Batının modern savaşma şekline ve ordu yapılarına benzemek yönünde askeri değişimlerin başarılı olması için mali ve siyasi değişimlerin de yapılması gerekliliği de yine bu dönemde kabul edilir. Öte yandan Batılılaşmanın temel taşının, savaş kazanmak için Batı tarzı modern bir ordu kurgulanma gerekliliği de yine bu dönemde netleşir. Kurgulanmak istenen Batı tarzı ordu modelini Fatih Yeşil şöyle özetler (Yeşil, 2016):

İnsanları zaman ve mekânda disiplin etmenin bir aracı olarak modern taliminin uygulanması, bu şekilde çağın en gelişmiş silahlarının en verimli şekilde kullanılabilmesi, alt üst ilişkilerinin büroklatikleştirilmesi, atamaların kıdemden ziyade liyakate göre yapılması, mühendislerin ve subayların planlama yeteneklerinden ve tahmin becerilerinden faydalanılması, nihayet vatandaşa dönüşen askerlik yükümlülüğü altına girmesi muasır Avrupa ordularının en önemli özellikleri olarak göze çarpmaktadır.

III. Selim'in yapmak istediği ıslahatları bu minvalde değerlendirmek gerekir. III. Selim tahta geldikten sonra devlet ricalinin ve ordunun moralini artırmak gerektiğini görmüş ve bu hususlarda nutuk yayınlayarak işe başlamıştır (Karal, 1942, s. 25). Enver Ziya Karal'ın III. Selim'in Hümayunları ile ilgili yazdığı eserinde bu dönem askeri alanda yapılan reform ve ıslahatların izini sürmek mümkündür. Öncelikli olarak askerin uzun süren savaşlardan yıpranan moralini görmezden gelmeyen padişah yeniçerilerin bozulan mahiyetinin de farkındadır. Bu alanda çalışan birçok araştırmacının dikkat çektiği üzere yeniçeriler yerleşik hayata geçmesinin bir sonucu olarak artık ticari bir müesseseye dönüşmüştür (Karal, 1942, s. 28): "Bu orduda göze çarpan hususiyet herhangi bir ideal için cenkleşmek ve ölmek olmayıp yaşamak idi. III. Selim, Yeniçerinin bu hususiyetinden habersiz değildi. Mamafih ona gör askerde öz değişmişti."

Karal'ın çalışması III. Selim'in ülkedeki askeri başarısızlıkların askeri örgütlenme ve mali yetersizlikten kaynaklandığının artık devlet yöneticileri tarafından fark edilip kabul edildiğini gösterir. Farkındalığın yanı sıra III. Selim'in eski kurumları kapatmadan yeni kurumları kurduğunu iddia etmek mümkündür. Bu ise düalist bir yapıya sebep olurken "yeni" kendi muhalefetinin içerisine kurulmuş olur. Askeri mali sorunların önüne geçmek için borçlanma dahil çeşitli yollar aranırken Padişah, farklı yollarla askeri alanda ıslahatlar yapmaya çalışır. Padişah, savaşların olmadığı 1791-

1798 yılları arasında iç ıslahatlara yönelir. Nutuklar ya da küçük değişikliklerle durum artık düzelmeyecektir. III. Selim'in ıslahatlarının genel adı "Nizam- Cedid" olarak tarihe geçer. Hamit Bozaslan, Nizam-ı Cedid teriminin başlangıçta profesyonellerden oluşan askeri bir birlik olarak kullanıldığını ancak daha sonra diğer ıslahatları da kapsayan "yeni düzen" olarak görüldüğünü belirtir. Ona göre devlet nasıl ki Yeniçeriler reform yoluyla bir düzelmeye olmayacağını kabul etmişse 1827'de kaldırılacak olan tımar sisteminin de sürdürülemeyeceğini kabul etmesi açısından da Nizam-ı Cedid bir dönüm evresidir (Bozaslan, 2015, s. 120).

III. Selim 1792'de Kapıkulu Ocaklarıyla ilgili yeni bir kanunname çıkararak askeri reformları başlatır. Kanunname metninde klasik kurumlara geri dönüş yapabilmek amacı vurgulansa da bu kısıtlı amaçlar da beklediği sonucu alamaz. Yeniden yapılanma olarak adlandırılabilecek bu hedefleri, emir – komuta ve hiyerarşinin yeniden tesisi, subay sınıfın yeniden teşkilatlandırılması, mevcut ocaklarının mevcutların düşürülmesi, maaş kağıtlarının (ulufe) alım – satımının yasaklanması, askerlerin düzenli eğitimlere katılma mecburiyeti, yeni kışlaların inşası, yeni silah ve teçhizatın kullanılması şeklinde sınıflandırmak mümkündür (Uyar & Erickson, 2017, s. 224). Yeniden yapılandırma kökleşmiş düzen ve yerleşik muhalifler nedeniyle olumlu sonuçlanmamıştır. Kanunname 'de açıkça vurgulanmasa da III. Selim'in modern Avrupa tarzı bir ordu kurma amacı ise reformların asıl amacını oluşturur. Öte yandan Nizam-ı Cedid ile sadece Batı tarzı bir ordu kurmak değil ihdas ettiği yeni hazineler ile merkezin kaybettiği mali kaynakların da yeniden Saray'da toplanması hedeflenmiştir (Yeşil, 2016, s. 7).

1794'te III. Selim yeni örgütlenmiş anlamına gelen Nizam-ı Cedid olarak bilinen yeni bir piyade sınıfının kurulduğunu ilan eder. Berkes Nizam-ı Cedid birliklerinin aslında ilandan önce 1792'de Levent Çiftliğinde herhangi bir Rus saldırısına hazırlıklı olmak amacıyla kurulduğunu belirtir (Berkes, 2019, s. 97). Nizam-ı Cedid birliklerin askerleri çoğunlukla Anadolu'dan toplanmış, Batılı subaylar tarafından Batılı usule göre talim etmişlerdir. Birlikler 15 bölükte örgütlenirken 1797'de 9.200er- 27 subay bulundururken 1806'da 22.685 er – 1.590 subaya ulaşır. Hamit Bozaslan da aynı nicel sayılardan bahsederken askerlerin Batı tarzı üniformalar giydiğini söyler. Batı tarzı talim gören askerlerin yine Batı tarzı üniforma giymesi,

Padişaha en yakın ordunun kendi model ve sembollerinden ziyade Batı değerlerine uygun hazırlanması dikkat çekicidir (Bozaslan, 2015). II. Mahmut döneminde, üniformalar daha yaygınlaşırken devletin askerin üniformasını karşılaması noktasında yeni bir üretim alanının açıldığını iddia etmek mümkündür.

Nizam-ı Cedid İstanbul'da kurulmuş ancak asıl gücünü Anadolu'dan elde etmiştir. Musa Çadırcı 1802-1807 arasında Anadolu'nun belli başlı büyük şehirlerinde Nizam-ı Cedid Ortaları teşkil ettirildiğini, bu teşkillerin iç güvenliğin sağlanması vergi ve benzeri hazine gelirlerinin toplatılıp güvenlik altında merkeze gönderilmesi gibi işlerde kullanıldığını söyler. Anadolu'daki Nizam-ı Cedid birliklerinin eğitim ve talimlerine önem verilirken, izinli oldukları sürelerde kendi işlerinde çalışmalarına izin verilirken başkalarının yanında çalışmalarına izin verilmez. Ziraat mevsimi dikkate alınıp, eğer asker görevdeyken denk gelirse komşularının askerlerin işini ücretsiz yapmaları sağlanır. Kışlalarda eğitim gören askerler, yılda bir defa büyük talim için Levent Çiftliğine giderken, bu esnada giyecekleri özel üniformayı devlet kendi verir. Kısa süreli de olsa Nizam-Cedid tecrübesi Anadolu'da yeni tarz orduya aşinalık oluşturur. Aynı zamanda şehirlerde ekonomik bir canlanmaya da sebep olduğu için bu ordulara halk destek vermiştir. Özellikle yeni orduya araç gereç sağlanması, kışla inşaatı, ateşli talimler için fişek imali gibi işler ekonomiye ve ticarete canlılık vermiştir (Çadırcı, 2008, s. 95-97).

Osmanlı'da değişimin ne kadar zor olduğunu görmek için Nizam-ı Cedid uygulamalarına yeniçeriler ve sipahilerin yeniliklere uyum becerisine veyahut muhalefetine bakmak yeterlidir. Bu durum, daha önce de fark edilmiş ancak değişim yönünde başarılı olunamamıştır. Örneğin 1768-1774 Osmanlı Rus- Savaşından sonra orduda yeni bir disiplin ve itaat anlayışının zaruri hale geldiği I. Abdülhamit döneminde kabul edilerek çeşitli uygulamalar ile sorunları önüne geçilmeye çalışılmış ancak yeniçeriler yeni talim kurallarına direnç göstermiş ya da yenilikler karşısında isyan etmişleridir (Moreau, 2010):

... Yeniçerilerin ocağa alınması daha katı kurallara bağlandı. Her ay kıdem ve istidada göre ödenen ücretlerle yeni bir hiyerarşi oluşturuldu. Talim mecburi kılındı. Askeri görevlerle idari görevler birbirinden ayrıldı. Aynı şekilde sipahilere tımar verilirken artık iltimas geçilmiyor, daha titiz davranılıyordu.

III. Selim önceki dönemlerin tecrübelerinin de farkında olarak dönemin önde gelen isimlerinden mevcut durumu düzeltmek için fikir sunmalarını, proje hazırlarını ister. Klasik Osmanlı devşirme sisteminin geçerliliğin kalmamış olması nedeniyle yeni askere alım yöntemleri düşünülürken padişaha sunulan fikirlerde yeniden devşirme sisteminin geliştirilmesi, savaş esiri ve kölelerin veyahut yetim ve öksüz çocukların asker olarak yetiştirilmesi gibi farklı fikirler bulunmaktadır. Bunlara ek olarak yeniçerilerden ve diğer kapıkulu ocaklarından yeni orduya geçmek isteyenlerin de değerlendirilmesi fikri geliştirilmiştir. Berkes, sunulan fikirler arasında en realist fikrin Yusuf Paşa'dan geldiğini ve milli bir ordu kurulmasına en yakın fikrin bu olduğunu belirtir (Berkes, 2019, s. 93): "… bir çeşit genel askerlik ödevi yöntemi ile vilayetlerde milis kıtalar kurulmalı, bunlar savaş zamanı gelince çağrılarak toplatılmalı, savaş yıllarında kendileri ve aileleri vergiden muaf tutulmalı idi."

Nizam-ı Cedid ile yapılan yenilikler çoğunlukla askeri alanla sınırlı kalmış ve topyekûn bir reform dönemine girilmemiştir. Amaç savaşların kaybedilmesinin önüne geçmek iken yerleşik bir muhalefet olan Yeniçeriler, askeri alanda yapılacak reformların önündeki en büyük engeli oluşturur. Yeniçerilerin yansıra özellikle Rumeli ayanının tutumları da yadsınamaz bir etkiye sahiptir. Yine de Nizamı- Cedid reformlarının askeri alanda başarılı olduğu konular olarak yeni askeri yöntemlere göre yetiştirilecek ordu için yabancı subayların Avrupa'dan getirtilmesi, yerli fen subaylarının yetiştirilmesi, dışarıdan alınması gerek silahların alınması mühimmatın getirtilmesi, ülke içinde üretilecek olanlar için işyerlerinin açılması ve gerekli hammadde ve işlenmiş maddelerin temin edilmesi, yeni kışlaların yapılması, fen subayı eğitimi yapan okulların genişletilmesi, yenilerin açılması ve eğitim için gerekli kitapların çevrilmesi ya da yazılması konuları öne çıkar (Berkes, 2019, s. 96).

Sened-i İttifakta yer alan *devlet askeri* önerisi önem arz eder. III. Selim yeni bir ordu kurarken asker alma işini yeni bir kanunla temellendirmemesi yeni ordusunu yeniçerilere karşı gelme hususunda dirençsizdir. Belge dokuz şarttan oluşurken ikinci şartı yeni ordu ku+i..

..i3şğ.i

3241rulmasıyla alakalıdır. Devleti güçlendirmek amacıyla taşradan toplanan askerlerin, verilen nizama göre devlet askeri olarak yazılması ve yetiştirilmesi; bunun yanı sıra sürekli kılınması esastır. Hem merkezin hem de taşranın topladığı yeni askerler devlet askeri olarak sayılırken aslında işaret edilen Nizam-ı Cedit ya da benzeri bir askeri birlik oluşturulması ve Batı tarzı disiplin ve eğitim alması öngörülüyordu. Bununla birlikte belge, Nizam- Cedid'in sonunun gelmesinde etkili olan ocakların tekrar bir hamle yapmasının önüne geçmek için devlet askerlerinden oluşturulacak yeni ordu aleyhinde işlere girişilmemesi, ocaklar muhalefet etmesi durumunda ya da ülkenin herhangi bir yerinden yeni orduya karşı geliştirilecek herhangi bir eyleme karşı toptan ve hızlıca karşı konulmasını içerir (Akşın, 1994, s. 116). Yeni ordunun kurulması haricinde altıncı şart olarak Vakay-ı Hayriye'den 18 yıl önce eğer ocaklardan herhangi birinde ayaklanmalar çıkarsa bütün hanedanlıkların, büyük ayanların, İstanbul'a gelip ayaklanan ocakları kaldırma yetkisi verilir. Ayaklanan, fitne ve fesat neden olan ocağın dirlik ve esemelerinin iptaline, soruşturma sonucunda suçlu bulunanların idamına kadar keskin müdahalenin önü açılır (Akşın, 1994, s. 117).

Fatih Yeşil, III. Selim zamanında Nizamı Cedid ordusunun silah ihtiyacını karşılamak için Levent Çiftliği ve Dolmabahçe'deki tüfek manüfaktürlerinde ve Tophane-i Amire'de yoğun bir yabancı uzman istihdam edildiğini belirtir. Amaç tüfeklerin Osmanlı ustaları tarafından üretilmesini sağlamaktır. Tüfeklerin yerli üretimi teşvik edilirken yerli ve parçaları birleştirme şeklinde üretilmesi, totalde ithal edilen tek bir tüfekten daha maliyetli idi. Benzeri birçok sebep kurulmakta olan yeni modern ordunun ihtiyaç duyduğu silahların elçiler tarafından veya yabancı tüccarlar aracılığıyla satın alındığını belirtir. Bu bağlamda III. Selim döneminde silah ithalatı yapılan ülkeler, Fransa, İngiltere, Venedik, Avusturya ve Rusya önemli bir yere sahiptir.

Burada bir parantez açarak ayanların on sekizinci yüzyıldan itibaren klasik işleri haricinde askeri konularda da görevler üstlendiğine, taşra idaresi haricinde savaş ve askerlik bakımından da önemli bir konuma gediklerine dikkat çekmek gerekir. Ayanlar savaşlarda hizmet ederken ayrıca orduya asker toplamak, bu askerlerin ihtiyacını görmek, ordu tayinat ve mühimmatının taşınması, hayvan temini gibi lojistik

ve istihkam birlikleri temin etmek gibi tali işlerle de ilgilenmeye başlar. Öte yandan ayanlara merkezi idare tarafından beylerbeyliği, sancak beyliği gibi görevler de verilirken bu durum ayanların askeri zümreye dahil olduğunu gösterir (Mert, 1991). Nizam-ı Cedid'i kurarken III. Selim hem ayanların hem de İstanbul'daki Ocaklar, Ulema, Babıali gibi güç odaklarının zenginliklerini ve kaynaklarını yeniden Saray'da birleştirmek isterken, aynı zamanda, merkezden bağımsız bir güce dönüşmüş Yeniçerilerin ve ayanın askeri varlığını ve asker potansiyelini de Nizam-ı Cedide bağlamayı amaçladığı söylenilir (Yeşil, 2016, s. 25). Ayan'ın Nizam-ı Cedid politikaları içerisinde yer alması ayanın askeri ve siyasi olarak nasıl önemli bir güce dönüştüğünü gösterir niteliktedir. Bir diğer önemli gösterge ise Sened-i İttifak ve padişahın tahta geçmesi sürecinde belirgin şekilde görülmüştür.

III. Selim döneminde Batılılaşma yönünde güçlü adımlar atıldığı ancak kurumsal anlamda bir başarı elde edilemediğini söylemek mümkündür. Nizam-ı Cedid'i Batılı tarzda tasarlanan bir ordu olarak düşünüldüğünde, II. Mahmut'un kurmuş olduğu ordunun da Nizam-ı Cedid olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin II. Mahmut'un hayata geçirdiği humbaracı ve lağımcı birliklerindeki idari sistem III. Selim tarafından Nizam-Cedid aracılığıyla ıslahat programına dahil edilmiştir (Yeşil, 2016, s. 77). Yine III. Selim zamanı önem verilerek sürdürülen askerlerin talim konusu, modern bir ordunun temel ihtiyaçlarından biri olması hasebiyle III. Selim'den itibaren süreklilik kazanmış bir konudur. Talim konusu neden önemlidir çünkü Yeniçeriler III. Selim'in yenilikleri karşısında biraz da sembolleşebilen bir söylem olan "Talim gavur işidir!" söylemini kullanır ki modern ordular için ihtiyaç duyulan talim, askerin artık ateşli silahla bütünleşme sürecidir. Gavur işi talim yapmayı reddeden yeniçeriler sürecin sonunda kendilerinin ilga olur.

III. Selim döneminde başlayan ve son dönem Osmanlının genelinde hâkim olan bir diğer konu ise silah üretiminin yetersiz kalması ve ithalata bağlı bir görünüme sahip olmasıdır. Silah üretim yerlerinde, modern silahların üretilmesi için istihdam edilen yabancı uzmanlar geçici olarak düşünülmüş, modern silah üretebilecek yerli uzman yetiştirmeleri amaçlanmıştır. Ancak son dönem Osmanlı'nın tamamında süreklilik arz edecek şekilde yerli silah üretimi mevcut silah ihtiyacını karşılayamamış, ithalata bağımlı silah sanayi imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir.

Osmanlı'nın klasik silah politikası "en yeni olanı en iyi olandan al" şeklindedir. Bu politika uzun yıllar sürerken görece olarak imparatorluğun sonuna kadar devam eder. Osmanlı pragmatizmine de uygun olan bu yaklaşım son dönem Osmanlı'da da askeri teknoloji transferine hâkim olan bakış açısıdır. Osmanlı da yenilik hareketlerinde itici gücün askeri ekipman ve ordu disiplinin düzenlenmesi arzusu da yine Osmanlı'nın pragmatist politikalarının yansımasıdır. Başka bir deyişle en yeni olanı en iyi olandan al politikası genel kanının aksine Osmanlı'da teknolojik gelişmelerin takip edilmesinde bir sorun olmadığı söylenebilir. Yeşil'e göre sorunun ortaya çıktığı nokta transfer edilen teknolojinin doğu ve verimli kullanımı veyahut kullanım şekillerine uygun kullanılmalarındadır.

Zira transfer edilen her modern araç insanların hayat tarzlarında belirli bir değişimi gündeme getirmekteydi. İste tam bu sebeple dönemin siyasi literatüründeki tartışma, kadim nizama uygunluk ya da kadim nizamın simgelerinin yok oluşu zemininde şekillenmekteydi. Yeniçeriler ya da reform karşıtı olarak görülen diğer gruplar, orduda daha gelişmiş silahların kullanılmasa değil, modern aletlerin simgesel anlamlarına ve icbar ettiği zaman ve mekan disiplinizasyonuna karşıydı.

Yeşil'in değerlendirmesi son dönemin tamamı için genellemesi yapılabilecek bir değerlendirmedir. Yenilik karşısında duran muhaliflerin genel olarak teknolojik araçlara değil onların simgesel anlamlarına muhalif oldukları söylenebilir.

II. Mahmut askeri alanda gerçek manada köklü reformlar gerçekleştiren bir padişahtır. Batılılaşma sürecinde Padişah'ın bizzat kendini cephelere gitmesi, denetleme ve incelemeler yapması dahi başkent dışına çıkmayan padişahlardan ne kadar farklı olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Askeri reformların başarılı olması için ya da eş zamanlı olarak devlet mekanizmalarında da reformlar yapılması gerekir. Shaw ve Kural Shaw, II. Mahmut'un askeri reformlara yeniçeriliğin ortadan kaldırılmasından sonra devlet örgütlenmesinde merkezileşme çabalarına paralel bir şekilde merkezi örgütlenmeyi genişleterek başladığını söyler. (Shaw & Kural Shaw , 2017, s. 71).

II. Mahmut dönemindeki en önemli gelişmelerden biri Yeniçeriliğin kaldırılmasıdır. Yeniçeriliğin kaldırılması başlı başına bir tez konusu olacak kadar kapsamlı bir konudur ve oldukça zengin bir literatüre de sahiptir. Ancak temel amacı

savaşmak olan bir kurumun savaşma eyleminden uzaklaşarak başka amaçlar doğrultusunda hareket etmesi kurumun kapatılma nedenlerini özetlemek için yeterlidir. Cemal Kafadar, özet bir yorumla yeniçeri ocağının bozuluş tarihini çok erken bir tarihe çekerek bozulmanın on altıncı yüzyılın sonunda başladığını söyler: Yeniçeriler ne zaman üretim ve ticaret faaliyetlerine başlar o zaman askeri disiplin ve becerileri gerilemeye başlar. Bu nizamın bozulması anlamına gelir. Nizam bozulmadan önce toplumsal kökenlerinden kopuk, evlenmeleri yasak, üretim- ticaret ilişkilerinden uzak sadık köleler olarak yaşarken bu özelliklerin bozulması nizamın bozulması anlamına gelmektedir (Kafadar, 2009, s. 30). Başka bir deyişle on altıncı yüzyılın sonundan itibaren bozulmaya başlayan kurum, yüzyıllar içinde kuruluş amacından daha da uzaklaşırken, padişahlar veya devlet adamlarının reform ve ıslahat yönündeki adımlara direnç göstererek, mevcut güçlerini yeniliğe karşı durma yönünde kullanıp Berkes'in deyimiyle bir fitne yuvasına dönüşmüştür. 1826'da ise Yeniçeri Ocağı II. Mahmut tarafından kapatılmıştır. Berkes'i destekler bir söylem Gabor Agoston'dan gelir: Ona göre, ne kadar olması gereken yapıdan uzaklaşmış olsalar da imtiyazlarını ihtirasla korurken statülerini zayıflatmaya yönelik tüm askeri reformlara şiddetle muhalefet ederler (Agoston, 2015, s. 250).

Yeniçeriliğin kaldırılması III. Selim dönemi askeri reformların 1826'da II. Mahmut tarafından tamamlanması olarak da düşünülebilir. Örneğin Yeşil, Yeniçeriliğin kaldırılmasını 1793'te uygulanmaya başlayan Nizam-ı Cedid siyasetinin bir sonucu olarak görür (Yeşil, 2016, s. 8). Zira II. Mahmut askeri örgütlenmenin belkemiği olarak görülen bir kurumu ortadan kaldırmak için çok uzun yıllar beklerken, bir önceki padişahın olumsuz tecrübeleri ona yön göstermiştir.

Nizam- ı Cedid reformlarının uygulanmaya başlandığı dönemde yeniçerilik artık askeri bir ocak özelliğini yitirmiştir. Resmen yeniçeri sayılanlar ne yeni ne de eski yöntemlere göre talim görmez aynı şekilde ne yeni ne de eski silahları kullanmayı bilirlerdi…Kendilerine özgü disiplin anlayışları dahi kalmamış, ocağa hâkim olan Bektaşilik savaşçılık değil siyasal düzene karşı bir ideoloji olarak belirginleşmiştir (Berkes, 2019, s. 117).

Bu açıdan kurumun kapatılması sadece askeri düzen açısından değil siyasal düzen açısından da önemli bir adımdır. Vaka-i Hayriyye olarak da bilinen bu olay aslında imparatorluğun en köklü kurumlarından birinin kapatılması demektir ve bu

olayı sonun başlangıcı olarak da görmek mümkündür. Çok kısa bir süre sonra hem bürokraside hem de devlet mekanizmasında Batı tipi yönetim anlayışına geçiş yapıldığı veyahut geçiş yapılmaya çalışıldığı göz önünde bulundurulduğunda köklü kurumsal değişiklikler için yeniçeriliğin kaldırılması ilk adım olarak da değerlendirilebilir.

1826'da sadece askeri bir grup değil aslında Batılılaşma önündeki en güçlü muhalif gruplardan biri de kaldırılmış olur. Avrupa tarzı modernleşme temel hedef olarak ele alınırken bütüncül bir reform dönemine Tanzimatla birlikte geçilmeye çalışılır. Eski düzenin yerine yeni bir düzen tesis edilirken Avrupa tarzı bir ordunun kurulması için askeri sistem parçalanıp yenisi kurulmaya çalışılır. Bu amaç doğrultusunda (Uyar & Erickson, 2017, s. 272):

Uzmanlaşmış askeri teknik eğitim veren yeni okullar açıldı, mevcut okullarsa reforma tabii tutuldu. Mektepli subaylar sadece ordu içinde değil, aynı zamanda mülki idarede de yoğun ilgi görmekteydi. Tanzimat döneminde reformların sivil alana da doğrudan ve dolaylı olarak askeri yapıyı da etkileyecek, artan milliyetçilikle beraber Osmanlı ordusunun geleneksel dayanak noktaları tamamen değişecekti.

Yeniçeriliğin kaldırılması klasik yazında Vaka-ı Hayriyye olarak nizam bozan kurumu kaldırmak şeklinde yorumlansa da olaya ideolojik açıdan bakan yaklaşımlar da mevcuttur. Örneğin Suat Parlar, Yeniçeri Ocağı'nın yazılı taahhüttü vermesine ve kapsamlı bir askeri ıslahat konusunda olumlu görüş bildirmelerine rağmen Yeniçerilerin isyan etmesi için her türlü ortamın yaratıldığını ulema, suleha ve Mevlevilerin yeniçerilerin kaldırılması konusunda ısrarlı olduğunu ve askeri ıslahat konusunda hem fikir olduklarını söyler (Parlar, 2007, s. 144). Özellikle Yeniçerilerin Bektaşiliğin yaygın olması ve Mevleviler ile Bektaşiler arasındaki gerilim durumu bu yaklaşımın temel nedeni olarak görülebilir. Öte yandan, yeniçerilerin askeri nizamı bozulup toplumsallaşırken aslında yeniçerilerin yerelde halkın çıkarlarını savunduğu ve merkezin böyle bir direnç gösteren kurumun varlığından rahatsız olmasının da kurumun kapatılmasında etkili olduğu yönünde görüşler de mevcuttur. Bu tartışma çalışmanın kapsamı dışında kalmakla birlikte klasik Vaka-ı Hayriye yaklaşımına eleştirel yaklaşımlar olduğu ve bu eleştirel yaklaşımların kurumun kapatılmasında ideolojinin de etkili olduğu yönünde görüşleri vardır. Çalışma açısından önemli olan,

yeniçerilerin savaşma yetisinden uzaklaşmış olmaları ve askeri bir örgüt olma özelliklerini kaybetmeleridir.

Yeniçeriliğin kaldırılması ve yeni bir ordunun kurulması arasından önemli bir konu vardır ki o da Osmanlı askerlerin ihtiyaçlarının kimin tarafından karşılanacağıdır. Klasik dönem Osmanlı'da genel olarak askerin ihtiyaçlarını asker temin eden aracılar, tımar sisteminde olduğu gibi, tarafından karşılanır. 1826'dan sonra ise devlet, orduda idari faaliyetler açısından ilk köklü değişiklik olarak askerin tüm ihtiyaçlarını karşılama sorumluluğunu üstlenir (ATASE, 1995, s. 296). Bu ise askerin ihtiyaçları için belirli bir bütçe, belirli bir ikmal ve lojistik planı, belirli bir plan ve koordinasyonu gerekli kılarken merkezi devlet olmanın bir gereğidir de.

Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla birlikte askere alım, askerlik süresi, askerin temini, ordunun idari yapısı, karargâh yapıları, askerin eğitimi ve birçok konuyu içeren askerlik kanunları orduyu yeniden yapılandırmak için son dönem Osmanlı'da sıklıkla başvurulan bir husustur. Yeniçerilerin kaldırılmasıyla II. Mahmut 1826'da "Asakir-i Mansure-i Muhammediye" adlı yeni ordunun kurulması için çalışmalar başlamıştır. Asakir-i Mansure-i Muhammediye Avrupa tarzında bir ordu olarak düzenlendi; tümen (3-4 tabur), tabur ve bölüklere ayrıldı; erlere erbaşlara tüfek ve kılıç verildi, üniforma olarak sıkı bir ceket, topuklara kadar inen geniş pantolon ve potin verildi; serpuş olarak fes kullanıldı (Karal, 2007, s. 151). Örnekleri Avrupa'da görülen erlere silah verilmesi veya askerlerin tek bir tip kıyafet giymeye başlaması modern bir ordu görünümüne geçiş için önemli bir adım olarak görülebilir.

Bu noktada bir parantez açmakta fayda bulunmaktadır. Yeni kurulan ordularda kıyafet ya da teçhizatın aracı kurum ya da kişiler tarafından değil de devlet tarafından karşılanması merkezi devlet için hem mali bir yük anlamına gelirken hem de devletin askerler üzerindeki aracısız kontrolü veyahut klasik tabirle devletin tüm şiddet araçlarını elinde bulundurması anlamına da gelir. Askerin doğrudan devlet tarafından donatılması aynı zamanda devlet eliyle askeri kıyafetlerin üretilmesi ya da üretiminin teşviki gibi birçok ekonomik konuyu da kapsar. Öte yandan askerini kendi giydiren devlet askerini çıkarları doğrultusunda sevk ve kontrol etmek için sadece şiddet – zor araçlarından değil resmi ideolojiyle beslenen "vatan sevgisi", "vatani görev" gibi lafızları da sıklıkla kullanır. Askerlik hizmeti bir vatani görev olarak Tanzimat'tan

itibaren resmi belgelerde yer alırken aslında askerin üniformasından, sancağa birçok sembol bir birlik ve aidiyet duygusu geliştirme çabasının bir sonucu olarak belirir.

II. Mahmut'un ordusu da tıpkı Nizam- Cedid ordusu gibi 1834 yılından itibaren imparatorluğun büyük şehirlerinde de kurulmaya başlanır. 1802-1807 yılları arasında olduğu gibi 1834'ten sonra da Anadolu şehirlerinin ekonomik alanda canlanmasını sağlamıştır. Bu dönemde özellikle redif taburları Anadolu'nun her yerinde kurulurken bu birlikler ve bu birliklerin bağlı olduğu subaylar arasında eğitim ve talin konusunda sıkıntılar yaşanmıştır. Örneğin halkın zamansız, işin gücün yoğun olduğu zamanlarda toplu talime çağırılması halkta huzursuzluklara neden olurken 1836'da bu huzursuzlukları gidermek için toplu talimler yerini taburların sırayla, üçer aylık zaman dilimlerinde askere alımlar uygulanmaya başlamıştır. Eğitim merkezlerinde kışlalar yaptırılacak, yapılan kışlalarda askerlerin tüm ihtiyaçları karşılanacaktır. Eğer asker talime çağırıldığı zaman ziraat dönemine denk geliyorsa işlerini yöre halkı gerçekleştirecektir (Çadırcı, 2008, s. 100-103).

Yeni ordunun en temel sorunlarından biri subay eksikliğidir. Her ne kadar eski subaylar yeni ordunun da temelini oluştursa da orduya subay ve komutanlar yetiştirmek üzere planlamalar yapılmış bu amaçla 1834'te Mekteb-i Harbiye kurulmuş, subay yetiştirmek amacıyla yurt dışına askerler yollamış ve askerler geri geldiklerinde askeri okulların öğretmen ihtiyacını karşılamaları planlanmıştır. Öte yandan yabancı askeri danışmanlar davet edilmiş hem askeri örgütlenme hususunda hem de eğitim- öğretim çalışmalarında etkili olmuşlardır. Helmut von Molke yabancı danışmanlar arasında en öne çıkan isimlerden biridir. Molke savaş ve askeri konularda Clausewitz çizgisini takip eden bir isimdir. Molke 1835-1839 yılları arasında Osmanlı ordusunda bulunurken çağdaş askerlik bilimi doğrultusunda Boğaz istihkamlarının düzenlenmesi için Osmanlı'da hizmet veren von Vincke, Fischer ve Mühlbach gibi mühendis subaylarla eş zamanlı olarak orduya hizmet etmiştir (Beydilli, 2020).

1826 sonrasında dikkat çekici bir diğer gelişme genel kurmay başkanlığına benzer bir konum olarak seraskerliğin gücünü genişletilmesidir. Serasker Osmanlı kara ordularının en rütbeli asker ve 1826'da sonra yeni ordunun kumandanı unvanı olmuştur. 1836'da ise diğer bakanlıklar düzenlenirken serasker ve kaptan-ı derya bakanlıkla eş değer hizmetlerde bulunmaları nedeniyle birer bakanlık olur. Yeni

kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu kurulduğunda Yeniçerilerden kalan rütbe ve işaretler de kaldırılmış ve seraskerlik ocak ağalığı yerine konumlanmıştır. Asakir-i Mansure Yeniçerilerin, seraskerlik de ağalığın yerine konumlanırken yeniçerilerin bazı görev ve sorumluklarını da onlar üstlenmiştir: İstanbul'da asayişin sağlanması, bir takım zabit görevleri, nüfus hareketlerinin kontrolü vs. Öte yandan topçu, lağımcı, humbaracı, tımarlı sipahi gibi Yeniçeriliğe bağlı birlikler yeni ordu içerisinde varlığını sürdürürken askeri sınıfların ve taşra- merkez birliklerinin birleştirilmesi için 1831'den itibaren birtakım düzenlemeler yapılır (Çelik Y. , 2009, s. 548). Yıllar içerisinde düzenlemeler devam ederken 1838 yılında bütün savaşan birlikler mansure ordusuna bağlanarak, diğer bağımsız birlikler, fabrikalar ve depolar yine onun denetiminde olmak üzere üç grupta toplanmıştır. Böylece seraskerlik artık gerçek anlamda bir başkomutanlığa dönüşmüş, seraskerlik bakanlıklardan biri haline gelirken rütbece sadrazam ve şeyhülislama eşit olmuştur. Birleştirilerek mansure ordusuna bağlanan birlikleri ise üç başlık altında incelenebilir (Shaw & Kural Shaw , 2017, s. 71-72):

1) *Hassa ordusunda padişahın özel muhafızları (Hademe-i Rikab-ı Hümayun), Mehter-i Hümayun, Tıbhane-i Amire ve Mektebi Hayriye bulunmaktaydı.*
2) *Tophane'de Topçular, Top Arabacılar, Lağımcı birlikleriyle garnizonlar, silah depoları ve Mühendishane-i Berr-i Hümayun bulunmaktaydı.*
3) *Muhimmat-ı Harbiye bölümünde ise ordunun yiyeceğini, çadırlarını, hafif silahlarını ve barutunu sağlamakla görevli birlikler vardı.*

Seraskerlik gibi üst kademelerdeki yeni örgütlerin yanı sıra alt kademelerdeki farklı askeri hizmetlerde de yeniden örgütlenme ve düzenlenme yoluna gidildi. Subay, piyade ve topçu birliklerinin düzenlenmesi, milis kuvvetlerin kurulması gibi yeni birliklerin oluşturulması ya da eskinin düzenlenmesi yönünde reformlar gerçekleştirildi. Klasik kurumlardan tımarın ve topçu birliklerinin düzenlenmesi bu yöndeki en önemli adımlardan ikisi olarak görülebilir. Topçu birlikleri önce Fransız modeline uygun olarak altı alay halinde düzenlenir. 1833'te ise Prusya modeline uygun her bin piyadede üç topluk, hafif havan topları temelinde kurulur. Ayrıca bağımsız birlikler kaldırılarak eskiden tımar ve zeametletlerle desteklenen makam sahipleri kadroya alınarak aylığa bağlanır. Düzenlene bir diğer sistem ise tımardır. Tımarın bozulması sadece askeri birliklerin bozulması anlamına gelmemekte aynı

zamanda devlet açısından mali kayıp anlamına da gelmektedir. Shaw II. Mahmut dönemi tımarda yapılan değişiklikler şöyle bahseder (Shaw & Kural Shaw , 2017, s. 73):

Tımarlardan çoğuna el konuldu, kalanlar taşra süvarisini destekleyecek biçimde düzenlendi, tımar gelirlerinin toplanması yeni esaslara bağlandı, tımar askerlerinin her zaman vilayet merkezlerinde eğitim ve disiplin altında olmaları sağlandı. Sahipleri bizzat hizmeti reddettikleri taktirde zeametlere el konuldu. Yerel komutanlar altında eyalet alaylarını geliştirmek için çaba gösterildi, düzenli orduda henüz görülemeyen bir yere duygusu uyandırılmaya çalışıldı.

Klasik sistemlerin haricinde yeni birliklerin her biri 3.500 subay ve erden oluşan piyade alayları yeni ordunun yönetim biri olurken ordu toplamı 11.000 Hassa muhafızlarından oluşan toplam 65.000 kişidir. Diğer bir yenilik ise 1833'te gerçek bir milis gücün oluşturulmasıdır. II. Mahmut Batı tarzı bir ordunun temellerini atarken 1833-1834 yıllarında Alman modeline uygun bir şekilde redif birlikler kurulur. 1834'te redif milisler yasalaşır, milis sistemiyle askerler önceden eğitilecekler, savaşa en uygun ve hazır olanları belirlenecek, her köyün kapasitesi ve ihtiyaca göre gönderilecektir. 23-32 yaşları arasında belirlene askerler, yılda bir ya da iki kere valilerin ve seraskerlerin denetiminde düzenli eğitimden geçirilir. 1836'da ise düzenli ordu modeline göre değiştirilip taburlar 800 subay ve erden oluşturuldu; her vilayete bir yerine üç tabur toplam 120 taburda yüz bin kişi olacaktı. Taşra ayanının güçlerini azaltmak için taburlar müşir rütbesi verilen devlet memurlarına bağlanarak bölgesel alaylar yeniden düzenlenmişti. Bununla birlikte gücü azalan ayanların desteklerini çekmesiyle redif birliklerine askere alımlar ciddi anlamda düşer (Shaw & Kural Shaw , 2017, s. 74).

Nizamiye askerlerinden farklı olan redifler barış zamanı evlerinde, savaş zamanı ise orduya dahil edilen birlikler yedek bir askeri güç oluşturur (Moreau, 2010, s. 13). Redif birlikler II. Mahmut döneminde kurulmakla birlikler rediflerin belirlenmesi, toplanması, redif süreleri gibi birçok hususun düzenlenmesi II. Mahmut sonrasında gerçekleşmiştir. Öte yandan askeri gücü denetim altında tutmak isteyen padişah için redif birliklerini kullanır. Asakir-i Mansure'nin redif birliklerinde derebeylerini ve ayan oğullarını binbaşı albay ve yarbay rütbelerine getirir. Hatta

kendisinin Enderun ağalarından bir tabur oluşturup, talim ve komuta ettiği bilinir. Öte yandan alayların hızlı bir şekilde kurulması, subayların liyakatli olmaması, talim ve tecrübenin yetersizliği, komutanların askerler üzerinde yetersiz komuta gücü gibi birçok olumsuz durum yaşanırken askeri ıslahatlar için harcanan paralar imparatorluğun mali gücünü emer.

Hassa İstanbul, Rumeli, Anadolu ve Arabistan orduları adı ile beş ordu kurulup her birinin atlı, yaya ve topçu olarak 30bin kişiden oluşması kabul ediliyordu. Büyük miktarlara ulaşan vergiler ve askerliğin bir "ölüm alayına" dönüşmesi karşısında halk perişan oluyordu… Askeri ıslahat sonucu ülkenin kaynakları kuruyordu. Ayrıca "ıslahatlar" temelinde redif askerlerinden başka "hassa", "mansure", "bahriye", "topçu" sınıflarından 100bine yakın muvazzaf asker ile yirmi kadar "üç ambarlı", "kapak", "fırkateyn" birçok geminin aylıkları ve giderleri için büyük paralar harcanıyordu…. Muazzam askeri harcamaların finansı için gereken kaynakların temini mali sistemi çürütüyordu (Parlar, 2007, s. 169-170).

Bu dönemde askere alma konusunda sorunlar yaşanmış olsa da orduya asker bulma konusunda başarılı olunduğu görülür. Osmanlı, farklı yöntemler ve aracılar aracılığıyla da olsa yeni kurulan birliklere asker bulma konusunda başarılı olur (Uyar & Erickson, 2017, s. 320): "Mahmud'un açıkça adaletsiz askere alma yöntemleri yüzünden imparatorluğun bazı eyaletleri ve sosyal grupları çok ağır bir beden ödese de dönem boyunca Osmanlı ordusu rakiplerinden daha fazla askerle savaşa katılabildi." Bu dönemde bir askerlik yasasının olmaması da adaletsiz askere alma yöntemlerinin de bölgeden bölgeye farklılıklar göstermesine neden olur. Dikkate değer önemli bir husus adil olmayan askere alım yöntemleri halk arasında huzursuzluklara neden olmasıdır. Redif orduları için köylerden toplanan askerlerin hizmet süresinin belli olmaması askerliğe karşı bir tepki oluşmasına neden olur. Asker toplama ve asker temini hususunda yaşanan sıkıntılar uzun yıllar devam etmiştir. Başka bir deyişle, ordudaki asker sayısını artırmak ve miktar olarak üstünlük sağlama çabası düzensiz ve kuralsız bir şekilde köylülerin askere alınmasına neden olur. Bu durumun tarımsal üretime ve zanaata zarar verdiğini iddia etmek mümkündür. Zira genç erkeklerin kışlaya ve savaşa alınması köylerdeki üretken nüfusun yok olması anlamına gelir. Bu ise hem kendi kendine yeten hane içi üretime zarar verirken hem de zanaatlar için gerekli çırak ya da kalfanın yetişmesine mâni olabilir. Öte yandan Müslüman nüfusun askere çekilmesi Müslüman olmayan nüfusun tarım, zanaat veya

ticarette etkin olmasını sağlarken bu da askeri bir konunun sosyal ve ekonomik hayatı ne kadar bütünleştiğini göstermesi açısından önemli bir kalemdir. Yapılan bu değerlendirme, askeri konuların soysal ve ekonomik konularla içiciliğinin her dönem için geçerli olduğunu gösterir.

Bu dönem ordudaki huzursuzlukların önüne geçilmek için yukarıda da bahsedildiği üzere düzenlemeler yapılmış ancak sorunların önüne geçilememiştir. Özellikle askere alımdaki düzensizlikler ne ücretli askerlik sistemine ne de askerliğin "vatan borcu" olarak görüldüğü sisteme uyar. Halkın özellikle köylü nüfusun tarladan çekilmesi ve bunun nizamsız ve keyfe keder veya uzun zaman dilimlerinde yapılması ve bunun taşıyıcısı olacak bir ideolojinin geniş halk kitlelerine henüz nüfus etmemiş olması önemli noktalardır. Kurulan ordu, modern kitlesel ordulara uygun kurulup düzenlense dahi halkın askerliği vatani görev olarak görmesi henüz gerçekleşmemiş, başka bir deyişle toplum resmi ideolojinin taşıyıcısı haline gelmemiştir. Sonraki dönem düzenlemeler ise bu sorunların giderilmesini de amaçlamıştır.

II. Mahmut dönemde gerçekleştirilen yenilikler tamamlanmış değildir; tohumlar atılmış ancak tam anlamıyla başarı elde edebilecek bir sonuca ulaşılamamıştır. Belge, II. Mahmud'un ordusunun "modern bir ordu" olmaktan uzak olsa da Türk modernleşmesinin lokomotifi olamasa da modern bir orduya giden taşları döşediğini iddia eder. Belge fikriyle Türk modernleşme tarihini Tanzimat'tan daha önceye Vaka-i Hayriye ile başladığını ileri sürer. İddiasını "Vaka-i Hayriye'nin gerçekleşmediği bir Osmanlı toplumunda Tanzimat Fermanı düşünülmezdi." diyerek güçlendirir (Belge, 2012, s. 541). Yeniçerilerin kaldırılmadığı bir toplumda Tanzimat Fermanı düşünülebilir miydi sorusunun cevabını, aşağıda yer alan Tanzimatla değişen ordu sistemi düşünüldüğünde Belge'nin iddiasını kabul etmek gerekir. Nihai olarak Vaka-i Hayriye'yi devrimsel gelişmelerin önünü açan, devrimsel bir gelişme olarak görmek mümkündür.

Çeşitli siyasal olaylar sonucunda 1839 yılında, I. Abdülmecid döneminde, toplumsal, ekonomik, siyasal, askeri, hukuki alanları da kapsayan bir döneme geçiş yapılırken Tanzimat Fermanı ile Batılılaşma yönünde en önemli adımlardan biri atılmıştır. Osmanlı'da Batılılaşma askeri alanda Batı tarzını yakalayarak savaş alanındaki mağlubiyetlere son vermek şeklinde düşünülürken Tanzimat ile artık

eskiye oranla tüm alanlarda Batılılaşma görülür. Askeri alanda ise III. Selim ve II. Mahmut döneminde Batılılaşma yönünde adımlar atılırken, ocak sistemi sabit kalarak talim/eğitim ve teçhizat alanlarında yenilikler yapılmıştır. Tanzimat ise, Osmanlı'da ilk kez, askerliği bir "vatani görev" haline getirir. Tebaadan vatandaşa giden yolda hak ve yükümlüklerin düzenlenmesi, askerlik hizmetinin de düzenlenmesi anlamına gelir. Fermanı'n kendisinde askerlik hizmetini düzenlemesi hususunda şu sözlere yer verilir (Karal, 2007, s. 178-179):

Askerlik maddesi önemli maddelerdendir. Vatanın korunması için ahalinin asker vermesi kutsal bir borçtur. Ancak şimdiye kadar olduğu gibi memleketin türlü bölgelerinden mevcut nüfusuna bakılmayarak, kimisinden kaldırabileceğinden fazla, kimisinden de az asker istenmiştir ki, bu ise hem düzensizliğe sebep olmakta hem de ziraat ve ticaret gibi işleri aksatmaktadır.

Ferman'da belirtilen askerliğin ziraat ve ticarete engel olması hususu sosyoekonomik yapıda dengesizlikler oluşturması hasebiyle önemli bir konudur. Askerliğin tek başına savaş yapmakla ilgili olmadığı bilakis toplumsal yapı ve toplumsal dengeler açısından ne kadar önemli olduğunun farkına varılması önemlidir. Ancak sorunu tespit etmek gerekli düzenlemeyi sağlamak anlamına gelmemektedir.

Ferman'da yeni kanunların dayandırıldığı genel prensipler olarak tüm tebaanın ırz, can ve mal güvenliğinin sağlanması, vergilerin düzenlenmesi ve düzenli toplanması ve nihai olarak askerlik ödevinin düzenli bir usule bağlanması vardır (Karal, 2007, s. 171). Fermanda, askeri alanda özellikle askere alımları etkileyen konu, tüm Osmanlı halkına etnik, din ve ırk ayrımı gözetmeksizin eşitlik ve adalet çizgisinde vatandaş olarak hak ve yükümlülükler tanınmasıdır. Bu bağlamda askerliğin tıpkı vergi gibi bir ödev olarak görülmesi ve düzenlenmeye ihtiyaç olduğunun farkına varılması önemli bir noktadır. Ferman'da vergilerin neden düzenlenmesi ve düzenli bir şekilde toplanması gerekliliği de yine askeri ihtiyaçlar doğrultusundadır (a.g.e, s. 175).: "Bir devletin toprak bütünlüğünün korunması için asker ve daha başka gereçler için gider yapmak gereklidir. Bu ise akçe ile olur. Akçeye gelince tebaanın vergisiyle sağlandığı için, verginin düzenli bir şekilde konulması çok önemlidir."

Eşit hak ve yükümlülükler vurgusu Müslüman olmayan vatandaşlara askerlik hizmetinin açılması anlamına gelirken bu durum ne Müslümanları ne de olmayanları memnun etmiştir. Tarafların memnun olmama nedeni pragmatisttir. Ancak öte yandan ihtiyaç duyduğu asker miktarına ulaşamayan devlet adamları için de pragmatist bir durum söz konusudur. Kaldı ki tarafların memnuniyetsizliği karşısında Müslüman olmayanlara belirli bir bedel ödemek şartıyla askerlik yapmama hakkı tanındı. Mesut Uyar ve Edward J. Erickson tarafların memnun olmama nedenlerini şu şekilde ele alır (Uyar & Erickson, 2017, s. 322):

Müslümanlar gayrimüslimlerle aynı seviyeye getirilmekten ve onların zimmilikten çıkmış sayılmalarından rahatsızdı. Yoğun ayrılıkçı isyanların yaşandığı bir dönemde, özellikle silah taşıma ve kullanma tekellerinin ellerinden alınmasından çok huzursuzdular. Benzer şekilde gayri müslim topluluklar da zorunlu askerliğe tabii tutulmaktan hiç hoşnut değillerdi. Asırlardır devam eden askerlik muafiyeti sayesinde tarım, zanaat ve ticarette önemli bir atılım yaparak refah ve zenginliklerini artırmışlardı. Şimdi bu avantajlarından feragat edip imparatorluğun bitmek bilmeyen savaş ve isyanları için çocuklarını feda etmek istemiyordu.

Tanzimat dönemi Osmanlı ordusunun genel değerlendirmesini Uyar ve Erickson yapar. Onlara göre, tüm olumsuz analizlere rağmen süvari sınıfı hariç ordu önceki dönemlere göre iyi bir durumdadır. Orduda var olan gelen sorun, orduda yeniden yapılanma reform sürecinin tamamlanmamış olmasıdır. Ordunun bazı kurumları ve sınıfları reforme edilmiş ancak süreç tamamlanmamıştır. Tanzimat ile uygulamaya konan kanun ve yönetmeliklerle askerlerin genel refah durumunda iyileştirilmeye gidilmiştir. Özellikle 1843[15]'te çıkarılan kanun[16] ile ordu teşkilatının anarşik yapısı düzene sokulup, hiyerarşi yerleştirilmiş; var olan birlikler coğrafi olarak beş ordu (Dersaadet, Hassa, Anadolu, Rumeli, Arabistan) olarak yeniden teşkilatlandırılırken daha sonra bu orduların altıncı bir ordu (Bağdat) eklenmiştir. Ordu Asakir-i Mansure-i Muhammediye olan ismi yine bu dönemde Asakir-i Nizamiye-i Şahane olarak değiştirilirken redif birliklerinin adı ise Asakir-i Redif-i Şahane olur. Askere alım yöntemi ilk kez bu dönemde bir kanuna konu olmuş, 1846'da Kura

[15] 1843'e kadar hayat boyu askerlik yapma usulü hakimdir (Karal, 2007).
[16] Fransız ve Prıusya örnekleri incelenerek onlardan esinlenerek hazırlanılır.

Nizamnamesi çıkarılmış, bu kanun ile orduya asker temini düzene sokulmuştur (Uyar & Erickson, 2017, s. 325-326):

Yeni kanuna göre, her sene belirlenen tarihte sancaklardaki bütün yaşı gelmiş yükümlülükler bir resmi meclisin karşısında toplanacaklardı. Sağlık ve fiziki muayene sonrasında yapılacak kura ile yükümlüler iki gruba ayrılacaktı. Dolu kurayı çekenler Nizamiye askeri olarak düzenli ordu birliklerinde beş sene aktif görev (muvazzaflık) yapacak ver terhisleri sonrasında yedi sene Redif'e kaydırılacaklardı. Boş kura çekenler ise 26 yaşına kadar senelik kura çekimlerine katılacaklardı… Nizamiye ve Redif birlikleri doğrudan ordu komutanlarına bağlandığı için, 1843 öncesi Mansure ordusu Redif ordusu ayrımı ortadan kalkmıştı… Nizamiye birlikleri içinde bulunan durum ve ihtiyaçlara göre imparatorluğun her yerinde görev yapacak, Redif birlikleri ise sadece kendi eyaletleri içinde savunma ve iç güvenlik maksatları için kullanılacaklardı.

Musa Çadırcı, 1843-1846 yılları arasında yapılan düzenlemelerle Osmanlı İmparatorluğu'nun askerlik sistemi baştan başa değiştiğini söyler. Bu dönemde Ocak usulünden vazgeçilip yerine kura usulüne geçilir. Avrupa'dan ordu için artık sadece silah ve eğitim şekli değil kuruluş kadroları da ithal edilir: Bilgili ve disiplinli subay kadroların yetiştirilmesi için askeri okullar da bu dönemde önem verilirken ordunun piyade, süvari, topçu ve istihkam birlikleri Batılı örneklerine göre yeniden örgütlenir. Topçu birlikleri Prusya tarzına göre eğitilip yetiştirilirken piyade, süvari ve istihkam birlikleri için Fransız talimatları benimsenir (Çadırcı, 2008, s. 107).

Çadırcı'nın üzerinde durduğu başka bir husus ise iç güvenliği sağlamak amacıyla 1844'te Zaptiye Teşkilatı'nın kurulmasıdır. Bugünkü jandarma veya daha çok polis teşkilatını andıran bu örgüt iç güvenlik için tasarlanırken örgütten daha ziyade iç güvenliğin ordu haricinde bir kurum tarafından sağlanmasına ihtiyaç duyulması merkezi modern devlet için önemli bir adımdır. Karal ise daha önceki dönemde eğitim/talim ve Avrupa model alınırken bu dönemde Avrupa'nın kuruluş kadrolarının da model alındığını belirtir. Piyade, süvari ve istihkam birlikleri Fransız talimatnamelerine; topçu birlikleri Prusya subayları tarafından Prusya eğitimine göre yetiştiremeye başlanmıştır (Karal, 2007, s. 179).

Askere alım yönteminin bir kanun kapsamında ve detaylı bir şekilde ele alınmış olması Tanzimat döneminde askeri örgütlenme açısından önemli bir gelişmedir.

Özellikle ordu için gerekli askerlerin ocak sistemindeki gibi değil kura yöntemiyle ya da gönüllü usulüyle belirlenmesi dikkate değer bir gelişmedir. Olumlu yönde gelişmeler olması kanunun planlandığı ölçüde aktif ve kapsamlı kullanıldığı anlamıma gelmez ancak en azından bir önceki döneme göre ilerleme kaydedilir. Nizamiye- Redif birliklerindeki görev süresi birlikte düşünüldüğünde erkek nüfusun on iki yıl gibi uzun bir süre sosyal ve ekonomik hayattan uzak bırakıldığı dikkate değer bir husustur. Öte yandan redif birliklerinin sadece bulundukları bölgede savunma görevi verilmiş olmasına rağmen, büyük savaşlarda askerlerin farklı bölgelere de aktarıldığı bilinmektedir. Nizamiyeye beş yıllığına alınan köylü askerlerin düzenli ve disiplin ordu kurallarına tam bir uyum sağladığını düşünmek de oldukça güçtür. Ancak bütün bu olumsuzluklarla birlikte askere alım yönteminin kanunlaştırılması ve düzenli orduya asker temini yönünde önemli bir adım atılması nedeniyle örgütsel anlamda bir askeri devrimsel gelişme olarak değerlendirmek mümkündür.

Nihayet 1869 Nizamnamesi askeri hizmet süresini düzenlerken aynı zamanda alt yapısal birçok soruna yönelik de düzenlemeler yapar. Askeri okulların açılması veya ihyası, mektup gönderme, telgraf, buharlı gemi ile seyahat; itfaiye ve toplu taşımanın başlaması gibi birçok sorun düzenlenirken sadece merkez de değil taşrada da benzeri reformlar yapılması devletin alt yapısal düzenlemeleri de bu nizamnameyle ile düzenlediğini gösterir. Askeri hizmet süreleri ise dört yıl muvazzaf, altı yıl ihtiyat, sekiz yıl müstahfiz olmak üzere düzenlenir. Bu dönemde 210 bin kişi nizamiyede, 190 bin kişi ihtiyat, 300bin kişi ise müstahfızındır. Öte yandan ordunun beş askeri bölgeye bölünmesi hal ve asker arasındaki iletişimi de artıran bir konudur (Findley C. V., 2011).

Odile Moreau askere alım sisteminin kur'a yöntemine göre yapılmasının 1869'da kadar sürdüğünü ve bunun ise asker ve siyaseti, bir süreliğine de olsa birbirinden uzaklaştırdığını söyler. Aslında öncelikli olarak Yeniçerilik kaldırıldıktan sonra yerine kurulan ordunun, yeniçeri ocağı ile sürekliliği olup olmadığı sorusu üzerine bu değerlendirmeyi yapar. Ona göre Kur'a yöntemiyle askere alım, orduyu siyaset sahnesinden 1869'a kadar uzak tutarken aynı zamanda da subay ve asker ayrımının netleşmesini beraberinde getirir. Başka bir ifadeyle, subaylar ve askerler her anlamda birbirinden ayrılırken Tanzimat dönemi asker- subay arasına uçurum açıp iki

görev birbirinden tamamen ayrı değerlendirilir hale geldi; subayların terfii askerlerden bağımsız bir şekilde gerçekleşirken alaylı subaylar önceki dönemlerin tersine, hiyerarşi gereği seçilip askere alınır. Moreo'nin ilk sorusuna dönecek olursak yeniçeriler ile sonrasında kurulan ordu arasındaki süreklilikler açısından yeni orduda da bir "yeniçeri kültürünün", isyan eden askeri bir varlığın, olduğunu belirtir özellikle 1869 sonrası subay sınıfının yeniçerilerinden farklı olarak politize bir hedefe sahip olduğunu, subayların otokratik bir rejimi değiştirmek gibi hedefleri varken yeniçerilerin politize bir derdinin olmadığını belirtir (Moreau, 2010, s. 174-175). Öte yandan yeniçerilerin politize olmadığı da tartışmalı bir konudur.

Shaw ve Kural Shaw, Uyar ve Erickson'u destekler şekilde eyaletlerde merkezi yönetimi yaygınlaştırmanın başka bir deyişle merkezi devletin temellerinin atıldığı Tanzimat döneminde askeri yapının da merkezileşmeye çalıştığını belirtir. Ve bu amaçla eyaletlerde de düzenlemeye gidilir. 1841'de ordu ilk kez eyalet komutanlıklarına bölünür. Eyaletlerdeki komutanlıklara Serasker tarafından atanan ve Seraskere karşı sorumlu olan müşirler bulunurken böylelikle valilerin askeri denetimleri sona erer. Birlikler yedi coğrafi ordu olarak düzenlenirken ordunun alt birimlerinde farklılıklar görülür ordunun birimleri ve alaylarının piyade, süvari, topçu ve yedeklere göre bölünmesi yerelde farklılıklara örnek teşkil eder. Yeni askeri düzende, her piyade alayı birer binbaşı komutasındaki üç tabura bölünür; taburlar bölüklere, bölükler başlarında bir on basışın olduğu onar kişilik mangalara bölünmüştür: İki mangaya bir çavuş, dört mangaya bir mülazım, sekiz mangaya bir yüzbaşı komuta ederken alayın başında bir miralay bulunur; Süvari alayları altı takıma, topçu alayları da 12 bataryaya bölünmüştü (Shaw & Kural Shaw , 2017, s. 119). Shaw ve Kural Shaw ayrıca Osmanlı'da, garnizon kentlerinde (İstanbul, İzmir, Manastı, Sivas) ilk kez ikmal merkezlerinin olmasına da dikkat çeker: Ayrı ikmal merkezleri, bağımsız imal birlikleri demektir.

1844'te ilk zorunlu askerlik yasası ile modern orduları teşkil eden "halk ordularına" geçiş yapılır. Halk orduları Batı'nın Napolyon Savaşları'nda tecrübe ettiği ve modern ordular için gerek duyulan insan gücünün halktan karşılanması modelidir. Modern ordu tipine, kitlesel ordulara, başarı göstermesinin ardından Avrupa'da

yaygınlaşırken 1844[17]'te Osmanlı'da tecrübe edilmeye başlar. 1848 Kur'a Nizannamesi ile zorunlu askerlik sisteminin ayrıntıları belirlenir (Zürcher E. J., 2003, s. 91). Zorunlu askerlik sisteminin uygulanabilirliği nüfusun tam belirlenememesi ve askerlikten muafiyet[18] gibi iki önemli sorun bulunur ve bu sorun imparatorluğun sonuna kadar devam eder. Zorunlu askerlik sisteminin uygulanabilirliği kurumsal alt yapının da etkin düzeyde kurulmuş olmasını gerektirir. Devletin nüfus edemediği ya da kurumsal alt yapının gerekli işlevselliği kazanamadığı bölgelerde ise aşiret reisleri ya da yerelde güçlü aktörlerle iletişim kurarak asker toplama işlemi gerçekleştirilmiş. Devlet nüfus edemediği yerlerden gerekli insan gücünü de yerelin gücünü kullanarak temin etmeye çalışmıştır (Beşikçi, 2015, s. 10-11).

1848 Ku'ra Nizamnamesi ile ordunun kapasitesi 150.000 olarak belirlenir (Zürcher E. J., 2003, s. 91-92). 1868 de yeni askeri düzenlemeler ile ordu birlikleri nizamiye, redif, muhafız[19] olmak üzere üç; düzenli ordu ise iki sınıfa ayrılır: dört yıllık normal hizmet için silah altındaki muvazzaflar ve ihtiyat adında iki yıllık süreçlerde yerel redif tabularında daimî olarak görev yapanlar. Böylece ordu kapasitesi 150.000 nizamiye, 60.000 faal ihtiyat olmak üzere 220.000dir.

Bozaslan askeri bürokrasinin bu dönemde yüksek miktarda maaş alırken vasatlıktan öte bir başarı kaydedemediğini iddia eder. Kırım Savaşı'nda askerlerin aldığı maaşlardan örnek vererek iddiasını pekiştirir: Kırım savaşında bir Osmanlı askeri 20 kuruş, bir albay1.800 kuruş ve bir general 70bin kuruş kazanır ki general maaşı Rus ordusundaki meslektaşının sekiz katıdır. Bu ise aslında yeniçeriler yerine yine yeni bir askeri kast sistemi demektir (Bozaslan, 2015):

Avrupalı generallere emanet edilen askeri tatbikatlar yardımıyla gelişmiş silahlar kullanmaya ve başarılı olmaya çabalayan devletin uğraşları, ordunun, neredeyse bütünüyle başıbozuklardan, yani kuşkusuz "kayıtlı olarak askere alınmış" olsa da disiplinsiz paralı

[17] Yıllık asker ihtiyacı 25bin (Karal, 2007).
[18] Askerlikten muafiyet bireysel veya grup olmak üzere ikiye ayrılır.
[19] Mustahfız ihtiyatı ise ordunun en az faal ve en kötü silahlanmış bölümünü oluşturuyordu. Savaş zamanında cephede yer alması beklenmiyor, fakat düzenli ordu ile ihtiyatlar cephede iken daha çok garnizon görevleri ile genel olarak düzenin sağlanmasıyla ilgili işleri üstlenmeleri düşünülüyordu. Nizamiye/redif birliklerinde hizmet yapmış olan bedenen nispeten yeterli askerlerden oluşuyordu. Bunlar otuz iki ila kırk yaş arasında sekiz yıl hizmet yapıyorlardı. Toplam sayıları 300.000'di (Zürcher E. J., 2003, s. 92).

asker çetesinin bütün özelliklerini taşıyan askerlerden ya da kurbanlık olarak toplanmış deneyimsiz askerlerden oluştuğu izlenimini silmeye pek yetmez.

Kırım savaşı örneğinden devam etmek gerekirse Osmanlı ordusu, savaşa zamanında kuzeyden gelenler ve gönüllülerle birlikte 480.000 civarındadır. Bu sayınının 123.000'i az da olsa eğitimli ve görece tecrübe sahibi Nizamiye askeridir. Ordunun eğitim, tecrübe ve silah açısından en iyi birliklerini, Şehaneci taburları oluşturur: Topçu sınıf ve seçme askerlerden kurulu yivli Minie tüfekleriyle teçhiz edilmişlerdir. Fakat ordunun geri kalanı için aynı şeyi demek mümkün değildir. Eğitim, silah ve teçhizat dahil redifler ve başıbozuklar Nizamiye birliklerine göre çok geridir (Uyar & Erickson, 2017, s. 328). Başka bir deyişle dışarıdan bakıldığında ordu, iki farklı ordu görünümündendir.

Eğer bu çalışma bir savaş incelemesi olsaydı, topyekûn savaşın kaynaklarını inceleyen bir çalışmanın Kırım Savaşı'nı detaylı olarak incelemesi gerekirdi. Çalışmada spesifik bir savaşın incelemesine yer verilmediği gibi Kırım Savaşı incelemesi de yapılmayacaktır. Ancak Kırım Savaşı ilk modern savaş mı, modern dönemin ilk topyekûn savaşı mı sorunsalının savaş araştırmaları için önemli bir çalışma alanı olduğunu altının çizilmesi gerekmektedir. Öte yandan Kırım Savaş'ı sadece Osmanlı tarihi için değil Avrupa tarihi açısından da önemlidir. Uluslararası ilişkiler açısından İttifakların değiştiği, yeni ittifakların kurulmaya başlandığı bir döneme geçilir. Hem Amerikan İç Savaşı'nda hem de Kırım Savaşı'nda örnekleri görülen bu yeni "modern" savaş tipine uygun bir şekilde değişim eğilimi Avrupa ordularında gözlemlenirken Birinci Dünya Savaşı'na giden yolun da belirginleştiği bir döneme kapı aralar.

Osmanlı açısından Kırım Savaşı ise yeni düzenli ordu kurulmuş, belirli bir ilerleme kaydedilmiş ancak eksikleri tamamlanmamış bir orduyla savaşa gidilmiştir. Savaş sonrası Batı'ya hâkim olan orduların yapısını değiştirme eğilimi ise Osmanlı'da görülmemiştir. Savaş'ın detaylı bir değerlendirmesi yapılarak yeni modern savaş tipine uygun bir örgütsel ve savaş teknolojisine doğru bir yol izlenmesi rasyonalist bir eğilim olacakken hem örgütlenmedeki, redif sistemindeki hem de diğer yapısal sorsunlar ihmal edilmiştir (Uyar & Erickson, 2017, s. 363).

1870'te hazırlanmaya başlanan 1871'de yayınlanan askerlik kanunu 1908'e kadar temel çerçevesini koruyarak yürürlükte kalması açısından önem arz eder. Kanun yedi bölümden oluşurken yetmiş yedi maddeden oluşur. Kur'ayı atlatan veya askerlik hizmetinden kaçmak için hileye başvuranlara yapılacak işlemler; kendi yerine başkasını gönderenler, gönüllülerin orduya alınma şartları; muafiyet vergisini ödeyenler ile ilgili koşullar; askere alınmanın genel kuralları; askeri hizmetten muafiyet nedenleri (Zürcher E. J., 2003, s. 92). Kanun bölümlerine dikkat edildiğinde askere alınmaya dair kapsamlı bir kanun olduğu görülür. Detaylı ve kapsamlı bir askere alım kanunu ile usulsüzlüklerin ve adaletsizliklerin önüne geçmenin hedeflendiğini iddia etmek mümkündür. Bunun yanı sıra düzenli askere alım sistemi ile asker hacminin artırılması da hedeflenir.

Osmanlı da askeri gelişmeler açısında önemli bir diğer konu okullardır. Eğitim, toplumların ve askerlerin Batılılaşma yolunda önemli bir araçtır ve eğitim merkezi ulus devlet yapılanmasında merkezi otorite tarafından yürütülen bir iştir. Son dönem Osmanlı da eğitim merkeze bağlanma çabası ve toplum geneline yayılma girişimleri dikkate değerdir. Eğitim bir "makbul vatandaş" yetiştirme aracıdır. Askeri eğitim de makbul vatandaş yetiştirmenin yanı sıra makbul askeri yetiştirmenin bir aracıdır. Aynı zamanda Batı'da askeri teknolojinin üretim olarak transferi için de mühendislik okulları örneğinde olduğu gibi önemli kurumlardır. Osmanlı'da Avrupa askeri tekniklerinin öğretildiği ilk iki eğitim kurumu 1773'te açılan Mühendishane-i Bahri-i Hümayun ve 1795'te kurulan Mühendishane-i Berri-i Hümayun 'dur.

Son dönem Osmanlı'da askeri okullar her kademeye yayılmaya başlamıştır. Batı tarzı, Batılı eğitmenler istihdam etme eğilimi de artış göstermiştir. Özellikle Tanzimat döneminde eğitim ordu ve toplumu Batılılaştırmak için kullanılmış ve bu yönde oldukça büyük yatırımlar yapılmıştır. Eğitim bundan sonra Osmanlı için süreklilik arz eden bir konu haline dönüşür. Moreau, İmparatorluğun dört bir yanına yayılan okulların devletin merkezileşmesinde önemli bir yere sahip olduğunu belirttikten sonra tedricen basit seviyeden üst seviyeye başlı başlına askeri okullar piramidi oluşturulduğunu söyler(Moreau, 2010, s. 43):

Ortaokul seviyesindeki rüştiyeler (1838), yüksek okullara öğrenci yetiştiren hazırlık okulu olan idadiler (1846), Tıp okulu Mekteb-i Tıbbiye (1827), Mekteb-i Harbiye (1934), kurmay okulu Erkan-ı Harbiye Mektebi (1845), ve deniz harp okulu Mekteb-i Bahriye (1838).

Mühendishane-i Berr-i Hümayun, 1847'de Topçu Harbiye Mektebine dönüşürken 1871'de ise Harbiye Mektebiyle birleşir. Askeri eğitim konusunda kurumların ismi yıllar içinde değişse veya bazı okullar diğer okulların alt bölümü haline gelse de Osmanlı askeri eğitiminde genel problemini II. Abdülhamit döneminin önemli paşalarından Sait Paşa her çeşit askeri eğitimin harp okulu ya da mühendishane de toplanmış olmasında bulur. Kurmayların ve subayların liyakatli olması iyi okullarda eğitim almasına bağlıdır ve Batı'da piyade okulu, süvari okulu, topçu okulu, mühendis okulu, kurmay okulu gibi çeşitli uzmanlık alanlarına yönelik ayrı ayrı eğitim kurumları varken Osmanlı'da her türlü eğitimin sadece iki kurum tarafından verilir. Öte yandan Sait Paşa genel bir askeri eğitimin nasıl olması gerektiğini de tarif eder (aktaran: Karal, 2000, s. 367-368):

Askerî millette, askerlik yapabilecek durumda olan herkesin ve fiilen, askerlik etmesi lâzımdır. Bundan başka askerlik eğitiminin de çok iyi olması gerekmektedir. Askerî eğitimden maksat şudur: acemi erlerin askerlik vaziyetini, yürüyüş ve hareketleri bilmeleri, bölük ve tabur talimleri görmeleri, silâh kullanmayı öğrenmeleri icab eder. Bundan sonra, piyade, süvari ve topçu kuvvetlerinin, birleştirilerek liva, fırka, kolordu talim ve manevralarını icra etmeleri lâzımdır. Hulâsa, asker eğitiminden maksat, bütün askerî kuvvetleri muharebeye hazırlamak demek olduğundan erler ve subaylar harbin her türlü hareketlerine alıştırılmış olmalıdır. Bu kaidenin terkedilmesi askerliğin terkedilmesi demektir.

Akad ise askeri eğitim konusunda genel bir özet sunarken son dönem Osmanlı'nın da genel bir panorama çizer. Son dönem Osmanlı'da süreklilik arz eden politikalar olarak her düzeyde askeri okulların açılması ve okulların sürekli olarak ihtiyaçlar doğrultusunda yeniden düzenlenmesine rağmen subay ve alt yapı eksiklikleri giderilmez. Ordu birlikleri aynı subay eğitiminden geçmediğ, alaylı ve mektepli subayların bir arada yer alması nedeniyle tek bir doktrin belirlenip uygulanamamış, subay kadrolar aynı anlayış çerçevesinde yönetilememiştir. Ancak subay kadrolar başta olmak üzere askerlerin donatılması yönünde önemli yollar kat edilmiştir. Alt yapısal eksiklik çalışmanın birçok yerinde bahsedildiği üzere ordunun sefer zamanında ulaşım, iletişim, haberleşme alanındaki eksiklikler; beslenme,

barınma, ikmal olanakları olarak sıralanabilir. İkmal ilse modern kitlesel orduların bel kemiğini oluşturur. Osmanlı'da belirgin olarak hissedilen bu eksikliklerin savaşlar açlık ve hava koşulları, kötü beslenme ve hastalık nedeniyle savaşlarda ölen asker sayısı cephede ölen asker sayısıyla yarışır haldedir. Örnek vermek gerekirse Birinci Dünya Savaşı'nda ise cephede düşman ateşiyle ölen 300 bin askere karşı 500 bin askerin kötü beslenme ve hastalık nedeniyle öldüğünü kaydetmek yeterli olur. O dönemde bunlar tüm orduların sorunuydu ve en zengin ordular bile bu sorunları yaşıyordu ama Osmanlılar ölçüsünde değil (Akad, 2018, s. 163).

Son dönem Osmanlı'da askere alım veya zorunlu askere alım sisteminin görece olarak benzeri şekillerde yürütüldüğünü iddia etmek mümkündür. Genel amaç, yeni kurulan ordu için asker ihtiyacını karşılamakken diğer yandan liyakatli subayların yetişmesini sağlamaktır. Askeri okullar subay yetiştirme amacıyla kademeli olarak açılmaya başlarken teorik olarak sıradan er temini için 1848'de zorunlu askerlik sistemi uygulanmaya başlanır. Osmanlı da askerlik hizmeti yirmi yıla varabilen neredeyse bir ömürlük bir "hizmet şeklidir." Askerler nizamiye, ihtiyat, redif, müstahfiz olarak sınıflandırırken askerlik genel olarak üç ile beş yıl arası bir nizamiye görevi, iki ile altı yıl arası bir ihtiyat hizmeti, dört ve yedi yıl arası bir redif hizmetinin ardından iki ile sekiz yıl arasında bir müstahfiz hizmetini şeklinde yürütülür (Quataert, 2009, s. 225):

Bir asker, nizamiye askeriyken cephede ya da başka yerde hizmet edebilirdi, ancak yasal olarak nizamiye askerliği sonrasında hizmetin geri kalanı, harp zamanı hariç, askerin kendi memleketinde ifâ ediliyordu. İhtiyat askerleri, çevrelerinde redif birlikleri kurulacak disiplinli, eğitimli birlikleri sağlayacaklardı. Redifin ise taşrada kolluk kuvveti olması ve yerel kanunu ve asayişi tesis etmesi hedeflenmişti.

Tanzimat dönemi askeri teknoloji açısından ele alındığında ise önceki ve sonraki dönemlerden çok farklılaşmadığı görülür. Genel olarak Batı'dan ithalat yönüyle "en yeni olanı en iyi olandan al" politikası devam ederken içeride de Tophane-i Amire'ye bağlı fabrikalar da yerli üretimi geliştirmek amacıyla ıslah yoluna gidilir. Karal, yine bu dönemde en yeni modelde top, tüfek, mermi ve diğer askeri ekipmanların üretilmesi amacıyla askeri alana faydası olacak her türlü makinanın fabrikalara getirtilmeye çalışıldığını söyler (Karal, 2007, s. 185).

Tophane-i Amire Fatih Sultan Mehmet döneminde kurulmuş, Osmanlı'da ağır silah imalatının merkezi olmayı imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. II. Mahmud, Sanayi Devrimi öncesi hayvan gücüyle yapılan daha sonraları buhar makinalarıyla top mekanizmaları için sipariş vermiş, Prusyalı danışmanların da yönlendirmesiyle orduda kullanılan topların çaplarına standart getirilmesini emretmiştir. II. Mahmut döneminde top üretimi için sipariş edilen buhar makinaları Abdülmecid döneminde kullanılmaya başlanırken top çaplarına standart getirme çalışmaları devam etmiştir. Öte yandan Topçu birlikleri uzun yıllardır Fransız usullerine göre eğitilirken 1841 sonra Prusya tarz top döküm tarzına geçiş yapılmıştır. 1860-1876 yılları arasında hem İngiltere'den hem de Prusya'dan yüzlerce son teknoloji[20] istihkam ve sahra topları ithal edilir. 1870'lere kadar İngiltere teknik ve mekanik açıdan en büyük tedarikçi olan İngiltere yerini Almanya'ya bırakır (Tetik, 2017, s. 141-147).

Genel kanının aksine Osmanlı Batı'da meydana gelen askeri teknolojiyi yakından takip eder. Kimi silahların üretildiği ülkelerden ilk ithalatçı olduğu örneklere de rastlanır. Yüzyılın ortasına kadar egemen tüfek olan çakmaklı tüfek yerini önce kapsüllü tüfeklere daha sonra da şişhane tüfeklerine[21] bırakırken Osmanlı daha Abdülaziz zamanında bütün orduya bu silahları kullanılması yönünde talimat verilir. Prusya'dan sipariş edilen şişhanelerin yanı sıra eski tüfeklerin de askeri fabrikalarda şişhane tüfeği haline dönüştürülmeye başlanır. Prusya'nın 1860 sonrası iğneli tüfeği[22]icat etmesi ile de bu tüfeği sipariş veren ilk ülke Osmanlı olur. Öte yandan yine bu dönemde toplar Prusya'dan Krupp fabrikasından ithal edilir (Karal, 2007, s. 185).Osmanlı'nın iğneli tüfeğin ilk siparişini veren ülke olması, yivli tüfeklere geçişte tereddüt yaşanması[23] ve sonrasında yivli ve kapsüllü tüfekler karşısında başarısız olunması etkili olmuş olabilir. Askeri teknoloji ise üstünlük sağlayan bir silahta geri kalmanın, yakalanması zor bir üstünlük kazandırdığı bir alandır.

[20] Dövme ve dökme çelikten üretilen hem kuyruktan hem de ağızdan dolan toplar.

[21] Namlusu altı yivli tüfek veya toplara verilen isim.

[22] Dakikada 15- 20 kurşun atabilen bu tüfeklerden Osmanlı Şinayder, Martin ve Vinçester tüfeklerinden ilk aşamada beş yüz bin civarı bir satın alma gerçekleştirir (Karal, 2007, s. 185).

[23] Fatih Tetik, Kapsüllü ve yivli tüfek imal teknolojisinin Avrupa'da gelişme aşamasında olduğu için Osmanlı yönetimi 1847'ye kadar kapsüllü ve yivli tüfek imaline temkinli davranıp ve beklemeyi tercih ettiğin söyler (Tetik, 2017, s. 153)

Yüzyılın son çeyreğine kadar hâkim olan durum Fransa, İngiltere ve Belçika'dan alınan silahların Tüfekhane ve Zeytinburnu Silah Fabrikasında önce çakmaklıdan yivliye, daha sonra yivliden iğneli tüfeğe çevrildiği başka bir deyişle eski teknoloji transferi yapılıp yeni teknoloji tüfeklerle değiştirildiği bir durum söz konusudur. Öte yandan Abdülaziz döneminde tüm ekonomik sıkıntılara rağmen kişi ya da şirketlere borçlanma yoluyla yeni askeri ekipmanların ithal edilmesini sağlamış, üretilebilenlerin yerli fabrikalarda üretilmesi, hammadde olanların imaline, askeri amaçlarla demiryollarının yapılması gibi hususlara önem verilmiştir (Ünal, 2006, s. 103). Yine Abdülaziz tarafından Amerika'dan 600 bin civarı Amerikan yapımı Martini- Henry sipariş edilmiştir.[24] Martini Henry'nin özelliği Birinci Dünya Savaşı'na kadar hem Osmanlı askerinin hem de direnişçi grupların başlıca silahı olmaya devam edecek olmasıdır (Tetik, 2017, s. 156).

4.2.2. II. Abdülhamit'ten Birinci Dünya Savaşı'na Askeri Devrimsel Gelişmeler

Son dönem Osmanlı'da savaşların hezimetle sonuçlanması, ardından orduların yeniden ıslahat edilmesi, tekrar bir savaşa girilmesi ve tekrar bir hezimet ve yine bir ıslahat dönemi şeklinde bir döngü olduğunu iddia etmek mümkündür. Birtakım ıslahatlar yapılır ardından bir savaş olur, savaşta başarısızlık elde edilir ve yeniden ıslahatlar yapılmaya başlar. Örnek vermek gerekirse Tanzimat döneminde örgütsel ve teknolojik alanda yapılan düzenlemelerin yeterli olmadığı Kırım Savaşı'nda belirginleşir. Bu döngü imparatorluğun sonuna kadar devam eder. Islahatlar bu haliyle iki ileri bir geri veyahut yerinde sayan bir görünüm arz eder zira savaşta başarı elde edebilecek herhangi bir askeri devrimsel gelişme yaşanmaz. Örgütsel anlamda düzenlemeler birey eğitimi, talim – terbiyeye gibi hususlara takılırken teknolojik yenilikler de yine teknoloji transferi ve ekipmanların kullanım tecrübesizliği gibi konular imparatorluğun sonuna kadar çözüme kavuşmaz. Başka bir deyişle Osmanlı ordusunun son dönemdeki genel görünümü kurumsal yetersizliklerin bireysel isteksizliklerle bütünleşmesidir.

[24] 1865-1880 yılları arasında silahın uzun menzilli, hafif, sağlam ve kullanımı kolay olması nedeniyle bu teknoloji transferi yapılmaya devam eder.

Altyapı, ulaşım, ikmal sorunları, lojistik sorunlar, askerlerin tecrübesiz ya da eğitimsiz olması gibi hususlar son dönemde savaş kaybedilme sebeplerinin başında gelirken bu sorunların İmparatorluğun sonuna kadar devam ettiği görülür. Her ne kadar eğitim kurumları açılmış olsa da bunlar Batı'ya oranla az; eğitim olarak yetersiz kalır. Yine de mektepli subayların varlığının az da olsa kurulan okullar sayesinde olduğu unutulmamalıdır. Öte yandan alt yapı, ulaşım, haberleşme bunlar devletin ekonomik durumu ve kapitalist gelişmede geride olmasının savaş alanına yansıması olarak değerlendirilebilir. Modern savaşlar, kitlesel ordular diyebileceğimiz modern orduların askerin silahlandırılması, barınması, doyurulması ve giydirilmesi gibi hususları beraberinde getirirken giyimden silaha her şey aslında üretim ile alakalı olduğunu görülür. Silah, barınma, üniforma gibi konular doğrudan asker ile ilgili iken ulaşım, iletişim, ikmal konuları da dolaylı yoldan savaşan askerin başarı sağlaması ile ilgilidir. Demiryolları ve telgrafın o dönemde savaşta başarı unsuru olduğunu iddia etmek mümkündür. Zürcher nüfus, bütçe, demiryolu gibi hususları karşılaştırmalı olarak verisel olarak inceledikten sonra Osmanlı savunması için şu vurucu değerlendirmeyi yapar (Zürcher E. J., 2005):

Osmanlı İmparatorluğu'nun kendini etkin bir şekilde savunma konusunda gösterdiği başarısızlığı tartışırken bu sayıları[25] *da akılda tutmak gerekir. Yedi kat daha zengin, beş kat daha kalabalık, kömür üretimi neredeyse otuz kat daha fazla ve demiryolu on bir kat daha büyük olan Rusya gibi bir ülke ile mücadele sonrası ortaya çıkan bu sonuca kim şaşırabilir ki?*

II. Abdülhamit askeri yapının tümünü Batılılaştırmak amacına sahip olsa da mali yetersizlikler topyekûn bir değişim yapmasına engel olmuş, padişah da tüm gücünü kara ordusunu güçlendirmek için kullanmıştır. İmparatorluğunun ilk yılları askeri konularda ilerleme kaydetmek için büyük çabalar harcamıştır. Öncelikli olarak padişah kendisini başkumandanlığa getirerek tüm gücü elinde bulundurmaya başlar; mevcut seraskeri ise askeri konularda ikinci kademeye geçirir. Askeri durumu

[25] 1900lerin başında Osmanlı bütçesi yaklaşık olarak 330 milyon iken İngiltere 1680 milyon; Fransa 1831 milyon; Rusya 2113 milyondur. Bir diğer sayı nüfus ile alakalıdır. 1901 yılında tahmini olarak Osmanlı nüfusu yaklaşık olarak 26 milyon iken İngiltere 42.5 milyon; Fransa 38.5 milyon; Rusya 126.4 (veri 1897'ye aittir); Almanya 56.4 milyondur. Zürcher'in endüstriyel üretim değerlendirmesi için önemli bir ham madde olması açısından önem verdiği kömür üretimi ise 1900 yılında Osmanlı'da yaklaşık olarak 0.6 milyon ton; İngiltere 229milyon ton; Fransa 33.4 milyon ton; Rusya 16.2 milyon tondur (Zürcher E. J., 2005, s. 68-71).

incelemek ve gerekli değişiklikleri yapmak için Teftiş- i Umumi-i Askeri Komisyonu Ali'si adlı bir kurum kurduran padişah başkanlığını da kendi üstlenir. Öte yandan von der Goltz örneğinde olduğu gibi yabancı askeri danışmanlardan faydalanılırken Alman etkisi hem imparatorluğu hem de orduya bu dönemde güçlü şekilde nüfuz eder. Silah sanayii Alman sanayine dayandırılırken kilit öneme sahip yerlerde Krupp marka silahlar kullanılır. Örneğin Krupp şirketinin üretmiş olduğu büyük toplar boğazların savunmasında tercih edilerek İstanbul ve Çatalca'ya yerleştirilir (Uyar & Erickson, 2017, s. 297-298).

Bu dönem alaylı ve mektepli subaylar arasında çekişmenin de arttığı bir dönemdir. Alaylı subayların Yeniçeriler dağıtıldıktan sonra yeni kurulan orduya "yeni düzene uyum sağlayan yeniçerilerin" aktarılanlar olduğunu iddia etmek mümkündür. Tahmin edilebilir bir hususdur ki alaylı subaylar Batılı tarzda eğitim almış ve daha "disiplinli" olan mektepli subaylarla tam bir zıtlık içindedir. Alaylı subayların tasfiyesi ise ancak Balkan Savaşları'ndan sonra mümkün olmuştur (Akad, 2009, s. 154). Osmanlı ordusunun eğitim hususunda yetersizlikleri ya da kurumsal azlığı aslında sadece subay sınıfının ordu içinde mevcudiyetinin azlığı ile sınırlı değildir. Örneğin Akad, astsubay ve teknik personel konusundaki yetersizliğin ordunun yönetimini zorlaştırdığını söyler. Bir subayın işleri yaptıracağı bir çavuş bulmasının zor olması ilerde aksamanın en temel nedenleri arasındadır. Teknik sınıf olarak sadece topçuların görece yeterli olduğunu belirten Akad, topçuların daha düzenli ve disiplinli birlikler olduğunu, Batılılaşma süreci boyunca yeni düzenin öncüsü olduklarını belirtir. Yine Akad, Osmanlıların yüzyıl boyunca başarısız olmalarında komota birliğinin olmaması ve emniyet prensibinin uygulanmamasını da savaşların kaybedilmesinde önemli rol oynayan askeri yetersizlikler olduğunu belirtir (Akad, 2009, s. 157).

Bu dönemde de çeşitli nizamnameler çıkarılarak askerlikle alakalı birçok husus düzenlenmeye çalışılmıştır. Amaç önceli dönemde olduğu gibi Batılı tarzda modern bir kitlesel ordu kurmak için bu orduyu oluşturan askerlerin temin ve seçimi önemli bir konu olmaya devam etmiştir. Daha önceki dönemlerde de düzenleme yapılan askere alım yöntemi II. Abdülhamit döneminde de üzerinde durulan önemli konulardan biridir. 1886'da düzenlenip genişletilen sistemde askerlik hizmetini 20 yaşından büyük tüm Müslüman erkeklere yaymak amaçlanmıştır. Askerlikten muaf

kesimlerin[26] varlığı insan kaynağı sorununu artırırken özellikle İmparatorluğa gelen Türk göçmenler ordu için iyi bir insan kaynağı sağlar. Son durumda askerlik: üç yıllık fiili hizmetten sonra, altı yıllık ihtiyat, dokuz yıllık redif ve son olarak iki yıllık sivil savunmayı kapsayan yirmi yıllık bir hizmete çevrilmiştir (Shaw & Kural Shaw , 2017, s. 298).

1886 tarihli askere alma kanunu 1909'da yapılan ara düzenlemeler haricinde 1914'e kadar genel olarak yürürlükte kalır. Aslında 1846, 1870, 1886, 1910 askerlik kanunlarının birbirilerinin geliştirilmiş ve şartlara uygun düzenlenmiş halleridir. Genel olarak 1886- 1914 yıllarının 1886 kanunun uygulanması, uygulamadan doğan aksaklıkların düzeltilmesi ve eksiklerin tamamlanması şeklinde geçmiştir (ATASE, 1994, s. 46). 1914'te çıkarılan askerlik kanunu ise 1927 askerlik kanununa kadar devam eder. 1914 kanunu redif birliğinin kaldırılması, bedel karşılığı askerliğin savaş zamanında iptali, muinsizler de askere alınmaya başlanmış[27], yirmi yaşını gelen her gencin askere alınması, yirmi beş yıllık askeri sürenin yirmi yılı muvazzaf kalan beş yılını müstahfız olarak tamamlaması gibi çeşitli düzenlemeler yapılmıştır (Özgen, 2006, s. 38).

1886 tarihli askerlik kanununu 1870'teki kanunun günün şartlarına göre yeniden düzenlenmiş halidir. Örneğin 93 Harbi'nde asker bulma konusunda yaşanan sorunları gidermek için 1880- 1881 bazı düzenlemeler yapılması sonucunda asker mevcudiyeti artış göstermiştir.[28]1886 Askerlik Kanunu ile (ATASE, 1994, s. 31-46):

- *Askerlik hizmeti eskiden olduğu gibi 20 yaşından itibaren başlayacak, 20 yaşına giren her erkek Müslüman kişi askerlik yükümlülüğüne girmiş olacaktı.*
- *Nizamî askerlik hizmeti silâh altına girildiği günden itibaren başlayıp altıncı yılın sonunda sona erecekti. 20 yıllık askerlik hizmetinin ilk 6 yılı nizamiyede yani muvazzaf olup, silâh altında, onu takip eden 6 yıl rediflik hizmetinde, ondan sonraki 8 yıl ise müstahfazlıkta geçecekti.*

[26] Eğitime devam eden öğrenciler, Hicaz, Bingazi, Trablusgarp, Arnavutluk, Necd ve İstanbul halkları, Kürtler ve Araplar askerlikten muaf tutulmuştur.

[27] Muinsizler Osmanlı'da memlekette, kendisi haricinde bakacak kimsesi olmayanlara verilen addır. Muinsizler askere alınmazlar.

[28] 1877-1878 yıllarında, nizamiye, redif ve müstahfiz birliklerinden 800bin asker toplanabilirken yapılan düzenlemelerle 1880-1881 yıllarında 168 bini nizamiye olmak üzere 302 bin civarında daimi ordusu, yine yaklaşık bir milyon kişilik de sefer gücüne ulaşılır (ATASE, 1994, s. 29).

- *Askerlik hizmeti eskiden olduğu gibi 20 yaşından itibaren başlayacak, 20 yaşına giren her erkek Müslüman kişi askerlik yükümlülüğüne girmiş olacaktı.*
- *Asker alma işlemi için altı ordu bölgesine ayrıldığı, her ordu dairesinin dört fırka, iki tugay, her tugayın iki alay, her alayın dört tabur, her taburun da dört bölük bölgesine ayrıldığı belirtilmiştir.*
- *Gönüllü askerlik hizmetini kabul edenler istedikleri alay ve taburda istihdam edileceklerdi. Bunlara ayrıca devlete sadakatle hizmet edeceklerine dair yemin ettirilecekti.*
- *Daha önceki askeri kanunlarda düzenlenen askerlikten muafiyet konusuna 1886'da da ele alınmış ve yaklaşık olarak muafiyetler konusu devam etmiştir.*
- *1846 düzenlemesinde bedel-i şahsi olarak düzenlenen, 1870'te bedel-i şahsi ve bedeli nakdi olarak düzenlenen bedelli askerlik, 1886'da bedel-i nakdiye çevrilmiş ve bedel olarak elli adet Osmanlı altını belirlenmiştir.*

Muafiyet konusunu 1846 yılından beri çözüme kavuşamamış bir konu olmakla birlikte eşit yurttaşlık ilkesi gereği bir türlü asker alanda etkinleştirilememiştir. Osmanlı, büyük oranda bir nüfusu askerlik hizmetinden muaf olması hem daimî orduda hem de sefer zamanında yeter miktarda asker temin edilememesine neden olur. Osmanlı klasik döneminden itibaren askere alımlarda sorun teşkil eden bir husus ise aşiretlerden asker toplanmasının zorluğudur. Bu sorunun önüne geçmek ve aşiretlerin askerlik yönünde faydalanmak için 1890 yılında bir yasa çıkarılmış ve Hamidiye Süvari Alayları kurulmuştur. Kuruluştan itibaren sayıları artan alayların sayısı 1908'de atmış dörde ulaşırken 1910 yılında Aşiret Alayları olarak isimleri güncellenir. Kanun kapsamında askerlerin temini şu şekilde yapılacaktır (ATASE, 1994, s. 45):

Her aşiret kendisine lâzım olan erleri kendi içinden temin etmek zorunda olacaktı. Bu erlerin askerlik yaşı 17'den başlayıp 40 yaşma kadar devam edecekti. Askerliklerin ilk üç yılı "iptidaiye", sonraki üç yılı "efradı nizamiye" ve sonraki 17 yılı da "redif efradı" olmak üzere toplam 23 sene olacaktı.

Aşiretlerden asker toplanıp alaylar oluşturulması sadece askere alım alımla alakalı bir husus değildir. Devlet, aşiretlerle iş birliği yaparken onların güçlerini ve belirli bir nüfus üzerindeki etkisini de kabul etmesi anlamına gelir. Bölgenin

savunmasını bir şekilde başka bir güce devretmek ya da bir gücün asker toplama hususunda aracı kılmak merkezi ulus devlet olmak ile çelişir durumdadır. Ancak o zaman için merkezi devletin, hakimiyeti altındaki bölgelerin hepsinde, eşit oranda halkı devletin resmi ideolojisine göre doğrudan yönlendirebilecek bir söylem gücüne sahip olmadığını kabul etmek gerekir. Devlet, kendi ideolojisini eğitim ve askerlik gibi iki önemli aygıt vasıtasıyla halka iletirken iki aygıtın etkin şekilde ulaşmadığı bölgelerde genç erkekleri askere almak konusunda sorunlar yaşanması olağandır. Bu noktada ise aşiretlerle ile iş birliğine gidilmesi pragmatist bir harekettir.

III. Selim döneminden itibaren modern orduya geçişte yardımcı olması için başvurulan yabancı danışmanlar konusu II. Abdülhamit döneminde de devam eder. Osmanlı ordusunda Alman etkisi II. Abdülhamit döneminde daha belirginleşse de II. Abdülhamit öncesinde de Osmanlı ordusunda Alman etkisi mevcuttur. III. Selim, Prusyalı Albay von Goltz'nin topçu birliklerini incelemesini istemiş, II. Mahmud modern düzenli orduya geçişte Prusya ordusunu inceletmiştir. 1836'da Moltke başkanlığında Prusyalı bir heyet Osmanlı'ya gelirken 1882'ye kadar aktif bir Prusya etkisinden bahsedilemez. Ancak 1880'de artmaya başlayan Alman etkisi imparatorluğun sonuna kadar artarak devam eder (Ortaylı, 1981, s. 58). II. Abdülhamit'in iktidarından bir yıl sonra meydana gelen 93 Harbi'nden hemen sonra padişah orduda ıslahatlar yapılmasını ister. Orduda yeniden bir ıslahat dönemi başlarken yapılacak yenilikler için de yine yabancı danışmanlara başvurulur. Von der Goltz, Goltz Paşa, öne çıkan isim olur. Goltz Paşa genelkurmay başvekilliği görevini üstlenirken köklü ıslahatlar yapması beklenirken Padişah'ın ıslahatları uygulanması hususunda tüm yetkileri kendinden toplaması nedeniyle, dar bir çerçevede yenilikler yapabilmiş; planlanan düzenlemeler padişahın engellerine takılarak kâğıt üzerinde kalmıştır.

Bir seferberlik nizamnamesi hazırlandı; hazar ve yedek kuvvetler için talim ve terbiye esasları tesbit edildi. Rumeli ve Batı Anadolu için haritalar resmedildi. Kurmay subaylar için, pratik çalışma programları hazırlandı. Orduyu harb hareketlerine hazırlamak maksadiyle gerekli harp oyunları şamaları tanzim ettirdi. Fakat Abdülhamit II. yeni talim ve terbiye usullerinin yürütülmesi için gerekli iradeyi vermedikten başka, Kurmay subaylarının yetiştirilmesi için tesbit edilmiş olan pratik çalışmalar programını da kabul etmedi (Karal, 2000, s. 367).

Goltz Paşa'nın yapmaya çalıştığı reformları anlamak için onun askeri düşüncelerine bakmakta fayda var. Prusya'nın militarist tutumunu göstermesi açısından da dikkate değer çalışması *Silahlanmış Ulus* onun temel çalışmasıdır. Ona göre modern savaş, ordular arasında değil karşı karşıya gelen ulusların birbirine karşı topyekûn seferber olacağı bir çatışma şeklidir ve sadece bağımsızlığını her daim savunmaya hazır olan bir ulus güvendedir. Var olmanın değerini başka bir deyişle bir ulus olma bilincine sahip uluslar savaşmak kaçınılmaz olduğunda sahip olduğu değerlerin koruyucusu olmasının bilinciyle hareket edecektir. Goltz Paşa'nın değerlerini koruma bilincine sahip olmak şeklinde yorumladığı savaşma refleksini militarizm olarak tanımlamak mümkündür (Aydın, 2018, s. 18). Buradan hareketle Goltz Paşa'nin aslında topyekûn savaş idealine ya da o ideal tipi savunduğunu iddia etmek mümkündür. Aynı şekilde Ludendorf'un militarist bir çizgide geliştirmiş savaş teorisinin de Almanya'nın militarist geleneğinin bir uzantısı olduğunu söylemek mümkündür.

Goltz Paşa'nın Harbiye'de hocalık yapması ve *Milleti-i Müsellaha* çalışmasının Osmanlı subayları için bir el kitabı haline gelmesi göz önünde bulunduğunda hem ordu-millet düşüncesinin de hem de topyekûn savaş mantığının aşamalı olarak Harbiyeli subaylar aracılığıyla Osmanlı ordusunda hâkim olmaya başladığı görülür. Öte yandan Goltz'un ordu- millet tanımının temelinde, savaş yapma biçiminin değişmesiyle birlikte farklı bir ordu anlayışına gerek olduğu fikri vardır. Dönemin savaş tipi olarak gelişen topyekûn savaşa uygun bir düzenin oluşması için öncelikle ordunun düzenlenmesi gerekir. Bu kitlesel orduların ortaya çıkması içinse tüm vatandaşların her an silah altına alınması gerekmektedir yani öte yandan milli ordular oluşturulmalıdır (Sümbüloğlu, 2013). Bu minvalde Goltz Paşa'nın on iki yıl gibi uzun bir süre askeri okullar umumi müfettişliği yapması onun Harbiyeli subaylar nezdindeki etkinin ne kadar güçlü olabileceğini de gösterir niteliktedir.

Hem İttihat ve Terakki başta olmak üzere Jön Türklerde hem de cumhuriyetin kurucu kadrolarında bu etkileri de görmek mümkündür. Kaldı ki Suavi Aydın ordu-millet düşüncesinin Osmanlı'da ittihatçılarla birlikte başladığını belirtirken ordu-millet düşüncesinin tarihinin militarizmle eş zamanlı geliştiğini söylemek mümkündür. Kısaca değinmek gerekirse militarizmi en genel haliyle "ordusuyla

bütünleşmiş toplum", "sivil alan ile askeri alanın bütünleşmesi", "ordunun siyasi alanda etkili olması", "devlet politikalarında savaş ve askeri politikaları ön plana çıkarmak", şeklinde özetlemek mümkündür (Altınay, 2013, s. 280). Merkezileşme ve uluslaşma süreci olarak da görülebilecek yeniden örgütleneme süreci aynı zamanda militarizm ulus devletle birleşme süreci olarak görülebilir. Zorunlu askerlik sistemi ile erkek vatandaşların devletle bütünleşme süreci sağlanırken tüm dünyada olduğu gibi sistem, militarizmin en önemli taşıyıcısı olarak işlev görür. Altınay, Orhan Koloğlu'na da referans vererek asker – ulus / ordu millet düşüncesinin Osmanlı'da 1826'dan sonra şekillenmeye başladığını söyler. Ona göre Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra aşamalı olarak askerlik sadece Müslümanlara ve daha da sonraları Türklere özgü hale gelmeye başlar. Öte yandan 1885 yılında Goltz Paşa'nın *Milleti-i Müsellaha'sının* Osmanlıcaya çevrilmesi ise ordu- millet için ve dolayısıyla militarizm için önemli bir tarihsel uğrak olur (Altınay, 2013, s. 282). 1908 ve sonrası ittihatçı dönem ise militarizmin yükselişe geçtiği dönemdir. Öte yandan bir diğer önemli noktaya Aydın dikkat çeker: Ona göre Osmanlı'ya ulusu askerlik yolunda ve askerlerin önderliğinde sevk ve seferber etme ideolojisinin bu kadrolar (ittihatçılar) aracılığıyla Osmanlı'da var olmaya başladığı iddia eder (Aydın, 2018, s. 19): "Ulusu askerlik yolunda ve askerlerin önderliğinde sevk ve seferber etme ideolojisi, bu kadrolar eliyle devletin ideolojisine, tatbikatına ve mevzuatına nüfuz etmişti."

Cari Alexander Krethlow, Goltz Paşa'nın Osmanlı subayları üzerindeki göstermek için hem onun verdiği eğitime dikkat çeker hem de nicel veriler üzerinden etkinin gücünü göstermeye çalışır (Krethlow, 2012, aktaran: Aydın, 2018. s.19):

Askeri eğitim sisteminde subay namzetlerine yönelik olmak üzere Prusya kalifikasyon sistemini yerleştirmiş, daha önce çok az kaynak ayrılan bu okulların gelişmesi için gösterdiği çabalar Osmanlı idaresinde karşılık bulmuş, eğitimde fiziki ceza uygulamalarını ortadan kaldırarak okullara Prusya anlamında düzen ve disiplini yerleştirmiş ve 1881'de Osmanlı ordusunda 13.000 olan subay sayısı, onun askeri okullardaki reformları sayesinde 1895'te 23.000'e ulaşmıştı. Demektir ki 1895 yılında Osmanlı ordusunda görev yapmakta olan subayların 10.000 kadarı Goltz'un rahle-i tedrisinden geçmişti.

Ortaylı ise Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı ordusunun Alman askeri sistemiyle bütünleşen bir ordu sistemi kurulduğunu iddia eder. Berlin Kongresinden

önce Osmanlı ordusu İngiliz, Fransız, Prusya sistemleri geleneksel Osmanlı sistemleri birlikte yaşamaya devam etmiştir. Tek bir sistemin değil farklı ülke sistemlerinin bir arada değerlendirilmesi silah sanayi için de geçerli olmuştur. Alman ordusunun etkisinin arttığı dönemde ordu, Alman endüstrisinin ürettiği silahlara uyum sağlanmıştır (Ortaylı, 1981, s. 59). Nitekim Alman etkisinin hem askeri eğitimde hem orduların örgütlenmesinde hem de teknolojide güçlü etkisi imparatorluk dağılana kadar devam eder.

Hem Sultan Abdülaziz döneminde hem de II. Abdülhamit döneminde askeri konularda hem ithalat hem de yerli üretim tesisi kurma çabası bir arada yürütülür ancak 1850'lerden sonra Osmanlı askeri sanayiinin kendi kendine yeterliliğini yitirdiği iddia edilebilir. Altyapısal imkansızlıklar, teknik personel eksikliği yerli üretim tesisleri kurma yönünde engeller oluştururken devletin Tanzimat dönemi merkezileşme politikaları kapsamında şiddet araçlarını kendi tekelinde toplama çabası askeri sanayi alanını özel sektöre kapatılmasıyla sonuçlanır. Devlerin askeri sanayii devlet tekeline alması (imalat-ticaret- kullanım) sivil bir askeri sanayinin ortaya çıkmasını engelleyerek aslında kendi kendine yeter bir askeri sanayinin oluşmasına da engel olur (Tetik, 2018, s. 25-30). Özel sektöre kapanan alanlarda devlet kendi üretimi de üstlenir. II. Abdülhamit döneminde silahlı kuvvetlerin ihtiyacı için kurulmuş olan silah ve giyim fabrikaları geliştirilir (Shaw & Kural Shaw , 2017, s. 288).

On dokuzuncu yüzyıl savaşın endüstrileşmeye başladığı, modern savaş şekline geçiş için önemli adımların attığı bir yüzyıldır. Modern savaş tipine geçiş, modern ordu örgütlenmeleri, savunma sanayinde hacimlerin genişlemesi on dokuzuncu yüzyılda başlayan yirminci yüzyıla aktarılan gelişmelerdir. Tüfekler, makinalı tüfekler ve topların yanı sıra donanmada da önemli gelişmelerin kaydedildiği yüzyılda sadece sivil sanayi değil askeri sanayide de kapitalist ekonomi modeline geçiş yapmış "merkez ülkelerin" "çevre ülkelere" silah ithalatı yaptığı görülmektedir. Başka bir deyişle, sivil alanda üretici değil tüketici konumundaki ülkeler askeri alanda aynı işlevi görür.

Yüzyıla hâkim olan silahlanma yarışı ve savaş sanayinde ilerleme kaydetmiş, endüstrileşmiş ülkelerin birbirlerinin "benzeri silahların" üretilmesi aslında savaş

tarihinin küçük bir yansımasıdır. Çünkü, eğer bir silah bir savaş meydanında başarı gösterirse o silahın aynısı ya düşman tarafından üretilir ya da daha gelişmiş bir modeli tasarlanır. Aksi durum bir sonraki savaş da galibiyeti karşı tarafa bırakmakla sonuçlanabilir. Tarih boyunca benzerleri yaşanmış bir durumu on dokuzuncu yüzyılda farklı ve özel kılan husus silahların teknolojik olarak vuruş gücü ya da öldürme hızından ziyade seri üretim sistemleri sayesinde silah üretim hacminin genişliğidir. Kitlesel halk orduları oluşturmak için kitlesel bir üretim gücüne sahip olmak gerekir ki bu da ancak sanayileşme ile mümkün olur. Bu dönem var olan silahlanma yarışı da bu minvalde düşünülmesi gerekmektedir. Küçük ve büyük silahların teknolojik olarak daha işlevsel hale gelmiş modelleriyle değiştirilmesi ise sürekli bir yenilenme anlamına gelir. Mevcut silahların, yeni teknolojiyle üretilmiş olanlarla değiştirilmesi zorunluluğu devletlere mali bir yük yüklerken mali gücü olmayan devletler için bu durum yıkıcı bir duruma dönüşür. Savaşan devletlerin silahlarının benzeşmesi hususu göz önüne alındığında akla gelen soru aynı kalibrede silahlara sahip ülkeler arasında fark yaratan unsurun ne olduğudur. Fark yaratan husus eğitim ve ekonomi ile alakalıdır. Başka bir ifade ile fark insan unsuru ve üretim hacmiyle alakalıdır. Denebilir ki II. Abdülhamit iki hususun da farkındadır özellikle hem sivil hem de askeri eğitim konusu onun öncelikli reform alanıdır.

Son dönem Osmanlı'dan Türkiye'ye süreklilik arz eden bir konu da askeri sanayi alanındaki genel durumdur. Askeri sanayinin genel görünümü teknolojinin belirli aralıklarla eskimesi, yeterli teknik personel ve mühendis eksikliği, savunma sanayii altyapısı kurmak için ayrılan bütçenin yetersizliği, doğrudan alımın savaş sanayi merkezlerindeki üretim seviyesini düşürücü etkisi şeklindedir. Bahsi geçen konular II. Abdülhamit döneminden itibaren Türkiye askeri sanayisi için geçerlidir (Tetik, 2018, s. 40).

II. Abdülhamit döneminin başlarına kadar Osmanlı silah alım politikası "en yenisini al" şeklindedir. Klasik dönemde de hâkim olan "en iyi olanı en ileri teknoloji üreten ülkeden al" politikası, tedarik konusunda farklı ülkelerden mal alınmasını da sağlayan herhangi bir ülkeye askeri ithalat nedeniyle bağımlılık riskini azaltan bir stratejidir (Tetik, 2018, s. 76). II. Abdülhamit döneminde ise standardizasyon politikaları kapsamında farklı ürün almak yerine tek bir ürün üzerinden uzmanlaşma

ve standart yakalana politikası güdülmüştür. 1880'den sonra Alman silahları[29] Osmanlı pazarına hâkim olurken kadim politikanın tamamen reddedildiği söylenemez. Abdülhamit'in modern savaşın, savaşı da standartlaştırmasının bir sonucu olarak silah standartlaşmasına gittiği düşülebilir. Karal, II. Abdülhamit'in savaş için mükemmel silahlara sahip olmanın yeterli olacağını düşündüğünü bu sebeple de Almanya'dan modern toplar ve tüfekler ithal edildiğini söyler (Karal, 2000, s. 372).

Gerçekten de Osmanlı karar vericileri farklı tip ve çaplarda silahların envanterde olmasının özellikle mühimmatın saklanması ve nakliyatı konusunda karışıklık yaratacağı düşünerek orduya tek tip bir silahla donatmak istemişler ve bu düşüncenin sonucu olarak da Alman Mauser'i standart piyade tüfeği olarak tercih edilmiştir (Tetik, 2018, s. 30).

II. Abdülhamit dönemi Alman etkisi yukarıda bahsedilmiştir. Ancak Alman etkisinin Osmanlı ordusunda eğitim, talim, düzen ve disiplin konusunda katkılıları veya ne oranda Batılılaşmayı sağladığı tartışılabilir ancak silah sanayindeki Alman malların varlığı tartışma götürmez bir konudur. Krupp ve Mauser firmalarının ürettiği silahlar çoğunluğu oluştururken 1880 sonrası genel durumu Ortaylı şöyle aktarır (Ortaylı, 1981, s. 68):

Von der Goltz 1885'de Krupp fabrikalarından 500 kadar ağır topu Osmanlı Ordusuna aldırttı. Ertesi yıl 426 sahra topu ve 60 havan topu ve drednot daha alındı. 1887'de yarım milyon karabina ve tüfek, Mauser ve Loewe firmalarından alındı. İmparator II. Wilhelm'in ilk gelişinden (1889) sonra 5,9 milyon mark, 1893'de 13,1 milyon mark, 1894' de 6 milyon, 1895'de 12,2 milyon marklık silah sipariş edildi. Bu siparişler her yıl önemli meblağlar ödenerek tekrarlanıyordu. Siparişler Fransız ve ingiliz firmalarını Osmanlı pazarından tasfiye etti.

Alman silah işletmeleri için iyi bir pazar haline gelen Osmanlı için bu durumun yerli üretimi de gerilettiği görülür. Tanzimat ile lonca, gedik ve inhisar yöntemlerinin kaldırılmış olması küçük işletmeleri üretim hususunda zora sokmuş, küçük işletmeler yavaş yavaş el değiştirmiş ve gerilemeye başlamıştır (ATASE, 1995, s. 178). Hali hazırda 1838'de İngiltere imzalanan ticaret anlaşması yerli sanayinin gücünü kırıp ve hammadde ihracı, kendi kendine yeterliliğin kaybı, Batı için Pazar oluş, ithalata

[29] Mauser- Louwe ve Krupp fabrikalarından ürünler temin edilir.

bağımlı sektörlerin ortaya çıkması, teknoloji transferinin artması gibi hususlar küçük işletmelerin de güç kaybetmesi ile II. Abdülhamit döneminden itibaren daha belirginleşmiştir.

Yerli üretimde gerilik askeri üretim için de geçerlidir. Naci Yorulmaz 1881-1894 yılları arasında yerli üretimin azaldığını ya çok az üretim ya da hiç üretim olmadığını belirtir. Tophane-i Amire'de üretilen malzemeler giderek piyasadan çekilmiş aynı durum baruthane, fişekhane için de geçerlidir, Alman firmaları Osmanlı silah pazarını yeniden şekillendirir. Nihai olarak yerli üretimde düşüş ile Almanya'dan silah ithalatı arasından doğru orantı olduğunu söylemek mümkündür (Yorulmaz, 2021, s. 154). Almanya ve Osmanlı arasındaki ticaretin boyutunu Krupp şirketi üzerinden de örneklemek mümkündür. Şirket Osmanlı'ya yüksek miktarda satış oranlarına ulaşırken zamanla bu satışların finansmanı için Osmanlı'ya kredi vererek diğer Alman firmalarından da ayrışarak önemli bir konuma erişir.

II. Abdülhamit dönemi II. Meşrutiyet'ini ilanıyla son bulur. II. Abdülhamit'ten devralınan Osmanlı ordusu maddi ve manevi olarak büyük bir bunalım halindedir (Akad, 2018, s. 183). Meşrutiyet sonrası dönemde diğer alanlarda olduğu gibi askeri alanda da ıslahatlar yapılmaya çalışılır ancak 1910 Askeri Teçhizat Nizamnamesi 'ne kadar kapsamlı bir değişim yapılmaz. 1910 düzenlemesi orduyu barış ve savaş orduları şeklinde ikiye ayırır: Nizamiye birlikleri barış ordusu olurken savaş ordusu barış ordusunun yanı sıra redif, müstahfız ve aşiret süvarileridir (Durgun, 2018, s. 57)

Osmanlı'nın son dönemi boyunca farklı tarihlerde, farklı ihtiyaçlar doğrultusunda düzenlenen askerlik kanunlarının evrimsel olarak askeri örgüt sistemini modern bir sisteme doğru evirir. Birinci Dünya Savaşı'na girilirken Osmanlı asker toplama işini 1914'teki kanuna göre yapılabilir. II. Meşrutiyet dönemi ilk kapsamlı düzenleme ise 1910 Nizamnamesidir. 1910 kanunnamesi çok kapsamlı düzenlemeler içerir (ATASE, 1996, s. 95-96);

- *Ordu komutanlıkları kaldırılmış, yerlerine ordu müfettişlikleri kurulmuştu, Ordu Müfettişliklerine yalnız eğitim ve seferberlik işleri ve hazırlıkları ile uğraşmaları sorumluluğu verilmişti.*

- *Ordu, eskiden olduğu gibi nizamiye, redif ve müstahfız[30] birliklerinden oluşmak üzere bırakılmıştı.*
- *Genel olarak üçer piyade tümenli ve birçok bağlı birliklerden oluşan kuvvetli kolordular kurulmuştu. Bu şekilde Türk Ordusu'nda kolordu teşkilâtı, ilk defa olarak 8 Ocak 1911 tarihinde kabul edilmiş oluyordu.*
- *Normal bir piyade tümeni, üç piyade alayı ile bir nişancı taburundan, bir sahra topçu alayından ve bir mızıka bölüğünden ibaret olarak kurulmuştu.*
- *Kabul edilen kadrolara göre bir nizamiye kolordusunun insan mevcudu ortalama 41.000 insan ve 6.700 hayvandan ibaret oluyordu.*
- *Redif tümenleri duruma göre redif kolorduları oluşturacak ve bunlara muvazzaf (nizamiye) kolorduların zararına olarak süvari topçu ve diğer yardımcı sınıflar verilecekti.*
- *Nizamiye birlikleri savaş ve barışta bağlı oldukları ordu müfettişlikleri kaynaklarından, yani bir asker alma dairesinden asker alacaklardı. Nizamiye birlikleri, savaşta genç ihtiyat erleri ile desteklenecekti.*
- *Redif tümenleri rediflerden ve müstahfız birlikleri de müstahfız erlerinden oluşacaktı.*
- *Müslüman ve Müslüman olmayan bütün Osmanlıların askerlik sorumlulukları vardı. Bedelli askerlik yine devam edecekti.*

II. Meşrutiyet öncesinde başlayan subay eğitimine önem verme hususu bu dönemde de devam eder. Askeri okullarda eğitim gören mektepli subayların yanı sıra alaylı subayların ordudaki varlığı da Balkan savaşlarına kadar devam eder. Alaylı mektepli dengesi 1908'e varıldığında 27bin subayın 9 bini mektepli şeklindedir. Daha önceleri de var olan alaylı- mektepli çekişmesi 1908 sonrası daha da belirginleşir. Kaldı ki II. Meşrutiyet sonraki dönem mesleği askerlik olan subayların siyasallaştığı bir dönemdir ve ordunun siyasete dahili alaylı ve mektepliler arasındaki çekişmeyi de artırır. Bu ise ordunun manevi birliği açısından zararlı, yıkıcı bir etki yaratır.

Subaylar arasındaki çekişme kadar subayların "yaşlı" olması da ordu için büyük bir sorun teşkil eder. II. Meşrutiyet ile orduyu gençleştirme zarureti çeşitli şekillerde gerçekleştirilir. Emeklilik, tasfiye ve ihraç gibi yöntemlerle ordu

[30] 1910 düzenlemesiyle taburlar halinde örgütlenirken daha çok cephe gerisinde hizmet etmiştir: "Kendi bölgelerindeki sınırları, kıyıları, müstahkem mevkileri, demiryollarını, askeri bina ve tesisleri, menzil hatlarını, devlet binalarını ve sanayi tesislerini korumak temel görevleri" olarak belirlenir (Yıldız, 2017, s. 89).

gençleştirilmeye çalışılır. Yaş haddi kanunu bu amaçla çıkarılır. Bu kanun ile ordunun yaş haddi düzene sokulurken alaylı subayların çoğu (7500 kişi) emekliye sevk edilir. Yaş haddi kanunu, emeklilik ve tasfiyelerle ordudaki subay sayısı 1911 yılında 10189 kişiye geriler (ATASE, 1996, s. 106). Subay sayısında meydana gelen bu plansız artış imparatorluğun sonuna doğru Osmanlı ordusunun temel problemlerinden biri haline gelir.

1909'da askere alım sisteminde düzenlemeye gidilir. Özellikle zorunlu askerlik sistemi düzenlenirken 1848'de resmi olarak düzenlenen ancak fiili olarak tam uygulanamayan tüm tebaaya askerlik hizmeti zorunlu hale getirilir. Sadece dini ayrım değil İstanbul halkı gibi çeşitli gruplarında askerlikten muafiyeti kaldırılır. 1914'te ise muafiyet konusu o kadar daraltılır ki hanedan haricindeki tüm muafiyetlerin kaldırıldığı söylenebilir. Böylece 1909'da yasal olarak tüm tebaaya yönelik zorunlu askerlik sistemi fiili olarak da uygulanmaya başlar. Gayrimüslimlerin askere alınması hususunun toplumsal ve ekonomik boyutlarıyla yukarı da ele alınmıştır. Önceki sorunlar 1909 sonrasında da devam ederken Hristiyanların çoğu Müslümanların ödediğinden çok daha yüksek bir vergi ödeyerek askerlik hizmetinden kurtulabilmektedir. Ermeni ve Rumlar ise çoğunlukla silahsız çalışma tabularında[31] hizmet etmişlerdir (Zürcher E. J., 2005, s. 180). Öte taraftan akılda tutulması gereken bir durum ise 1909 öncesinde de gayrimüslimlerin orduda askeri hizmet verdiği örneklerin var olduğudur. Hristiyanlar 1909 öncesinde de subay olarak özellikle sıhhiye de yer alırken, teğmen ve yüzbaşı rütbesi ile hizmet verirken Ermeni ve Rum asıllı doktorlar çoğunluğu oluşturur (Zürcher E. J., 2003, s. 100).

1909'da orduda çalışma hizmet süreleri de değiştirilir. Yukarıda da incelendiği üzere hizmet süreleri ilk kez Tanzimat döneminde düzenlenip makul seviyelere düşürülürken II. Abdülhamit döneminde tekrar, yirmi yıla varan sürelere çıkar. Askerliğin halk tarafından sevilmiyor olmasında hizmet sürelerinin uzunluğunun çok büyük etkisi vardır. 1909'da hizmet süresi düzenlenirken tüm Osmanlı tebaası askeri hizmette zorunlu tutulmuştur. Balkan savaşlarının hemen ardından ordunun yeniden ıslahatına başlanır. Zira kâğıt üzerinde başarılı gibi gözüken düzenlemeler savaş

[31] Taşıma, yol tamiratı, siper kazma gibi hizmetlerdir.

esnasında işler bir hale getirilememiştir[32]. 1914 tarihli askeri yükümlülük kanunu son askerlik kanunudur ve askere alımlar da yeniden düzenlenmiştir. Askeri yükümlülük bu kanunla Osmanlı ailesi hariç, 20 yaşından itibaren zorunlu askerliğe tabii tutulur. Kanunla redif birlikleri kaldırılmış, ordu muvazzaf, ihtiyat, müstahfız birlikleri olmak üzere üçe düşer, yirmi yılı muvazzaf beş yılı müstahfızlık olmak üzere askerlik hizmeti yirmi beş yıla çıkarılmıştır. Yine kanuna göre silah altına alınacak erler için muvazzaflık piyadeler için iki, diğerleri için üç yıl olarak belirlenmiştir (ATASE, 1996, s. 120).

Aralık 1913'te Teşkilat-ı Umumiyeye-i Askeriyeye Nizamnamesi, Balkan Savaşları'nda edinilen tecrübeler ışığında düzenlemeleri içerir. Gültekin Yıldız, düzenli ordu dönemi kuruluş ve konuşunu incelediği yazısında III. Selim'den itibaren çıkarılan nizamnameleri de inceler. 1910 Nizamnamesi ile getirilen yenilikler yukarıda değinilmiştir. 1913'te ise yeni düzenlemelerle (Yıldız, 2017, s. 86):

Osmanlı kara kuvvetleri Harbiye Nezaretine bağlı 4 ordu Müfettişliği (1: İstanbul; 2: Şam; 3: Erzincan; 4: Bağdad) ile bunların koordine ettiği 12 kolordu, 1 bağımsız tümen (Hicaz),San'a (Yemen) merkezli bağımsız 7. Kolordu ve bağımsız Asir tümeninden oluşuyordu. Daimî statü kazanan 13 kolordudan 8'inde 3 tümen; 5'inde ise 2 tümenin bulunması öngörülmüştü.

Birliklerin örgütlenmesi bu şekilde tasalanırken kolordu sisteminin kuruluşu da tamamlanır: muharebe destek kıtaları (istihkam taburu, askeri telgraf bölüğü, nakliye taburu) 1913 ile daimi kolordu kuruluşlarına eklenir; 1910 düzenlemesinde kolordu içerisinde alay büküklüğünde yer alan süvarilere tugay düzeyinde yer verilir; yine öncesinde topçular tümen olarak yer alırken ağır topçu taburu olarak yer alması öngörülür; makinalı tüfeğin ithalinde ilerleme ile mitralyöz bölükleri oluşturularak piyade ve süvari alay kadrolarında yer verilir. Yine Balkan Savaşları tecrübesiyle, kolordu içerisinde süvari ve topçu birlikleri güçlendirilirken, 1834'te kurulan redif birliklerinin savaş gücü olarak katkı sağlamamaları nedeniyle savaş ve barış zamanı olmak üzere tamamen kaldırılmış; yedeğin yedeği olan müftahfiz birlikleri de redif birlikleriyle eş zamanlı olarak kaldırılmıştır (Yıldız, 2017, s. 85-87).

[32] Balkan Savaşları'nda yaşanan hezimet için insani seferberliğin yetersiz kalması önemli bir sorun teşkil eder.

Son askerlik kanunu zorunlu askerlik sistemini detaylı bir şekilde düzenlerken Balkan Savaşları'nda yaşanan hezimet geniş kapsamlı bir reform sürecini hızlandırmıştır. Bir seferberlik halinde asker toplamada yaşanan zorluklar askere alımda alt yapısal düzenlemelerin gerekliliği tekrar göstermiştir. Özellikle taşradan asker toplama işlemlerinin düzenlenmesi için her kaza merkezine bir askerlik şubesi açılarak yerel birimlerde askeri ve sivil yetkililerle yerel eşrafla iş birliğini içeren bir askere alım sistemi uygulanmaya çalışılır (Beşikçi, 2015, s. 168). İmparatorluğun son dört yılının savaşta geçtiği ve bu kanunla yapılan askere alım düzenlemelerinin "büyük bir seferberliği" mümkün kılarak dört yıl boyunca imparatorluğun ayakta kaldığı düşünülürse 1914'te yapılan düzenleme başarılı olduğunu söylemek mümkündür. Mehmet Beşikçi, Tanzimat'tan itibaren zorunlu askerlik sistemini de değerlendirirken zorunlu askerlik sisteminin dini ve etnik unsurlara hiçbir dönemde eşit muamele yapılamamasının da altını çizerek özetler (Beşikçi, 2015, s. 186):

… Osmanlı zorunlu askerlik sistemi Tanzimat'tan beri neredeyse temel özellikleri haline gelmiş olan çeşitli eksiklikler hiçbir zaman tam olarak giderilemedi…standart bir askere alma prosedürü yaratma ve askerlik hizmeti yükümlülüğünü toplumun tüm kesimlerini kapsayacak şekilde genişletme niyeti devletin alt yapısal zayıflığından…hep yamalı bohça şeklinde kaldı. Üstelik hep kurtulmak istenen muafiyetler, belki biraz minimize edildi ama hiçbir zaman istenen ölçüde silinemedi. Mesela bedel-i nakdi uygulaması, siyasi ve askeri söylemlerle kınanmasına rağmen, hep yürürlükte kaldı; devlet bu önemli mali kaynağı kaybetmeyi göze alamadı.

Beşikçi'nin aktarmış olduğu sorunlar kendisinin de değindiği gibi süreklilik arz eder. Sorunların ya da eksiklerin sürekliliği sadece zorunlu askerlik sisteminde değil askeri örgütlenme açısından diğer konularda da geçerlidir. Subaylık, ast subaylık eğitimi, askerlik süresi, askeri okulların durumu, yabancı danışmanların işlevsizliği gibi birçok unsur iki ileri bir geri mehter marşı şeklinde ilerler. Islahatların yetersiz kalmasında plansızlık, yetersiz insan gücü, eğitimsizlik gibi konular engel teşkil etse de devlet bazındaki kurumsal ve alt yapısal yetersizlikler sıkıntıların temel kaynağı olarak ortak paydayı oluşturur.

Balkan Savaşları'yla ilgili dikkate değer bir değişiklik ise söylemseldir. Balkan Savaşları'nın ağır travmatik hezimetinden sonra geliştirilen söylem intikam ve beka

sorunu üzerinden şekillenirken, toplumsal travmanın dindirilmesi yerine savaşı/ savaş olmayı kutsayan gelenek güçlenmiş, vatanın, ulusun birliğiyle bütünlüğünü koruma ve geleceğe taşıma adına, ölme ve öldürme üzerinden kendini yeniden üretme yoluna gidilmiştir (Özkan, 2018, s. 64). Balkan Savaşları'nın başka bir önemi ise siyasi öncelikleri değiştirmesidir. Osmanlıcılık fikrinin iflas etmesi bu savaşlarla birlikte gerçekleşir. İmparatorluk toprakları her yerden saldırıya uğrar veya milletler bağımsızlıklarını kazanırken Türkler arasında da Türk vatanı düşüncesi önem kazanır. Savaşın hemen ertesinde askeri ve sivil bürokrasi, Mustafa Kemal Atatürk'ün de aralarında bulunduğu genç kurmay subaylar da dahil olmak üzere Türk vatanı ideolojisini benimsemeye başlamıştır (İnalcık, 2021, s. 310).

II. Meşrutiyetin ilanından sonra askeri okullarda da köklü değişikliklerin yapılmaya başlanır. II. Meşrutiyet öncesi askeri okullarda sınırlı programlarla Fransız modeline uygun verimsiz bir eğitim verildiği iddia edilebilir. Her ne kadar II. Abdülhamit eğitim konusuna önem vermiş, değişik kademelerde birçok okul açılmış, bu alanda birtakım ıslahatlar yapılmış ve 1908 devrimini gerçekleştiren subayların birçoğu bu dönem açılan askeri veyahut tıbbi okullarda yetişmiştir. Ancak askeri eğitim olması gereken modern kapasiteye erişememiştir. Örneğin bu dönemde ilk olarak askeri ortaokul ve liseler kapatılıp, genel maarif devredilmiştir. Meslek okullarına ise ağırlık verilmiş ve nitelikli eleman yetişmesi için çaba sarf edilmiştir. Öte yandan sevk ve idare ile görevli personelin yetiştirilmesine önem verilmiştir. Eğitimin sağlanması için ilk iş olarak çeşitli sınıflar için öğretici uyum talimgâhları açılmış ve askerî okulların eğitim metotları modernleştirilerek değiştirilmişti; numune birlikleri oluşturulmuş, muharebe eğitimleri ve atış tatbikatlarıyla erin, astsubayın ve subayın yeteneği geliştirilmişti: arazide kıta tatbikatlar ve büyük birliklerle manevralar yapılması, eğitimin amacı ve hedefi olarak plânlanmıştır (ATASE, 1996, s. 242).

Bu dönemde topyekûn savaş güç ve yeteneğini artırmak amacıyla geliştirilen eğitim politikaları hedeflerine ulaşamamış ve bu durum Balkan Savaşları'nda gün yüzüne çıkmıştır. Başarı sağlanamamasının genel sebepleri arasında eğitimci yetersizliği ve alt yapısal sorunlar varken yıkılanın yerine yenisinin yapılamaması da önemli bir sorun teşkil eder. Yıkılanın yerine yenisinin getirilememesi hususuna en uygun örnek Topçu Okulu'dur. Topçu okulunda yetiştirilen seçkin sınıflar teşkilat

düzeninin 1910 yok edilmesi ordunun ihtiyaç duyduğu askeri mühendis örgüt yapısını ve düzenini yıkar. Bu sınıftan yetişen subaylar eski devrin fabrikalarını kuran kadrolardı ve askeri fabrikalar bu subaylara dayanırdı.

Memleketin savunulmasına yarayan araç, gereç ve silâhları hazırlayan ve her türlü cephane ve patlayıcı maddeleri yapanlar, satma almalarda öncü olanlar bunlardı. Meşrutiyet'te bunların yerini dolduracak bir bilim ocağı ve teşkilâtı kurulamadığından, bu subayların kökü zamanla kurumuştu. Yalnız Askerî Fabrikalar sanayi alayları hesabına usta okulu öğrencilerinden bir kısmının Almanya ve Avusturya- Macaristan fabrikalarına gönderilmeleri ve oralarda yetiştirilmeleri gibi basit önlemler boşluğu dolduramamıştı (ATASE, 1996, s. 239).

II. Meşrutiyet döneminde zorunlu askerlik sistemi ve ona bağlı olarak gelişen kültürel ortamda topyekûn savaş mantığının varlığına ilişkin bir diğer gösterge olarak kadınların savaşlardaki varlığı da dikkate değerdir. Kadınların yaşamına milliyetçilik ve militarizmin etkili olmaya başladığı dönem Balkan Savaşlarıdır. Tıpkı Batı'da olduğu gibi zorunlu askerlik sistemine bağlı olarak erkeklerin askere alınmasının da bir sonucu olarak kadınlar işgücünde daha görünür olmaya başlar. Erkeklerden boşana yerlere kadınların yerleştirilmesi Balkan Savaşlarıyla başlayan ve daha sonra kademeli olarak artan bir görünümü vardır (Özkan, 2018, s. 81). Birinci savaşa gelindiğinde bu durum savaşan tüm devletler için geçerli hale gelirken 1917 Ekim Devrimi'nin baş aktörünün de açlık, yokluk, sefaletle mücadele eden kadınlar olduğun altını çizmekte fayda var. Osmanlı özeline döndüğümüzde ise Batılı örnekleri kadar güçlü olmasa da Osmanlı kadınlarının da bu dönemde daha görünür olduğu, örgütlü bir hareket olabildiği, kendi dergilerini çıkardığı ve birçok alanda aktifleştiğini iddia etmek mümkündür. Kaldı ki kadın çalışmaları ya da feminist yazım bu konuda çokça kaynak sunmaktadır. Balkan Savaşı tecrübesiyle kadının farklı rolleri üstlenmesi ise yine topyekûn savaş mantığının veyahut kültürünün görece olarak Osmanlı'da oluştuğunu iddia etmeye mümkün kılar. Zorunlu askerlik sistemin toplumsal çıktıları başında da bu durum gelir. Topraktan, fabrikadan, zanaattan çektiğin erkek işgücü yerine bir şekilde doldurmak gerekir ki kadın ve çocuk işgücü ucuz olması nedeniyle de dünya savaşlarında sıklıkla başvurulur hale gelmiştir. Ulusların savaşı var olmak ya da yok olmak şeklinde militarist bir propaganda eşliğinde sunulurken kadınların bu durumda sadece cephe gerisinde kalması düşünülemezdi.

1908 yılından sonra öncesi ile süreklilik arz eden bir diğer konu ordudaki Alman etkisidir. 1908 Devrimi ilk gerçekleştiğinde devrimin gerçekleşmesinde etkili olan subayların Alman ekolüne göre oluşturulması okullardan mezun olduğu göz önünde bulundurulduğunda Almanya ile yakın ilişkilerin 1908 sonrasında da devam etmesi olağandır. Öyle ki II. Wilhelm'in 1908 Meşrutiyeti gerçekleştiren subaylardan genç Türk subaylardan "Alman Subaylar" diye bahsetmektedir. Örneğin yukarıda Golt Paşa'nın ittihatçılar üzerindeki etkisinin dikkate değer yanına değinilmiştir ve "Alman subayların" bir süreç içinde nasıl oluştuklarını görmek açısından önemlidir. Öte yandan II. Abdülhamit döneminde Krupp şirketine verilen siparişler bu dönemde de artarak devam ederken, Bağdat demiryolu Konya'ya uzatılması imtiyazı, Osmanlı – Alman ticaret anlaşması gibi konular Almanya için Osmanlı'yı geniş bir pazara çevirir (Durgun, 2018, s. 70-71).

Avrupa'dan askeri teknoloji tedarik süreci 1909 yılından sonra da hız kesmeden devam ederken II. Abdülhamit dönemi depolara kitlenen silah ve donatım gereçleri 1909-1910 yıllarında orduya dağıtılır. Ateş gücünü artırmak için Birinci, İkinci ve Üçüncü ordular kısa zamanda seri atışlı silahlarla gönderilirken yukarıda da bahsedildiği üzere örgüt yapılanmasında da eş zamanlı teknolojik düzenlemeler yapılmaya çalışılır (Durgun, 2018, s. 56). II. Meşrutiyet döneminde de Alman danışmanlara orduda görev verilmeye devam eder. Goltz Paşa ikinci kez Osmanlı ordusunda hizmet verirken Almanya'ya eğitim amacıyla subay gönderme de bu dönemde de devam etmiştir.

II. Meşrutiyet'e devrolan ordunun elindeki hem hafif hem de ağır silah kapasitesi oldukça yetersizdir. Orduda çok az sayıda seri ateşli silahlar mevcutken piyade ve süvari sınıfların çoğunda adi atışlı Amerikan yapımı 1874 model kuyruktan dolma Henri Martini ya da onun geliştirilmiş hali olan Winchester tüfeği bulunur.[33] Hafif silahlarda yaşanan sıkıntıların benzeri ağır silah toplarda da geçelidir. Genellikle adi atışlı sahra ve dağ topları, mevcut ihtiyaçları karşılamak için yetersizdir.[34]Tüfek ve topların yetersizliğinin yansıra cephane yetersizliği de söz konusudur. Özellikle

[33] Piyada ve süvarilerdeki toplam Henry ve Winchester model tüfeklerin sayısı 233.145'dir. (ATASE, 1996, s. 267).

[34] 1908-1918 arası toplam top mevcudiyeti 3133'dür.

tüfeklerin namlu ve çaplarında yapılan değişiklikler farklı çaplarda mermi ihtiyacını doğurur. İhtiyaç hem yerli üretimle hem de ithalat ile karşılanmaya çalışılırken cephaneyi artırma çabası devlet bütçesinden büyük bir pay alır. 1913 yılında yapılan düzenlemeler ile askeri örgütlenme ve teçhizat konusunda iyileşme sağlanmışsa da tam tekmil bir düzelme sağlanamamıştır (ATASE, 1996, s. 266-270).

II. Meşrutiyet öncesi ithalata bağlı askeri teknoloji görünümü bu dönemde de devam eder. Öte yandan Tophane-i Amire 1908'den sonra Harbiye Nezareti'ne bağlanırken kuruluşundan itibaren silah sanayinin kontrolünü üstlenmiştir. 1914'e gelindiğinde yurt genelinde Tophane-i Amire 'ye bağlı, silah sanayi kapsamında otuz iki fabrika bulunmaktadır (Çoruhlu, 1993, s. 10). Öncelikli olarak Zafer Toprak'ın da değindiği gibi Osmanlı'da zanaattan sanayiye geçişte ordunun ihtiyaçları baz alınmış ve sanayileşme adımları ilk olarak askeri amaçlarla gerçekleşmiştir. Devlet tarafından işletmeye açılan ilk fabrikalardan olan deri ve kumaş fabrikaları Harbiye Nezaretine uzun süre hizmet eder. Sadece deri ve kumaş değil farklı fabrikalarda ordunun ihtiyaçlarının giderilmesi için Harbiye Nezareti'nin emrine verilmiştir. Ordunun hizmetine verilen fabrikalar ya da sektörler çalışmanın kapsamı dışındadır ancak ordunun geniş ihtiyaçlarının devleti doğrudan üretici konuma düşürdüğü çalışma açısından önemli bir veridir. Örneğin deri fabrikası, ordunun ayakkabı ihtiyacı ile yakından alakalı olarak gelişir. Örneğin 1912'de 250 çift kundura üretilirken devletin Avrupa'dan yeni makinalar getirtmesi ile günlük üretim bine çıkar ve Birinci Dünya Savaş'ında ordunun kundura ihtiyaçları bu fabrikadan karşılanır ki üretimin artırılmış haliyle arz ile talep arasında büyük bir uçurum vardır. Nihai olarak devletin üreticiliğini üstlendiği alan savaş sanayiidir. II. Meşrutiyete kadar değişik birimler altında çalışan savaş sanayii II. Meşrutiyet ile İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti çatısı altında toplanır: Bunlar top, tüfek, marangoz, fişek, barut, tapa ve siyah barut fabrikalarıdır. (Toprak, 1988, s. 211-214):

Top fabrikası tophanededir. Top ve topla ilgili her türlü araç ve gereci üretir. Gerektiğinde tamir edilir. Zeytinburnu'nda kurulu Mermi Fabrikası, kal'a topları ve seyyar toplar için mermi üretir. Tophanedeki Tüfek fabrikası mavzer tüfek imal eder ve Martini tüfeklerini mavzer sistemine dönüştürür…Zeytinburnu Fişek Fabrikası Alman teknolojisiyle mavzer

fişekleri yapar… Zeytinburnu İmalat-ı Mütenevvia Fabrikası ordunun demir çelik alet edevat aksamını yapar.

II. Meşrutiyet ile tek bir müdürlük çatısı altına toplanan savaş sanayii ya da askeri teknolojinin yeterli bir üretim sağlayacak kapasiteye sahip olmadığı ve yeterli üretim sağlamadığı aşikardır. Bu nedenle II. Meşrutiyet döneminde de ithalata bağımlı bir silahlanma gerçekleştiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Yine de diğer sektörlere göre askerin silahlandırılması konusunda görece olarak daha iyi bir durum söz konusudur. Zürcher özellikle Almanya'nın Osmanlı'yı silahlandırma politikası çerçevesinde konuyu ele alırken silahlar farklı biçim ve boyutlarda olsa da 1914'te tüm birliklerin silahlandırıldığını belirtir: Tabanca ve tüfekler farklı model ve çaplarda iken Osmanlı top üretimi sorununu çözemediğinden toplar için mühimmat yetersizliği söz konusudur ki mevcut top ihtiyaçları da ithalat ile karşılanır (Zürcher E. J., 2005, s. 187).

1914'e gelirken Osmanlı'nın insan gücü olarak hala yetersiz olduğu söylenebilir. Ne kadar askerin var olduğu tartışmalı bir konu olmakla birlikte sayısal verilerden öte bir durum mevcut askerlerin ücretlerinin ödenmesi, yeterli miktarda beslenmesi, gerekli ekipmanlara sahip olması, ihtiyaç duyulan kılık – kıyafetlerin temin edilmiş olması gibi askerlerin insan olmasından kaynaklanan zorunlu ihtiyaçlarının karşılanıp karşılanmadığı sorusu önem arz eder. Zorunlu ihtiyaç olarak kabul edilen bu huşular askeri olmaktan öte üretim ve dolaylı olarak devletin ekonomik gücü ile alakalı konulardır. Nasıl ki demiryolu örneğinde olduğu gibi ulaşım için, diğer ülkelere kıyasla yetersiz olması altyapısal bir yetersizlikten kaynaklanıyorsa zorunlu asker ihtiyaçlarının karşılanamaması da yine alt yapısal bir sorundur. Örnek vermek gerekirse yetersiz beslenme bir orduda hem salgın hastalıklar gibi çeşitli sağlık sorunlarına neden olabilirken aynı zamanda zaten zor şartlarda askere alınmış olan askerlerin firarları[35] da artıran bir hususdur. Başka bir örnek ayakkabı üzerinden verilebilir. Ayakkabı üretimi kitlesel bir orduya yetecek kadar olmadığı Zürcher'in Birinci Dünya Savaşı esnasında askerlerin çoğunun ayakkabısız

[35] Firar konusunu önemli kılan husus Zürcher'in Larcher'dan aktardığı üzere, 500 binden fazla askerin ordudan kaçışının, 1918-1922 arasındaki milli mücadelenin başarısında önemli bir rol oynadığına dikkat çeker (Zürcher E. J., 2005, s. 199).

olduğunu bildirir. Ayakkabı ya da üniforma bunların her biri seri üretim konusudur ki bunlar ise kapitalist gelişme düzeyi ile yakından ilgilidir.

Birinci Dünya Savaşı'nda son dönem Osmanlı'nın endüstriyelleşememesinin birçok sonucu yaşanırken üretimsel eksiklik açısından ayakkabı konusu bir metafor olarak değerlendirilebilir. Modern ordular eskiye göre daha sembolik öğeleri kullandığı bilgisi dahilinde üniforma konusunun önemi daha belirginleşir. Askerlerin bir ulus aidiyeti içerisinde rütbesine göre giydiği üniforma ile bütünleşmesi beklenirken hiç kuşkusuz kitlesel orduları giydirmenin de bir maliyeti vardır. Osmanlı ordusu III. Selim'den itibaren Batı tarzı ordu modeline geçiş amaçlarken üniforma konusunu da hassasiyet gösterilmiştir. III. Selim'den itibaren her dönemde farklı kıyafetler üniforma olarak kabul edilmeye başlanmış, neredeyse her padişah döneminde de askeri üniformalar daha modern olarak düşünülen ya da daha gösterişli ve sembolik olanlar değiştirilmiştir.[36]

[36] Örneğin II. Mahmut döneminde dik yakalı ceketler kullanılırken, Tanzimat döneminde daha sade üniforma tercih edilmiştir. Abdülaziz bu kıyafetleri de Fransız modeli Zuhaf'la değiştirmiş, daha sonra kullanışsız olması nedeniyle bu kıyafetten de vazgeçilmiştir. (Karal, 2007, s. 184). Detaylı olarak üniformaların nasıl değiştiğini görmek için Uyar ve Zürcher'in çalışmasında yer alan resimlere bakılabilir.

Sonuç

Bu çalışma askeri devrim ve topyekûn savaş arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Erken modern dönemden modern döneme uzanan uzun erimli bir süreçte Avrupa'da devrimsel birçok gelişme yaşanmış bazıları askeri, ekonomik, siyasi ve toplumsal devrimlerle sonuçlanırken bazıları devrimsel sonuca ulaşamamıştır. Avrupa tarihini kökten değiştiren askeri devrimler erken modern dönemin başlangıcı ile ilgili bir tartışmanın ürünü iken Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi'nin çifte devrimi ile hem modern ulus devletler hem de kapitalizm Avrupa'da gelişen ve sonrasında dünyaya yayılıp etkisi altına alır.

Modern ulus devlet anlayışı ile askeri güç kullanımının devlet tekeline alınması ve devlete bağlı kitlesel orduların şiddet tekelini elinde bulunduran devlet mekanizmasına doğrudan bağlanması merkezi devletin güçlenmesi anlamına gelir. Merkezi ulus devletler askere alma, askeri ihtiyaçların devlet tarafından karşılanması ve savaşa dair tüm sorumlukların doğrudan devletlerin sorumluluğuna verme eğiliminde iken Son dönem Osmanlı'nın hikayesi iste tamda bu dönüşümü gerçekleştirme girişimleridir. Başka bir deyişle aslında son dönem Osmanlı'nın Batılılaşma süreci Avrupa'da askeri devrimler, ardından çifte devrim ve devam eden toplumsal devrimlerin modellenme sürecidir.

Askeri alanda devrimler öncelikli olarak barış veya savaş zamanlarında savaşma kabiliyetini artırma hedefi doğrultusunda gelişir. İkinci olarak askeri devrimler salt savaşta ya da savaşma kabiliyetinde meydana gelen değişimi değil aynı zamanda siyasi, toplumsal ve ekonomik değişimlerle de yakından alakalıdır. Üçüncü olarak askeri devrim tartışması Avrupa'da belirli bir dönemde meydana gelen değişimleri incelemek için geliştirilmiş bir kavramdır. Ancak farklı tarihler ve bölgeler üzerinden kavramı çalışmak mümkündür. Dördüncü olarak askeri devrim kavramı modern ulus devletin doğuşu ve kapitalizmin gelişim tarihleri ile eş zamanlı bir tartışmadır. Ve aralarında illiyet bağı bulunmaktadır. Başka bir tartışma konusu olan ve Türkçeleştirmesinde sorunlu bir durum arz eden askeri devrim ve askeri alanda devrim kavramları birbirleri yerine kullanılabilir kavramlardır.

İkinci bölümde de tartışıldığı üzere erken modern dönemde meydana gelen bir takım askeri devrimsel gelişmeler vardır. Bunlardan dördü kapsayıcı niteliği ile dikkat çeker. İlki, düzenli ateş gücüyle verilen bir meydan savaşı için silahlanan ve talimden geçirilen disiplinli bir tüfekli piyadenin üstünlüğü; ikincisi, tüfekli orduların büyüklüğünde meydana gelen belirgin artış; üçüncüsü savaşta daha cesur ve daha dramatik stratejilerin uygulanmaya başlaması ve sonuncu olarak dördüncü bahsi geçen yeni savaş tarzı ve orduların ikmali ve bakımı için daha geniş, daha güvenilir ve daha yetkili askeri bürokrasinin gelişimi. Bahsedilen bu dört gelişmenin son dönem Osmanlı'da kanunlar ve nizamnameler düzenlenmeye çalışıldığı görülür. Başka bir deyişle modern kitlesel ordular askeri devrimlerin bir sonucudur ve devrimsel sonuçların Avrupa'ya savaşlarda sağlamış olduğu üstünlük diğer ülkelerin de bu modeli benimsemesiyle sonuçlanır ve yeni bir ordu tipine, kitlesel halk ordularına, geçiş yapılır. Bu durum savaş yapma şeklinin değişmesiyle de yakından alakalıdır. Geleneksel ya da modern ordu tiplerinin herhangi bir dönemde hâkim olması için savaş yapma şekline ve teknolojiye göre değişir. Son dönem Osmanlı'nın serüveni ise bu minvalde şekillenir.

Askeri devrimler modern devlet oluşumunun temelidir. Osmanlı'nın Batı'da meydana gelen ekonomik ve siyasal devrimlerin etkilerini on yedinci yüzyıldan itibaren etkisinde kaldığı, on sekizinci yüzyılla birlikte Batı ekonomik ve siyasi olarak köklü şekilde değişirken Osmanlı'nın klasik düzeni korumaya odaklandığı görülür. Son döneminde ise Batı'da modern devletlerin örgütsel değişimi daha belirginleşirken Osmanlı'da birçok alanda yeniden örgütlenme sürecine girer. İmparatorluğun sonuna kadar modern ulus devlete geçiş yaşanmasa da modern devlet örgütlenmesi yönünde birçok kurumsal değişim gerçekleşmiş ve bu kurumsal değişimler Cumhuriyet'in yapı taşlarını oluşturur.

Osmanlı Batı'dan sadece sanayi devriminin mamul mallarını değil aynı şekilde askeri devrimlerin çıktılarını da ithal eder. Osmanlı'nın kendi sanayi devrimini gerçekleştiremediği, kendi ulusal sanayisini kuramadığı, sanayileşme yönünde atılan adımların yetersiz kaldığı ve buna karşın kapitalist dünya ekonomisinin bir parçası haline gelerek sanayileşmenin çıktılarını ithal ettiği görülür. Öte yandan modern dünyanın biçimlenmesinde etkili olan diğer unsur ise askeri devrimlerdir. Osmanlı

nasıl ki Sanayi Devrimi'nin çıktılarını ithal ettiyse aynı şekilde askeri devrimin sonucunda meydana gelen değişimleri de ithal eder. Kitlesel ordular da kitlesel orduların her alandaki ihtiyaçları da son dönem Osmanlı için ithal edilmiş fikir, model ya da ideolojinin bir sonucudur.

Son dönem Osmanlı da siyasal ve toplumsal bir istikrarın olmadığını söylemek mümkündür. Aynı şekilde bir yeniden örgütlenme süreci içerisinde olan devletin siyasal alanda da istikrarı sağlayamadığı görülür. Bu ortamda Osmanlı'nın teknolojik değişimlerden hakkıyla yararlanmadığı görülür. Siyasal düzensizlikler teknolojiye ket vurur: mevcut teknolojinin verimli ve etkin kullanılamaması şeklinde sirayet eder. Askeri devrim için düzene odaklanılırken Osmanlı için son dönemde düzen ve istikrar kelimelerinin karşılığı yoktur. Son dönem Osmanlı özelinde ise kendi askeri devrimini gerçekleştiremeyen bir devletin askeri örgütlenme hususunda Batı'da devrimler sonucunda meydana gelen örgütsel değişimlere göre yeniden örgütlenme sürecine girildiği görülür.

Topyekûn savaş ile ilişkisel olan savaş türü ise kendinden önceki ve sonraki döneme hâkim olan savaş türü olan sınırlı savaştır. Sınırlı savaş, savaşın bir amaç değil araç olduğu ve belirli konular üzerinden, belirli kazanımlar için, belirli bir bölgede ve çoğunlukla sivil- asker ayrımının gözetildiği bir savaş türüdür. Topyekûn savaş ise sınırlı savaşın tam tersi bir noktada yer alırken aslında modern dönem topyekûn savaşları kadar modern öncesi dönemde de topyekûn savaş örneklerine rastlamak mümkündür. Modern dönemin iki büyük topyekûn savaşları erken modern dönemden itibaren meydana gelen değişimlerin sonucudur. Bu çalışmada özellikle askeri devrimler, modern ulus devletin doğuşu ve kapitalizmin modern topyekûn savaşın üç temel kaynağı olduğu görüşü benimsenir.

Topyekûn savaşın temel kaynakları haricinde detaylı olarak bakıldığında etkin bir devlet bürokrasisi, yüksek düzeyde bir sanayi ve güçlü ulaşım ve iletişim araçları, artan ordular, savaşçı olmayanların artan katılımı, genişletilmiş operasyon kapsamı ve askerin teknolojik-bilimsel karakteri için açıkça gerekli ön koşullardır. Bütün bunlar topyekûn savaşın "yok edici gücünün" tam bir başarı sağlaması için gereklilik olarak görülür; kavramı ideal bir tip olarak ele alındığında yok edici gücünün maksimuma ulaşama için gereklilikler "insan ve toplum" odaklı bakış açısından oldukça uzaktır.

Kavramın kendisi teorik olarak incelendiğinde militarist bir söylem içerir. Cephe ve gerisinin bir bütün olarak görüldüğü topyekûn savaşta başarı sağlayan faktörler aynı zamanda düşman olarak kabul edilen toplumun tamamını yok etmek anlamına gelir. Sivil asker ayrımının ortadan kalktığı ve bir bütün olarak bir ulusun tamamının ayrım gözetmeksizin yok edici bir güce maruz bırakılması topyekûn savaşın mutlak başarı olarak değerlendirildiği noktadır. Sadece insanların değil aynı zamanda moral gücünü zayıflatmak için kültürel ve tarihsel alanların yok edilmesi, stratejik sanayi alanlarının yok edilmesi, tarım alanlarının tarumar edilmesi, ulaşım ve iletişim hatlarının tahrip edilip kullanılmaz hale getirilmesi gibi unsurlar mutlak düşmana zarar vermenin maddi boyutlarıdır. Savaş kendisini amaç haline getirdiğinde diğer her şeyi araç haline gelir.

Tarihte de mutlak düşman ve mutlak bir yok edicilik üzerinden savaşlar gerçekleşmiştir. Örneğin kabile savaşlarının birçoğu bu mantıkla gerçekleşir. Öyleyse yirminci yüzyılı farklı kılan nedir? Yirminci yüzyılda farklı olan silah sanayinin yok edici gücünün artmış olması ve öldürme gücünün o döneme kadar hiç olmadığı kadar hızlanmış olmasıdır. İki büyük savaşta milyonlarca insanın ölmesinin yanı sıra maddi kaybın hesabı paha biçilemez düzeydedir. Kavramın isim babası Ludendorff da imha gücü artan silah gücünün yanı sıra zorunlu nüfusları artmış olan devletlerin zorunlu askerlik sistemi ile milyonları savaş için seferber etmesinin mümkün olduğunu vurgular. Nihai olarak denebilir ki ulus devletlerin on dokuzuncu yüzyılda belirginleşmesiyle milliyetçilik, siyasal katılım, halkın vergi mükellefine benzer şekilde askeri mükellef olarak görülmeye başlanması sivil – asker ayrımının bulanıklaştıran, her sivili olası bir askere çeviren bir sonuca götürür. Öte yandan devletlerin zorunlu eğitim ve zorunlu askerlik aracılığıyla halkını resmî ideolojisi çerçevesinde yönlendirebilir olması da topyekûn savaşın halk nezdinde kabul edilebilir hale gelmesini açıklar niteliktedir. Başka bir ifade ile devletin ideolojik aygıtlarını kullanarak geniş halk kitlelerini, düşman karşısında bir askere çevirmeyi amaçlar. Topyekûn savaşı var eden bir diğer husus ise ekonomiktir. İster kapitalizmin modern devleti kurmuş olduğu tezi kabul edilsin ister kapitalizmin modern devlete miras kaldığı tezi kabul edilsin topyekûn savaşın mutlak gücünü ekonomik güçten alır. Başka bir ifade ile devlet ne kadar zengin ise savaşa o kadar kaynak ayırabilir. Braudel devlet

kapitalistleştiğinde kapitalizmin başarı sağlayacağını iddia ederken buradan hareketle kapitalistleşen devletin ekonomik gücünün topyekûn savaşın en önemli kaynağı olduğu görülür.

Çalışmanın örneklemi çerçevesinde Türkiye yazınında özellikle devletin yeniden örgütlenmesini içeren geniş bir literatür bulunmaktadır. Kapitalizm ile ilişkisini doğrudan inceleyen çoğunlukla Osmanlı İktisat tarihi içerisinde yer alsa da yeni tarihçilik çalışmaları kapsamında özel olarak Osmanlı'da kapitalizm konusu inceleyen çalışmalarda mevcuttur. Askeri devrimsel gelişmeler konusunda ise askeri teknoloji ve askeri örgütlenme hususunda orta erimli süreci içeren çalışmaların olmadığı gözlemlenmiştir. Örneğin sadece Abdülhamit dönemini askeri teknoloji inceleyen çalışma, askeri örgütlenme hususunda kör kalabilmekte ya da II. Mahmut dönemi askeri örgütlenme hususunu inceleyen çalışma askeri teknoloji hususunu içermemektedir. Bu kapsamda iktisat tarihi, siyasi tarih, askeri tarih kaynaklarının birçoğu taranmış ve orta erimli bir süreç olan son dönem Osmanlı hakkında topyekûn savaşın kaynaklarını inceleyen bir çalışma ortaya çıkmıştır.

Son bölümde klasik tarih kaynakları ve yeni tarihçilik çalışmalarından bir arada faydalanılmıştır. Ele alınana konuyla ilgili farklı görüşlere yer verilmeye çalışılmıştır. Sadece tarihçilerin eserlerinden değil özellikle tarihsel sosyoloji yöntemiyle yapılmış araştırmalara ve sosyoloji tabanlı tarihsel çalışmalar incelenmiştir. Bölümün sonucu yüzeysel bir okuma ile basit bir çıkarım gibi gözükse de uzun erimli bir süreçte yaşanan dönüşümü tarihsel akış içerisinde ele almış olması çalışmanın önemini oluşturur. Askeri konuların siyasi ve ekonomik konularla ne kadar iç içe geçmiş olduğunu göstermesi, bir devlette meydana gelen köklü askeri değişimin etki alanı içerisindeki diğer devletlere nasıl hızlı bir şekilde yayıldığını göstermesi açısından da önemlidir. Siyasi istikrarsızlıkların askeri gelişmelere nasıl ket vurabildiği de yine son dönem Osmanlı'da görülebilir. Zorunlu askerlik sistemi başta olmak üzere yeniden askeri örgütlenmede yaşanan değişimler muhakkak devletin yeniden örgütlenmesinden bağımsız bir şekilde düşünülemez. Çalışma aslında bütüncül bir yaklaşım sunması açısından da önemlidir. Öte yandan araştırmacının kendisinin doktora sonrası yapmayı düşündüğü çalışmaların başlangıç noktası olması nedeniyle yol gösterici bir niteliğe sahip olmuştur.

Osmanlı'da askeri devrimsel gelişmeler yaşanmamasının en temel sebebi olarak devletin yeniden örgütlenme hususunda alt yapısal eksikliklerin varlığıdır. Kapitalist dönüşümünü sağlayamayan devlet veyahut kapitalistleşemeyen devlet aynı zamanda sanayileşememiş ve kendi ulusal sanayini kuramamıştır. Sanayileşemeyen devlet ise ordunun ihtiyaç duyduğu hiçbir hususta yeterli üretim sağlayamamıştır. Sadece ağır ve hafif silahların üretimi başka bir deyişle silah sanayi alanındaki yetersiz üretim başarısızlığın yegâne sebebi olarak görülemez. Modern savaşların kitlesel ordular ile yürütüldüğü ön kabulü ile modern savaşlar aynı zamanda bir malzeme savaşıdır. Kitlesel orduların malzeme ihtiyacını karşılamak için devletin güçlü bir örgütlenmeye ve güçlü bir sanayiye ihtiyacı vardır. Sonuç olarak hem devletin örgütlü hem de sanayileşmiş olması malzeme savaşlarında üstünlük sağlarken Osmanlı ordusu ulaşım, iletişim, lojistik ve ikmal konularında da rakiplerine oranla geride kalarak savaş ve seferberlik zamanlarında ciddi zorluklar yaşamıştır. Hiç kuşkusuz bu konular gelişmeler yaşanmış ancak yeterli olamamıştır.

Devletin kendi ulusal sanayini kuramamış olması son dönem Osmanlı ordusundaki birçok sorunun sebebidir. Ordunun beslenme, giyim, donatım konusunda çok ciddi zorluklar çekmesi, olumsuz şartlar altındaki askerlerin maaşlarının ödenmemesi gibi hususlar önemli noktalardır. Askerin savaş alanına tam teçhizatlı çıkması gerekirken kıyafetten ayakkabıya, beslenmeden sağlık ve hijyen konularına kadar birçok husus doğrudan devletin sağlaması gereken koşullardır. Yetersiz beslenme, elverişsiz sağlık koşulları askerlerin savaşma eylemine girişmeden hastalıklar ve küçük yaralanmalar nedeniyle de hayatını kaybetmesine neden olur. İncelenen dönem topyekûn bir savaşla sona ererken kitlesel bir ordu oluşturulup çok sayıda asker temin edilse dahi askeri hususta yaşanan sıkıntıların çoğu askeri alanında dışında kalan konularla ilgilidir.

Modern savaşlar modern kitlesel ordularla yapılır. İkmal ve lojistik konuları ise modern savaşların veyahut topyekûn savaşın gerçekleşmesi için çok önemli iki hususdur. Son dönem Osmanlı'da yaşanan savaşların hezimetle sonuçlanmasında ikmal ve lojistikte var olan eksikliklerin etkisi oldukça yüksektir. Modern kitlesel ordudur ve büyük bir kitleyi bir yerden başka bir yere transfer edilme kabiliyeti başka bir deyişle seferberliğin başarılı olması doğrudan ulaşımla alakalıdır. Daha seferberlik

aşamasında büyük sorunlar yaşayan bir ordunun ikmalde de yetersiz olması ordu savaş meydanına çıkmadan sonucu belirleyebilmektedir. Özellikle topyekûn savaşın öncü örneği olan Amerikan İç Savaşı demiryollarının, buharlı gemilerin ve fabrikaların savaşta taktik/ teknik becerilerden daha üstün olduğu gösterirken yirminci yüzyıl topyekûn savaşların kaynaklarının da altını çizmiştir Yeni teknolojiyi üretenin, taktiksel üstünlüğü de elinde bulundurduğu, teknoloji içinse mali bir kaynağın olması gerekliliği karşısında Osmanlı'nın son döneminde askeri devrimsel gelişmeler yaşanmamış olmasının nedenleri daha belirginleşir.

Devletin kendi ulusal sanayini kuramamış olması askeri teknolojinin gelişmemesinin temel sebebidir. Her ne kadar teknolojik yenilikler takip edilse, yeni ekipmanlar için gerekli tezgâh ya da donanımlar ithal edilse de ithalata bağımlı yerli üretim çabaları yetersiz kalmış ordunun ihtiyaç duyduğu askeri ekipmanların üretimi sağlanamamıştır. Bu dönemde devlet öncelikli olarak askeriyenin ihtiyaçları doğrultusunda fabrikalar ya da imalathaneler kurmuş, kısıtlı da olsa özel sektörü teşvik etmiş olsa da yapılan üretimler mevcut talebin çok altında kalmıştır. Bu minvalde Son dönem Osmanlı'da yerli silah sanayinin kurulamamış olma sebeplerini mali yetersizlik ve kalifiye insan gücünün yokluğunda bulmak mümkündür. Yukarıda da bahsedildiği üzere devlet bütçesinin büyük bir oranına silah ve ilgili ekipmanların ithalatına ayırsa da yine de yetersizdir. Kaldı ki sadece silah ithalatına daha geniş bütçeler ayrılsa da askerlerin beslenmesi, donatılması, maaşı, konaklaması ve daha birçok unsur da mali güçle yakından alakalıdır. Başka bir ifadeyle istenen askeri değişimleri yapmak devletin mali gücüne bağlıdır. Kalifiye insan yetersizliği ise askeri ekipmanların üretilmesinde çalışacak eğitimli ve donanımlı kişilerin yokluğuyla yakından ilişkilidir. Her ne kadar Son dönem Osmanlı'da Batılılaşma yönünde adımlar atılırken eğitim sistemi de sürekli olarak yeni ihtiyaçlar doğrultusunda düzenlenirken neredeyse her düzeyde askeri okullar açılmıştır.

Osmanlı ordusunun genel problemi para ve insan gücü açısından yaşanan sorunlardır. Devletin toprak kaybı demek, nüfus ve gelir kaybı demektir. Bu durum savunma imkanlarını kısıtlar ve bir döngü şeklinde daha fazla toprak kaybına neden olur. Nüfus kaybının azalması askerî açıdan askeri işgücünün kaybı anlamına da gelir. Hali hazırda askeri muafiyetler nedeniyle asker bulma konusunda zorluk yaşayan

Osmanlı için erkek, yerleşik ve Müslüman nüfus zorunlu askerlik kapsamında değerlendirilir. Nüfus yetersizliği ordu da sorun olsa da temel problem olarak değerlendirmesi güçtür. Temel problemin modern askeri ekipmanları alacak para yetersizliği olduğunu iddia etmek de güçtür. Osmanlı'nın teknolojik gelişmeleri takip etmediği yönündeki genel kanının aksine ordu, borç olarak temin edilen paranın başka bir ifade ile mevcut bütçenin çoğunu Avrupa yapımı silah alımına harcar. Ordunun temel problemi olarak alt yapısal sanayi yetersizliği ön plana çıkar. Savaşlar, yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte daha endüstriyel bir nitelik kazanır. Endüstrileşememiş devletler açısından dezavantajlı duruma dönüşen konu alt yapısal yetersizlikler olarak belirir. Ekipmanlar ithalat ile karşılansa da demiryolu gibi alt yapısal sorunları ithal etmek mümkün değildir. Yabancı yatırımcıların özellikle Almanya'nın Osmanlı demiryolları yapım işinde öncülük ettiği göz önünde de bulundurulduğunda geniş bir coğrafyaya yayılmış olan imparatorluğun "kitlesel bir savaşta" kitleleri bir yerden başka bir yere transferi önemli ne kadar önemli bir mesele olduğu görülür. Ancak burada dikkate değer bir husus bütün olumsuzluklara ve eksikliklere rağmen Balkan Savaşlarını da dahil edildiğinde yedi yıllık uzun bir savaş dönemi yaşamış ve buna rağmen ayakta kalarak yeniden örgütlenme sürecinin olumlu sonuçlarını görmüştür. Serancamından dolayı bir sürecin tamamının olumsuz bir okuma yapmak eksik ve hatalı olmasının yanı sıra İmparatorluktan Cumhuriyete aktarılan ve süreklilik arz eden konuları da görmezden gelmek demektir.

Son bölümün önemli sonuçlarından bir diğeri yeniden örgütlenme sürecinde evrimsel olarak da olsa zorunlu askerlik sisteminin modern anlamda düzenlenmiş olmasıdır. Daha geniş bir perspektiften askeri örgütlenme konusunda devlet, askeri teknolojiye göre daha verimli bir dönüşüm yaşamıştır. Çıkarılan nizamnameler, savaşlarda edinilen tecrübelerin bir sonucu olarak tekrar tekrar düzenlenirken askeri alım, askerlik süresi, askeri eğitim hususunda önemli adımlar atılmış ve görece olarak modern bir askeri örgütlenmeye geçiş sağlanmıştır. Askere alım sisteminin düzenlenmesi toplumsal bir konu olması açısından da önemlidir. Genç Müslüman erkeklerin çok uzun süreler sosyal ve ekonomik hayattan alı konulması, askerlik yaşının işgücü çağı ile denk gelmesi hem tarımdaki işgücü hem de zanaat açısından önemli bir iş kaybıdır. Bu durum askerlikten muaf olan gayri müslimler için geçerli değilken ekonomik

anlamda adaletsiz bir sonucun otaya çıkmasına neden olur. Bu nedenle halkın, askere ve askere alıma olumlu bir bakış açısının olması için adil bir askere alım sisteminin olması önem arz eder. Devlet, aşamalı olarak askere alım ve üretim arasındaki ilişkiyi düzenlemeye çalışmıştır.

Öte yandan zorunlu askerlik sistemi kapsamında temin edilen erler askeri işgücünün belkemiğini oluştururken askeri eğitim aracılığıyla subay kadroları yetiştirilmeye başlanmıştır. Alaylı ve mektepli subaylar Balkan Savaşları'na kadar bir arada orduda görev yaparken askeri bürokrasi de bu dönemde gelişmiştir. Ancak genel kanının aksine Osmanlı Batılaşma sürecinde askeri bürokrasi değil sivil bürokrasi taşıyıcı güç olmuş ancak 1908 sonrası askeri bürokrasi devlet reformlarında etkili olmaya başlamıştır. Denebilir ki Batılılaşma süreci askerler tarafından değil siviller tarafından yürütülen bir eylemdir.

Zorunlu askerlik sistemi ile kışlalara toplanan askerlerin, aynı zamanda ve aynı tarihlerde zorunlu hale gelen zorunlu eğitim sisteminden de geçtiği ön bilgisi ile denebilir ki devlet en güçlü ideolojik aygıtı olan eğitimi Tanzimat'tan itibaren kullanmaya başlamış, II. Abdülhamit döneminde eğitim hususuna birincil önem verilmiş, 1908 sonrası ise eğitim öncelikli konu olmaya devam etmiştir. Modern kitlesel orduların temini için sivil eğitim de en az askeri eğitim kadar önemlidir. Zira önceden gaza veya ganimet için savaşan askerler modern savaşlarla birlikte daha soyut kavramlar için vatan- millet için savaşmaya yönlendirilir. Ulus devlet örgütlenmesi altında görece olarak ulus bilinci gelişmiş toplumlarda askeri vatan- millet için savaşmaya ikna etmek daha kolaydır. Bir ulus olma bilinci Osmanlı'da çok geç gelişmiş, İslamcılık, Osmanlıcılık akımları Türkçülük akımının oluşmasının önüne geçmiş veyahut özellikle devlet tüm ulusları bir arada tutabilmek için Osmanlıcılık akımını tercih etmiştir. Bu durum ancak Balkan Savaşları'ndan sonra değişmiş ancak bir ulus devlet bilincine dönüşmek birinci büyük savaş sonrasına kalmıştır. Sonuç olarak denebilir ki devlet yeniden örgütlenme sürecinde yeni düzene geçiş yaparken halk tebaadan vatandaşa dönüşürken ideolojik aygıtları olan eğitim ve orduyu eş zamanlı olarak kullanmaya başlamıştır.

Kaynakça

Agoston, G. (2015). **Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç**. (F. Çalışır, Çev.) İstanbul: Timaş Yayınları.

Agoston, G. (tarih yok). **Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları .** İstanbul : Türkiye İş Bankası Yayınları .

Ahmad, F. (1999). **İttihat ve Terakki: 1908-1914.** (N. Yavuz, Çev.) İstanbul : Kaynak Yayınları.

Ahmad, F. (2012). **Modern Türkiye'nin Oluşumu**. (Y. Alogan, Çev.) İstanbul: Kaynak Yayınları.

Akad, M. T. (2009). **Bir Savaş Nasıl Kaybedilir: Selçuklu, Osmanlı Tarihinde Askeri Hatalar**. İstanbul : Kitap Yayınevi .

Akad, M. T. (2018). **Türk Tarihinin Yönünü Değiştiren Savaşlar: Kara Savaşları - Hun İmparatorluğu'ndan Osmanlı İmaparatorluğu'na.** İstanbul: İnkilap Kitapevi.

Aksan, V. (2011). Savaş ve Barış. S. N. Faroqhi içinde, **Cambridge Türkiye Tarihi: Geç Osmanlı İmparatorluğu 1603-1839** (F. Aytuna, Çev), Cilt 3, s. 109-153). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Akşin, S. (1980). **100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki** . İstanbul : Gerçek Yayınevi.

Akşın, S. (1994). Sened-i İttifak ile Magna Carta'nın Karşılaştırılması. **TAD XVI/** 27, s.115-123.

Akyıldız, A. (2009). Sened- i İttifak . İstanbul : **TDV İslâm Ansiklopedisi**.

Akyıldız, A. (2012). **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme** . İstanbul: İletişim Yayınları.

Alkan, M. Ö. (2001). Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme. Modern Türkiye ile Siyasi Düşünce: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası - **Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**. içinde İstanbul : İletişim Yayınları .

Altınay, A. G. (2013). Ordu-Millet-Kadınlar: Dünyanın İlk Kadın Savaş Pilotu Sabiha Gökçen . A. G. Altınay içinde, **Vatan, Millet , Kadınlar,** s. 261-295, İstanbul : İletişim Yayınları .

Altınay, A. G., & Bora , T. (tarih yok). **Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik.**

Anievas, A., & Kerem Nişancıoğlu. (2020). **Batı'nın Egemenliği Nasıl Kuruldu: Kapitalizm Jeopolitik Kökenleri.** (Ç. Sümer, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.

Archer. (2006). **Dünya Savaş Tarihi**. İstanbul : Akyüz Yayın Grubu .

Arnold, T. F. (2003). 16. Yüzyıl Avrupasında Savaş: Devrim ve Rönesans. J. Black içinde, T**op- Tüfek- Süngü: Yeniçağ Savaş Sanatı 1453 - 1815** (Y. Olagan, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Ash, R. G. (2003). Otuz Yıl Savaşları Dönemi: 1598 - 1648. J. Black içinde, **Top-Tüfek- Süngü** (Y. Olagan, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.

ATASE. (1994). **Osmanlı Devleti'nde Tanzimattan Sonra Askere Alma Kanunları** (1839-1914). Ankara: Genel Kurmay Basımevi .

ATASE. (1995). **Türk Silahlı Kuvvetleri Osmanlı Devri: Osmanlı İmparatorluğu Kara Kuvvetlerinin İdari Failiyetleri ve Lojistik (1299-1913)**, (Cilt 3. 7. Kısım). Ankara: Genel Kurmay Basım Evi .

ATASE. (1996). **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-19020),** (Cilt 3. 6.Kısım). Ankara: Ankara Genel Kurmay Yayınevi.

Avcıoğlu, D. (1969). **Türkiye'nin Düzeni.** Ankara : Bilgibasımevi .

Aydın, S. (2018). Sunuş, G. Gürkan Özkan içinde, **Türkiye'de Militarizm** içinde. İstanbul : Ayrıntı Yayınları .

Aytekin, E. A. (2022). **Üretim Düzenleme İsyan: Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Meselesi, Arazi Hukuku ve Köylülük**. Ankara: Dipnot Yayınları .

Barkey, K. (2011). **Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar: Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi**. (E. Kılıç, Çev.) İstanbul: Versus Kitap.

Bauman, Z. (2000). **Modernlik ve Müphemlik**. İsstanbul : Ayrıntı Yayınları.

Beaud, M. (2015). **Kapitalizmin Tarihi 1500-2010.** (F. Başkaya, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.

Belge, M. (2012). **Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya, Türkiye.** İstanbul : İletişim Yayınları .

Berkes, N. (2019). **Türkiye'de Çağdaşlaşma** . İstanbul : Yapı Kredi Yayınları.

Beşikçi, M. (2012, Şubat 11). "**Topyekûn Savaş" Kavramı ve Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi.** (çevrim içi) geliboluyuanlamak.com: http://www.geliboluyuanlamak.com/371_topyekun-savas-kavrami-ve-son-donem-osmanli-harp-tarihi-mehmet-besikci.html adresinden alındı

Beşikçi, M. (2015). **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Seferberliği** . İstanbul: Türkiyee İş Bankası Kültür Yayınları.

Beydilli, K. (2009). III. Selim. **TDV İslâm Ansiklopedisi** (Cilt 36, s. 420-425). içinde İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.

Beydilli, K. (2013). Yeniçeriler. İstanbul: **TDV İslam Ansiklopedisi**.(Cilt 43, s.450-462). içinde İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.

Beydilli, K. (2020). Helmunt von Moltke. **TDV İslam Ansiklopedisi** içinde, (Cilt 30, s. 267268). İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi.

Black, J. (1991). **A Military Revolution ? Military Change and European Society 1550 - 1800**. London: MACMILLAN PRESS.

Black, J. (2009). **Savaş ve Dünya: Askeri Güç ve Dünyanın Kaderi: 1450 - 2000.** İstanbul: Dost Yayınları.

Bloch, M. (2018). **Tarih Savunucu ve Tarihçilik Mesleği.** (A. Berktay, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

Bora, T. (2018). **Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi İdeolojiler** . İstanbul: İletişim Yayınları.

Boratav, K. (2005). **Türkiye İktisat Tarihi:1908-2002**. Ankara: İmge Kitapevi.

Bozaslan, H. (2015). **Türkiye Tarihi; İmparatorluktan Günümüze**. İstanbul: İletişim Yayınları.

Braudel, F. (2017). **Maddi uygarlık: Gündelik hayatın yapıları.** (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitapevi.

Braudel, F. (2017a). **Maddi uygarlık: Dünyanın zamanı.** (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitapevi.

Braudel, F. (2020). **Kapitalizmin Kısa Tarihi**. (İ. Yergüz, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.

Burke, P. (2014). **Fransız Tarih Devrimi Anneles Okulu**. (M. Küçük, Çev.) Ankara: Doğu Batı Yayıncılık.

Burke, P. (2019). **Sosyoloji ve Tarih.** (M. T. Akad, Çev.) İstanbul: Islık Yayınları.

Callinicos, A. (2009). **Emperyalizm ve Küresel Ekonomi Politik**. (İ. Ata, Çev.) Ankara: Phoenix Yayınevi.

Chapman, G. (2003). An Introduction to the Revolution in Military Affairs. **XV Amaldi Conference on Problems in Global Security,** (s. 1-21). Helsinki.

Chickering, R. (2006). Total War: The Use and Abuse of a Concept. R. C. Manfred F. Boemeke içinde, **Anticipating Total War: The German And American Experiences, 1871-1914** (s. 13 -29). New York: Cambridge University Press.

Chickering, R., & Förster, S. (2005). Are We There Yet? World War II and the Theory of Total War. S. F. Roger Chickering içinde, **A World at Total War: Global conflict and the politics of destruction, 1937–1945** (s. 1-19). New York: Cambridge University Press.

Chickering, R., & Förster, S. (2005). Are We There Yet? World War II and the Theory of Total War. içinde, **A World at total war: global conflict and the politics of destruction, 1937–1945** (s. 1-19). New York: Cambridge University Press.

Childs, J. (2000). The Military Revolution I: The Transition to Modern Warfare. C. Townshend içinde, **The Oxford History of Modern War** (s. 20-40). New York : Oxford University Press.

Chin, W. (2003). 1945 - 2000 Avrupada Savaşın Dönüşümü. J. Black içinde, **Dretnot, Tank ve Uçak: Modern Çağda Savaş Sanatı 1815 - 2000** (Y. Alagon, Çev.). (s. 207 - 232). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Clausewitz, C. v. (2015). **Savaş üzerine** . Ankara. Doruk Yayınları.

Cora, Y. T. (2013). Asker-Vatandaşlar ve Kahraman Erkekler:Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı Dönemlerinde Beden Terbiyesi Aracılığıyla İdeal Erkekliğin Kurgulanması. N. Y. Sümbüloğlu. içinde, **Erkek millet asker millet: Türkiye'de militarizm, milliyetçilik, erkek(lik)ler,** s. 45-74 İstanbul : İletişim Yayınları .

Creveld, M. L. (1991). **The Transformation of War**. New York : Free Press.

Çadırcı, M. (2008). **Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik** . İstanbul : İmge Yayınları .

Çelik, S. (2018). The Impact of "Total War" on the Nation-State. J**ournal of Current Researches** on, 8(3), 79-94.

Çelik, Y. (2009). Serasker. **TDV Ansiklopedis**i içinde,(Cilt: 36. s. 547-549). İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.

Çoruhlu, T. (1993). O**smanlı Tüfek, Tabanca ve Teçhizatları (Askeri Müzeden Örneklerle)**. Ankara : Genelkurmay Basımevi.

Davies, B. L. (2003). Rus Askeri Gücünün Gelişimi: 1453 - 1815. J. Black içinde, **Top- Tüfek- Süngü: Yeni Çağ Savaş Sanatı: 1453 -1815** (Y. Olagan, Çev., s. 154). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Delanty , G., & Işın, E. (2017). Tarihsel Sosyolojiyi Yeniden Konumlandırmak. G. Delanty, & E. F. Işın içinde, **Tarihsel Sosyoloji: Temeller ve Tartışmalar** (Ü. Tatlıcan, Çev.). s. 15-27. İsatanbul: Islık Yayınları.

Deringil, S. (2002). **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: İkinci Abdülhamit Dönemi (1876-1909)**. (G. Ç. Güven, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Deringil, S. (2017). **19. yüzyıl Osmanlı Devletinde İhtida ve İrtidad.** İstanbul: İletişim Yayınları .

Doyle, M. W. (1986). **Empires**. New York: Cornell University Press.

Durgun, B. (2018). **Balkan Harbinde Osmanlı Ordusu'nun Ulaştırma Faaliyetleri 1912-1913.** İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Dündar, F. (2008). **Modern Türkiye'nin Sişresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği** . İstanbul: İletişim Yayınları.

Embel, E. (2016). Topyekûn Savaş Uygulamasının Tarihsel Gelişimi. **Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi,** 4(1), 153-171. doi:10.14782/sbd.2016117951

Emiroğlu, K. (2015). **Kısa Osmanlı Türkiye Tarihi: Padişahlık Kültürü, Demokrasi .** İstanbul : İletişim Yayınları .

Eroğlu, C. (2014). **Devlet Nedir ?** İstanbul: Yordam Kitap.

Faulker, N. (2014). **Markist Dünya Tarihi**. İstanbul. Yordam Kitap.

Findley, C. V. (2011). Siyasi Kültür Ve Büyük Haneler. S. Faroqhi içinde, T**ürkiye Tarihi Modern Dünya'da Türkiye 1603-1839. Cilt 3.** (s. 89-109). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Findley, C. V. (2011). Tanzimat. R. Kasaba içinde, T**ürkiye Tarihi: Modern Dünyada Türkiye 1839- 2010. Cilt 4.** (Z. Bilgin, Çev.) (s. 37-71). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Fortna, B. C. (2005). **Mekteb-i Hümayun: Osmalı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet, Eğitim** . İstanbul : İletişim Yayınları .

Fortna, B. C. (2011). II. Abdülhamit'in Saltanatı. R. Kasaba içinde, **Türkiye Tarihi: Modern Dünyada Türkiye** (Z. Bilgin, Çev), (s. 71-99). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Förster, S. (2000). Introduction. R. Chickering, & S. Förster içinde, **Great War, Toral War: Combat and Mobilization on the Western Front.** Cambridge : Cambridge Universtiy Press.

Freedman, L. (1998). **The Revolution in Strategic Affairs.** New York: Oxford University Press Inc.

Fuller, J. F. (2016). **The Conduct of War: 1789-1961 - A Study of the Impact of the French, Industrial,and Russian Revolution on War and Its Conduct**. London : Routledge .

Georgeon, F. (2006). **Sultan Abdülhamit.** (A. Berktay, Çev.) İstanbul: Homer Kitapevi.

Giddens, A. (1994). **Modernliğin Sonuçları.** (E. Kuşdil, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Giddens, A. (2008). **Ulus Devlet ve Şiddet.** (C. Atay, Çev.) Kalkedon Yayınları.

Gilpin, R. (2009). **War and Change in World Politics**. Cambridge : Cambridge University Press.

Gökçek, F. M. (2008). Osmanlı Devleti'inde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım. T. Bora, & M. Gültekingil içinde, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik** (D. Orhun, Çev., Cilt 4, s. 63-76). İstanbul: İletişim Yayınları.

Gray, C. (2001). **The RMA and intervention: A sceptical view. Contemporary Security Policy**, 22(3), (s.52-65).

doi:DOI: 10.1080/13523260512331391122 8

Gray, C. (2007). **War, Peace and International Relations: An Introduction to Strategic History.** London: Routledge.

Griffiths, M., O'Callaghan, T., & Roach , S. C. (2013). **Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar**. (CESRAN, Çev.) Ankara: Nobel Kitap.

Gülboy, B. S. (2014). **Mutlak Savaş; Birinci Dünya Savaşının Kökenleri Üzerine Clausewitzyen Bir Çözümleme** . İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi.

Güran, T. (2019). **19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar.** İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları .

Heper, M. (2018). **Türkiye'de Devlet Geleneği.** Ankara : Doğu Batı Yayınları .

Hobsbawn, E. (2017). **Sermaye Çağı, 1848-1875**. (M. S. Şener, Çev.) Ankara: Dost Kitapevi Yayınları.

Hobsbawn, E. J. (2017). **Milletler ve Milliyetçilik .** İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Holsti, K. J. (1996). **The State, War, and The State of War.** Cambridge: Cambridge University Press.

Holtsi, K. J. (1991). P**eace and War: Armed Conflicts and International Order 1648 -1989.** Cambridge : Cambridge Universtiy Press.

Iggers, G. G. (2000). **Bilimsel Nitelikte Postmodernizm: Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı** . İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

İnalcık, H. (1964). **Sened-İ İttifak ve Gülhane Hatt-İ Hümâyûnu, Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri**. Belleten, 28(112), 603-690.

İnalcık, H. (2021). **Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV: Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet.** İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İslamoğlu, H. (2018). **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü.** İstanbul: İletişim Yayınları.

Jespersen, K. J. (2003). Baltık'da Savaş ve Toplum: 1500- 1800. J. Black içinde, **Top-Tüfek- Süngü: Yeni Çağda Savaş Sanatı 1458 -1815** (Y. Olagan, Çev.). (s. 188). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Johnson, J. T. (1981). **Just War Tradition and The Restraint of War : A Moral and Historical İnquiry.** Princeton: Princeton University Press.

Kafadar, C. (2009). **Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken: Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş, Hatun.** İstanbul : Metis Yayınları .

Kalaycıoğlu, E., & Sarıbay, A. (2000). Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişim . E. Kalaycıoğlu, & A. Y. Sarıbay içinde, **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme** (s. 1-22). İstanbul: Alfa Basım yayım.

Kalberg, S. (2017). **Max Weber'in Karşılaştırmalı - Tarihsel Sosyolojisi**. (A. Bölükbaşı, Çev.) Ankara: Phoenix Yayınevi.

Kansu, A. (2009). **1908 Devrimi** . İstanbul: İletişim Yayınları.

Karal, E. Z. (1942). **Selim III. nün Hatt-ı Humayunları.** Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Karal, E. Z. (2000). **Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)** (Cilt 8). Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları .

Karal, E. Z. (2007). **Osmanlı Tarihi: Nizamı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)** (Cilt V.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Karal, E. Z. (tarih yok). Osmanlı Tarihi 6. Cilt.

Karpat, K. H. (2006). **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma.** (D. Özdemir, Çev.) Ankara: İmge Kitapevi.

Kasaba, R. (1993). **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: On Dokuzuncu Yüzyıl.** (K. Emiroğlu, Çev.) İstanbul: Belge Yayınları.

Kasaba, R. (2005). **Dünya, İmparatorluk ve Toplum - Osmanlı Yazıları**. İstanbul: Kitap Yayınevi .

Kasaba, R. (2011). **Türkiye'nin Tarihi: Modern Dünya'da Türkiye 1839-2010** (Cilt 4). (Z. Bilgin, Çev.) İstanbul: Kitap Yayınevi .

Kasaba, R. (tarih yok). **Eski ve Yeni Arasında Kemalizm ve Demokrasi.**

Kazancıgil, A. (2000). Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm. E. Kalaycıoğlu, & A. Y. Sarıbay içinde, **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme** (s. 137-155). İstanbul: Alfa Basım Yayım.

Keegan, J. (2019). **Savaş Sanatı Tarihi.** (S. Koçak, Çev.) Ankara: Say Yayınları.

Kerestecioğlu, İ. Ö. (2016). Milliyetçilik: " Uyuyan Güzeli Uyandıran Prens'ten Frankeeştayn'ın Canavarına. H. B. Hekimoğlu içinde, **On Dokuzuncu Yüzyıldan Yirminci Yüzyıla: Modern Siyasaş İdeolojiler** (s. 307-351). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Keyder, Ç. (2014). **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar** . İstanbul: İletişim Yayınları.

Koloğlu, O. (2009). II. Abdülhamit'in Siyasal Düşüncesi . T. Bora, & M. Gültekingil içinde, **Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce** (s. 273-277). İstanbul: İletişim Yayınları .

Komisyonu, G. (2005). **Sosyal Bilimleri Açın.** (Ş. Tekeli, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.

Krepinevich, A. F. (1994). **Cavalry To Computer; The Pattern Of Military Revolutions. The National Interest**, 37(13), 30-42. http://www.jstor.org/stable/42896863 adresinden alındı

Krethlow, C. A. (2012). **Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz Pascha. Ein Biographie.** Paderborn: Ferdinand Schöningh.

Küçükömer, İ. (2007). **Batılılaşma: Düzenin Yabancılaşması** . İstanbul : Bağlam Yayınları .

Levy, A. (1968). **The Military Policy of Sultan Mauhmud** H,1808-1839. Yayınlaşnmamış doktora tezi: Hardvardd University Press .

Levy, J. S. (1948). **War in the Modern Great Power System, 1495- 1975**. Lexington: University Press of Kentucky.

Levy, J. S. (1985). **Theories of General War. World Politics**, 37(3), 344-374.

Lewis, B. (2008). **Modern Türkiye'nin Doğuşu.** (B. B. Turna, Çev.) Ankara: Arkadaş Yayınevi.

Ludendorff, E. v. (2017). **Topyekun Harp**. İstnabul: Dergah Yayınları.

Malesevic, S. (2010). **Savaşın ve Şiddetin Sosyolojisi.** (S. Sarı, Çev.) Ankara: Hece Yayınları.

Mann, M. (2012). **İktidarın Tarihi: Sınıflar ve Ulus Devletin Yüselişi 1760-1914 - II. Cilt**. Ankara : Phoenix Yayınevi.

Mardin, Ş. (2018). **Türk Modernleşmesi.** İstanbul : İletişim Yayınları.

Marshall, A. W. (1993). **Some Thoughts on Military Revolutions - Second Version.** Washington D.C. : Office of Net Asssessment Memorandum .

Mert, Ö. (1991). Ayan. **TDV İslâm Ansiklopedisi** (Cilt 4, s. 195-198). içinde İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi

Moreau, O. (2010). **Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askeri "Yeni Düzen"in İnsanları ve Fikrileri 1826-1914.** (I. Ergüden, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Morgan, P. M. (2008). The Impact of the Revolution in Military Affairs. **Journel of Strategic Studies**, 132-162.

Murray, W. (1997). Thinking About Revolations in Military Affairs. **Joint Force Quarterly** (16), 69-76.

Murray, W., & Knox, M. (2009). Thinking About Revolations in Warfare. W. Murray, & M. Knox içinde, **The Dmnamics of Military Revolution, 1300-2050** (s. 1-15). New York : Cambridge University Press.

O'Hanlon, M. (2000). **Technological Change and the Future of Warfare**. Washington: Brookings Institution Press.

Ortaylı, İ. (1981). **İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**. Ankara: Ankara Üniversitresi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Ortaylı, İ. (2000). **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler** . Ankara .

Ortaylı, İ. (2018). **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı** . İstanbul: Kronik Kitap.

Osgood, R. E. (2019). **Limited War Revisited** . Routledge.

Özdalga, E. (2011). **Tarihsel Sosyoloji**. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Özdalga, E. (2016). Bir Tasavvur ve Ustalık Olarak Tarihsel Sosyoloji . E. Özdalga içinde, **Tarihsel Sosyoloji** (s. 9-67). Ankara : Doğu Batı Yayınları.

Özensel, E. (2014). **Köylerden Kırlara: Türkiye'de Kırım Dönüşümü . L. Sunar içinde, Türkiye'de Toplumsal Değişim** (s. 125-155). İstanbul:Nobel Yayıncılık.

Özgen, C. (2006). **Türkiye'de Zorunl Askerlik ve Profesyonel Ordu**. İstanbul : Yıldız Teknik Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

Özkan, G. G. (2018). **Türkiye'de Militarizm .** İstanbul : Ayrıntı Yayınları .

Pamuk, Ş. (2023). **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913).** İstanbul : Türkiye İş Bankası Yayınları .

Parker, G. (2014). **Askeri Devrim: Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler: 1500-1800.** (T. Zorlu, Çev.) İstanbul: Küre Yayınları.

Parlar, S. (2007). **Osmanlı'dan Günümüze Askeri Modernleşme Yoluyla Bayraksız İstila**. İstanbul: Bağdat Yayınları .

Poggi, G. (2016). **Devlet - Doğası, Gelişimi ve Geleceği**. (A. Babacan, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Quartaert, D. (2004). **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**. İstanbul : İletişim Yayınları.

Quataert, D. (2009). **Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler ve Devlet: Zonguldak Kömür Havzası 1822-1920.** (N. Ö. Gündoğan, & A. Z. Gündoğan, Çev.) İstanbul: Boğaziçi Üniveristesi Yayınları.

Roberts, M. (1995). Military Revolution, 1560-1660. C. J. Rogers içinde, **The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe** (s. 13 -37). Oxford : Westview Press.

Rohkramer, T. (2006). Heroes and Would-Be Heroes: Veterans' and Reservists' Associations in Imperial Germany. M. Boemeke, R. Chickering, & S. Förster içinde, **Anticipating Total War: The German and American Experiences, 1871—1914** (s. 189-217). New York: Cambridge University Press.

Russett, B. (2016). Liberalizm. T. Dunne, M. Kurki , & S. Smith içinde, **Uluslararası İlişkiler Teorileri: Disiplin ve Çeşitlilik** (Ö. Kelekçi, Çev., s. 107-131). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları.

Segesser, D. M. (2014, Kasım 08). **Controversy: Total War: 1914-1918 . International Encyclopedia of the First War:** https://www.boris.unibe.ch/64292/1/1914-1918-Online controversy_total_war-2014-10-08.pdf adresinden alındı

Shaw, S. J., & Kural Shaw , E. (2017). **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt:2 Refrom, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu 1808-1975**. (M. Harmancı, Çev.) İstanbul: E Yayınları.

Skocpol, T. (1999a). Sosyolojinin Tarihsel İmgelemi. T. Skocpol içinde, **Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yorumlar** (A. Fethi, Çev., s. 1-25). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yaynları.

Skocpol, T. (1999b). Tarihsel Sosyolojide Yeni Gündemler ve Yenilenen Stratejiler. T. Skocpol içinde, **Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yorumlar** (A. Fethi, Çev., s. 396-436). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Skocpol, T. (2014). **Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'a Görüşler ve Yöntemler** . İstanbul : Tarih Vakfı Yurt Yayınları .

Sombart, W. (2017). **Burjuva: Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı**. (O. Adanır, Çev.) Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Somel, S. A. (tarih yok). **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi**. İstanbul: İletişim Yayınları.

Sönmezoğlu, F. (2005). **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi.** İstanbul: Filiz Kitapevi.

Speier, H. (1941). **The Social Types of War. American Journal of Sociology**, 46(4), 445-454. doi:10.1086/218692

Speier, H. (2015). **Ludendorff: Topyekun Savaşa İlişkin Alman Kavramı. E. M. Earle içinde, Modern Stratejinin Ustaları** (S. Koçak, Çev., s. 418- 433). Doruk Yayınları.

Stephen Morillo, & Pavkoviç, M. (2020). **Askeri Tarih Nedir ?** (K. Özdil, Çev.) İstanbul: Islık Yayınları.

Stone, J. (2004). Politics, Technology and the Revolution in Military Affairs. **The Journal of Strategic Studies,** 27(3), 408-427. doi:10.1080/1362369042000282967

Sümbüloğlu, N. Y. (2013). Giriş: Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik ve Erkek(lik)lere Dair Bir Çerçeve . N. Y. Sümbüloğlu içinde, **Erkek Millet Asker Millet: Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik ve Erkek(lik)ler** (s. 9-45). İstanbul : İletişim Yayınları .

Sümer, Ç. (2023). **Düzenini Arayan Osmanlı: Eski Rejimden Meşrutiyet'e Osmanlı'da Siyasal Çatışma ve Rejimler** . İstanbul : Yordam Kitap .

Şenel, A. (2017). **Siyasal Düşünceler Tarihi: Tarih Öncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş**. Ankara : Bilim ve Sanat Yayınları .

Tabakoğlu, A. (2008). **Türkiye İktisat Tarihi.** İstanbul: Dergah Yayınları .

Tescchke, B. (2017). **1648 Söylencesi: Sınıf, Jeopoliitk ve Modern Uluslararası İlişkilerin Kuruluşu**. (B. Şimşek, Çev.) İstanbul: Can Yayınevi.

Tetik, F. & Soyluer, S. (2017). Silah İthalatı ve Kara Harp Sanayii G. Yıldız içinde, **Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri** 1792-1918 (s. 141-173). İstanbul : Timaş Yayınları .

Tetik, F. (2018). **Sultanın Silahları: II. Abdülhamid Dönemi Savunma Sanayii ve Silah Teknolojisi (1876-1908).** İstanbul : Dergah Yayınları .

Tezcan, B. (2010). **The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern Word**. Cambridge: Cambridge Press.

Thompson, W. R. (1988). **On Global War: Historical-Structural Approaches to Worl.** Columbia: University of South Carolina Press:

Tilly, C. (1997). How Empires End. M. v. K. Barkey içinde, **After Empires: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires** (s. 1-12). Colorado: Westview Press.

Tilly, C. (2016). A**vrupa'da Devrimler: 1492-1992**. (Ö. Arıkan, Çev.) İstanbul: Alfa Basım.

Tilly, C. (2020). **Zor, Sermaye ve Avrupa'da Devletlerin Oluşumu**. (K. Emiroğlu, Çev.) Ankara: İmge Kitapevi.

Timur, T. (2010). **Osmanlı Kimliği** . Ankara: İmge Kitapevi .

Toprak, Z. (1988). İktisat Tarihi . M. Kuunt, S. Akşın, A. Ödekan, Z. Toprak, & H. G. Yurdaydın içinde, **Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908** (s. 191-242). İstanbul: Cem Yayınevi .

Toprak, Z. (1998, Mart). Kadın Askerler ve Milli Aile: Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti .**Tarih ve Toplum** . 51 /Mart 1988, s.34-38

Toprak, Z. (2017). **Yeni Türkiye'de Yeni Hayat: İnkilap ve Travma 1908-1928.** İstanbul : Doğan Kitap.

Toprak, Z. (2019). **Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918**. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları .

Tosh, J. (2019). **Tarihin Peşinde** . İstanbul: Kronik Yayınları.

Tunaya, T. Z. (1988). T**ürkiye'de Siyasal Partiler: Cilt 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi. İstnabul:** Hürriyet Vakfı Yayınları .

Uslu , A., & Aytekin , E. (2015). Burjuva Devriminin ve Savaşın Belirsiz Sınırında. G. Atılgan , E. Aytekin, E. Ozan , C. Saraçoğlu, M. Şener , A. Uslu, & M. Yeşilbağ içinde, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat** (s. 95-192). İstanbul: Yordam Kitap.

Uyar, M., & Erickson, E. (2017). **Osmanlı Askeri Tarihi** . İstanbul : Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları .

Ünal, U. (2006). **Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu**. Ankara : Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi.

Üstel, F. (2004). **Makbul Vatandaş"m Peşinde, II. Meşrutiyetken Bugüne Vatandaşlık Eğitimi.** İstanbul: İletişim Yayınları .

Varlık, A. B. (2013). Savaşı Tanımlamak: Terminolojik Bir Yaklaşım . **Avrasya Terim Dergisi**, 1(2), s, 114-129.

Wallerstein, I. (1979). The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: **Some Questions for Research. Fernand Braudel Center,** 2(3), s, 389-398.

Waltz, K. N. (2009). **İnsan, Devlet ve Savaş: Teorik Bir Analiz.** (E. Bozkurt, S. Kanat, & S. Yalçıner , Çev.) Ankara: Asil Yayın Dağıtım.

Watts, B. D. (2011). T**he Maturing Revolution in Military Affairs**. Washington, DC: Center for Strategic and Budgetary Assessments.

Williams, C. (1999). **Can We Afford a Revolution? Wednesday Seminars,.** Massachusetts: MIT Press. http://web.mit.edu/SSP/seminars/wed_archives99spring/williams.html adresinden alındı

Wright, Q. (1942). **A Study of War Volume II.** Chicago: The University of Chicago Press.

Yalçınkaya, H. (2008). **Savaş: Uluslararrası İlişkilerde Güç Kullanımı.** Ankara : İmge Kitapevi .

Yeşil, F. (2016). İ**htilaller Çağında Osmanlı Ordusu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekomomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)**. İstanbul : Tarih Vakfı Yurt Yayınları .

Yıldız, G. (2017). Kara Kuvvetleri . G. Yıldız içinde, **Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz, Hava Kuvvetleri 1792-1918** (s. 47-113). İstanbul : Timaş Yayınları .

Yorulmaz, N. (2021). **Büyük Savaşın Kara Kutusu: II. Abdülhamid'den 1. Dünya Savaşı'na Osmanlı Silah Pazarının Perde Arkası** . İstanbul : Kronik Kitap .

Yurdaydın, H. H. (tarih yok). Düşünce ve Bilim Tarihi 1600-1839. Metin Kunt , Sina Akşin, Ayla Ödekan, Zafer Toprak , & Hüseyin G. Yurdaydın içinde, **Türkiye Tarihi : Osmanlı Devleti: 1600-1908** (s. 249-301). İstanbul: Cem Yayınevi.

Zürcher, E. J. (2000). **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**. İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher, E. J. (2003). Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi 1844-1918. E. J. Zürcher içinde, **Devletin Silahlanması: Ortadoğu'da ve**

Ortaasya'da 1775-1925 (s. 87-105). İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları .

Zürcher, E. J. (2005). **Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi** (1908-1928). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

(2011). S. N. Faroqhi içinde, Geç Osmanlı İmparatorluğu1603-1839 (F. Aytuna, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.

ÖZGEÇMİŞ

EĞİTİM

Doktora

İstanbul Üniversitesi
2018 – 2024

Siyasal Bilimler Fakültesi

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Doktora Programı

Tez Konusu: Askeri Devrim ve Topyekûn Savaş İlişkisi: Son Dönem Osmanlı'da Topyekûn Savaşın Kaynakları (Danışman: Dr. Öğretim Üyesi İlker AKTÜKÜN)

Yüksek Lisans

Marmara Üniversitesi
2014- 2017

Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü

Orta Doğu Sosyolojisi ve Antropolojisi Yüksek Lisans Programı

Tez Konusu: Uluslararası Göç Bağlamında Körfez Ülkelerindeki Yabancı İşgücü Varlığının Sosyoekonomik Analizi: Katar, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri Örneği (Danışman: Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU)

Lisans

İstanbul Üniversitesi
2007- 2012

İktisat Fakültesi

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri (%40 İngilizce)

- Yoğunlaşılan alan: Endüstri İlişkileri

Lise

Bahçelievler Anadolu Lisesi (Almanca)
2003- 2007

MESLEKİ DENEYİM

Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi (TASAM) 15.01.2016-05.07.2018

Milli Savunma ve Güvenlik Enstitüsü (MSGE)

Uzman

5. Avrupa Türkiye Forumu – Ana Tema*: Türkiye- AB Sivil Diplomasi İnşası: Kapasite İnşası Yönetimi ve Çok Boyutlu İşbirliği* projesi yardımcı koordinatör (20- 22 Nisan 2016)

Türkiye'de Göç Konferansı – Ana Tema: *Göç Veren Ülkeden Göç Alan Ülkeye Fırsat ve Risklerin*

Dönüşümü projesi yardımcı koordinatör (20- 22 Nisan 2016)

İstanbul Güvenlik Konferansı 2016 – Ana Tema: *Devlet Doğasının Değişimi: Güvenliğin Sınırları* projesi yardımcı koordinatör (02-04 Kasım 2016)

Çatışma Çocukları: Eğitim, Rehabilitasyon ve Koruma Programı *İstanbul Çalıştayı 2017* proje koordinatörü (02.02.2017)

Doha Uluslararası Stratejik Politikalar Forumu *2017: Katar-Türkiye: Bölgesel Krizler ve Ortak Savunma Politikaları için Stratejik Vizyon* projesi (MSGE ve Katar Silahlı Kuvvetleri-Stratejik Araştırmalar Merkezi iş birliğiyle) eş-koordinatörü (04- 06 Mart 2017, Doha)

Jandarma Genel Komutanlığı Stratejik Vizyon Geliştirme Çerçeve Eğitim Programı, *Değişen Devlet Doğasına Uyum* projesi yardımcı koordinatör *(*21-25 Mayıs 2017)

Rusya- Türkiye – Katar Yuvarlak Masa Toplantıları, yardımcı koordinatör (30 Temmuz – 3 Ağustos 2017, Moskova)

Amerika – Türkiye- Katar Yuvarlak Masa Toplantıları, yardımcı koordinatör (13- 18 Ağustos 2017, Washington)

İstanbul Güvenlik Konferansı 2017- Ana Tema: *Yeni Güvenlik Ekosistemi ve Çok Taraflı Bedeli* projesi yardımcı koordinatör (01-03 Kasım 2017)

Türkiye – Körfez Savunma ve Güvenlik Forumu 2017 (MSGE ve Katar Silahlı Kuvvetleri-Stratejik Araştırmalar Merkezi iş birliğiyle) projesi koordinatör (03.11 2017)

Almanya – Türkiye Yuvarlak Masa Toplantıları, koordinatör (1-4 Aralık 2017, Berlin)

Hollanda – Türkiye Yuvarlak Masa Toplantıları, koordinatör (4- 6 Aralık, Lahey – Amsterdam)

Sudan Güvenlik Akademisi Stratejik Vizyon Geliştirme Çerçeve Eğitim Programı, projesi yardımcı koordinatör, (08 -16 Ocak 2018)

Siyaset Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı 15.02.2015 – 15.08.2015

Uzun Dönem Stajer

AKADEMİK ÇALIŞMALAR

Türkiye'de Göç Konferansı 21- 22 Nisan 2016

"Göç Veren Ülkeden Göç Alan Ülkeye Fırsat ve Risklerin Dönüşümü"

TASAM

Tebliğ: "Suriyeli Sığınmacıların Türk İşgücü Piyasasına Etkileri"

Maasrticht Sonrası Dönemde Avrupa Birliği Kongresi 6 Mayıs 2016

Marmara Üniversitesi

Tebliğ: "Avrupa Birliği ve Türkiye'nin Sığınmacılara Yönelik Politikalarının Suriyeli Sığınmacılar Genelinde Değerlendirilmesi"

III. Ortadoğu'da Siyaset ve Toplum Kongresi 11-13 Ekim 2016

Sakarya Üniversitesi – Ortadoğu Araştırmaları Merkezi

Tebliğ: "Suriyeli Çocukların Türk Eğitim Sistemine Katılım Durumu"

21. Yüzyılda Uluslararası Göç- II 10-11 Ekim 2017

Yeditepe Üniversitesi – KEKAM

Tebliğ: "16. Yüzyıldan Günümüzü Göçmen İşçi Anlaşmaları: Sözleşmeli işçilik, Misafir İşçi Sistemleri ve Kefil Sisteminin Karşılaştırması"

Uluslararası Göç ve Güvenlik Konferansı; Göç ve Uyum 12-14 Ekim 2017

Polis Akademisi - GÖÇMER

Tebliğ: "Göçmenlerin Ekonomik Sisteme Entegrasyonu: Türkiye'deki Mevcut Göçmen Tiplerinin Karşılaştırmalı Analizi"

IV. Ortadoğu'da Siyaset ve Toplum Kongresi 10-12 Ekim 2018

Sakarya Üniversitesi – Ortadoğu Araştırmaları Merkezi

Tebliğ "Yeni Küresel Güvenlik Paradigmalarına Körfez Ülkelerinin Uyumu: Askeri, Ekonomik, Siyasi"

YAYINLAR

Uluslararası Hakemli Dergilerde Yayınlanan Makaleler

"Geç Dönem Osmanlı Modernleşmesine Genel Bir Bakış" Rüya Telli, Ayşenur Yılmaz

Liberal Düşünce Dergisi, cilt: 25, sayı 100 /2020. DOİ: 10.36484/liberal.784116

"Annales Penceresinden Yemeğin Kültürel Tarihi: Ekmek ve Bira Örneği" Ayşenur Yılmaz, Rüya Telli, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yayına kabul tarihi: 20.04.2021. DOİ: 10.18026/cbayarsos.888605

"Osmanlı'nın Son Döneminde Muhalif Hareketler: Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin Karşılaştırması" Ayşenur Yılmaz, Rüya Telli, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yayına kabul tarihi: 16.05.2021. DOİ: https://doi.org/10.21547/jss.800199

Kitap ve Kitap Bölümleri

Kitap Bölümü

"Dünya Mülteci Çocukları: Haklar ve İhlaleler", "Yeni Güvenlik Ekosistemi ve Çok Taraflı Bedeli" Kitap editörleri: T. Sakman, A. Yılmaz, U. Çiçek, TASAM Yayınları, İstanbul: 2018, ss. 211-226.

"Toplumsal Değişme ve Siyaset: II. Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyet'e Sosyo-Politik Değişim", Rüya Telli, Ayşenur Taşkesen*, "*Siyaset Yazıları", Kitap editörü: Selçuk Kahraman. Nobel Yayınları. Ankara. 2022. ss. 113-137

Kitap

"Yeni Güvenlik Ekosistemi ve Çok Taraflı Bedeli" Editörler: Sakman, Yılmaz, Çiçek, TASAM Yayınları, İstanbul: 2018

Diğer Yayınlar

"Siyasi Partilerin Mülteci Politikaları" Niğar Tuğsuz, Ayşenur Yılmaz

Siyaset Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı; Haziran 2015, Perspektif, Sayı 106.